ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار (1)

ئا. گ. مالياۋكىن

IX—XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب سابىق س س س ر «ئىلىم - پەن» نەشرىياتىنىڭ 1983 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1983 - يىلى 8 - ئاي 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据前苏联科学出版社1983年8月第1版1983年8月第1次印刷版本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھىمى

ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار (1)

IX - XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

[روسىيە] ئا. گ. مالياۋكىن

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 15.25 قىستۇرما ۋارىقى: 2
1993 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
1995 - يىل 7 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1.901 — 7.000
ISBN7 — 228 — 02589 — X/K·270
باھاسى: 8.50 يۈەن

(ئىچكى ماتېرىيال)

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

ئاناتولى گاۋرىلوۋىچ مالىيەۋكىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ هازىرقى زامان شەرقشۇناسى، جۈملىدىن ئۇيغۇرشۇناس ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر. 60 - يىللاردىن باشلاپ، مالىيەۋكىننىڭ ئۇيغۇرلار تارىخىغا بېغىشلانغان ئەسەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن نەشىر قىلىنىشقا باشلىدى، 1962 - يىلى «XIII ئەسىردىكى تۇرپان خانلىقى» دېگەن ئەسىرى ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ چوقان ۋەلىخانوۋ نامىدىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى توپلىمىنىڭ 15 - تومىغا كىرگۈزۈلۈپ، شۇ يىلى ئالمۇتىدا نەشىردىن چىقتى. «IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار» ناملىق ئىلمىي ئەمگىكى «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» دېگەن توپلامدا 1972 - يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە ئېلان قىلىندى. «ئۇيغۇر خاقانلىقى هالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىپ كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن ئىلمىي ئەمگىكى 1972 - يىلى س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسىنىڭ تۈنجى سانلىق ئىلمىي ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى. «IX — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 1974 - يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشىر قىلىندى. «X ئەسىردە جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇرلار مۇناسىۋىتىگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «گۇك» ئاتالغۇسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى» دېگەن ئەسىرى بىلەن «840 — 848 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو» دېگەن ئەسىرى 1975 - يىلى نوۋوسىبىرسكتا نەشىر قىلىنغان «ئوتتۇرا

ئەسىرلەردىكى سىبىرىيە، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» دېگەن كىتابتا ئېلان قىلىندى. «تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا يېتەكچىلىك ئورنىنى تالىشىش كۈرىشىدە ئىشلەتكەن تاكتىكىسى» دېگەن ئەسىرى 1980 - يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشىردىن چىققان «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى يىراق شەرق ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر» ناملىق كىتابتا ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ «مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى (ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار)» دېگەن كىتابى 1981 - يىلى نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشىردىن چىقتى. ئۇنىڭ «ئاشنا ئۇرۇقىدىن چىققان قورچاق» دېگەن ماقالىسى 1984 - يىلى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بېغىشلانغان ماقالىلەر توپلىمىدا ئېلان قىلىندى. قولىمىزدىكى مەزكۇر ئەسەر ئاپتورنىڭ 1983 - يىلى سابىق س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسىنىڭ تارىخ، فىلولوگىيە ۋە پەلسەپە تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن نوۋوسىبىرسك شەھىرىدە نەشىر قىلىنغان «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» ناملىق كىتابىدۇر. بۇ كىتابنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى ئىقتىسادىي پەنلەر ئىلمىنىڭ كاندىداتى يۇ. م. بۇتىن.

مەزكۇر مونوگرافىيىلىك ئەسەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ يېزىلغان، ئۇنىڭدا تاڭ سۇلالىلىرى بىلەن ئازسانلىق مىللەتلەر قۇرغان دۆلەتلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتلەر بىر قەدەر تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن.

ئاپتور دۆلىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدا مەركىزىي ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى مەشھۇر مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ئايرىم، كونكرېت مەسىلىلەر ئۈستىدىكى پىكىرلىرىگە ئوخشىمايدىغان كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ.

AltunOq

مەزكۇر ئەسەر شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى يولداشلار ئۈچۈن مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز I
بىرىنچى باب مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ۋەزىيىتى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ھەمدە ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشى 1
ئىككىنچى باب نەنسەن بويىدىكى ئۇيغۇرلار 18
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى.......... 39
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى.............. 69
ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش.................................. 95
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى قوشنىلىرى 107
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەت 117
ئېدزىنغول دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار.... 150
ئۈچىنچى باب تۇرپان خانلىقى 177
تۆتىنچى باب ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر قۇرغان دۆلەتلەر 325
بەشىنچى باب غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. ئۇيغۇرلارنىڭ رولى 377
خاتىمە 427
ئاساسلانغان مەنبەلەر 431

كىرىش سۆز

840 - يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى خاقانلىقنىڭ ئاساسىي ئاھالىسىنىڭ بۇرۇنقى جايلاشقان ئورۇنلىرىدىن كۆچۈشكە، شەرق تەرەپتە سەددىچىندىن، غەرب تەرەپتە كۇسەن (كۇچا) ۋە ئۈرۈمچىگىچە بولغان كەڭ ئارىلىقتا تارقىلىپ جايلىشىپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى. بۇ كۆچۈش ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندى: 840 - يىلى، ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ۋە ئۇلارنىڭ يېقىن ئىتتىپاقچىلىرى كۆچتى، 866 - يىلى سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى باشقا تېلى (تۆرا) قەبىلىلىرىمۇ تاشلاپ كەتتى.

كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئورۇنلىشىپ قالغان شەرقىي تيانشان رايونىدىكى ۋەزىيەت ئۇلار كېلىش ھارپىسىدا مۇرەككەپ ئىدى. چۈنكى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئۈچ دۆلەت — تاڭ ئىمپېرىيىسى، تىبەت دۆلىتى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۇزۇن ۋاقىتتا مۇشۇ جايلارنى تالىشىپ كەلگەنىدى. بۇ دۆلەتلەر مەزكۇر جايلارنى ئىگىلىۋېلىشقا ئىنتىلىپ، ئۆزئارا ئۇزۇن ۋە جىددىي سوقۇشلار ئېلىپ بارغانىدى.

IX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، ئۆزئارا كۈرەش قىلىۋاتقان مۇشۇ ئۈچ دۆلەتنىڭ ھەر بىرى ئۆزلىرىنىڭ چۈشكۈنلۈك دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى. بىر چاغلاردا بىر پۈتۈن بولۇپ كېلىۋاتقان تىبەتتىكى فېئوداللىق دۆلەت 840 - يىلىغا كەلگەندە، ئەمەلىيەتتە، ئۆزئارا زىتلىشىپ تۇرىدىغان بىر قانچە يەرلەرگە بۆلۈنگەنىدى. ئىچكى قارىمۇ قارشى-

لىقلار نەتىجىسىدە بەك ئاجىزلىشىپ كەتكەن تاڭ ئىمپېرىيىسى
ھالاكەت گىردابىدا تۇرماقتا ئىدى. تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ مەر-
كىزىي ئاسىياغا بولغان بۇرۇنقى كۈچلۈك تەسىرى ئەمدى يىراق
ئۆتمۈش بولۇپ قالغانىدى. بۇ دۆلەت شۇنچىلىك دەرىجىدە
ئاجىزلىشىپ كەتكەنىكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تىبەت بى-
لەن بولغان نۇرغۇن سوقۇشلاردا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقى
ئۈچۈن نومۇسنى يۇيۇشنى ھەتتا خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىدى،
ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدەك پۇرسەتتىنمۇ
پايدىلىنىپ بېقىشقا ئۇرۇنۇپمۇ باقمىدى.

X ئەسىرنىڭ بېشىدا، تاڭ دۆلىتى ھالاك بولغاندىن
كېيىن، مەملىكەتتە «بەش دەۋر» دەپ ئاتالغان چوڭ
مالىمانچىلىق مەزگىلى يېتىپ كەلدى (907 — 960). تۈرلۈك
گۇرۇپپىلار خانلىق تەختىنى تالىشىپ ئۆزئارا جىددىي كۈرەش-
لەر ئېلىپ باردى. «ياۋايىلار» مۇ بۇ مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ،
جۇڭگودىكى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئىنتىلدى. بۇن-
داق ئۇرۇنۇشلارنىڭ ئوڭۇشلۇق بولغىنى مەملىكەتنىڭ شىمالىي
تەرەپ يېرىمىدا؛ چۆل تۈركلىرىنىڭ ئۆز دۆلەتلىرىنى قۇرۇشى
بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى كېيىنكى تاڭ ئوردىسى
(后唐 923 — 936) بولدى. قىتانلار (كىدان) ئىمپېرىيىسى بولغان
لياۋ سۇلالىسىمۇ ئۆزىنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى قوشنىسىنىڭ ئىچكى
ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، 936 - يىلى ئۆز ئادىمى شى جىڭتاڭنىڭ
كېيىنكى جىن (后晋 936 — 946) ئوردىسىنى قۇرۇشىغا ياردەم
بەردى.

جۇڭگونىڭ يېڭى سۇلالە ھاكىمىيىتى ئاستىدا بىرلىككە كې-
لىپ، سۇڭ دۆلىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى مەملىكەت ئىچىدىكى
ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى. بۇ ئەھۋال سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمران-
لىرىدا بۇرۇن قىتانلار تارتىۋالغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش
ئۈمىدىنى تۇغدۇردى. لېكىن يېڭى دۆلەتنىڭ خېبېي ۋە شەنشى

ئۆلكىلىرىدىكى سەددىچىننىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان «16 ۋىلايەت» يەرلىرىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇشلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى ئاۋۋال قىتانلارغا، كېيىن تاڭغۇتلارغا يېڭى - يېڭى يول قويۇشلارغا مەجبۇر بولدى. جۇڭگونىڭ مەركىزى ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى سىياسىي تەسىرى ئۆكتۈك - سۈيگەن تۈپەيلىكى نەتىجىسىدە تېگى - تەكتىدىن تەۋرىنىشكەن ۋە كۆزگە بارغانچە ئاز چېلىقىدىغان بولغان بولسا، ھازىر قارىلىۋاتقان دەۋرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن ھېچنېمە قالمىدى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي كۈچلەر موڭغۇللار ئىستېلاسى باشلانغانغا قەدەر قىتانلار ۋە تاڭغۇتلار بولۇپ كەلدى. قىتان ئىمپېرىيەسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، جۇرجىتلار ئۆز دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە قىتانلارنىڭ ھەممىلا يەرلىرىنى كىرگۈزۈۋالالمىدى. ئۇلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى يەرلىرى، بولۇپمۇ تۈزلەڭلىكلەر ۋە يېرىمى چۆل يەرلەر جۇرجىتلار دۆلىتى ئانچۇن - غۇرۇننىڭ چېگرىسى سىرتىدا قېپقالدى. جۇرجىتلارنىڭ دىققىتى جەنۇب تەرەپكە مەركەزلەشكەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى يوقنىڭ ئورنىدا ئىدى، قىتان ئىمپېرىيەسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيەسىگە قىتانلاردىن كېيىن، موڭغۇللار يېتىپ كەلدى، موڭغۇللار گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كەڭ دالالارنى تەدرىجىي ئۆزلەشتۈرۈپ، ئاستا - ئاستا كۈچ توپلاپ باردى.

مانا مۇشۇنداق شەرت - شارائىت ئاستىدا، ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيەسىدىن كەلگۈچىلەر تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھوقۇقى ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن كۆرەشلەر ئېلىپ باردى. ئەمما ئاھالىنىڭ ئازلىقى، چېچىلاڭغۇلۇقى ۋە ئۆزئارا

ئىچكى ماجىرالار ھەم شۇنىڭدەك غەرب بىلەن شەرقنى باغلاپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم يوللار جايلاشقان يەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن قوشنا دۆلەتلەرنىڭ بەكمۇ قىزىقىشلىرى كۈرەش نەتىجىسىنى ئالدىن بەلگىلىدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ كۈچلىرىنى خورىتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئاجىزلاشتۇردى. باشقىلارغا نىسبەتەن ئۇزۇنراق دەۋر سۈرگىنى ئىدىقۇت (تۇرپان) ئۇيغۇر دۆلىتى بولدى، ئەڭ ئاخىرىدا بۇمۇ موڭغۇللار دۆلىتىگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن بويسۇندى ۋە بارا - بارا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قېپقالدى.

ئۇيغۇرلار بىر نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا مەركىزىي ئاسىيانىڭ تەقدىرىدە كۆرۈنەرلىك روللارنى ئويناپ كەلدى. ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپتە جۇڭغارىيىنى، شەرقتە ھازىرقى مانجۇرىيىنىڭ غەربىي رايونلىرىنى ئۆز تەركىبىگە ئالغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى ئۆزئارا سىياسىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەپ كەلگەن قۇدرەتلىك ھەربىي دۆلەتتە يېتەكچى كۈچ بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە كونفېدېراتسىيە (ئىتتىپاق) تەركىبىگە كىرگەن باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي كۈچى تاڭ ئىمپېرىيىسىنى ئۆزلىرىگە سىلىق - ئولپان تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى. تېلى قەبىلىلىرىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، ئىككىنچى ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولدى، ئۇنىڭ ئاھالىسى بولسا چېچىلىپ كەتتى. خاقانلىق تېررىتورىيىسىنى بىرىنچى قېتىم تاشلاپ كەتكەنلەر ئەسلى ئۇيغۇرلار ئىدى. ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، باشقا تېلى قەبىلىلىرىمۇ ئۇ جايلارنى تاشلاپ كەتتى، ئەسلى ئۇيغۇرلار ئاتىچە چوڭ بولمىغان بىر قانچە مۇستەقىل دۆلەتلەرنى تەشكىل قىلدى، مەزكۇر دۆلەتلەر نىسبەتەن ئۇزۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىدى، باشقا تېلى قەبىلىلىرى بولسا، 863 - يىلى شەرقىي تىيانشان تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىگىلىۋالدى ۋە بۇ يەردە ئىدىقۇت

ئۇيغۇر ئېلىنى بەرپا قىلدى. بۇ يەرلەرنىڭ تۈپ ئاھالىسى — ئىران تىل سىستېمىسىدىكى ئادەملەرنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە بۇ يەرگە خېلى كېيىن يەنى IV – V ئەسىرلەردە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان سوغدى جامائەسىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇلاردىنمۇ كېيىنرەك كەلگەن قارلۇق، باسمىل ۋە چۆل تۈركلىرى تەدرىجىي خېلى دەرىجىدە تۈركلەشتۈرۈلدى. مانا بۇ جايلاردا خېلىلا نۇرغۇن سانغا ئىگە بولغان تېلى تۈركلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ تۈركلىشىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشىگە ۋە تۈرلۈك قەبىلىلەردىن ئىبارەت ئاھالىنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر (يېڭى ئۇيغۇرلار) نامى بىلەن مەلۇم بولغان يېڭى بىر خەلق بولۇپ ئۇيۇشۇشىغا سەۋەب بولدى. بۇ خەلق بۈگۈنكى كۈندىكى ئۇيغۇر (يېڭى ئۇيغۇر)لار نامىنى ئالغان خەلقتۇر. 866 – يىلى تەشكىللەنگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى، بۇ يەردىكى قەدىمكى باي مەدەنىيەتكە، خېلى زور دەرىجىدە راۋاج تاپقان يېزا ئىگىلىكىگە ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ئەنئەنىلەر مەزكۇر يېڭى دۆلەتتە داۋاملىق راۋاج تاپتى ۋە ئۇلغايدى.

مەزكۇر مونوگرافىيىلىك ئەسەردە تېلى (توقۇز ئوغۇز) قەبىلىلىرىنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇيغۇر — تېلى كونفېدېراتسىيىسىگە كىرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرىنى كۆرۈپ چىقىش، مەركىزىي ئاسىيا شەرقىي قىسمىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ XII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى تارىخىنى قاراپ چىقىش مۆلچەرلەنمەكتە.

ئۇيغۇرلار تارىخى 200 يىلدىن بۇيان تەتقىق قىلىنماقتا. مانا بۇ ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ تۈرلۈك مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان نۇرغۇنلىغان مەخسۇس تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. لېكىن نۇرغۇن مەسىلەر مەسىلەن، قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئارا باغلىنىشى، ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ ئۇرۇق – قەبىلە تەركىبى، خاقانلىق ھالاك بولغاندىن

كېيىن ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ تەقدىرى ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش
نۇرغۇن مەسىلىلەر تېخى ئۇزۇل - كېسىل يېشىلگىنى يوق.
«ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى قوللىنىشتىمۇ دېگەندەك ئېنىقلىق يوق.
ھازىرقى زامان ئاپتورلىرىنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى بۇ سۆزنى
كەڭ مەنىدە چۈشىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا خاقانلىقتىكى ۋە ئۇ پار-
چىلانغاندىن كېيىنكى جەريانلارنى چوڭقۇر تەھلىل قىلغانىدا،
توسالغۇلۇقلار كېلىپ چىقماقتا. ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ھەممە
ئاھالىنى ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت، دەپ قاراش ئېغىر خاتالىقلارغا
ئېلىپ كېلىدۇ، شۇڭلاشقا بارلىق بىرىنچى قول مەنبەلەرنى ۋە
شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئاپتورلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى تەن-
قىدىي تەھلىل قىلىپ كۆرۈش زۆرۈرىيىتى ئوتتۇرىغا چىقماقتا.
بىرىنچى قول مەنبەلەر ئۈستىدىكى تەنقىدىي تەھلىلگە ۋە ئالىملارنىڭ
ئوبيېكتىپ خۇلاسىلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ شۇنى كۆرستىش
مۇھىمكى، جۇڭگونىڭ قوشنىلىرى قەدىمكى زاماندا بولسۇن
ياكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتلىرىنى پۈ-
تۈنلەي مۇستەقىل ھالدا تەشكىللىگەن، ياشىغان ۋە تەرەققىي
قىلغان. سەددىچىنىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن
ئايرىم دۆلەتلەرنىڭ مۇستەقىل خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىغا پات -
پاتلا ئارىلىشىپ، ئۇلار ئۈستىدىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىك-
لەشكە بولغان ئىنتىلىشلىرى ھەر دائىم مەغلۇبىيەت بىلەن تا-
ماملىنىپ تۇرغان، خەنزۇلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ئىز قالدۇرمايمۇ
قالمىغان، بۇ كېڭەيمىچىلىك سانسىز قۇربانلارنى كەلتۈرۈپ چى-
قارغان، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىشىنى ئۈزۈپ تۇرغان.
بۇ خۇسۇستىكى تارىخ ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىنى بايانلاپ ئۆتۈش-
تىن ئاۋۋال بىر قانچە ئىزاھاتلارنى بېرىشنى زۆرۈر دەپ ھېساب-
لايمىز. ھەممىدىن ئاۋۋال شۇنى كۆرسىتىمىزكى، مەزكۇر ئەسەردە
«ئۇيغۇر» دەپ تىلغا ئېلىنغانلار ئەسلى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ.
بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان

ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ باشچىلىقىدا يەتتە تىلى (توققۇز ئوغۇز) قەبىلىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر كونفېدېراتسىيە تۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولالىغانىدى. مەزكۇر كونفېدېراتسىيە تارىختا «ئىككىنچى ئۇيغۇر خاقانلىقى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. يەتتە تىلى (توققۇز ئوغۇز) قەبىلىسى: ئۇيغۇرلار، بۇكۇ (بۇكۇت)، خۇن (كۇن)، بايىرقۇ، تۇڭرا، سىگىر (سىكىر)، كىبىلاردىن ئىبارەت. بۇ تەركىبكە خاقانلىق تارىخىدا كېيىن يامان رول ئوينىغان ئېدىز (ئاتېئىز) لەرنىمۇ كىرگۈزۈش كېرەك. ئومۇمەن، تىلى قەبىلىلىرىنى تاڭ دۆلىتى ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقىتلاردىن باشلاپ جۇڭگو مەنبەلىرىدە «توققۇز ئۇرۇق» نامىدا ئاتاپ كەلگەن. بۇنىڭدا ئاساسەن، «توققۇز تىلى» قەبىلىسى نەزەردە تۇتۇلماقتا.

مۇشۇ مەسىلەر ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان غەربىي گېرمانىيە ئالىمى لىيۇماۋسەي ئۆزىگىچە بولغان ئايرىم ئالىملارنىڭ مۇشۇ ئىككىسىنىڭ بىر ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پىكىرلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا كىرىشىگە بېغىشلانغان ماقالىدە بىز لىيۇماۋسەينىڭ خۇلاسىلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان بىر قانچە قوشۇمچە ماتېرىياللارنى نەقىل كەلتۈردۇق. بىز «ئاساسەن» دېگەن سۆزنى تاسادىپىي ئىشلەتمىدۇق. گەپ شۇنىڭدىكى، جۇڭگو مەنبەلىرىدە توققۇز ئۇرۇق (九姓) دېگەن ئېنىقلىغۇچى سۆز باشقا خەلقلەر ياكى قەبىلىلەر ئۈستىدە گەپ كېتىۋاتقاندىمۇ پات - پاتلا يولۇقىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئۈستىدە گەپ بولغاندا ئۇلار ياغلاقار ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى توققۇز ئۇرۇققا بۆلۈنگەنىدى، دەپ كەڭ بايان قىلىنىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» (新唐书) دە بايىرقۇلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ، «كىتابلار جەۋھىرى» (册府元龟) قامۇسىدا تۇڭرالارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئۈستىدە ئىككى يەردە بايان قىلىنىدۇ (تىلى قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بايىرقۇ ۋە تۇڭرالار ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەنىدى). «كونا تاڭنامە»

(旧唐书) دە: «باسمىللارنىڭ توققۇز تۈرۈكى» نىڭ تۈركلەر (突厥) خاقانى ئۆزمىسقا قىلىنغان ھۇجۇمى سۆزلىنىدۇ. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا تاتارلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ (كولتېكىن شەرىپىگە قويۇلغان ئابىدىدىكى چوڭ خەتلەردە بۇ ئىككى قېتىم يولۇقىدۇ). جۇڭگو مەنبەلىرىدە سوغدىلارنى «توققۇز ئۇرۇقلۇق خۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. «شۆ رېنگۈينىڭ تەرجىمىھالى» دا «تۈركلەرنىڭ توققۇز قەبىلىسى»گە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈش بايان قىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، توققۇز قەبىلە (ئۇرۇق) قا بۆلۈنۈش شۇ چاغدىكى خەلقلەر ئىچىدە بەك كەڭ تارقالغان. ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ يازغانلىرىدا توققۇز ئوغۇز دېگەن ئېتنونىم پات-پاتلا يولۇقىدۇ. بۇ ئىسىم بىلەن كۇچانىڭ شەرق تەرىپىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئاھالىلىرى ئاتىلىدۇ. مانا مۇشۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ بارتولد: «ئەرەبلەر توققۇز ئوغۇزلار ياشىغان جايلار دەپ كۆرسەتكەن يەرلەردە، جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، 840 - يىلى موڭغۇلىيىدىن قىرغىزلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان ئۇيغۇرلار ياشىغان. تۇرپان ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۇلار 866 - يىلى ئىگىلىۋالغان. مانا بۇنىڭدىن ئەرەب مەنبەلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلار بىر خەلق، دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. ئالىملار مانا مۇشۇ ئوخشىتىشنى تولۇق ئىسپات قىلىنغان پاكىت قاتارىدا ئۆزلىرىنىڭ يېڭى خۇلاسىلىرى ئۈچۈن پايدىلاندى» دەپ يازىدۇ («بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1 - قىسىم، 1963 - يىل نەشرى 554 - بەت). مانا بۇ بايانلارنىڭ ئاپتورى گەرچە ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى «توققۇز ئوغۇز» ئاتالغۇسىنىڭ ئۆزىدىكى ئېنىقسىزلىق ۋە مۇجمەللىكلەرنى كۆرسەتسىمۇ، ئومۇمەن مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرگە قوشۇلسا كېرەك، چۈنكى بارتولد توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدىكى بەزى ئەرەب مەلۇماتلىرىنىڭ جۇڭگو مەنبەلى-

رىدىكى جۇل تۇركلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىلەن دەل كېلىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلارنى كەلتۈرىدۇ. بار-تولد پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى جۇغراپىيىگە ئائىت ئەدە-بىياتقا خاس، مۇھىم كەمچىلىكلەرنى، جۈملىدىن يا ئۇنداق، يا بۇنداق مەلۇماتلارنى يازغاندا ئۇنىڭ كېلىپ چىققان ۋاقتىنى بايان قىلمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئەرەبلەر ئەھۋالغا قارىغاندا، شۇ چاغدا ئوغۇزلارغا مەنسۇپ يەرلەر بىلەن تونۇشقاندا شۇ جايلاردا كېيىن بول-غان ئۆزگىرىشلەردىن خەۋەرسىز بولغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، كېيىنمۇ شۇ يەردىكى ئاھالىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتاشنى داۋام-لاشتۇرغان.»

IX ئەسىردە ياشىغان مەخمۇت قەشقەرى ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە بۇئەلدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن-لىرىنى ئەرەب تىلىدا يېزىشقا ئىمكانىيەت تاپقان بىردىنبىر ئالىم بولۇپ، ئۇ يازغانلىرىنىڭ ھەممىلا يېرىدە «توققۇز ئوغۇز» (توغۇز غۇز) دېگەننىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» دەپ يازىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنى ئومۇم-لاشتۇرۇپ شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىنكى، بارتولدنىڭ پىكرىچە ئەرەب جۇغراپىيونلىرى بۇ ئاتالغۇنى دېگەندەك ئېنىقلىق بىلەن ئىشلەتمىگەن. مەزكۇر ئاتالغۇنى تۇرلۇك خەلق-لەرگە قوللانغان.

توققۇز ئوغۇز مەسىلىسى نۇرغۇنلىغان تالاش - تارتىشلار-نى كەلتۈرۈپ چىقاردى ۋە بۇ ھەقتە كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ يېزىلىشىغا سەۋەب بولدى. بىز بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئانچە تەپ-سىلىي توختىلىپ ئولتۇرماستىن، مۇشۇ تەتقىقات ئىسمىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، كانادالىق ئالىم ئې. پۇللىبي بلانكنىڭ مەخسۇس ماقالىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. پۇللىبي بلانك 1919 - يىلىلا مەشھۇر ياپون ئالىمى خانېدا تورۇنىڭ جۇڭگونىڭ مەتبەلىرىنى

تەتقىق قىلىپ چىقىپ، ئۇرقۇن يازمىلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ جۇڭگو ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلگەن «توققۇز تېبلى قەبىلىلىرى» (九姓铁勒) يەنى تېبلى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى بىلەن بىر خەلق ئىكەنلىكىنى روشەن قىلىپ كۆرسەتكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. پوللىبي بلانك ياپون تەتقىقاتچىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەرنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلغان مەزكۇر ماقالىسىنى غەرب ئاپتورلىرىنىڭ كۆپچىلىكى — مۇھاكىمە ئىشتىراكچىلىرى ئەپسۇسكى، كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى، دەپ ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. تۇرپان ۋادىسى رايونىغا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلارغا بۇرۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى تەركىبىگە كىرگەن تېبلى قەبىلىلىرى كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنى بىزنىڭ مۇشۇ مەخسۇس ئەسىرىمىزدە كۆرسەتتىمىز. بۇ قەبىلىلەر باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە توققۇز تېبلى قەبىلىسى بىرلەشمىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەنىدى. شۇنداق قىلىپ ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ كۇچانىڭ شەرق تەرىپىدە توققۇز ئوغۇز ئاھالىسىنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكى ھەققىدە يازغانلىرىنىڭ تامامەن توغرا ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغىلى بولىدۇ. ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى بولسا تېخىمۇ يىراقتىراق، شەرق تەرەپتە — ئەنسەن تاغلىرى ئېتىكىدە ياشىغانىدى. ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى ئۇلار توغرۇلۇق تەپسىلاتلارنى بىلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. بىزنىڭچە، ئەسلى مەنبەلەرنىڭ ھەققىي مەنىسىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغاندەك كۆرۈنگەن پوللىبي بلانكنىڭ يەنە بىر پەرىزى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈش لازىم بولىدۇ. مەزكۇر ئالىم جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «توققۇز ئۇرۇق تېبلى قەبىلىلىرى» نامىدىكى تېبلى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يېتەكچى رول ئويناپ كەلگەنلىكىنى تامامەن ئاساسلىق ھالدا تەكىتلەپ كېلىپ، «ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» (九姓回纥) دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى «توققۇز ئۇرۇققا مەنسۇپ ئۇيغۇرلار» دەپ چۈشىنىشنى تەكلىپ قىلىدۇ. پوللىبي بلانك: «ھەتتا خاتى-

مدامۇ «ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» دېگەن ئاتالغۇ دائىم «توققۇز ئۇرۇقتا مەنسۇپ ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. «توققۇز قەبىلىسى بار ئۇيغۇرلار» دېگەنلىك ئەمەس دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا جۈرئەت قىلمايدۇ. مەن بۇ يەردە بىر ئېزىقىپ كېتىش بار، دەپ ھېسابلايمەن، «توققۇز ئۇرۇق» دېگەن دائىم مۇشۇ ئادەتتىكى توققۇز ئوغۇزلار يەنى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان كونفېدېراتسىيە دەپ چۈشىنىپ كېلىنگەن»، دەپ يازىدۇ. مەلۇمكى، تىلى قەبىلىلىرىدىن بولغان بايىرقۇ ۋە تۇڭرالارمۇ ئوخشاشلا «توققۇز ئۇرۇق» قا بۆلۈنگەنىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتا مۇشۇ مەلۇماتقا پوللىپي بلانك دېگەندەك دىققەت قىلماي قالغان بولسا كېرەك. ئەگەردە ئۇ بۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلگەن بولسا، ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى پەرىزىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بۇنى تىلغا ئالغان بولار ئىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە توققۇز ئۇرۇق سۆزى قوشۇلۇپ كەلگەن باشقا نۇرغۇنلىغان ئېتنونىملار (باسىللار، تاتارلار ۋە تۈركلەر)نىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرۇلۇق ئۇ ھېچقانداق سۆز ئاچمايدۇ. ئاپتور نېمە ئۈچۈن بۇ يەردە «تېلىلەرنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» دەپ چۈشىنىش لازىملىقىنى، ئىككىنچى بىر يەردە گەپ ئۇيغۇرلار ئۈستىدە كېتىۋاتقاندا، تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولغان سۆز بىرىكمىسىنى «توققۇز تېلى ئۇرۇقىنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلار» دەپ تەرجىمە قىلىش لازىم بولغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا ياردەم قىلىدىغان ئۆلچەم ئۈستىدىمۇ توختىمايدۇ. «تاتارلارنىڭ توققۇز ئۇرۇقى» دېگەن سۆز بىرىكمىسىنى ۋە يەنە مۇشۇنىڭغا ئوخشاشلارنى قانداق چۈشىنىش لازىم؟ بەلكىم ئوخشاشلا «توققۇز ئۇرۇقتا مەنسۇپ تاتارلار» دەپ چۈشىنىش لازىممۇ؟ ئۇنداق بولسا بۇ ئۇرۇقلار قايسىلار؟ ئې. پوللىپي بلانكنىڭ» توققۇز قىسىمغا (ئۇرۇققا) بۆلۈنۈشنى ھەممىدىن ئاۋۋال بىر سىياسىي ھادىسە، ئېتنىك ھادىسە ئەمەس» دېگەن قارىشى پىكىر پەيدا قىلمايدۇ. مۇشۇ ئەھ-

ۋالغا قانداقتۇر بىر ئەنئەنە، ئېھتىمال دىنىي قاراشتىن كېلىپ چىققان ئەنئەنە ئارىلىشىپ قالغانلىقىغا تولۇق يول قويۇش مۇمكىن. ۋېنگرىيە ئالىمى ل. سېگىلدى قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ئىستىپاقىنىڭ سان تەركىبى بىلەن بەك قەدىمكى غەرب تۈركلىرىنىڭ ئەسەبنامىسى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ سان تەركىبىدە ئادەم ھەيران قالغۇدەك پاراللېللىقنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ئەدەبىياتنى كۆز ئالدىمىزدىن ئۆتكۈزگىنىمىزدە، ئۇيغۇرلارنى تەتقىق قىلىش ئىككى دەۋرگە بۆلۈنگەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز. بىرىنچى دەۋرە ئۇيغۇرشۇناسلىق پەيدا بولغان مەزگىلدىن باشلاپ XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا بۇ دەۋر ھازىرقى ۋاقىتقىچە ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان د. ن. پوزنېيېۋنىڭ كىتابىدا ئوبدان كۆرسىتىلگەن. شۇڭلاشقا بىز پەقەت ئىككىنچى دەۋر ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز. XX ئەسىردىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇشۇ بۆلۈمىنىڭ ئاساسىي ئۇتۇقلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈشكە تىرىشىپ كۆرىمىز، پەقەت ئەڭ مۇھىم ئەسەرلەر ئۈستىدىلا توختىلىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي قىممىتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. پەقەت ئومۇمىي مەسىلىلەر توغرۇلۇقلا تەنقىدىي پىكىر بايان قىلىشنى مۆلچەرلىمەكتىمىز.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش گويا ئۈزۈلۈپ قالغاندەك بولدى، بۇ تېما ئۈستىدە نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر يوقنىڭ ئورنىدا بولدى. بۇنداق ئەھۋال قولدا بار ھۆججەتلەرنى، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى قايتىدىن كۆرگۈدەك دەرىجىدە ئۆگىنىپ يېتىلگەنلىكى، شۇنىڭدەك يېڭى ماتېرىياللارنىڭ بەك كەملىكىنىڭ نەتىجىسىدىن بولدى. دۇنيادىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمىنىڭ يېتەكچى مەركەزلىرىدىكى كۈتۈپخانىلاردا تولۇقلىنىشقا باشلىغان يېڭى مەنبەلەرنىڭ ئىلىم -

يەن ساھەسىدە يۇرۇشۇپ كېتىشى تەلەپ قىلىنىدى. بۇنداق ماتېرىياللارنىڭ كېلىشكە باشلىنىشى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ بېشىدا مەركىزىي ئاسىياغا بولغان تەكشۇرۇش پائالىيىتىنىڭ جانلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدىن بولدى. روسىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە ياۋروپادىكى باشقا مەملىكەتلەرنىڭ ۋە شۇنىڭدەك ئا ق ش ۋە ياپونىيىنىڭ ئىلمىي مۇئەسسەسەلىرى تەشكىل قىلغان نۇرغۇنلىغان تەكشۇرۇش ئۆمەكلىرى ئىلمىي مەركەزلەرنى نۇرغۇنلىغان ھەر خىل ماتېرىياللار بىلەن — قوليازمىلار، ماددىي مەدەنىيەت، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار بىلەن بېيىتتى. بۇ بايلىقلار ئۇستىدە خىزمەت ئېلىپ بېرىش بىرنەچچە ئەۋلاد ئالىملارنىڭ كۈچ چىقىرىشىنى تەلەپ قىلدى، ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ نازۇك خىزمەتنى ئىشلىنىپ بولدى دېيىش تەس كەپ. شەرقىي تۈركىستاندا ئۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلىگەنلىكلىرىنى ئىسپاتلايدىغان كۆپ مىقداردىكى قولىيازمىلارنىڭ تېپىلىشى ئادەمنى بەكمۇ ئەجەبلەندۈرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال بولدى. ئېنىقلىنىشلارغا قارىغاندا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا بەك قەدىمكي زامانلاردا تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر ماكانلاشمىغانىكەن. مانا بۇ كەشپىيات شەرقىي تۈركىستاندا ئەزەلدىن تارتىپلا تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ياشاپ كەلگەن، دېگەن ھۆكۈمنى ئۆزىگە مەزمۇن قىلغان كۆپلىگەن كونا كۆز قاراشلارنى بۇزۇپ تاشلىدى.

مەركىزىي ئاسىياغا ئائىت ماتېرىياللارنى چۈشىنىۋېلىش ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىش ھەمدە قىسمەن ئېلان قىلىشقا خېلىلا ۋاقىت تەلەپ قىلىندى. مانا بۇ خىزمەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلار تارىخىنى يېڭىدىن تەتقىق قىلىشقا كىرىشىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ 2 - دەۋرىنىڭ باشلىنىشى ياپونىيە ۋە جۇڭگو تەتقىقاتچىلىرىنىڭ نامى

بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئالىملار جۇڭگونىڭ 1 - قول ماتېرىيال مەنبەلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلىنىش بىلەن بىر قاتاردا، غەرب مەنبەلىرىنى ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئەمگەكلىرىنىمۇ كەڭ قوللىنىشقا باشلىدى.

1936 - يىلى، جۇڭگو ئالىمى ۋاڭ رىۋنىڭ 1 - ماقالىسى ئېلان قىلىندى، مەزكۇر ماقالىدە تاڭ دۆلىتى يوقالغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى بايان قىلىنغان (بۇ ماقالە 1936 - يىلى «سىشۆ جىكەن» مەجمۇئەسىنىڭ 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان، ماقالىنىڭ تېمىسى: «تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار»). مەزكۇر ئەمگەك ئوتتۇرا ئەسىر ئەسەرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گەنمۇ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان («گەنمۇ» تارىخىي ئەسەر — سالنامىلەرنى يېزىشتا قوللىنىدىغان ئالاھىدە بىر ئۇسلۇب بولۇپ، بۇنىڭدا بۇرۇن ئېلان قىلىنغان ئەسەرنىڭ ماتېرىياللىرى، مەزمۇنى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ. بىزنىڭ پىكرىمىزچە، بۇ ئادەتتىكى تىپىك كومپىلياتسىيە ‹Компиляция — ماتېرىياللار يىغىندىسى› يەنى ئۆزى مۇستەقىل تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلماستىن، باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسلىنىپ يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئەسلى ماتېرىياللار پەقەت مۇئەييەن بىر پىلان ئاساسىدا تاللىنىپ كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز لايىقىدا بىر سىستېمىغا سېلىنىدۇ. بەك كونىراق ئەسەرلەردە پايدىلىنىۋاتقان ئەسەرلەر تەھلىل قىلىنماستىن ھېچقانداق ئۆزگىرىش قىلىنماستىن شۇ پېتىچە يېڭى ئەسەرگە كىرگۈزۈلىدۇ. بۇلارنى تەرتىپكە سالغۇچىلارنىڭمۇ ئىزاھاتى بېرىلمەيدۇ). ۋاڭ رىۋنىڭ ئەمگىكىدە مانا مۇشۇ قائىدىلەرگە رىئايە قىلىنغان. لېكىن بۇنىڭدا ئاپتورنىڭ ئۆزىنىڭ قىسقىچە يازغان نەرسىسىمۇ بولۇپ، بۇ ئېلان قىلىنىۋاتقان تېكىستلەرگە بېرىلگەن كىچىك ئىزاھلاردىن ئىبارەت. كىرىش سۆزىدە ماتېرىياللارنىڭ بىرقانچە مەنبەدىن ئېلىنغانلىقلىرى ۋە سىستېمىلاشتۇرۇلغانلىق

لىرى ۋە خىرونولوگىك تەرتىپ بويىچە تېماتىك گۇرۇپپىلار بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى مەلۇم قىلىنىدۇ. ئەمگەكنىڭ ئاساسىي قىسمى ئومۇمىي خاراكتېرلىك نەرسىلەرنى، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تارىخىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ تېررىتورىيىسى، جۇغراپىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللارنى ئىقتىساد ۋە سەنئەتكە دائىر ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋاڭ رىۋېننىڭ پىكرىچە ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، مەركىزىي ئاسىيانىڭ تۆت ئالاھىدە رايونىنى ئىشغال قىلىۋالغان، بۇلار گەنجۇ، تۇرپان ۋە كۇچا رايونى، پامىرنىڭ غەربىي تەرەپتىكى رايونلار، گۇاجۇ ۋە دۇڭخۇاڭ رايونى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ۋاڭ رىۋى ئۇيغۇرلارنىڭ پامىرنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ بېرىش مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى مۆلچەر ھەققىدە مەخسۇس ماقالە يېزىپ «يۈيگۇڭ» دېگەن ژۇرنالدا ئېلان قىلغانىدى. يەنە مۇشۇ ژۇرنالنىڭ ئۆزىدە ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا يېزىلغان ماقالىمۇ ئېلان قىلىنغانىدى (بۇ ماقالە «يۈيگۇڭ» ژۇرنىلىنىڭ 1935 - يىل 4 - توم 5 - سانىدا «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار» دېگەن تېمىدا ئېلان قىلىنغان. يەنە شۇ توپلامنىڭ 8 - سانىدا ئاپتورنىڭ «ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىنغان).

ۋاڭ رىۋى تالڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان ماقالىسىدە، ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن باشلاپ XIII ئەسىرنىڭ بېشىغىچە يەنى ئۇيغۇرلار چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە كىرگەن ۋاقىتقىچە ئۆتكەن دەۋرىنى ئالاھىدە ئايرىم كۆرسىتىپ ئىنتايىن ئادىل ئىش قىلغان. ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسىگە فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە مۇگۇاڭۇين قاتارلىق جۇڭگو ئاپتورلىرى پۈتۈنلەي باشقىچە مۇئامىـ

لىدە بولغان. بۇ ئاپتورلار: «ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كۆچكەنـ
ـدىن كېيىن، پەقەت IX ئەسىردىن XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا
قۇدرەتلىك مۇستەقىل دۆلەت قۇرالىغانىدى (بۇ يەردە
تۇرپان كېنەزلىكى نەزەردە تۇتۇلىدۇ). XII ئەسىردىن باشلاپ
XVIII ئەسىر ئوتتۇرىسىغىچە ئۇيغۇرلار دەسلەپتە قارا خىتايلارغا
بېقىنىپ كەلگەن، ئۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ قارىمىقىدا بولـ
ـغان، ئەڭ ئاخىرىدا چاغتاي ئۇلۇسى تەركىبىگە كىرگەن» دەپ
يازىدۇ (فېلىك جياشىڭ ۋە باشقىلارنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ
دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭلار.
1962-يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگودىكى مىللىي مەسىلە تەتقىقاتى ژۇر-
نىلى» نىڭ 5 - سانىدا ئېلان قىلىنغان). مانا مۇشۇ كەلتۈرۈلـ
ـگەن نەقىلدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بۇ ماقالىنىڭ ئاپـ
ـتورلىرى قارا خىتايلار بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋەت
بىلەن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەركىبىگە كىرىش ئوتتۇرىسىـ
ـدىكى پرىنسىپال پەرقنى كۆرمەيدۇ. قارا خىتايلار ئۇيغۇرلاردىن
سېلىق (ئولپان) ئېلىش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچـ
ـقانداق ئىچكى ئىشىغا ئارىلاشمىغان. موڭغۇللار بولسا ئۇيغۇر-
لارنى مۇستەقىللىكتىن مەھرۇم قىلغان ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىـ
ـنىڭ ئورغۇنلىغان ئىستىلاچىلىق ھەربىي يۈرۈشلىرىگە ئىشتىراك قىـ
ـلىشقا مەجبۇر قىلغان. ئۇيغۇرلار كېيىنچىرەك چىڭگىزخان ۋارىسلىرىنىڭ
ئۆزئارا نىزا - ئۇرۇشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان. مانا مۇشۇ ۋەـ
ـقەلەرنىڭ ئۆزى ئۇيغۇر دۆلىتىنى پۈتۈنلەي ھالاك قىلدى (مالـ
ـيەۋكىننىڭ «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن
ماقالىسىگە قاراڭ. بۇ ماقالە قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ
چوقان ۋەلىخانوۋ نامىدىكى ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنىسـ
ـتىتۇتىنىڭ 1969 - يىلقى ماقالىلەر توپلىمىنىڭ 15 - تومىدا).
ۋاڭ رىۋنىڭ ئەسىرىدە مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا تارىخىنى
دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسىدە چوڭ خاتالىق بار. مەسىلەن، ئۇ

ئۆز تەتقىقاتىنىڭ خرونولوگىيىلىك دائىرىسى ئۈستىدە سۆزلەپ كېلىپ: «...... بۇ ماقالىدە بايان قىلىنغان نەرسىلەر تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرى بىلەن تاماملىنىدۇ» دەپ تەكىتلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئىلان قىلىنغان نەرسىلەر چىڭگىزخان — موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تىكلىنىشىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىغا قەدەر بولغان ۋەقەلەرنى بايان قىلىدىغان مەنبەلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەزكۇر ئالىم گەرچە يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭگودا 1280 - يىلىدىن باشلاپ ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغانلىقى ئېنىق بولۇپ تۇرسىمۇ، ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ XIII ئەسىردىكى ماتېرىياللىرىنى پەقەت تىلغا ئالمايدۇ. بۇ بىر تاسادىپىي خاتالىق ئەمەس، بەلكى جۇڭگو تارىخشۇناسلىقىدا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان مۇئەييەن بىر خاھىشنىڭ ئىپادىسىدۇر. بۇ خاھىش چىڭگىزخان — موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىلەن جۇڭگودا 1280 - يىلدىن 1367 - يىل ئارىلىقىدا ھۆكۈم سۈرگەن يۈەن — موڭغۇل سۇلالىسىنى تەڭلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە 1957 - يىلى نەشىر قىلىنغان خرونولوگىك قوللانمىدىمۇ مانا مۇشۇ نۇقتىئىنەزەر ئالغا سۈرۈلىدۇ (ۋەن مىڭيۈەن: «جۇڭگو تارىخىنىڭ يىللىرى» 1957 - يىل، 102 - بەت).

مەزكۇر تەتقىقاتقا بېغىشلانغان چوڭ ئەسەرلەر رويخىتى قاتارىدا مەشھۇر جۇڭگو تارىخچىسى فېڭ جياشېڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلىگۈچى چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېنلارنىڭ كىتابىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز («ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» 1 - ۋە 2 - قىسىم، 1958 - يىلى، بېيجىڭ). مەزكۇر كىتابتا جۇڭگو مەنبەلىرىدىن نەقىللەر ئېلىنغان، تۈركىي تىللاردا، پارس ۋە باشقا تىللاردىكى شەرق ئەللىرى ھۆججەتلىرىنىڭ ئايرىم ئۇرۇنلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى نەقىل كەلتۈرۈلـ

گەن، شۇنىڭدەك ياۋروپا ئەللىرى تارىخچىلىرىنىڭ ئەمگەكلىرىدىنمۇ نەقىللەر كەلتۈرۈلگەن. ھەر بىر بابى ۋە ھەر بىر بۆلۈمى ئالدىدا ئاپتورنىڭ قىسقىچە بايانى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، نەقىللەر ئالدىدا ئادەتتە بىر قانچە كىرىش سۆز ئورنىدىكى ئىزاھاتلارمۇ بېرىلگەن. ئاپتورنىڭ قىسقىچە بۇ سۆزلىرى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئاساسى بولۇپ كۆرۈنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ نەشىر قىلىنغان كىتابتا گەرچە، ماتېرىياللار خرونولوگىك تەرتىپتە بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەسەرنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ سىستېمىغا سېلىنغان بايانى ئەمەس. بۇ كىتاب ئۆزىنىڭ پۈتۈن قۇرۇلۇشى بويىچە ۋاڭ رىۋشىنىڭ يۇقىرىدا زىكرى قىلىپ ئۆتۈلگەن ماقالىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. دېمەك، بۇلارمۇ جۇڭگونىڭ كونا گەنمۇ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەرلىرىگە مەنسۇپتۇر. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭۋېنلارنىڭ كىتابىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ بىزنىڭ زامانىمىزغىچە بولغان تارىخىنىڭ ئۆزىگە خاس ئوچېركىنى يېزىپ چىقىشتا بولغان ئەڭ كېيىنكى ئۇرۇنۇشلارنىڭ بىرى، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەردە جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ ماتېرىياللىرى بەك بېخىللىق بىلەن ئۈزۈك ھالدا ئېلىنغان، تېگىشلىك تەنقىدى ئانالىز بېرىلمەستىن پايدىلىنىلغان. ئاپتورلار ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن بويلىرىغا كۆچۈشى ئۈستىدە سۆزلىگەندە «بەش دەۋر (五代) مەزگىلىدىكى تارىخى بايانلار» دىن ئەڭ كېيىنكى ماتېرىياللاردىن پەقەت بىرلا نەقىلنى شىپى كەلتۈرىدۇ. مۇنداق قىلىش بولسا ئەسلى ۋەقەنىڭ جىددىي ھالدا بۇرمىلىنىشىغا ئېلىپ بارىدۇ. «بەش دەۋر تارىخى» كۆپىنچە «يېڭى بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچىلار غەرب ئەللىرى ئالىملىرى ۋە جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىگىمۇ تەنقىدى نۇقتىئىنەزەردىن مۇئامىلە قىلمىغان. ئۇلار ئاساسەن، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرى ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەردىن

دەللەر كەلتۈرىدۇ. شۇنىسى ئەجەبكى، پايدىلانغان ئەدەبىياتلار رويختى ئىچىدە خانىدا تورۇنىڭ كىتابىدىن باشقا ياپونىيە ئاپتورلىرىنىڭ تەتقىقاتلىرى تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇ ئەلۋەتتە خېلىلا جىددىي خاتالىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدىكى كونا كۆز قاراشلار غەرب ئەللىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى مەخسۇس ئەدەبىياتىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بەزى ياپونىيە ئالىملىرى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئايرىم ۋەقەلىرىنى باشقىچە ئىزاھلاپ بايان قىلىۋاتقانىدى (مەسىلەن، كوۋادارا-كورو، ئابې تاكېئو، پودزى ئېدا ئاكىرا ۋە باشقىلار). ھەتتا جۈڭگو ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ تاللاپ پايدىلانغان. مەسىلەن، فېڭ جياشېڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىشلىگۈچىلەر ئوتتۇرىغا قويغان تېمىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان شىياڭ دا، سېن جۇڭمىيەن قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرى كۆرسىتىلمىگەن، بۇ كىتابنى ئوقۇغان چاغدا، كىتاب ئاپتورلىرىنىڭ ئالدىغا پەقەت مۇئەييەن ئېنىق ۋەزىپە قويۇلغان دېگەن تەسىرات ئىختىيارسىز پەيدا بولىدۇ. بۇ ۋەزىپە — شەرقىي تۈركىستاندىكى ھازىرقى تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى ئاھالىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىشتۇر.

ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ تەتقىقاتىغا ياپون ئالىملىرى چوڭ تۆھپىلەرنى قوشقان، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇش سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىشقا بېغىشلانغان بىرىنچى ئەسەر كوۋادارا كورونىڭ 1928 - يىلى ئېلان قىلىنغان ماقالىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (كوۋاداراكورو: «ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشكۈنلىشىش ۋە ھالاك بولۇش تارىخىنى تەكشۈرۈش» 1928 - يىل، 17 - توم، 1 - سان III — 136 - بەتلەر). بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مۇشۇ تېمىغا قارىتىلغان مەخسۇس يېڭى تەتقىقاتلارنىڭ يوقلۇقى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان خېلىلا ئۇزۇن بىر دەۋر ئۆتتى. بۇ

ئەھۋال 1945 - يىلدىن كېيىن پۈتۈنلەي ئۆزگەردى. بۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا فۇدزى ئېيدائاكىرا، ئونوگاۋاخىدېمى، خانېدا تورۇ، ماسائېدا ماسانا، يامادا نوبۇئو قاتارلىق چوڭ ئالىملار ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. مۇشۇ ۋاقىتلاردا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەر ئىچىدە ئابې تاكېئو تەرىپىدىن يېزىلغان «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابى ئالاھىدە قىزىقىش پەيدا قىلىدۇ. بۇ ئەسەر ھازىرغىچە بولغان تارىخىي تەتقىقاتلارنىڭ ئەڭ چوڭىدۇر. ئابې تاكېئو ئۇيغۇرلار تارىخىنى VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ XIV ئەسىرنىڭ بېشىغىچە ئىزچىل بايان قىلىدۇ. ئەمما ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىدۇ. مەزكۇر ئەسەردە جۇڭگو مەنبەلىرى ۋە شۇنىڭدەك پارسىي، تۈركىي تىللىرىدىكى ئەسەرلەر ۋە غەرب ئەسەرلىرىدىكى مەنبەلەر كەڭ پايدىلىنىلغان. ئابې تاكېئو 1954 - يىلى «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى قەيەردە؟» دېگەن تېمىدا ماقالە يېزىپ ئىنگلىز تىلىدا ئېلان قىلدى ۋە بۇ توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى بايان قىلدى. ئابې تاكېئو مەزكۇر كىتابتا بۇ مەسىلىنى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. يۇقىرىدا زىكرى ئېتىلگەن كىرىش سۆزدىن باشقا، كىتابتا تۆۋەندىكى يەتتە باب يەنى 1 - باب: يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى تۇرپانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ پايتەختى؛ 2 - باب: قايدۇ ۋە دۇۋاخاننىڭ ئىسيانى ھەمدە ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسى؛ 3 - باب: تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ غەرب تەرەپكە يۈرۈشى ۋە ئۇلارنىڭ بازىلىرى؛ 4 - باب: شەرق ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى ھەمدە غەربىي تەرەپكە كۆچۈشى؛ 5 - باب: غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ لياۋ ۋە سۇڭ دەۋرلىرىدىكى پايتەختى؛ 6 - باب: غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەت تېررىتورىيىسىگە ئومۇمىي ئوبزور؛ 7 - باب: بېشبالىق

ۋە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى؛ 8 ـ باب: شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە غەربتىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ رولى.
ئومۇمەن ئالغاندا، ئابې تاكېشونىڭ تەتقىقاتى چوڭ قىزىقىشقا ئەرزىيدىغان ئەسەردۇر. چۈنكى ئۇ ئايرىم مەنبە ماتېرىياللىرىنى يىغىپ، ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئالاھىدە مۇھاكىمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش ئۇنىڭ مۇھاكىمىلىرىدە بەزىدە دەلىل - ئىسپاتلار كەملىك قىلىدۇ.

خانېدا تۇرۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ VII ئەسىردىن X ئەسىرلەرنىڭ بېشىغىچە بولغان تارىخىغا بېغىشلانغان يۇقىرىقىغا ئوخشاش چوڭ ئەمگىكى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە، جۇڭگو مەنبەلىرىدىن، تۈرك - رونىك يېزىقىدىكى تېكىستلەردىن ۋە شۇنىڭدەك مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن كەڭ پايدىلانغان، بۇ تەتقىقات ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر بىرىدە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇلار تارىخىنىڭ مۇھىم دەۋرلىرى كۆرسىتىلگەن: (1) VII ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تەشكىللىنىشىگە قەدەر بولغان ئارىلىق؛ (2) 745 — 840 - يىللار ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى؛ (3) ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلار؛ ئاپتور جۇڭگو ئەسەرلىرىدىن كۆپلىگەن نەقىللەرنى كەلتۈرۈپ ئۇلارنى تەھلىل قىلىدۇ ۋە تۈركىي تىللاردىكى تېكىستلەر بىلەن ھەمدە ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن، سېلىشتۇرىدۇ ۋە خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنى بەك تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. بۇمۇ تولۇق، چۈشىنىشلىك ئەھۋال. ئۇيغۇر خاقانلىقى — ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ قۇدرەتلىك كۆچمەن ئىمپېرىيىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ تاڭ سۇلالىسى دۆلىتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن ۋە تاڭ سۇلالىسى ھاياتىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك روللارنى ئوينىغان. بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىل قىلىنغىچە بولغان ماتېرىياللار ۋە شۇنىڭدەك خاقانلىقتىن كېيىنكى

دەۋرلەرگە ئائىت ماتېرىياللار كۆپ نەقىل كەلتۈرۈلمىگەن. بۇنداق بولۇشمۇ تەبىئىي ئەھۋال. چۈنكى بۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇرلار ھاياتىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرى مەنبەلەرنىڭ ئۆزىدە ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن. شۇ ۋاقىتتىكى مەۋجۇت ئەھۋالنىڭ تولۇق كۆرۈنۈشىنى بىر ئاز تەپسىلىيرەك بايان قىلىشقا ئۇرۇنۇشلار، مەسىلەن، خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنكى تەشكىل بولغان دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش كۆپىنچە يېڭىپ بولماسلىق دەرىجىدىكى توسقۇنلۇقلارغا دۇچ كېلىپ تۇردى. ئومۇمەن ئالغاندا، خانىدا تۇرۇنىڭ ئەمگىكى قاتتىق كۆڭۈل بۆلۈپ ئۆگىنىپ چىقىشقا ئەرزىيدىغان ئەسەر. بۇ ئەسەرنى ئۆگىنىپ چىقىش ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ھاياتىدىكى ئاساسلىق ئەھۋاللارنى چوڭقۇر چۈشىنىپ چىقىشقا ياردەم بېرىدۇ.

ياۋروپادا ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ 2 ‐ باسقۇچى پەقەت XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىلا باشلاندى. بۇنىڭغا بېغىشلانغان 1 ‐ چوڭ ئەسەر فرانسۇز ئالىمى د. ر. گاملتوننىڭ 1955 ‐ يىلى ئېلان قىلغان كىتابىدۇر. ئاپتور «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرىنى توپلاپ چىقىشنى ئۆز ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويىدى ۋە مۇشۇ مەقسەت بىلەن «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دىكى ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت ئومۇمىي خاتىرىلەر» دىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ۋە ئۇلارنىڭ يېقىن قوشنىلىرى بولغان تىبەتلىكلەر، تۈركلەر، تاڭغۇتلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلدى ۋە نەشر قىلدى (تىبەتلىكلەر، تۈركلەر ۋە تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار بۇ چاغلاردا بەك زىچ مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەنىدى). بۇ يەردە پېللىئوتنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان خەنزۇ تىلىدىكى ئۈچ ۋەسىقىنىڭ رەسمىي ئېلان قىلىنغانلىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر ۋەسىقىلەردە گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە نۇرغۇن‐

ئىلغان قىزىقارلىق ئىشلارنىڭ تەپسىلاتلىرى بايان قىلىنغان. ئۇ بولارنى شەرھلەش ئۈچۈن جۇڭگو مەنبەلىرىدىن كەڭ پايدىلاندى. جۇڭگونىڭ «بەش دەۋر» مەزگىلىدە مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى كەڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان ئەسەرلەردىنمۇ كۆپلەپ پايدىلاندى.

1968 - يىلى، ئېلىزابېت پىنكسىنىڭ سۇڭ دۆلىتى (960 — 1028) دەۋرىنىڭ بېشىدا ياشىغان گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا بېغىشلانغان ئەسىرى نەشر قىلىندى. يىل تەرتىپى بىلەن ئالغاندا بۇ كىتاب د. ر. گامىلتوننىڭ ئەسىرىگە بىۋاستە ئۇلىشىپ كېلىدۇ. لېكىن، گامىلتوننىڭ ئەسىرىدىن پەرقلىق يېرى شۇكى، بۇ يەردە پەقەت گەنجۇدىكى ئۇيغۇرلار ئۈستىدىلا گەپ بولىدۇ. ئې. پىنكس جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئېلان قىلىنىشىنى 1028 - يىلغىچە ئەكىلىپ توختىتىدۇ. چۈنكى شۇ يىلى تاڭغۇتلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلى مەزكۇر ئۇيغۇر خانلىقى مۇستەقىللىكتىن مەھرۇم بولغانىدى. بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى بىر قىسىم ئاھالىسى بىلەن تاڭغۇت دۆلىتىگە ئۆتىدۇ، پىنكسىنىڭ ئەمگىكى گامىلتوننىڭ ئەمگىكىگە قارىغاندا چوڭ پۈتۈنلۈك بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇرلار تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈشتە جۇڭگودا ئۆتكەن ئۇ ياكى بۇ سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەر ئاساسىدا بۆلۈشكە بولمايدۇ. گامىلتون بولسا ئۆزىنىڭ كىتابىدا مۇشۇ ئاساستا بۆلگەن. ھەر قانداق بىر خەلقنىڭ تارىخى شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىمۇ يالغۇز ئومۇمىي قانۇنىيەتلەر تەرىپىدىنلا ئەمەس، بەلكى كونكرېت جەمئىيەتكە مەنسۇپ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەر بىلەنمۇ بەلگىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىنى رەت قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن تاشقى ئامىللار كۆپ چاغلاردا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولمايدۇ.

IX ـــ XII ئەسىرلەردە، جۇڭگونىڭ مەركىزىي ئاسىيا ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى بەك چاغلىق ئىدى. ئۇيغۇرلار خانلىقلىرىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە قوشنىلىرى ـــ تاڭغۇتلار، تىبەتلىكلەر، قىتانلار، قارلۇقلار ۋە باشقا خەلقلەر جۇڭگوغا قارىغاندا، سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

بىز ئەمدى ئى. پىنكس ئەسەرلىرىنى كۆرۈپ باقايلى، بۇ ئەسەر ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت: 1 - قىسىمدا، مەنبە ماتېرىياللىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتىدۇ ۋە بۇ ماتېرىياللارغا 1 - قول مەنبە نۇقتىسىدىن قاراپ تېگىشلىك باھا بېرىپ ئۆتىدۇ. 2 - قىسىمدا، بۇ ماتېرىياللارنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئۇلارغا ئىزاھات بېرىلىدۇ. ئېلان قىلىنغان ھەممىلا مەنبە ماتېرىياللارنى 1 - دەرىجىگە ياتىدىغانلىرى ۋە 2 - دەرىجىگە ياتىدىغانلىرى دەپ بۆلۈپ چىقىدۇ. ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى 1 - كاتېگورىيىگە ياتىدىغان مەنبە ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىپ، ئۇلارنى يىل، ۋاقىت تەرتىپى بىلەن تىزىپ چىقىدۇ. 2 - دەرىجىدىكى مەنبە ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ئۈچۈن ئاساسىي تېكىستلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ۋە ئۇلارغا ئىزاھلار بېرىش ئۈچۈن پايدىلىنىلىدۇ. ماتېرىياللارنى مۇشۇنداق يىل، ۋاقىت تەرتىپى بىلەن تىزىپ چىقىشتا ئەگەردە سۆزلىنىۋاتقان دەۋر ئانچە ئۇزۇن بولمىسا ۋە كەلتۈرۈلگەن مەنبەلەرنىڭ دائىرىلىرى ئانچە كەڭ بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا تولۇق يول قويۇلىدۇ. 3 - قىسمى، تەتقىق قىلىپ يېزىلغان نەرسىلەردۇر. بۇ قىسىمدا ماتېرىياللارنى چۈشەندۈرۈش، تارىخىي مەلۇماتلارنى تەنقىدىي تەھلىل قىلىشقا، ئېنىق خۇلاسە ۋە يەكۈنلەر چىقىرىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرۈلگەن. ئومۇمەن ئالغاندا، مەزكۇر ئەسەر ئۇنىڭدىكى بەزى مەزمۇنلارنىڭ خاتالىقىغا قارىماستىن، كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشتا گەپ يوق. 1968 - يىلى، ئى. پىنكس ئەسەرلىرىنىڭ

ئەشىر قىلىنىشى بىلەن تەڭلا كانىبرراد ماككىرىسنادىڭ: «ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسى (744 — 840)، تاڭ سۇلالىسى ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان» دېگەن كىتابى ئېلان قىلىندى. لېكىن بۇ ئەسەرنىڭ نامى ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ماس كەلمەيدۇ. بۇ كىتابتا، تاڭ سۇلالىسى ھەققىدە يېزىلغان «كونا تاڭنامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە» لەردىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ يېڭى تەرجىمىلىرى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ 747 - يىلدىن تارتىپ 840 - يىللار ئارىلىقىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلىرىغا دائىر ماتېرىياللار تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئىككى «تاڭنامە» دىكى ماتېرىياللارنىڭ تېكىستى پاراللېل نەقىل كەلتۈرۈلگەن. كىتابنىڭ چۆپ بېتىدە «كونا تاڭنامە»نىڭ ماتېرىيالى، ئاق بېتىدە «يېڭى تاڭنامە»نىڭ ماتېرىيالى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ماتېرىيالنى مۇشۇ ئۇسۇلدا ئورۇنلاشتۇرۇش — ئۇلارنى سېلىشتۇرۇپ قوللىنىشقا بەك قولايلىق بولىدۇ. 1972 - يىلى، مەزكۇر كىتابنىڭ 2 - نەشرى چىقتى، 2 - نەشرىنىڭ 1 - نەشرىدىن پەرقلىق يېرى شۇكى، ئۇنىڭغا كىرىش سۆز كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدا قىسقىچە تارىخىي ئوچېرك بېرىلگەن، ئىزاھلار خېلى كېڭەيتىلگەن، پايدىلىنىلغان ئەدەبىياتنىڭ تەپسىلىي روييختى كەلتۈرۈلگەن. رەسمىي ئاتالغۇلارنىڭ لۇغىتى ۋە تەپسىلىي ئېلىپبە كۆرسەتكۈچلىرى بېرىلگەن.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇيغۇرلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ئائىت ئەدەبىي ۋەسىقىلەرنى تەھلىل قىلغانىدا شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ تەتقىقات ن. يا. بىچورىن، د. پوزنېيېۋ ۋە ۋ. ۋ. بارتولد ئەسەرلىرىدە سېلىنغان مۇستەھكەم فوندامېنت ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان. ن. يا. بىچورىن بۇنىڭدىن 100 يىل ئىلگىرى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت مۇھىم ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان. د. پوزنېيېۋ ئۇيغۇرلار تارىخىنى جۇڭگونىڭ يەنە بىر قانچە ماتېرى-

ياللىرىنى قوشۇمچە قىلىش ئاساسىدا تېخىمۇ تەپسىلىيرەك تەتقىق قىلىپ چىققان («ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار»، جۇڭگو ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان»، 1899 - يىل، سانكىت پېتېربۇرگتا نەشر قىلىنغان). بارتولد ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب ۋە پارس تارىخچىلىرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى ئۈستىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەپ، ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق نۇرغۇن مەلۇماتلارنى بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرشۇناس تارىخچىلار ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئاساسىي مەلۇماتلارغا تولۇق ئىگە بولدى.

XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سوۋېت ئالىملىرى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئايرىم مەسىلىلىرىنى تېخىمۇ تەپسىلىيرەك تەتقىق قىلىشنى داۋاملاشتۇردى. 1947 - يىلى، ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكىي چوڭ بىر ماقالە ئېلان قىلىپ، جۇڭگو ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇماتىنى ۋە ئەرەب، پارس تارىخچىلىرى يازغان مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ي. ئى. كېچانوۋ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تاڭغۇتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ، تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارغا بېغىشلانغان چوڭ بىر ماقالە يېزىپ چىقتى (بۇ ئەسەرنىڭ ئىسمى: «XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار تارىخى»، 1962 - يىل، ئالمۇتا نەشرى، 1962 - يىلى قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئەمگەكلىرىنىڭ 15 - تومىدا ئېلان قىلىنغان). كېچانوۋنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە قوشنىسى بولغان تاڭغۇتلار توغرىسىدا يازغان ئەسەرلىرىنىڭ ئەھمىيىتى ئۇنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىنىڭ ئەھمىيىتىدىنمۇ چوڭراق. بۇ ئەسەر «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار» دېگەن خۇلاسە خاراكتېرلىك مونوگرافىيە (مەخسۇس ئەسەر) دۇر (1968 -

يىل، موسكۋا نەشرى).

1966 - يىلى، د. ئى. تىخنوۋنىڭ تۇرپان خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلانغان مونوگرافىيىسى ئېلان قىلىندى (تىخنوۋ: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» 1966 - يىل، موسكۋا نەشرى). مەزكۇر ئەسەردە ئۇيغۇر ئېلى خەلقىنىڭ مەشغۇلاتى ۋە جەمئىيەتتىكى بېقىندى ئاھالىسىنىڭ ئەھۋالى ۋە باشقىلار ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. ئاپتور ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى تېز سۈرئەتتە كۆچمەنلىكتىن ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا ئۆتتى دېگەن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن كۆز قاراشقا ئەمەل قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار دۆلىتىدىكى كۆچمەنلەر تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ ئاچمايدۇ.

ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ كىتاب پەقەت تۇپە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىگە بېغىشلانغان بولۇپ، كۆچمەن ئۇيغۇرلار ئۈستىدە توختالمىغان.

1974 - يىلى، بىزنىڭ IX ئەسىردىن XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى جۇڭگو مەلۇماتلىرىنى تەھلىل قىلىشقا بېغىشلانغان كىتابىمىز نەشىردىن چىقتى («IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 1974 - يىل، نوۋوسىبىرسكتا نەشر قىلىنغان).

بىرىنچى باب

مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ۋەزىيىتى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ھەمدە ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشى

تاڭ ئىمپېرىيىسى (618 — 907) خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا پەيدا بولغان ئەڭ پارلاق دۆلەتلەرنىڭ بىرىدۇر. مانا مۇشۇ ئىمپېرىيە VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى شانۇ - شەۋكىتىنى يوقاتتى. مەملىكەت ئىچىدىكى مەركەزدىن چەتنەش ئىنتىلىشلىرى ۋە ئوردا ئىچىدىكى VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ئىچكى ماجىرالار ئاخىر بېرىپ ئەنلۇشەن (ئۆگلۈك) ۋە شى سىمىڭ (سۈيگىن) لارنىڭ چوڭ ئىسيانىغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ ئىسيان 755 - يىلدىن 763 - يىلغىچە سوزۇلۇپ، مەملىكەتكە ئېغىر كۈلپەت كەلتۈردى، بۇ ئىسيان باستۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كەمگىچە يۇرت سوراپ كەلگەن سۇلالە ھاكىمىيەت بېشىدا يەنە قېلىۋەردى. لېكىن نۇرغۇنلىغان شەھەرلەر خانىۋەيران بولدى، ئاھالىنىڭ خېلى قىسمى يوقىتىلدى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاچارچىلىق، ئاغرىق - سىلاقتىن ھالاك بولدى. نۇرغۇنلىرى قېچىپ كەتتى. ئىسيانىڭ ئىككىنچى بىر مۇھىم نەتىجىسى، ھۆكۈمران سۇلالىنىڭ ئىمپېراتورلىرى پۈتۈن مەملىكەتنى تىزگىنلەپ تۇرۇشتىن مەھرۇم قالغانلىقى بولدى. ئۆلكە، ۋىلايەتلەرنىڭ كۈچلۈك باشلىقلىرى (ھېراۋۇللىرى)

Altunoq

ئەمەلىيەتتە، ئۆز ئۆلكىلىرىدە مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇپ، ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن سوقۇشۇپ كەلدى ۋە شۇنىڭدەك، دۆلەتنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە قارشى چىقىپ كەلدى. تاڭ دۆلىتىدە ئۇزۇن ۋاقىتقا سوزۇلغان ئۆزئارا قانلىق جېدەل-ماجىرالار دەۋرى باشلاندى. ئىمپېراتور ئوردىسىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى پىتنە - ئىغۋا ۋە نىزالار نەتىجىسىدە ۋەزىيەت تېخىمۇ ئېغىرلاشتى، مەملىكەتنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئەھۋال تېخىمۇ جىددىي بولدى. چۈنكى بۇ يەرلەر ئىسيانچىلار بىلەن بولغان كۈرەشلەر داۋامىدا بەكمۇ دەپسەندە بولۇپ كەتكەنىدى.

شۇنداق قىلىپ تاڭ ئىمپېرىيىسى IX ئەسىرگە خېلى ئاجىزلاشقان ۋە ھاكىمىيەتنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا قولغا كەلتۈرگەن جايلىرىدىن ئايرىلغان ھالدا قەدەم باستى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ مەملىكەت ئۇيغۇر خاقانلىقى، تىبەت دۆلىتى ۋە جەنۇبىي جاۋ (ھىندىچىنى) تەرىپىدىن دائىم ھەربىي ۋە دىپلوماتىك بېسىمغا ئۇچراپ كەلدى. مۇشۇ جەرياندا تاڭ ئىمپېرىيىسى زور تېررىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ قالدى ياكى «مول سوۋغا - سالاملار»نى شەرتلىك ھالدا تۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى (تاڭ ئەمەلدارلىرى چوڭ ئورۇش چىقىملىرى ۋە ئولپان-سېلىق تۆلەشنى يۇقىرىقى تىرمىن بىلەن ئاتاپ كەلگەن). تاڭ دۆلىتى تەدرىجىي ۋە ئىزچىل ھالدا ھالاكەتكە يۈز تۇتتى ۋە بۇ جەرياننى ھېچقانداق كۈچ بىلەن توختىتىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدى.

شەرقىي ئاسىيادىكى يەنە بىر كۈچلۈك دۆلەت تىبەت VIII ئەسىردە گۈللەپ ياشناشنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتتى. تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان سوقۇشلار نەتىجىسىدە، بۈگۈنكى كۈندە سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن خېلى تېررىتورىيەلەر تىبەتكە قوشۇلدى ۋە شۇنىڭدەك بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ھەممە تېررىتورىيىسى دېگۈدەك تىبەتكە ئۆتتى. 783 - يىلى تىبەت بىلەن تاڭ دۆلى-

تې ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى مۇستەقىل دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسەن تىنچلىق خاراكتېرىدە بولدى. مانا بۇ تىنچلىق بېتىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىلىرىدا ھەربىي ھەرىكەتلەر توختىتىلدى. تىبەتلىكلەر قەشقەرىيىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش كۈرەشلىرىنى جىددىيلەشتۈردى ۋە ئاردا ئۇزۇن ئۆتمەي تىبەت پۈتۈن قەشقەرىيىنى دېگۈدەك تىزگىنلىۋالىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئەسكەرلىرىگە بىر نەچچە قېتىم جىددىي زەربىلەر بەردى، ۋە باسمىلارنىڭ مەركىزى بېشبالىق شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. شۇنداق قىلىپ، 783 - يىلى، تاڭ دۆلىتى بىلەن تۈزۈلگەن تىنچلىق توختامى پەقەت تىبەت ئۈچۈنلا پايدىلىق بولۇپ چىقتى.

IX ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىللىقىدا، تىبەت دۆلىتىنىڭ ئىچكى سىياسىي ۋەزىيىتى تەدرىجىي ھالدا يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى. بۇ ئەھۋال تىبەتنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇۋۋىتىنى ئاجىزلاشتۇردى ۋە مەملىكەتنى پارچىلاشقا ئېلىپ كەلدى. «سىرتتىن قارىماققا، ئەھۋال بىر قەدەر تۈزۈكرەكتەك كۆرۈنىدۇ، تىرى - سۆڭ دې - سېن ۋە ئۇنىڭ پېشۋالىرىنىڭ تىرىشىشى نەتىجىسىدە تەشكىل قىلىنغان كەڭ تىبەت دۆلىتى IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاساسەن VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى چېگرىسى ئىچىدە تۇردى. تىبەتلىكلەر مەركىزىي ئاسىيادا ھۆكۈمران بولۇپ تۇرىۋەردى (......) تىبەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ قالالىشى ئۇنىڭ ھەربىي كۈچ - قۇۋۋىتىگىلا باغلىق بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ شۇ چاغدىكى ئاساسىي دۈشمىنى ئەرەبلەر ۋە جۇڭگونىڭ ئاجىزلىقىدىن بولدى.»①

① ۋ.ئا. باگاۋسلاۋسكىينىڭ «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 68 — 69 - بەتلىرىگە قاراڭ، 1962 - يىل، موسكۋا نەشرى.

مەلۇمكى، تىبەتلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ 3 - ئەڭ مۇھىم دۈشمىنى ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تۇرپان ۋادىسى ۋە بېشبالىق ئۈچۈن ئۇزۇن ۋاقىتلارغا سوزۇلغان خوراتقۇچ سوقۇشلار ئېلىپ بارغانىدى. مۇشۇ ئۇيغۇر خاقانلىقىمۇ IX ئەسىرنىڭ بېشىدا چۈشكۈنلۈك ۋە ئىچكى نىزاھلار دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى①.

ئاسىيانىڭ شەرقىدە چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى رايونىدا ۋە شارمۇرېن دەرياسى ۋادىسىدا ۋەقەلەر پەقەتلا باشقىچە راۋاجلاندى. بۇ جايلاردا قىتانلار چىنىقىپ باردى ۋە كۈچ توپلاپ باردى. IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قىتانلار ئۆز خاقانى باشچىلىقىدا بولغان چوڭ بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشتى. قىتانلارنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى كەڭ تېررىتورىيىدە (600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر) تازا گۈللەپ ياشناپ تۇرغان بوخەي دۆلىتى (VIII ئەسىرنىڭ بېشىدىن 926 - يىللارغىچە) مەۋجۇت ئىدى.

800 — 840 - يىللاردا، بۇ رايوندىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ كىرىزىسى تىبەت دۆلىتىنىڭ كەسكىن ئاجىزلىنىشىپ كەتكەن ۋاقتىغا توغرا كەلدى، تىبەت دۆلىتى بۇ چاغلاردا فېئوداللىشىش جەريانىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى نەتىجىسىدە، ئەمەلىيەتتە، بىر قانچە مۇستەقىل ۋە ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان يەرلەرگە بۆلۈندى. ئۇيغۇرلارمۇ بۇ چاغلاردا ئاجىزلاشتى ۋە تاشقى سىياسەت جەھەتتە كېڭىيىشنى ئويلاپمۇ كۆرمىدى. مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيادا، IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇرۇن رىقابەتلىشىپ كەلگەن ۋە بۈگۈنكى كۈندە ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئاساسىي دۆلەتلەرنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى تەڭپۇڭلۇقىغا ئاسا—

① مالىيەۋكىن: «IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا كەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر»، «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» دېگەن توپلامدىكى ماقالە. 1972 - يىل، نوۋوسىبىرسك نەشرى.

لانغان ۋەزىيەت ساقلىنىپ تۇردى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى، 840 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ مەجبۇرىي تارقىلىپ كېتىشى، تاڭ دۆلىتىنىڭ 907 - يىلى ھالاك بولۇشى، قىتانلارنىڭ خېلىلا دەرىجىدە قۇدرەت تېپىشى ۋە سىياسىي سەھنىدە تاڭغۇتلارنىڭ پەيدا بولۇشى — مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى يېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. مانا بۇ دەۋر ئاسىيانىڭ شەرقىدە قىتانلار، تاڭغۇتلار ۋە كېيىنرەك جۇرجىتلار تەشكىل قىلغان دۆلەتلەر تەسىرىنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغانلىقى بىلەن ۋە جۇڭگونىڭ نىسبەتەن ئاجىزلىقى بىلەن خاراكتېرلەندى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىگە خېلى ئۇزۇندىن بۇيان زېمىن ھازىرلىنىپ كېلىنگەنىدى. ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان قەبىلىنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ئۇچۇق قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە ئايلاندى، مانا بۇ كۈرەش دۆلەتنى ئىچكى جەھەتتىن تەۋرىتىۋەتتى. 795 - يىلىنىڭ ئۆزىدىلا يۇرت سوراپ كەلگەن سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى يۈز بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئورۇقىغا مەنسۇپ خاقانى ئاچور ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ئۆزىگە ۋارىس قالدۇرمىغانىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شۇ كەمگىچە ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ تۇرغان قۇتلۇق تەختكە ئولتۇردى. ئۇ «تەڭرىدە ئۈلۈغ بولمىش ئالىپ قۇتلۇق بىلگە خاقان» دېگەن سەلتەنەتلىك ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ئۇنۋانىنىڭ تەخمىنەن مەنىسى تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بولغان قەھرىمان، بەختلىك ۋە دانا خاقان دېگەندىن ئىبارەت. قۇتلۇق ئېدىز قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. بۇ قەبىلە ئۆز ۋاقتىدا تېلى كونفېدېراتسىيىسى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) تەركىبىگە كىرگەنىدى. خاقانلىقتىكى ئالىي دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇرلار ئورۇقى ياغلاقارلار قولىدىن ئېدىز قەبىلىسى ۋەكىللىرىنىڭ

قولىغا ئۆتۈشى ئەسلى ئۇيغۇرلار تەسىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن دېرەك بەردى ۋە بۇنىڭ ئۆزى خاقانلىقنىڭ ئىچىدىكى كۈرەشنى جەزمەن كەسكىنلەشتۈرەتتى. ئۇيغۇرلار 663 - يىلى ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان چاغدا ئىتتىپاق تۈزگەن تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە ئېدىزلار تىلغا ئېلىنمىغانىدى. 745 - يىلى، خاقانلىق قايتا ئەكسىگە كەلتۈرۈلگەن چاغلاردىمۇ، ئېدىزلار ئۈستىدە گەپ - سۆز بولمىغانىدى. 663 - يىلى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خاقانلىقىنى تەشكىل قىلغاندا ئېدىزلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىر ئىتتىپاق بولمىغانىدى، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. كېيىنچىرەك ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان كۈرەشلىرى زامانىسىدا ئېدىزلارنىڭ چوڭ چىقىملارغا دۇچ كەلگەنلىكى ئېھتىمال. ئېدىزلار تۈركلەرگە قارشى تۇرۇپ كەلگەنىدى. بۇ ئەھۋالنى ئۇلارنىڭ سەددىچىنىڭ قېشىغا كۆچۈپ بېرىۋېلىشىمۇ ئىسپاتلايدۇ. تاڭ سۇلالىسى مەمۇرىيىتى ئېدىزلارنىڭ كۆپ قىسمىنى مۇشۇ يەردە يوقاتتى. مانا مۇشۇ ئەھۋال پۈتۈن بىر قەبىلىنى بەكمۇ ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى ۋە ئۇلارنىڭ يايلاقتىكى ئىشلارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالدۇردى، ئۇيغۇر خاقانلىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋاقىتلاردا، ئېدىزلار ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، خاقانلىق دائىرىسىدە تۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قەددىنى كۆتۈرۈپ كۈچىيىۋالغان بولۇشى كېرەك. كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە»لەردە ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا كۈرىشى خاقانلىققا قوشنا ئەللەرنىڭ خاقانلىقنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا شەرت - شارائىتلار يارىتىپ بەرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئايرىم قەبىلە باشلىقلىرى ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ قوشنىلىرىنى ئۆزلىرىگە ياردەم بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. جۈملىدىن، شۇ چاغلاردا، ئۇيغۇرلار بىلەن قاتتىق دۈشمەنلىشىپ كەلگەن قىرغىزلارنىمۇ

تەكلىپ قىلغان، ۋەزىر قۇرابىر بۇنىڭغا ئۆزى ئۆلگە كۆرسىتىپ
بەردى. ئۇ 839 - يىلى، چۆل تۈركلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن
ئىدىزلار تەختكە كۆتۈرگەن خاقان خۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. شۇ
چاغدا ئىدىزلار(؟) قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۈلۈگ - باغا قىرغىزلارنى
ياردەمگە چاقىرىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە خاقانلىققا خاتىمە
بېرىدۇ. د. ر. گامىلتوننىڭ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشىگە قارىغاندا، ۋەزىر
قۇرابىرنىڭ ئىسمى ئەسلى ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرىنىڭ
ئىسمى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. ئەھۋاللارغا قارىغاندا يـاپـون
ئالىمى ئابې تاكېئو مانا مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ
قۇرابىرنىڭ قوزغىلىپ چىقىشىنى ياغلاقار ئۇرۇقى باشچىلىقى
دىكى ئۇيغۇرلار توققۇز ئۇرۇقىنىڭ ئىدىزلار ھۆكۈمرانلىقىنى
ئاغدۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنۇشى سۈپىتىدە باھا بەرگەنگە ئوخشايدۇ.
ئۇيغۇرلار بىلەن ئىدىزلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ
كەسكىنلىشىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەتتىكى كۆچمەن چارۋى
چىلار ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ
چوڭقۇرلاشتى، ئىدىزلارغا كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن
باشقا تېلى قەبىلىلىرىمۇ يار - يۆلەك بولۇپ كەلدى، ئۇيغۇرلار
خاقانلىقىدىكى فېئوداللىشىش جەريانىمۇ خېلى دەرىجىدىكى تېز
سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا بايلىق
جەھەتتە، تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈشمۇ كۈچەيدى، كۆچمەن جەمئىيەت
نىڭ ئادەتتىكى ئەزالىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشمۇ كۈچەيدى.
ئۇيغۇرلار جەمئىيەتلىرىنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرى
توغرۇلۇق سۆڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىم شياۋبوۋېن
(1057 — 1134) ئۆزىنىڭ «ۋېن جەنلۇ» («ئاڭلىغان ۋە كۆرگەن
لىرىمدىن خاتىرىلەر») دېگەن كىتابىدا: «دەسلەپتە ئۇيغۇر
لارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئاددىي - ساددىلىقى ۋە سەممىيلىكى
بىلەن پەرقلىنىپ تۇراتتى. ۋاقىت، بەگلەر بىلەن خەلق ئوتتۇرى
سىدىكى پەرقمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، خەلقنىڭ

ئوي - پىكرى بىرلا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار كۈچلۈك ۋە يېڭىلمەي كەلگەنىدى. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ دۆلىتىگە كۆرسەتكەن خىزمىتىمۇ چوڭ ئىدى، تاڭ ئوردىسى ئۇيغۇرلارغا مول ئىنئاملار بېرىپ تۇراتتى. تەڭرى خاقان (ئىدىكېن 759 — 779) مەغرۇرلىنىپ ئۆزى تۇرىدىغان ھەشەمەتلىك سارايلار سالدۇردى، ئاياللار ئويا - ئەگلىك ئىشلىتىدىغان، قاشلىرىنى بويايدىغان، كىيىم - كېچەكلىرىنى كەشتىلەپ زىننەتلەيدىغان بولدى؛ مانا مۇشۇ زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى جۇڭگودا ھازىرلىناتتى. مۇشۇنداق ئىسراپچىلىق ئىپتىدائىي ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى» دەپ يازغانىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ چاقماق تېزلىكىدە پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك: مەملىكەت تەبىئىي ئاپەتلەرگە دۇچ كەلدى. ئۇدا ئىككى يىل مەملىكەت بويىچە جۇتچىلىق بولدى، بۇ تەبىئىي ئاپەت خەلقنى بەكمۇ خورىتىۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇردى. دۆلەت ئىچىدىكى مۇشۇنداق ئىشلار تۈپەيلى، دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەتلەرمۇ چوڭقۇرلاشتى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە مەسىلەن، «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»دە 839 - يىلى يېزىلغان تۆۋەندىكى سۆزلەر بار: «... بىر نەچچە يىل ئۇدا مەملىكەتتە ئاچارچىلىق يۈز بەردى، يۇقۇملۇق كېسەللەر تارقالدى، جۇتچىلىق نەتىجىسىدە ئۆلگەن قويلار پۈتۈن يەرنى قاپلاپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قېلىن قار ياغدى.» «يېڭى تاڭنامە»دىمۇ بۇ يەردە «يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر، جۇتچە ئاچارچىلىق ...» يۈز بەرگەن دەپ يېزىلغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى — مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى تارىخى-

ىدا يېڭى دەۋر باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن مۇشۇ
چوڭ رايوندىكى شۇ چاغلاردىكى تەرەققىيات كونا دۆلەتلەرنىڭ
يىقىلىشى ۋە يېڭى دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئومۇمەن
خاراكتېرلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. مانا مۇشۇ ئەھ-
ۋاللارنىڭ ھەممىسى كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا تۆپلۈك ئۆزگىرىشلەر
بولغانلىقىنى بەلگىلىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى
مۇشۇ جەريانىدىكى بەك روشەن ۋە تەسىرات قالدۇرغان ئەھۋال.
بۇنىڭ ئەھمىيىتىگە ئۆز لايىقىدا باھا بەرمەيمۇ بولمايدۇ، شۇ-
نىڭ بىلەن بىللە، مۇشۇ ئەھۋال ھەممىنىلا ھەل قىلىدى دەپ
قاراشمۇ ئورۇنسىز بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار مۇشۇ رايون-
نىڭ تارىخىدا ئادەتتىكىلا رولنى ئوينىدى. ئۇنىڭ رولىنى شۇنىڭ-
دىن كېيىنلا پەيدا بولغان تاڭغىت ۋە قىتان دۆلەتلىرىنىڭ
ئەھمىيىتى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.

مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ل. ن. گۇمىليوۋنىڭ ئۇيغۇر خاقان-
لىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىغا بەرگەن باھاسىغا تەپسىلىيرەك توختىلىپ
ئۆتۈش زۆرۈر. گۇمىليوۋئۆزىنىڭشەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىدا تارىخىي
جۇغراپىيىگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە: «جۇرجىتلار، خارەزىملىقلار،
قىپچاقلار ۋە ئەھلىسەلىيپچىلەر ئۆزلىرىنىڭ قەھر - زەھرىنى
چېچىشتا موڭغۇللاردىن قېلىشمىدى، ئەمما نېمىشقا ئاسىيانى
ۋەيران قىلىشنى موڭغۇللارغىلا دۆڭگەپ قويىمىز؟ بەلكى بۇنىڭ-
دىن خېلىلا چوڭراق، مىقياستىكى باشقا ۋەقەلەر، مەسىلەن،
841 — 846 - يىللاردا، قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ۋەيران قىلى-
شى ياكى مانجۇ ئىمپېراتورى چيەنلۇڭنىڭ 1756 — 1758 - يىل-
لاردا قالماقلارنى بىرمۇ بىر قىرىپ يوقىتىشى تارىخچىلار
نەزەرىنىڭ سىرتىدا قالدىمۇ؟»① گۇمىليوۋنىڭ بۇ ماقالىسى
تولىمۇ ئەجەبلىنەرلىك، گۇمىليوۋ ئىلمىي ئوبيېكتىپلىققا قارىماس-

① گۇمىليوۋ: «ئاسىيا ۋە ئافرىقا خەلقلىرى» دېگەن ژۇرنالنىڭ
1970 - يىل 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

تىن، ئۆز ئەمگەكلىرىدە موڭغۇللار ئىستىبلاسىنىڭ ياۋروپا ۋە ئاسىيا خەلقى تارىخىدا ئەھمىيىتىنى كىچىكلىتىشكە دائىم ئۇرۇ-نۇپ كەلمەكتە.

ئاپتورنىڭ موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ يۈرگۈزگەن زۇلمى جەھەت-تە، ئوتتۇرا ئەسىردىكى (يالغۇز ئوتتۇرا ئەسىردىكىلا ئەمەس) باشقا ئىستىبلاچىلاردىن ئېشىپ كەتمىدى، دېگەن مۇھاكىمىسىگە تولۇق قوشۇلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى ھەممىگىلا مەلۇم ئىش. لېكىن ئۇنىڭ كەلتۈرگەن نەقلىنىڭ 2 - قىسمى تەنقىد ئالدىدا ھېچقانداق پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ، ھەر ئىككى ۋەقە — «841— 846 - يىللاردا قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ۋەيران قىلىشى ياكى قالماقلارنىڭ تولۇق يوقىتىلىشى» بۇ ھەر ئىككى ۋەقە نىسبەتەن ئانچە چوڭ بولمىغان تېررىتورىيىدە ئۇنىڭ ئۈستىگە چەكلەنگەن ھالدا يەنى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلا دېگەندەك ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەردى. گەرچە، بۇ پاجىئەنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرى ئاستا - ئاستا ھازىرلانغان بولسىمۇ، مۇشۇ جەددىي،ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىش-لەرگە جەلپ قىلىنغان ئادەملەر سان جەھەتتىنمۇ چەكلىك ئىدى. بۇ ھەر ئىككى ۋەقەدە ھۇجۇمغا دۇچ كەلگۈچىلەر 500 مىڭدىن ئوشۇق ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۈستىدە تەپسىلىيرەك توختاپ ئۆتكىنىمىز تۈزۈك. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇئەييەن بىر قىسمى قىرغىز-لارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇش جەڭلىرىدە قۇربان بولدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى زەربىدىن ئۆزىنى ساقلاپ قېلىشقا قادىر كېلىپ باشقا رايونلارغا كۆچۈپ كەتتى. قىرغىزلار خاقان-لىقىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشىگىلا قانائەتلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تاجا-ۋۇزلىرىنى كېڭەيتىشكە بىرەر جەددىي ئۇرۇنۇشتا بولمىدى. ئۇي-غۇرلارنىڭ كۆچۈشى ئۆز ۋەتەندىكى ئىشلار تۈپەيلىدىن ئۆزىگە ئەگە-شىپ كېلىدىغان ۋەقەلەرنى پەيدا قىلىدى. چۈنكى ئۇيغۇرلار-نىڭ خېلى بىر قىسمى شۇ چاغلاردا ئاجىزلىشىپ ھالى قالمىغان تىبەت دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن تېررىتورىيىلەرگە كۆچۈپ

كەلگەنىدى. تىبەت دۆلىتى شۇ كەملەردە ئۆزلىرىنىڭ قەشقەرىيەدىكى ۋە خېتىي كارىدورىدىكى يەرلىرىنى قوغداپ قېلىشقا ماجالى يوق ئىدى. تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۆكۈمرانلىقى ۋە مۇشۇ تېررىتورىيىلەردە پات - پاتلا بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ كەتكەن يەرلىك خەلقمۇ ئۇيغۇرلارغا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمىدى. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جايلارغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى ۋە بۇ يەرلەردە يېڭى دۆلەتلەرنى تىكلىشى نىسبەتەن تىنچ ئۇسۇلدا يۈز بەردى. قالماقلارنىڭ يوقىتىلىشىغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى، يەنى 50 مىڭدەك ئادەم روسىيە ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە قېچىپ كېتىپ ئامان قالدى ۋە ئۇلارغا كۆرسىتىپ بېرىلگەن يەرلەرگە كېلىپ جايلاشتى. بۇ يەردە موڭغۇل - تاتار ئىستېلاسىنىڭ كۆلىمى، ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېغىر ۋەيرانچىلىق ئۈستىدە سۆز ئېچىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك. كۆچمەن جەمئىيەتنى ۋەيران قىلىش بىلەن ئولتۇراقلاشقان مەدەنىي ھاياتنى ۋەيران قىلىشنىڭ نەتىجىسىنى سېلىشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشنىڭ ئۆزى مۇقامغا توغرا كەلمەيدىغان ئىش ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتىمىز. كۆچمەن خەلقلەرنىڭ دۆلەت تەشكىلاتلىرى ئۇنىڭدىن كۈچلۈكرەك دۈشمەن تەرىپىدىن ھۇجۇمغا يولۇققاندا ئەلۋەتتە چوڭ چىقىملارغا دۇچ كېلىدۇ. لېكىن ئۇلاردا تولۇق مۇنقەرز بولۇپ كېتىشتىن قۇتۇلۇپ قېلىشنىڭ ئازدېگەندە مۇنداق ئىككى خىل ئىمكانىيىتى بار: بىرىسى، دۈشمەن شۇچاغنىڭ ئۆزىدە يېتىپ بارالمايدىغان يىراق رايونلارغا (تەشكىلى ياكى تەرتىپسىز ھالدا) تېزلىكتە كۆچۈپ كېتىش؛ ئىككىنچى ئىمكانىيەت بولسا ياكى بېسىپ كەلگۈچىگە قوشۇلۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىغا ئىشتىراك قىلىش. كۆچمەنلەر قوشۇنىنىڭ ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنى ۋەيران قىلىشى تامامەن باشقىچە نەتىجە چىقاردى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار خېلىلا نۇرغۇن چىقىملارغا دۇچ كەلدى: ماددىي بايلىقلىرىنىڭ

AltunOq

قالان - تاراج قىلىنىشى ۋە يوقىتىلىشى بىلەن بىر قاتاردا تۇرغۇن مىقداردىكى قىممەتلىك مەدەنىيەتلەر يوقىتىلدى. تۈز كېتىۋاتقان، ئولتۇراقلاشقان مەدەنىي ھاياتنىڭ تەرەققىياتى ئۈزۈلۈپ قالدى، كۆپىنچە ھاللاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالە يوقىلىپ كەتتى.

ئەمدى بىز بۇ باپتىكى ئاساسىي مەسىلىگە قايتىپ كېلىمىز. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ كېتىشى، ئەمەلىيەتتە خاقانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىنلا كۆچۈشى ستىخىيىلىك ھالدا ۋە تۈرلۈك يۆنىلىشلەر بويىچە يۈز بەرگەن. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تەشكىللىي ھەرىكەت بولمىغان. گەرچە، ئايرىم گۇرۇپپىلار، خېلىلا چوڭ گۇرۇپپىلار تەشكىللىك ۋە پىلانلىق ھەرىكەت قىلغان (مەسىلەن، ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ۋەكىلى بولغان ئۇجېنىڭ ئەتراپىغا ئۇيغۇرلار ئۇيۇشقان ۋە ئۇنى خاقان دەپ ئېلان قىلغان) بولسىمۇ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر قەبىلىسى مىقياسىدىن ئالغاندا، ھەرىكەت تەشكىللىي بولمىغان، خاقانلىق ئۇرۇق - قەبىلە خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە، بىرقانچە مۇستەقىل قىسىملارغا بۆلۈنگەن ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىدا ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ قۇتۇلدۇرۇش دېگەن تەسەۋۋۇر پەيدا بولىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپكە، بايقال كۆلى رايونىغا، سىرۋېيلار يۇرتىغا، شۇنىڭدەك شەرقىي تەرەپكە، قىتانلار كونتروللۇقىدىكى تېررىتورىيىلەرگە جۆنەپ كەتكەن بىر بۆلۈك گۇرۇپپىلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدە ھېچقانداق رول ئوينىمىدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇلار ئاز سانلىق ئاھالە بولسا كېرەك، ئۇلار ھەققىدە بىز ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. قىرغىزلار ئىگىلىۋالغان تېررىتورىيىلەردە قېپقالغان ئۇيغۇرلار ھەققىدىمۇ مەلۇمات يوق.

ئالاھىدە قىزىقىش پەيدا قىلىدىغىنى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىغا (خۇاڭخې دەرياسى ئەگمىسى)، ئوردوس رايونىغا كې

لىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلاردۇر. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كۆچمەن خەلقلەرگە تۇتقان سىياسىتىنىڭ نازۇك يەرلىرىنى ئېچىپ كۆرۈپ بېقىش نۇقتىسىنەزەرىدىن كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ. بۇ يەرگە كېلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تارىخىدا تەشكىللىي بىرلىك سۈپىتىدە ھېچقانداق رول ئوينىمىدى، پەقەت ئۇلارنىڭ ئايرىم پارچىلىرىنىڭ قالدۇقلىرى باشقا گۇرۇپپىلار تەركىبىگە بىرىنچى نۆۋەتتە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كېتىشكە، مۇۋەپپەق بولالىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە بۇلار توغرۇلۇق ئايرىم، ئانچە ئېنىق بولمىغان مەلۇماتلارلا ساقلىنىپ قالغان. پەقەت «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تارىخي خاتىرىلەردىن كېيىنكى يېزىلغانلىرىدا ناھايىتى ئېنىق كونكرېت قىلىپ، ئۇجىي خاقانغا قاراشلىق بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدا ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، غەرب تەرەپكە قېچىپ بېرىپ تىبەتلىكلەرگە بويسۇندى، دەپ يېزىلغان.

«1.1 دەسلەپتە ئۇلارنىڭ دۆلىتى سۇلىن (سېلېنگا) دەرياسى بويىدا ئىدى، كېيىن ئۇلار، قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇققى ۋە ئۇيغۇرلار تىيەندې ۋە جىنئۇ قورغانلىرى ئارىلىقىدىكى يەرلەرگە كۆچۈپ جايلاشتى. شى سۈن ۋە جاڭ جۇنئۇ ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلدى. قالغان ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كېتىپ تىبەتكە بويسۇندى، بۇ چاغدا، تىبەت خېشى كارىدورىنى ۋە گەنسۇنىڭ شىمالىدىكى يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنى بۇ يەرلەرگە بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى.»①

«بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» نىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئوقۇغان چاغدا، كېيىنرەك ئۇيغۇر

① «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر»، 74 - جىلدە 9 - بەت.

گەنجۇ خانلىقى تەشكىل قىلغان گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بۇ يەردىكى نەنشەن رايونلىرىغا سەددىچىنىڭ ياقىسىدىكى يەرلەردىن كەلگەن، دېگەن بەك ئېنىق تەسەۋۋۇر پەيدا بولىدۇ. بۇلار خاقان ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئۇيغۇرلار ئىدى. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭۋېنلارمۇ شەرق تەرەپتىن قېچىپ كېلىپ گەنسۇ كارىدورى رايونىغا جايلىشىپ قالغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتائەتلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىردىنبىر ئىسپات سۈپىتىدە مانا مۇشۇ مەلۇماتنى ئۆز كىتابىدا كەلتۈرگىنىگە قارىغاندا، ئۇلارمۇ دەل مۇشۇنداق ئويلىغان بولسا كېرەك①.

مۇشۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ئاساسىي جۇڭگو مەنبە ماتېرىياللىرىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن ئاساسىي خۇلاسىلەرنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈش ئورۇنلۇق بولارمىكىن، دېگەن ئويدىمىز. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ چوڭ ئەگمىسىگە چېگرىسىدىكى تيەندې ۋە جېن ۋۇ قەلئەلىرى رايونىغا چوڭ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزى ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ تۇرىدىغان ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت ئىدى. 840 - يىل 10 - ئاي ئىچىدە تاڭ دۆلىتى چېگرىسىغا يېقىنراق جايلارغا ئايرىم - ئايرىم قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئارمۇزد، نايىرچۇر، چىسىن ۋە بۇكۇ قاتارلىق باشلىقلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە بىرىنچى بولۇپ پەيدا بولدى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، يەنە مۇشۇ يەرگە خاقان ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ كۆچۈپ كەلدى، جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ياغلاقار ئۇرۇقى باش بولۇپ تۇرغان ۋە باشقا خېلى ئۇرۇقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان زىچ بىرلەشمە تەشكىل قىلغان. ياغلاقار ئۇرۇقى ئېدىزلار هاك-

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، 1958 - يىل، بېيجىڭ.

سىيەت بېشىغا چىققانغا قەدەر خاقانلىقنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. بۇ ئىككى چوڭ تۈركۈم ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتى چېگرىسىنى بويلاپ مۇستەقىل كۆچۈپ يۈردى، ئۆز ئارىلىرىدا جىددىي ئىختىلاپلار بولغانلىقتىن بىرلىشىپ كېتەلمىدى. جۇڭگو دىپلوماتلىرى ۋە چېگرىدىكى باشلىقلار مۇشۇ ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن ۋە شۇنىڭدەك ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئېغىر ئەھۋالدا (مال - چارۋىلىرىنىڭ يوقلۇقىدىن كۈن كەچۈرەلمەس دەرىجىدە) ئىكەنلىكى قاتارلىقلاردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا بۇ ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى تولۇق يوقاتتى. مۇشۇ ھىيلە - نەيرەڭلىك پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن «ياردەم» قىلىشمۇ خېلى رول ئوينىدى. بۇ «ياردەم» تولۇق ۋە شەرتسىز بويسۇندۇرغانلىقنى ۋە پەغپۇرغا خىزمەت قىلدۇرغانلىقنى بىلدۈرگەن باشلىقلارغىلا بېرىلدى. سەددىچىننىڭ يېنىدىكى ئۇيغۇرلارنى يوقىتىش ۋە پارچىلاش جەريانىدا، ئايرىم ئائىلىلەر ۋە كىچىككىرەك گۇرۇپپا ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن غەرب تەرەپكە — گەنجۇ، شاجۇ رايونلىرىغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى ۋە بەلكىم تېخىمۇ يىراقراق كۆچۈپ ۋە تۇرپان ۋادىلىرىغىمۇ بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئادەملەر ئاز ساندا بولۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەردە پەيدا بولۇپ قېلىشى ھېچقانداق بىرەر مۇرەككەپلەشكەن ۋەقە چىقارغان ئەمەس. بەك بالدۇرقى جۇڭگو مەنبەلىرى مانا مۇشۇ خىلدىكى كۆچۈشلەر توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ.

تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىدا باشپاناھ ئىزدەشكە ئۇرۇنغان ۋە شۇ چاغدا شەكىللەنگەن شارائىت ئاستىدا «ئىختىيارى» ياكى زوراۋانلىق- كۈچ ئاستىدا جۇڭگوغا خىزمەت قىلىشقا مەجبۇر بولغان ئۇيغۇرلار ئىمپېرىيىنىڭ شىمالىي ۋە قىسمەن غەربىي شىمال چېگرا ئۆلكىلىرىگە بۆلۈپ - بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇل

دى. ئۇيغۇرلار بۇ يەرلەردە چېگرا رايون مەمۇرىيىتىنىڭ تولۇق ئىختىيارىدا بولدى، ئۇلاردىن چېگرىنى قوغداش ئۈچۈن پايدىلىنىلدى ۋە شۇنىڭدەك تاڭ دۆلىتىنىڭ قوشۇنلىرى مەسىلەن، تاڭغۇتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا پايدىلىنىلدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنى كىچىك - كىچىك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈپ، چېچىپ ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئىككىنچى بىر جايغا كۆچۈش هوقۇقىدىن مەھرۇم قىلدى. جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىنى جۇرجىتلار ئىگىلىۋالغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلار كۆچۈش ئەركىنلىكى هوقۇقىغا ئىگە بولدى. ھەتتا ئۇيغۇرلارغا غەرب تەرەپكە كۆچۈش ئىمكانىيىتىنىمۇ تۇغدۇرۇپ بەردى. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ خېلىلا كۆپ قىسمى ئۆزلىرىگە بېرىلگەن كۆچۈش هوقۇقىدىن پايدىلانماي، شۇ ۋاقىتلاردا جۇرجىتلار دۆلىتىگە تەۋە تېررىتورىيىلەردە داۋاملىق تۇرىۋەردى [شەنشى، سەنشى، خېبېي (كونا چېگرىسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ۋە سابىق رېخې ئۆلكىسىدە تۇرۇپ قېلىۋەردى]. موڭغۇللار ئىستىلاسى ۋاقتىدا ئۇيغۇرلار جۇرجىتلار بىلەن بىرلىكتە، تاجاۋۇزنى قايتۇرۇش جەڭلىرىگە ئاكتىپ قاتناشتى.

نېمە ئۈچۈن ئۇجى خاقان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى سەددىچىن يېنىدا شەكىللەنگەن مۇشۇنداق چىقىش يولى بولمىغان ۋەزىيەتنى كۆرۈپ تۇرۇپ باشقا بىر رايونغا، مەسىلەن، شەرقتە ياكى غەرب تەرەپتىكى خېشى كارىدورى رايونىغا ياكى ئۇنىڭدىنمۇ يىراقراق جايلارغا تەشكىللىك ھالدا كۆچۈپ كېتىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرمىگەندۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. ئومۇمەن، ۋەزىيەت مۇنداق كۆچۈشكە قولايلىق بولمىغاندەك كۆرۈنىدۇ. بىرىنچىدىن، شەرقتە يۈرىدىغان يول قىتانلار تەرىپىدىن بوغۇپ قويۇلغان، قىتانلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى شۇ چاغلاردا سەددىچىنگە تاقىلايلا دەپ قالغانىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا قىتانلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا

ئىتائەت قىلىپ تۇرغان چاغلاردا شەكىللىنىپ قالغان ئۆزئارا ھۆرمەتلىك مۇناسىۋەتلەرنى نەزەردە تۇتقاندا، شەرق تەرەپكە يۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىككىنچىدىن، نەنسەن يوللىرى (گەنسۇ) شۇ چاغلاردا يەنىلا تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا ئىدى، بۇ رايونلارغا بالدۇر كەلگەن ئۇيغۇرلار قىسمەن تىبەتلىكلەرگە ئىتائەت قىلىپ كەتتى، بىر قىسمىلىرى مۇستەقىل ھالدا تۇرىۋەردى. تىبەت تېررىتورىيىلىرىنىڭ ئەڭ ئۈنۈمسىز چۆل ۋە يېرىم چۆل يەرلەردە كۆچۈپ يۈردى. گەنسۇ كارىدورىدا تىبەت ھاكىمىيىتى 862 - يىلغا كەلگەندىلا گۇمران بولدى. ئۈچىنچىدىن، سەددىچىن يېنىدىن باشقا يىراق جايلارغا كېتىش ئۈچۈن تىرىشتى ئەمما، بۇ ئەلنىڭ قولىدا ئات - ئۇلاغلىرى كۆپ بولمىغانلىقتىن سەددىچىن بويىدا قېلىۋەردى. ئۇلار ئانچە - مۇنچە ياردەم ئېلىپ، بىر ئاز چېكىنىۋالغاندىن كېيىن، يەنە شىمالغا قايتىپ كېتىمىزغۇ دېگەن ئۈمىدتە تۇردى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە مانا مۇشۇنداق بىر پىلاننىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرۇلۇق ئېنىقراق مەلۇمات بېرىلمىگەن.

ئىككىنچى باب

ئەتسەن بويىدىكى ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇر خاقانلىقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن پارچىلاندى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئېدىزلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى بىلەن كۈرەش قىلىپ تۇرغان چاغلاردا، بۇ يەنە بىر رەقىبىگە تېگىشلىك قايتۇرما زەربە بېرەلمىدى. ئەمما بۇ ئەھۋال دۆلەتنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىدىكى بىردىنبىر سەۋەب ئەمەس ئىدى. ئىككىنچى، ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، نىسبەتەن قىسقىغىنا بىر دەۋر ئىچىدە (بارى - يوقى 95 يىل) ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىگە كىرگەن كۆچمەن قەبىلىلەر ئارىسىدا بىر پۈتۈن ئېتنىك ئومۇملۇقنىڭ شەكىللىنىش جەريانى دېگەندەك چوڭقۇر راۋاج تېپىپ كېتەلمىدى. دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتمۇ دېگەندەك يار بەرمىدى. خاقانلىق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ گېگېمونىيىسىگە دەلمۇ دەل قارشى گۇرۇھ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

ئېدىزلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن بولغان كۈرىشى مۇشۇ قەبىلە ئىچىدىن كېلىپ چىققان ئادەملەرنىڭ ھاكىمىيەت تىكلىشى بىلەن ئاياغلاشتى. ئېدىزلار ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن ئۆزئارا جېدەل - ماجىرا توختاپ قالمىدى. زىددىيەتلەر تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ باردى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان ئورۇنلارنى ئىختىيارى ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىيالىدا بولمىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ستىخىيىلىك ھالدا قېچىشى دۆلەتنىڭ ئۆزىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇق - قەبىلە

لەر خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ نەتىجىسىدىن بولدى، دەپ پەرەز قىلىش تولۇق ئورۇنلۇقتەك قىلىدۇ. ھەر بىر ئۇرۇق - قەبىلە ئارىماقلىرىنىڭ گۇرۇپپىسى كۆپ چاغلاردا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھالدا، ئوبدانلا تەشكىللەنگەن يوسۇندا كۆچۈپ كېتىشتى، بۇنىڭدا ئەلۋەتتە، بەك ئۇششاق پارچىلانغان گۇرۇپپىلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ستىخىيىلىك ھالدا كۆچتى. بىز خاقانات تېررىتورىيىسىدىن چىقىپ كەتكەن تۆۋەندىكى ئۈچ ئاساسىي گۇرۇپپىنى كۆرسىتىمىز: (1) ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان ئەسلى ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان باشقا ئۇرۇقلار بىلەن بىرلىكتە ئۆزلىرىنىڭ خاقانى باشچىلىقىدا سەددىچىن يېنىغا كۆچتى. (2) ئۇچىي خاقانغا ئەگىشىپ كەتكەن ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئۇرۇقلاردىن باشقا يەنە، ئاشۇ ئۇرۇققا مەنسۇپ بەگلەر باشچىلىقىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلار نەنسەن تىغى ئېتەكلىرىنىڭ مۇنبەت يەرلىرىگە كۆچۈپ كەلدى. (3) يەنىلا ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ بەگلەر رەھبەرلىكىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلار كۇچا ۋە قاراشەھەر رايونلىرىغا كۆچۈپ كەلدى. بۇ ئۈچ گۇرۇپپا قىرغىزلار خاقانلىقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، دەرھاللا تەخمىنەن بىر ۋاقىت ئىچىدە بۇرۇنقى ئولتۇرغان جايلىرىنى تاشلاپ يۆتكەلدى. ئېدىزلار كىسونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن ھەمدە ئۇلارنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان باشقا تېلى «توققۇز ئوغۇز» قەبىلىلىرى 866 - يىلى بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىدى. بۇلارغا يۇرتىنى تاشلاپ قاچقانلار قاتارىدا قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەسلى كۆچۈپ يۈرگەن يۇرتلىرىدىن قوغلانغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات يوق. شۇڭلاشقا، بۇنىڭدىن كېيىنكى گەپ سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، مۇستەقىل دۆلەت تەشكىل قىلالىغان گۇرۇپپىلىرى ئۈستىدىلا بولىدۇ. ئۇلار تەشكىل قىلغان دۆلەتلەر مەركىزى ئاسىيانىڭ

كىرەك» دەپ يازىدۇ. بۇ يەردە جاڭ يىچاۋغا ياردەمچىلەرمۇ لازىم بولغانمىدۇ، دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. ئەگەر جاڭ يىچاۋنىڭ غەلىبە خەۋىرى ھەققىدىكى دوكلاتىغا ئىشىنىدىغانلار بولسا (گامىلتون ۋە پېنكىسىنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنمەستىن)، ئۇنىڭ ھەقىقەتكە ئوخشاپراق قالغانلىقىغا ئىشىنىش ئېھتىمالى كېلىپ چىقىدۇ. ئەمەلىيەتتە، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىن كۇچاغىچە ۋە ھازىرقى ئۈرۈمچىگىچە بولغان بۇ كەڭ تېررىتورىيىنى ياردەمچىسىز ئازاد قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ۋەقە بەك ئاددىيلا يۈز بەردى. بىر زامانلاردا قوشنىلىرىغا تەھدىت سېلىپ تۇرىدىغان بىر پۈتۈن تىبەت دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشى ھەممىلا تارماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا شۇنچە تېز بولدىكى، تىبەتلىكلەر بېسىۋالغان تېررىتورىيىدىكى ھاكىمىيەت ئۆز - ئۆزىدىنلا يىمىرىلدى، تىبەتلىكلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆزىچىلا توزۇپ كەتتى. بىر قىسمى خۇددى «ئۇمولار»نى بويسۇندۇرغان چاغدا يۈز بەرگەن ئەھۋاللارغا ئوخشاش شۇ جاينىڭ ئۆزىدە قېلىپ يېڭى خوجايىنلارغا ئايلاندى. ئومۇمەن جاڭ يىچاۋغا ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا ھېچقانداق زۆرۈرىيەت قالمىغانلىقى بەك ئېھتىمال. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ھېچقانداق قىرغىنلىق يۈز بەرگەن ئەمەس. دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيەتنى تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدىن جاڭ يىچاۋنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىشىلا يۈز بەردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ ۋەقەلەرگە ئىشتىراك قىلمىغانلىقىدا ھېچقانداق گۇمان يوق. گەپ پەقەت مۇشۇ ئىشتىراكنىڭ ئۆزى كونكرېت نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئانچە ئېنىق ئەمەسلىكىدە، تىبەت ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تىبەتلىكلەرگە ئىتائەت قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئەركىنلىككە ئىگە بولدى، شۇ كۈندىن باشلاپ ھۆكۈمرانلىقنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشى باشلاندى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ جاڭ يىچاۋ بىلەن ھەمكارلاشقانلىقى توغرىسىدىكى پىكىرلەرگىمۇ يول قويىلى-

بولىدۇ، لېكىن بۇنداق ئوي - پىكىرنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار يوق. جاڭ يىجاۋ ھەربىي كۈچ تۈتۈشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭلاشقا، ئادەم ياللاشقىمۇ مەجبۇر بولدى. مۇشۇ ياللانغان ئادەملەر ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئەسكەرلەرمۇ بار ئىدى①. مۇشۇ رايونلاردا خەنزۇلاردىن بولغان ئاھالە نىسبەتەن ئاز ساندا بولۇپ، ئۇلار سودا يوللىرى بويىدىكى شەھەرلەرگە جايلاشقان، بۇلار ئۇششاق سودىگەرلەردىن، قول ھۈنەرۋەنلەردىن ۋە شەھەر ئاھالىسىنى كۆكتات بىلەن تەمىنلىگۈچى كۆكتاتچىلاردىن ئىبارەت ئىدى. كۆچمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان جەڭچىلەرنى مۇشۇلار ئىچىدىن تېپىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، يان-تېكىن باشچىلىقىدىكى كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ ئىشقا، بولۇپمۇ جاڭ يىجاۋ تەرەپتە تۇرۇپ ئىشتىراك قىلغانلىقى ئۈستىدە گەپ ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ توغرىدىكى تەنقىدىي مۇلاھىزىلەر كېيىنكى بابلاردا بايان قىلىنىدۇ.

تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ چېگرا مەمۇرىيىتىنىڭ جاڭ يىجاۋ قوزغىلىڭىنى تەشكىللەشكە قاتناشقانلىقى توغرىسىدىكى مەسىلە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇنىڭغا ئېنىق جاۋاب بېرىش قىيىن، تاڭ دۆلىتىنى باشقۇرۇپ تۇرغۇچىلار تىبەت بىلەن بولغان بۇرۇنقى سوقۇشلاردا مەغلۇپ بولۇپ قالغانلىقلىرى ئۈچۈن ئۆچ ئېلىشقا دۇشمەن تەرەپنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىچكى مالىمانچىلىقلار يۈز بەرگەنلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان قولايلىق ئىمكانىيەتلەرنى يەكمۇ ئوبدان چۈشىنىپ تۇردى. لېكىن ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىلىرى ئىچىدىكى ئۆزئارا كۈرەشلىرى، كەمبەغەللىشىپ كەتكەن دېھقانلار ئىچىدىكى قوزغىلاڭ ھەرىكىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى تاڭ دۆلىتىگە مۇشۇ قولايلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت بەرمىدى.

① ل. ي. چوگوييۋسكى: «گىسۇيىي ئۆلكىسىدە ئارمىيە تەشكىل قىلىشتىكى بەزى مەلۇماتلار» (1981 - يىلى جەنۇۋەدە نەشر قىلىنغان ماقالىسى).

تارىخىدا مۇئەييەن رول ئوينىدى.

بۇ باپتا نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە، ئۇلارنىڭ بۇ جايلاردا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىۋېلىشى، مۇستەقىل خانلىقلىرىنىڭ تىكلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ رولىغا، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ مۇشۇ رايون تارىخىدىكى ۋە شۇنىڭدەك غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان سودا يولىدىكى رولىغا تەپسىلىي قاراپ چىقىمىز.

ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كەلگەن نەنسەن ئېتەكلىرى رايونى بىر قەدەر تار، مۇنبەت يايلاقلارنى ۋە تاغ ئېتەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەلۋاغدىن ئىبارەت. بۇ بەلۋاغ نەنسەن تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي تەرەپ ئېتەكلىرىدە پاراللېل سىزىقلار بويلاپ ياتىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە گەنسۇ ئۆلكىسىگە مەنسۇپ بۇ تېررىتورىيە مەتبۇئاتتا كۆپىنچە خېشى كارىدورى، دېگەن نام بىلەن ئاتىلىۋاتىدۇ. مانا بۇ يەر بەك قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان، جۇڭگونى شەرقىي تۈركىستان ۋە غەرب تەرەپتىكى باشقا ئەللەر بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ قولايلىق، قىسقا بىردىنبىر سودا يولى بولۇپ كەلگەن. خېشى كارىدورىغا يېقىن ئورۇنلاشقان قالغان نۇرغۇن دۆلەتلەر بۇ يەرنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۆزئارا جىددىي كۈرەشلەر ئېلىپ بارغان. بۇ رايوندىن ئەڭ مۇھىم خەلقئارا سودا يولىنىڭ ئۆتۈشى مۇشۇ رايوندا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشقا ئىنتىلگەن نوپۇسى ئازراق ھەرقانداق دۆلەت ئۈچۈن مۇئەييەن بىر ئۈستۈنلۈك ئىمكانىيىتى بېرىپ كەلدى. ئەمما ئەينى ۋاقىتتا خەلققە شۇنداق بىر جىددىي خەۋپنى تۇغدۇرۇپ تۇردى، بىر قانچىلىغان قولاي ۋەزىيەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن ئۇيغۇرلارغا نەنسەن ئېتەكلىرىدە خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىت تۇرۇپ مۇستەھكەملىنىۋېلىشقا ۋە بىر قانچىلىغان مۇستەقىل خانلىقلار بەرپا قىلىشقا ئىمكانىيەت بەردى، بۇ تېررىتورىيىنى ئىگىلىۋېلىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇـ

شىنى بەلگىلىگەن ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى، بارلىق قوشنا ئەللەرنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال، تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاجىزلىقى بولدى. تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇ چاغلاردا ئاكتىپ تاشقى سىياسىي ھەرىكەت قوللىنىشقا قادىر بولالمىغانلىقى ئۇيغۇرلارغا مۇشۇ رايوندا تىبەتلىكلەرنى سىقىپ چىقىرىشقا ۋە ئازلا كەم 200 يىل ئاساسلىنىپ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت بەردى.

840 - يىلغا قەدەر مۇ نەنسەن ئېتەكلىرىدە خېلىلا نۇرغۇن ساندىكى ئۇيغۇرلار كۆچۈپ يۈرگەنىدى، دېگەن پەرەز بار. مۇنداق پەرەز تۈۋەندىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغان: 681 - يىلى تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ داھىيسى قۇتلۇق (ئېلتېرىش خاقان) نىڭ رەھبەرلىكىدە شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈرەشىگە ئاتلاندى ۋە بۇ كۈرەش مۇۋەپپەقىيەت بىلەن تاماملاندى. ئۇيغۇرلار باشتا تۈركلەرگە بىر ئاز قارشىلىق كۆرسەتتى، كېيىن جەنۇب تەرەپكە — تاڭ سۇلالىسى دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىغا كۆچۈپ كەلدى، بۇ يەردە ئۇلار ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ۋە نەنسەن ئېتەكلىرىگە، ۋىلايەت مەركىزى بولغان لەنجۇ ۋە گەنجۇلار ئارىلىقىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ رايونلارغا يالغۇز ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى كىبى، سۆگېر ۋە ھۇن قاتارلىق تېلى قەبىلىرىمۇ كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇرلارغا ئۇلارنىڭ خاقانى دۇجىجى رەھبەرلىك قىلدى. بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىشنىڭ ئېنىق يىلى نامەلۇم. ئېھتىماللارغا قارىغاندا، بۇ كۆچۈش بىر نەچچە باسقۇچقا بۆلۈنۈپ ئون، ئونبەش يىللارغىچە سوزۇلغان بولسا كېرەك. سىن جۇڭمېيەننىڭ قارىشىچە، بۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ بىر قىسمىلا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى يايلاق - ئوتلاقلاردا قېلىپ، تۈركلەر (تۇجۆلەر) گە ئىتائەت قىلىپ كەتكەن. 727 - يىلدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى گوبى چۆللۈكىنىڭ شىم-

مالىي تەرىپىدىكى يايلاق - ئوتلاقلارغا قايتىپ كەلگەن. لېكىن ئۇلارنىڭ مەلۇم بىر قىسمى شۇ نەنسەن ئېتەكلىرىدە قېپقالغان ①. بەزى تەتقىقاتچىلار مۇشۇ يەردە قالغان ئۇيغۇرلار 840 - يىللارغا قەدەر بۇ يەرلەردە داۋاملىق كۆچۈپ يۈرگەن، دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ. مەسىلەن، جۇڭگو ئالىمى سۇڭ كەيدى بۇ يەرلەردە 200 يىلدىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ يادروسى بولدى، دەپ ھېسابلايدۇ. سۇڭ كەيدى: «تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا خېشى كارىدورىدا تۇرۇپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پۈتۈن تاڭ ئىمپېرىيىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت ئىچىدە بۇ يەردە داۋاملىق تۇرۇۋەرگەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىگىلىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ خاقانلىرىنىڭ نامىنى ئېلان قىلغانلىقى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزلىرى ھەل قىلالىغانلىقىدىن بولغان. بۇ يەرلەردىن ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان، باشقا رايوندىن كەلگۈچىلەر بېسىۋالغان ئىش بولغان ئەمەس» دەپ يازىدۇ ②. بۇنداق خۇلاسە ئومۇمىي مۇھاكىمىلەر ئاساسىدا چىقىرىلمىغان. مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار بىلەن ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلانمىغان ياكى مۇشۇ رايوندىكى ئومۇمىي ۋەزىيەت ئانالىزى ئاساسىدا قىلىنمىغان. لېكىن بۇ پىكىرنى ئى. پۇللىبىي بلانكمۇ قوللايدۇ. بىز ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل بولۇنغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ھەممە ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىپ چىقتۇق. لېكىن نەنسەن ئېتەكلىرىدە IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا خېلىلا جىق مىقداردىكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ياشاپ كەلگەنلىكىنى، بولۇپمۇ، شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايوندا ئۇيغۇر خانلىقىنى تەش-

---

① سىن جۇڭمىيەن: «تۈركلەر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، 1958 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 330 - بەت.

② «سۇڭ كەيدى ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1956 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 523 - بەت.

كىل قىلىشقا ئىشتىراك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللارنى تاپالمىدۇق. لېكىن بۇ يەردە، خېلى كۆپ مىقداردا ئۇيغۇرلار بولمىسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا كۆچۈپ كەلگەن ئەمەسمىدى؟ ئىشنىڭ ماھىيىتىگە قارىغاندا، بۇ رايونلارغا 660 — 663 - يىللاردا ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى يۈز بەرگەن ئۇرۇشلاردىن كېيىن تەشكىل قىلىنغان ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ پەقەت ھۆكۈمران تەبىقىلىرىلا كۆچۈپ كەلگەن ۋە بۇ ھۆكۈمران تەبىقىگە ئۇلارغا ئەڭ يېقىن ئۇرۇق - قەبىلە تارماقلىرى ئەگىشىپ كەلگەن. جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، بۇ كۆچۈش بەك تەشكىللىك ھالدا بولغان، كۆچمەنلەرنىڭ قوراللىق قوشۇنلىرى زەخمەتسىز بىللە كەلگەن. بۇلار يېڭى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۆزلىرىنى خېلى دەرىجىدە مۇستەقىل تۇتۇپ ئىش ئېلىپ بارغان. گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاجىزلىشىپ ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەندە، ئۇلار شىمال تەرەپكە كۆچكەندىمۇ ئاشۇنداقلا تەشكىللىك ھالدا كۆچكەن بولۇشى كېرەك. تەنسەن ئېتەكلىرىدە پەقەت ئايرىم ئاۋۇللار ۋە ئاۋۇللارنىڭ كىچىكرەك گۇرۇپپىلىرى تاسادىپىي قېپقالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، شۇڭلاشقا، يېڭى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا بۇ يەرلەرگە پەقەت يېڭىدىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ گۇرۇپپىلىرىلا ئىشتىراك قىلغان بولسا كېرەك، دېگەن تەسەۋۋۇر بىزگە كېلىدۇ. تەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان قولىمىزدىكى ئىسپات ماتېرىياللارنى ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىشقا ئۆتۈشتىن ئاۋۋال، مەنبە ماتېرىياللىرىنىڭ بەك ئازلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. جۇڭگونىڭ مەنبەلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتى ئۈستىدە ھېچقانداق گەپ - سۆز

يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايونلارغا كېلىشتە يۈرگەن يوللىرى ئۈستىدىكى مەلۇماتلار بىر - بىرىگە زىت. شۇڭلاشقا تەتقىقاتچىلار ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مەسىلەن، مورى ياسۇتاكائونىڭ: «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن ماقالىسىدە شۇنداق دېيىلگەن.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىنچى تۈركۈمى نەنسەن ئېتەكلىرىگە ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەلدى. ئۇ چاغدا نەنسەن تاغلىرى تىبەت دۆلىتىنىڭ تەۋەسىدە ئىدى، بۇ ئۇيغۇرلار تارقاق، كۆپىنچە مال - مۈلكىدىن ئايرىلغان ۋە ئانچە كۆپ بولمىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركۈملىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار تىبەتلىكلەر كونتروللۇقىدا تۇرغان يەرلەرگە كەلدى ۋە تىبەت ھاكىمىيىتىگە بويسۇندى. ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەت دۆلىتى تېررىتورىيىسىگە — (پەقەت نەنسەن ئېتەكلىرىگە) كېلىشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنى ئىسپاتلەيدىغان ماتېرىياللار جۇڭگو ماتېرىياللىرىدا بەك ئاز، قولىمىزدا مەۋجۇت بولغان ئايرىم مەلۇماتلار مۇشۇ كېلىشنىڭ تىنچ خاراكتېرىدە بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرق تەرەپتىكى دۈشمىنى تاڭ ئىمپېرىيىسىگە قارشى تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ماتېرىياللار بار①.

نەنسەن ئېتەكلىرىگە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىشى ۋە تەدرىجىي ھالدا بۇ يەردىكى مۇھىم جايلارنى ئىگىلىۋېلىشتەك ئەسلى ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ۋاسىتىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ۋە شۇنىڭدەك نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ۋە ئۇلارغا قوشنا تېررىتورىيىلەردە، جۈملى-

① مالیەۋكىن: «IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا گەنجۇدىكى ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەر»، بۇ ماقالە «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. نوۋوسىبىرسك 1972 - يىل نەشرى، 79 — 80 - بەتلەر.

دىن، تاڭ ۋە تىبەت دۆلەتلىرىدە شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنىڭ مە-
لۇم دەرىجىدىكى خاراكتېرىستىكىسىنى بېرىش بىلەن تىرىشىپ،
كۆرىمىزكى بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەممىدىن ئاۋۋال، ساجۇ (دۇڭخۇاڭ)
غا ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان جايلىشىپ يىلتىز تارتقان باي ۋە
تەسىرى چوڭ ئائىلىنىڭ ۋەكىلى بولغان جاڭ يىچاۋ رەھبەرلىـ
كىدىكى قوزغىلاڭغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. كۆپلىگەن
تەتقىقات ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، جاڭ يىچاۋ 851 - يىـ
لى ئوتتۇرىغا چىققانىكەن. تىبەت دۆلىتى ئېغىر ئەھۋاللارنى
بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر ۋاقىتتا بۇ ئەلدىكى ھۆكۈمران تە-
بىقە ئىچىدە ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان كۈرەش ئەڭ يۇقىرى
پەللىگە كۆتۈرۈلگەندە قوزغىلىپ چىققانىكەن، جۇڭگو مەنبەلىـ
رىدە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ قوزغىلاڭغا شەھەرلەردە
تۇرغان خەنزۇلار قاتناشقان ۋە قوزغىلاڭ ئۇتۇقلۇق
بولغان. ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي، جاڭ يىچاۋ تاڭ دۆلىتىنىڭ
پايتەختىگە ئۆزىنىڭ 11 ناھىيىنى (ناھىيىلىك شەھەرنى) ئازاد قىلىـ
غانلىقىنى مەلۇم قىلغان. ئەمما كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەلەر
بۇ مەلۇماتنىڭ شۇ چاغنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مۇۋەپـ
پەقىيىتىنى بەك كۆپتۈرۈپ كۆرسەتكەنلىكتىن بولغانلىقىنى ئىسپاتـ
لىدى. جاڭ يىچاۋنىڭ تاڭ ئىمپېراتورىغا يوللىغان دوكلاتىغا
قوشۇمچە قىلىنغان ناھىيىلەر (ناھىيىلەر مەركىزى) رويخېتىنى ۋە
«يېڭى تاڭنامە»دىكى ئۇمسولارنىڭ جايلاشقان يەرلىرىنى بايان
قىلغاندا كۆرسىتىلگەن رويخەت بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش
كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ. جاڭ يىچاۋنىڭ رويخېتى:
(1) گەنجۇ (ھازىرقى ئىسمى جاڭيې)، (2) سۇجۇ (ھازىرقى ئىسمى
جيۇچۈەن)، (3) گۇاجۇ (ھازىرقى ئەنشى)، (4) ساجۇ (ھازىرقى
دۇڭخۇاڭ)، (5) خېجۇ (نىڭشيا)، (6) مىنجۇ (مىنشيەن)، (7) كوجۇ
(گۇيدى)، (8) يىجۇ (قۇمۇل)، (9) شىجۇ (تۇرپان) (10) شەنجۇ
(ھازىرقى شىنىڭ — لىدۇ رايونى)، (11) لەنجۇ.

«يېڭى تاڭنامە»دە كەلتۈرۈلگەن ناھىيىلەرنىڭ رويخېتى: (1) گەنجۇ (جاڭيې)، (2) سۇجۇ (جۇچۈەن)، (3) گۇاجۇ (ئەنشى)، (4) ساجۇ (دۇڭخۇاڭ)، (5) خېجۇ (نىڭشىيا)، (6) ۋېيجۇ (لۇڭشى)، (7) سىنجۇ (سىڭشىيەن)، (8) كوجۇ (گۇيدې)، (9) مىجۇ (لىڭتاۋ)، (10) دەنجۇ (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي شەرقىي قىسمىدىكى تېررىتورىيە)

مۇشۇ ھەر ئىككى رويخەتتىكى تىرناق ئىچىدە كۆرسىتىلگەنلەر ھازىرقى يەر ئىسىملىرىدۇر. شۇنىسى كۆرسىتىش كېرەككى، ئايرىم ئەھۋاللاردا ھازىرقى ئىسىملار پەقەت رايونلا كۆرسىتىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، جاڭ يىچاۋنىڭ رويخېتىدە تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ تاشقى سىياسىي كېڭەيمىچىلىكى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن چاغدىكى، بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي رايونلىرىدىن باشلاپ، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ قوشنا رايونلىرىنى، تۇرپان ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدىكى كەڭ تېررىتورىيىلەردە بۇرۇن بولغان ناھىيىلەر ۋە ناھىيىلىك شەھەرلەر كۆرسىتىلگەن. ئىككىنچى رويخەت گەنسۇ كارىدورىدا تىبەتلىكلەر ھاكىمىيىتى يوقىتىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان تارىخىي مەنبەلەردە كەلتۈرۈلگەن. تىبەتلىكلەر ھاكىمىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، مەنبەلەردە «ئۇمۇ» دەپ ئاتالغان تىبەتلىكلەرنىڭ نۇرغۇنلىغان قۇللىرى ئازاد قىلىنىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مۇشۇ ناھىيىلەردە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. مانا مۇشۇ رويخەتتىكى يەتتە يەر ئىسمى جاڭ يىچاۋنىڭ رويخېتىگە ئوخشاش. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، بۇ ھەر ئىككى ھۆججەت بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. جاڭ يىچاۋ ئەمەلىيەتتە ئۆز تەسىرىنى شۇنچىۋالا كەڭ يەرلەرگىچە تارقىتالىغان ئەمەس، تىبەت دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇ ئۇستىدە گەپ كېتىۋاتقان تېررىتورىيە بىرلا ۋاقىت ئىچىدە دېگۈدەك تىبەتلىكلەر ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىندى. بۇ ئازاد قىلىنىش يەرلىك ئاھالىنىڭ (چۆل تۈركلىرى،

تۇجىر، خوتەن ۋە ئومۇلارنىڭ) ۋە يېقىندىلا مۇشۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشتىراكى بىلەن يۈز بەردى. بۇنىڭ تەپسىلاتىنى بەك ئىنچىكە سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەي تۇرۇپمۇ جاڭپىڭ چاۋ ئۆزىنىڭ رويخىتىگە شۇ چاغدا تىبەتلىكلەرنىڭ ئىستىلاسىدىن ئازاد قىلىنغان ئۆزگە مەلۇم تېررىتورىيەلەرنىڭ ھەممىسىنى يېزىۋالغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

«يېڭى تاڭنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» ۋە باشقا بەزى مەنبەلەردىكى تىبەتلىك قوللارنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى مۇشۇ قوللارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تولۇق سىياسىي مۇستەقىللىق ئالغانلىقى دەپ شەرھلەش لازىم①.

«2-0 ئاخىرىدا، تىبەتلىكلەرنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەن بەزى تۈركۈملىرى ئۇلارغا قوشۇلدى.»②

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابنىڭ 8102 - جىلدىدا تىبەت دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، تاخېشى كارىدورىدا ئۇيغۇرلار يېتەكچى ئورۇننى قولغا كىرگۈزۈۋالغۇچىلىك، «ئومۇ» لار جۇڭگو بىلەن مۇستەقىل ھالدا مۇئامىلە قىلىپ تۇرغانلىقى، «ئومۇ»لارنىڭ ئوردىغا كەلگەن ئەلچىلىرى توغرىسىدىكى قىسقىچە بايانلار ئۇچرايدۇ. بۇ بايانلار X ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىلغانىكەن.

بىز بۇ قوللارنىڭ ئازاد قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئىگىمىز، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە قوللارنىڭ ئازاد قىلىنىشى 862 - يىلى بولغانىش دەپ يېزىلغانىكەن. تىبەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يىمىرىلى-

① باگاسلوۋسكى: 1962 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار»، 119 - بەت.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 250 - جىلد، شەنتۇڭ 3 - يىلى.

شى بۇنىڭدىن سەل بالدۇرراق يۈز بەرگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. كۆپلىگەن ئالىملار جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش مەسىلىسىنى مەخسۇس تەتقىق قىلغۇچىلار سىمپېي لاڭدارىسما 842 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تىبەتنىڭ ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقلار يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى، دەپ كۆرسىتىشىدۇ. شۇڭلاشقا، «تۇمو» لارنىڭ ئەركىنلىككە ئىگە بولۇشى ۋە جاڭ يىچاۋنىڭ قوزغىلىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بىر ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەنلىكى، بۇ ۋەقەلەرنىڭ ۋاقىت جەھەتتە بىر-بىرىگە دېگەندەك ماس كەلگەنلىكى ئۈستىدە گەپ ئېچىشقا تولۇق بولىدۇ. جاڭ يىچاۋ ئۆزىنىڭ دوكلاتىدا تىبەت ئىستىلاسىدا بايا ساناپ ئۆتۈلگەن ناھىيىلەرنىڭ ئازاد قىلىنغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگىنىدە ئاساسەن خاتالاشمىغانىدى. لېكىن ئۇ مۇشۇ جايلارنىڭ كىم تەرىپىدىن، قاچان ۋە قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئازاد قىلىنغانلىقى، مۇشۇ ۋەقەلەردە دۈڭخۇاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ ۋە باشقا خەنزۇ ئەمەسلەرنىڭمۇ ھەقىقىي رولىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئېنىقراق يېزىشنى «ئۇنتۇپ قاپتۇ». جاڭ يىچاۋ تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ ئازادلىق كۈرىشىنىڭ مېۋىلىرىنى قاراپ تۇرۇپلا ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان. تاڭ ھۆكۈمىتى ئەلۋەتتە، مۇشۇ كۆرسىتىلگەن تېررىتورىيىلەردىكى ھەقىقىي ئەھۋاللاردىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. لېكىن ئىمپېرىيىدىكى چوڭ ئەمەلدارلار ئۈچۈن جاڭ يىچاۋنىڭ مەلۇماتىنى ھەقىقىي ئەھۋال دەپ قوبۇل قىلىشى پايدىلىق ئىدى (تاڭ سۇلالىسىدىكى ھۆكۈمران تەبىقىدە ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ستراتېگىيىلىك ئوي - پىكىرلەرگە بۇ ئەھۋال ئۇيغۇن كېلەتتى). شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ماشىنىسى دەرھاللا ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ يېڭى بىر ۋىلايەت — «گۇيىي» (بەيئەت قىلغان دېگەن مەنىدە) ۋىلايىتىنىڭ تەشكىل قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى پەرمانلىرى ئېلان قىلىندى ۋە يۇقىرىقى روپەختىكە كۆرسىتىلگەن ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسى

مۇشۇ ۋىلايەتنىڭ ئىختىيارىغا «بېرىلگەن»لىكىنى ۋە جاڭ يېچاۋنىڭ مۇشۇ ۋىلايەتكە ھىراۋۇل قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكى ھەققىدىكى پەرمانلار ئارقا - ئارقىدىن چىقىۋەردى.

شۇ چاغلاردا، دۇڭخۇاڭ بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە سۆز بولغاندا، كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار دۇڭخۇاڭنىڭ تاڭ دۆلىتىگە رېئال بېقىندى ئىكەنلىكىنى بۇگۈنكى كۈندە رەت قىلىشتى. ئېھتىمال، بۇ چاغدا مۇستەقىل دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا باراۋەرلىك ئاساسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىلغاندۇر.

تۆۋەندە بىز IX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىكى خېنشى كارىدورىدىكى ۋەقەلەر راۋاجىنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى بەك ئاز ۋە قىسقا يېزىلغان مەلۇماتلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ تەپسىلىي قاراپ چىقىشقا تىرىشىمىز. بۇنىڭ ئالدىدا، جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭى مۇناسىۋىتى بىلەن بەزى ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلىرىنى كۆرۈپ چىقىمىز.

د. ر. گاملىتون ۋە ئى. پىنكس IX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىنىڭ بېشىدىكى گەنسۇ كارىدورى ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ، جاڭ يىچاۋنىڭ تىبەتلىكلەرگە قارشى قوزغىلىڭىنىڭ ئۇتۇقلۇق بولۇشىنى خاقان پايتەختىن رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ھەمكارلىشىشىدىنلا بولغان، دەپ ھېسابلايدۇ. پىنكس يۇقىرىقى ئەھۋالدىن باشقا، گەنسۇ كارىدورىغا تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مۇشۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقانلىقى ئېھتىمال، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. پىنكس «تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن گەنسۇغا تارقاق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇر ۋە شۇنىڭدەك پايتەختىن رەھبەرلىكىدىكى ئەنشى (كۇچا — ئا. م.) دىكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ ئىشتىراك قىلغانلىقىدا شۈبھە يوق. خەنزۇلار بۇ قوزغىلاڭنىڭ تېزلىكتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ قىلغان ياردىمىگە كۆپ جەھەتتىن مىننەتدار بولۇشى

AltunOq

تاڭ دۆلىتى ئۈچۈن نەنسەن رايونىنىڭ ئەھمىيىتى بەك
چوڭ بولغاچقا، جاڭ ئىچاۋ ئېلىپ بارغان ھەرىكەت-
لەرنى ئۆزلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسىدە تۇتۇپ تۇردى. تاڭ دۆلى-
تىنى باشقۇرۇپ تۇرغۇچىلار بۇ ۋەقەلەرگە تولۇق پاسسىپ ھالدا
نەزەر سالغۇچىلاردىن بولماستىن. بەلكى ئۆزلىرىنىڭ مەملىكىتى
ھالاكەتلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقىغا قارىماي، شۇ ۋەقەلەرگە ئۆز-
لىرىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى، نەنسەن ئېتەكلىرىدە
تىبەت ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھارپىسىدا
تىبەت بىلەن تاڭنىڭ دۆلەت چېگرىلىرىدىكي ۋەزىيىتى چېگرا
توقۇنۇشلىرىنىڭ كۆپەيگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەنبەلەردە
تىبەتلىكلەرنىڭ ئايرىم ئورۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكى ۋە تاڭ
سۇلالىسى گېنېراللىرىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ھەربىي ھەرىكەت
ئېلىپ بارغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. بۇ چاغلاردا تىبەتلىكلەر بۇ
ئىشتا تەشەببۇسكارلىق كۆرسىتىش ئەھۋالىدا ئەمەس ئىدى. شۇڭ-
لاشقا بىزلەر بۇ مەلۇماتلارنى ئەكسىچە يەنى تاڭ سۇلالىسى
ھەربىي قوماندانلىرىنىڭ تىبەتنىڭ مۇداپىئەلىنىش ئەھۋالىنى
كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن قىلىنغان ئۇرۇش دەپ چۈشىنىمىز.

چېگرىدىكى ۋەقەلەرنى دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق
پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولغان نىيىتى ياكى جاڭ ئىچاۋ-
نى قوللاش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان كۈچ كۆرسىتىشى دەپ
قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى مۇشۇ رايوندىكى ۋە شۇنىڭدەك دۆ-
لەتنىڭ ئىچىدىكى ۋەزىيەت مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ تۇرغۇچى-
لاردا مۇشۇنداق پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانىيە-
تى بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

جۇڭگودىكى ئىلمىي ئەدەبىياتتا جاڭ ئىچاۋنىڭ قانداق
ئادەم ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىنماي قالمىدى، كۆرۈنەرلىك ئالىم-
لار، مەسىلەن، لوجېنيۈي ۋە شياڭ دالار جاڭ ئىچاۋنىڭ ھاياتى
ۋە ئۇنىڭ ئىش پائالىيىتى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ

ياردى. ۋاقىت جەھەتتە بىرىنچى بولۇپ، لوجېنيۈيىنىڭ ئەسىرى ئېلان قىلىندى ①. بۇ ئەسەر تەرجىمىھال خاراكتېرىدىكى مەلۇماتلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ۋە شۇ ئارقىلىق تارىخىي خىرونىكىلاردا زىكرى ئېتىلمىگەن جاڭ يىچاۋنىڭ پۈتۈن ھاياتى پائالىيىتىنىڭ كۆرسىتىلىشىدىن ئىبارەت، مانا مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن تەتقىقاتچى جاڭ يىچاۋنىڭ پائالىيىتى يېزىلغان ھەممىلا ئەسەرلەردىن ۋە دۆكخۋاڭدا ساقلانغان تۈرلۈك ھۆججەتلەردىن ۋە قولىيازما خاتىرىلەردىن تولۇق پايدىلانغان.

شياڭدا جاڭ يىچاۋنىڭ لوجېنيۈي تەرىپىدىن يېزىلغان ھايات پائالىيىتىگە قوشۇمچە ۋە ئېنىقلاش خاراكتېرىگە ئىگە مەخسۇس ماقالە يازدى ②. شياڭ دانىڭ ئەسىرى لوجېنيۈيىنىڭ ئەمگىكى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان ياكى مۇتەخەسسىسلەر ئۈچۈن مەلۇم بولغان يېڭى ماتېرىياللار ئاساسىدا تۈزۈلگەن. شياڭ دا ماقالىسىنىڭ بېشىدىلا «جاڭ يىچاۋ تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقاردى ۋە تاڭ دۆلىتى بىلەن بىرلەشتى» دەپ يازىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، مۇشۇ ئاپتورنىڭ پىكرىچە بولغاندا، بۇ تېررىتورىيە تىبەتلىكلەرنىڭ ئىستېلاسى تاماملانغاندىن كېيىن تاڭ دۆلىتىگە كىرگەن، گەنسۇ كارىدورىدا تىبەت ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەنگە قەدەر بولغان ۋە يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئومۇمىي ۋەزىيەت ئۈستىدە بۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىشى ھەققىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەر بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەققىدە، نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى توپ ئاھالە بىلەن بولغان كۈرەشلەر ھەققىدە، جاڭ يىچاۋ بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى

① «‹تاڭنامە› دىكى ‹جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى›غا قوشۇمچە» (بۇ ماقالە «ئىلىم مۇنبىرى مەجمۇئەسى» دە ئېلان قىلىنغان. 1914-يىل).

② «لۇشۈيەن (لوجېنيۈي) نىڭ ئەسىرىگە قوشۇمچە ۋە تۈزىتىش» دېگەن ماقالىگە قاراڭ. بۇ «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتاب بېيجىڭدا 1957-يىلى نەشر قىلىنغان، 457 — 558 - بەتلەر.

ئوتتۇرىسىدا سوقۇشلار ھەققىدە لام - جىم دېمەيدۇ. بىز جاڭ يىچاۋ بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ ئەسلى خاراكتېرىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلىپ ئولتۇرمايمىز. بۇ بىزنىڭ ۋەزىپىمىز دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، لېكىن بۇ يەردە تاڭ دۆلىتىنىڭ ھېچقانداق رېئال ھاكىمىيىتى بولمىغانلىقىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز، ئۇرغۇلىغان رەسمىي ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان «بويسۇندى»، «ئىتائەت قىلدى» دېگەن سۆزلەر تاكتىكا خاراكتېرىگىلا ئىگە گەپلەردۇر. جاڭ يىچاۋ تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزى بىلەن ئىشەنچلىك مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرالمىدى، ئۇنىڭ ئەلچىلىرى ئەگرى - توقاي يوللار بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر بولۇپ كەلدى. جۇڭگو ئىمپېراتورى ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن بولسا «ياۋايىلار» تېررىتورىيىلىرىدىكى ۋەزىيەت ئۆزلىرىنىڭ ئاسمان ئاستىدا «ئالىي رەھبەرلىك» نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھېچقاچانداق توسقۇن بولۇپ كەلگەن ئەمەس. مانا مۇشۇ كونكرېت ئەھۋالدا، چاڭئەندىكى ئىمپېراتور سارىيى جاڭ يىچاۋدىن ئۇنىڭ قوزغىلاڭ قىلىپ چىققانلىقى توغرۇلۇق مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەنلا دەرھال مۇشۇ جايلاردا مەمۇرىي ئاپپارات «تىكلەش» توغرىسىدا قىزغىن پائالىيەتلەرگە كىرىشىپ كەتتى. ئەمەلدارلارنى بەلگىلەش ۋە مۇكاپاتلاشقا كىرىشتى ۋە مۇشۇ ئىش بىلەن ئىمپېرىيىنىڭ ئۆزى تەلتۆكۈس يوقىلىپ كەتكەنگە قەدەر ئېخشماي قەتئىي مەشغۇلات قىلدى. مىسال ئۈچۈن «كونا تاڭنامە»دىكى تۆۋەندىكى مەلۇماتنى ئېلىشقا بولىدۇ. بۇ مەلۇمات گۇيەنخۇا ئىدارە قىلىپ تۇرۇلغان دەۋرنىڭ 3 - ئاينىڭ 8-كۈنى — جى سى دېگەن كۈنى يېزىلغانىكەن (مىلادى 900 - يىل 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى). بۇ مەلۇماتتا، جياڭ چىنپىن دېگەن ئادەمنى گۇيىي ئۆلكىسىگە ھېراۋۇللۇققا ۋە گۇاجۇ، ساجۇ (دۇڭخۇاڭ)، يىجۇ (قۇمۇل) ۋە شىجۇ (تۇرپان) لارغا نازارەتچىلىك ۋەزىپى-

گە تەيىنلىگەنلىكى يېزىلىدۇ، شىياڭ داغا گەرچە جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى مانا مۇشۇ يەرلەرگە ھېچقانداق كېلىپ يەتمىگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، شىياڭ دا ماناشۇنى ۋە مۇشۇنىڭغا مەزمۇن جەھەتە ئوخشاپ كېتىدىغان باشقا بىر مۇنچە خەۋەرلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ تۇرۇپ، بۇ خەۋەرلەرنى مۇشۇ رايوندىكى تارىخىي ۋەزىيەت ئۆقتىسىنەزەرىدىن شەرھلىمەيـ دۇ. 900 ـ يىلغا كەلگەندە جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ ھاكىـ مىيىتى پەقەت دۇنخۇاڭدىلا ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ھاكىمىيەت نامى جەھەتتىنلا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدىلا ساقلىنىپ كەلدى، شاڭ داني بۇ ئۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەرنىڭ رەسمىيەت تەرىپىلا — يىللاردا ئېنىقلىق بارمۇ، يوق؟ ئەمەلـ ىيەتتە، شۇ يەردىكى خىزمەتتىكى ئادەملەرنىڭ ئىسىم فامىلىلىـ رىدە ئېنىق بولىشقان تەرەپلەر بارمۇ، يوق؟ دېگەن تەرەپلەرلا قىسىزىقتۇرىدۇ. شىياڭ دا تاڭ دۆلىتى بىلەن دۇنخۇاڭنى سوراپ تۇرغان جاڭ يىچاۋ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسـ ۋەتلەرنىڭ ئەسلى خاراكتېرى ئۈستىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ ئاچـ قان ئەمەس. تاڭ ئىمپېراتورى ئوردىسىدا يېزىلغان تۇرلۇك ھۆججەتلەرگە ئىنچىكە ۋە تەپسىلىي قاراپ چىقىش ۋە بۇ ھۆجـ جەتلەرنى دۇنخۇاڭدا ساقلانغان ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرۇش بىزگە ئەڭ مۇھىم پاكىتلىق ماتېرىياللار تەقدىم قىلىدۇ. لېكىن بۇ ماتېرىياللارنى تەنقىدىي قارىماي، شۇ جايلاردىكى رېئال ئەھـ ۋاللار بىلەن باغلىماستىن ئىلان قىلىشنىڭ ئۆزى يوقىرىدا باـ يان قىلىنغان تېررىتورىيىلەرنىڭ تاڭ دۆلىتى تەركىبىگە كىرگەن، ئىمپېراتور ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ يەرلەردىكى رېئاللىقىنى مۇشۇ دىـ كومېنتلار ۋە تەتقىقاتلارنىڭ ھەممىسى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، دەپ ئېتىراپ قىلغانلىق بولىدۇ.

شاڭ دانىڭ ماقالىسىدە، تۇرلۇك مەنبەلەردىكى نۇرغۇن ماـ تېرىياللار، شۇ جۈملىدىن، دۇنخۇاڭدىكى قولىيازمىلار فوندى

ئىنچىكە تەھلىل قىلىنغان. ئاپتور دائىرىسى خېلى كەڭ مەسىلىلەردە توختىلىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرنىڭ ماھىيىتى توغرۇلۇق ئانالىز ۋە كونكرېت خۇلاسىلىرى چوڭ قىممەتكە ئىگە. بۇنىڭ ئۆزى جاڭ يىچاۋ جەڭنامىسىنى تەتقىق قىلىشتا كەلگۈسى تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن چوڭ ياردەمدۇر. جۇڭگونىڭ پېشىۋا تەتقىقاتچىلىرىنىڭ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيىتى مەنبە ماتېرىياللارنى بەك ئوبدان بىلىشتە، پاكىتلارغا سادىق بولغان ھالدا ئېنىق تەھلىل قىلىشتا، ئېنىق بولمىغان نەرسىلەرنى سېلىشتۇرۇش ۋە ئۆتۈلگەن خاتالىقلارنى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى. لېكىن ئۇلار خەنزۇلارنى (جۇڭگونى؟) مەركەز قىلىش كۆز قارىشىدىن ۋاز كېچىشكە قادىر بولالمىدى ۋە ۋەقەلەر تەرەققىياتىنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە قاراپ چىقىشقا ئىنتىلمىدى.

بۇ ئەھۋال خېلى كېيىنكى خەنزۇ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭىغا فېڭ جياشېڭ، مۇگۇاڭۋېن ۋە چېن سۇلۇمۇ دىققىتىنى كۆپ بۆلگەن، ئۇلار تاڭ دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە جاڭ يىچاۋ ۋىلايەتكە باشلىق بولدى، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئۇنىڭغا قوشۇلغانىدى، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭغا ئىسپات تەرىقىسىدە «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 97 - بېتىدىن نەقىل كەلتۈرىدۇ. بۇ نەقىلنىڭ تېكىستى «كونا تاڭنامە» نىڭ 3.6 تېكىستىگە سۆزمۇ سۆز ئۇيغۇن. بۇ تېكىستنى بىز مۇشۇ كىتابنىڭ 2 - بابىدا كەلتۈردۇق، ئاپتورلار بۇ مەلۇماتنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈشكە ئىنتىلمەيدۇ ۋە بۇنى ئىناۋەتلىك، راست دەپ قارايدۇ.①

---

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 1 - قىسمى، 1958 - يىلى بېيجىڭ نەشرى، 5 - بەت.

ئايرىم ئاپتورلار خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆزقارىشىنى ئىسـ
پات تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەت، دەپ قوبۇل قىلىدۇ①.
«جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» دىكى (شاڭ يۆ تەھـ
رىرلىكىدىكى) جاڭ يىچاۋنىڭ قوزغىلىڭىنى شەرھلىگەن جۇشەندۇ-
رۇش ئۈستىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر.
كوللېكتىپ تەرەپتىن يېزىلغان بۇ ئەسەردە جۇڭگونىڭ تارىخى
قەدىمكى زاماندىن باشلاپ، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە يې-
زىلغان. شۇڭلاشقا تەبىئىيكى، ئاپتورلار گەنسۇ كارىدورىدا IX
ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىكى ۋەزىيەتكە كۆپ توختىلىپ ئۆتەلـ
مەيدۇ، بۇ كىتابنىڭ رۇسچە تەرجىمىسىدە: «پەقەت شۋەنزۇڭ
ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقىتنىڭ داجۇڭ 5 - يىلىدا (851 - يىلى)
ساجۇلۇق (گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇڭخۇاڭلىق) جاڭ يىچاۋنىڭ
قوماندانلىقىدىكى خەلق قوراللىق كۈچلىرى خې خۇەن رايونى-
نى (گەنسۇنىڭ غەربىي شىمال قىسمىنى) ئازاد قىلغاندىلا غەر-
بىي شىمال چېگرىلىرى تىنچلىنىپ قالدى» دەپ يېزىلغان. مانا
مۇشۇ تېكىستنىڭ ئۆزىدە بىر نەچچە ئېنىقسىزلىقلار بار. مەسىلەن،
خې خۇەن رايونىنى تىرناق ئىچىدە (ھازىرقى گەنسۇنىڭ غەربىي
شىمال قىسمى) دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەسلىدە بولسا، بۇ جاي چىڭـ
خەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدۇر. تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ
ئېيتقاندا، خۇاڭخې دەرياسى بىلەن ئۇنىڭ سول تارمىقى خۇەن-
شۇي دەرياسى (...... خۇئەن) ياكى شىنىن دەرياسىنىڭ ئارى-
لىقىدىكى رايوندۇر. يەنى بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن جاي گەنسۇ
ئۆلكىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، بۇ خاتالىق ئەسـ
لى خەنزۇچە ئورىگىنالىدا بولۇپ، ئۇنىڭدىن رۇسچىغا تەرجىمە

① «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، 1955 - يىل بېيـ
جىڭ نەشرى، 69 - بەتكە قاراڭ. 1959 - يىلى موسكۋادا نەشر
قىلىنغان رۇس تىلىدىكىسىنىڭ 241 - بېتىگە قاراڭ.

قىلىنغان. «خەلق قوراللىق كۈچلىرى» دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىش
مۇ بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدۇ، چۈنكى جاڭ يىچاۋ قوزغىلىڭى
خەلق تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى خەنزۇ ئېكسپىلاتاتورلىرىنىڭ
يۇقىرى قاتلىمىدىن تەشكىللەنگەنلىكى بىزگە مەلۇم. مۇشۇ قىس
قىغىنا بىر تېكىستكە قاراپ «ئومۇمىي بايان» نىڭ ئاپتورىنىڭ جاڭ
يىچاۋغا ئىمپېرىيىنىڭ بىر ئەمەلدارى سۈپىتىدە قاراۋاتقانلىقىنى
ۋە ئۇنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ مەملىكەت چېگرىلىرىدا تىنچلىق ئورنى
تىشتىكى رولىنى بەكمۇ كۆپتۈرۈپ يۇقىرى باھالاۋاتقانلىقىنى
چۈشەنگىلى بولىدۇ.

بىزگە تاڭ دۆلىتىنىڭ يېڭى ۋە كونا «تاڭنامە»لەردىكى
خىرونىكىلىرىدا جاڭ يىچاۋنىڭ ھايات پائالىيىتىنىڭ يېزىلماي
قېلىشى تاسادىپىي بىر ھادىسىدەك كۆرۈنمەيدۇ. ئەگەردە نەنسەن
ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەت يۇقىرى مۆلچەرلىنىپ باھالانسا، جاڭ يىچاۋ
قوزغىلىڭىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن بولغان ئەھمىيىتىگە
شۇ زاماندىكى ئادەملەر كۆپتۈرۈپ باھا بەرمىگەن
كەن دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. ھاكىمىيەت
دائىرىلىرى جاڭ يىچاۋغا ئانچە ئىشىنىپ كەتمىگەن. بۇنى
جاڭ يىچاۋنىڭ ئىمپېراتور سارىيىدا نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغانلى
قى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ئۇ ئۆلگۈچە شۇ نەزەربەنتلىك ئاستىدا
ياشىغان، ئېھتىمال، ئۇنىڭ چەت ياقا جايىدىن كېلىپ چىققانلىق
ئەھۋالى ئۇنىڭغا بولغان مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن
رول ئوينىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى
نى لوجىنيۈي ۋە شاڭ دالارنىڭ جاڭ يىچاۋنىڭ ھاياتى ۋە پا
ئالىيىتىنى تەسۋىرلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئاساسىي ماتېرىيال
لارنىڭ دۇڭخۇاڭدا تېپىلغان قولىيازمىلاردىن ئېلىنغانلىقىنى ۋاسى
تىلىك ھالدا ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تاغلىرى ئېتەكلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئاۋات قىلىش ئەھۋالىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ كۆرسىتىشتە مۇئەييەن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئاز بولغانلىقى ۋە ئۈزۈك بولغانلىقىدىندۇر. بىزنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىمىز ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپات قىلىنمىغان نەرسە بولۇپ، ئاپتورنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن پېشۋالارنىڭ پەرىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر رايونلاردا IX ۋە X ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئەمەلىيەتتە ئىشلىنىپ بولدى. مۇئەييەن پەرەزلىرىمىز شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى تولۇق تەسەۋۋۇر قىلىشقا مۇمكىن بولمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىشىش ۋە يېڭى دۆلەت تەشكىللەش يولى ئۆزگىچە كۆرەشلەر باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ ئىچكى كۆرەش ئۈچۈن ۋە بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا كەلگەن نەنسەن ئېتەكلىرىگە توپلىنىپ قالغان پارچە - ئۇرۇق، قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىشكە توغرا كەلدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە دەل مۇشۇ چاغدىكى ئەھۋال ئىنكاس ئېتىلگەن. بۇيەردە ئۇيغۇر خاقانلىقى ناھايىتى تېزلىكتە يىمىرىلگەندىن كېيىن نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار تەشكىلسىز بىر توپتىن ئىبارەت ئىدى، دېگەن ئۇمۇمىي پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىشقا

بولىدۇ. بىر قانچە مەنبەدىكى ماتېرىياللار مانا مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنىڭ پارچە - پارچە تۇرلۇك قەبىلە - ئۇرۇقلارغا مەنسۇپ بولۇپ، كېيىن بىرلىككە كېلىپ شەكىللەنگەنلىكى توغرىسىدىكى پەرەزنى ئىسپاتلايدۇ. ئىككى «تاڭنامە»دىكى ۋە شۇنىڭدەك باشقا مەنبەلەردىكى بىرىنچى مەلۇماتلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچكەنلىكى ئۈستىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقىسمى خاقانلىققا مەنسۇپ تېررىتورىيىلەردىن بىۋاسىتە تىبەتلىكلەرنىڭ زېمىنىنىڭ ياقىلىرىغا كەلدى،شۇجۈملىدىن، ئايرىم گۇرۇپپىلار تىبەت تېررىتورىيىسىنىڭ ئىچكىگە (نەنسەن ئېتەكلىرىگە)— كۆچۈپ كىردى، دەپ كۆرسىتىلدى. باشقا گۇرۇپپىلار بولسا تىبەتلىكلەرگە مەنسۇپ يەرلەرنىڭ چەت ياقىلىرىدا كۆچۈپ يۈردى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. يەنە شۇ ماتېرىياللاردا سەددىچىن يېنىدىكى ۋەقەلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن پايدىسىز تەرەققىياتى تۈپەيلىدىن ئۇجې خاقان ئەتائىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ غەرب تەرەپكە كۆچۈپ كېلىشكە بولغان ئىنتىلىشلىرى بايان قىلىنغان. ئايرىم تەتقىقاتچىلار 866 - يىلىدىن كېيىن، ئارىدا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەستىنلا كۇچا خانلىقى بۇكۇچىن تەرىپىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى شەرق تەرەپكە — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەنلىكى ئېھتىمال، دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى تىبەتكە مەنسۇپ جايلاردا 727 - يىلىدىن كېيىن قېپقالغان ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ بولۇشى توغرىسىدا ھەقىقەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان گەپ - سۆزلەرمۇ بار.

ئۇجې خاقانغا مەنسۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كېلىش ئېھتىماللىقى ھەققىدە كېيىنرەك يېزىلغان ماتېرىياللاردا، مەسىلەن، «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى يىلنامىلەردە ئېنىقراق سۆزلىنىدۇ. بەش دەۋردىكى تارىخىي يازمىلاردا سەددىچىن يېنىدىكى ئۇيغۇرلار شىي شۈن ۋە جاڭ جۇنۇ ئىسىملىك قوماندانلار تەرى-

يىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، قېپقالغان
ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كۆچۈپ تىبەتكە بويسۇندى
ۋە گەنسۇ كارىدورىدىكى تۈرلۈك ئورۇنلارغا بۆلۈنۈپ
ئورۇنلاشتۇرۇلدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ مەلۇماتنىڭ راست بولۇ-
شىغا بەزى گۇمانلار بار. مۇشۇ ماتېرىيالنى تۈزگۈچى ئادەملەر
ئۇيغۇرلارنى سەددىچىندىن غەرب تەرەپكە — تاغ ئېتەكلىرىگە كۆچ-
تى، دەپ يازغاندا، نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلار دېگەن
سۆزنى ئالماشتۇرۇۋەتتىمىكىن، دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. «كونا بەش
دەۋر تارىخى» دا بولسۇن، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دا
بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇب تەرىپى-
گە ياكى غەربىي جەنۇبىي تەرىپىگە ياكى غەرب تەرىپىگە كۆچ-
كەنلىكى توغرۇلۇق ھېچنەرسە يېزىلمىغان. ئەگەردە، ئالىملارنىڭ قو-
لىدا پەقەت مۇشۇ ئىككى مەنبەدىكى ماتېرىياللا بولغان بولسا،
ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى تامامەن باشقىچە بولۇپ كۆ-
رۈنگەن بولاتتى. يەنى دەسلەپتە سەددىچىن يېنىغا كۆچكەن،
ئاندىن كېيىن غەرب تەرەپكە — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە ۋە
ئېتىسال ئۇنىڭدىنمۇ نېرى كۆچكەن بولۇپ كۆرۈنگەن بولاتتى.
«بەش دەۋر» تارىخىنى تۈزگەن ۋۇيەنشۇ ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلار-
نىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن يۆتكىلىش ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا
خېلىلا تولۇق ۋە توغرا تەسەۋۋۇرغا ئىگە. ئۇنىڭ بۇنىڭدىن خە-
ۋەردار ئىكەنلىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى بىرىنچى
جۈملە سۆزدىنلا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە ئۇ كىتابخانلارنى
ئاڭ دەۋرىدىكى ئەسەرلەرگە مۇراجىئەت قىلىشنى دەۋەت قىلىدۇ.
بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يىلنامىدىكى بۇ ئېنىقسىزلىقنى «بەش
دەۋر» مەزگىلىدە شەكىللىنىپ قالغان ۋەزىيەتنىڭ ئىنكاسى، دەپ
قاراش كېرەك. شۇ چاغدىكى مالىمانچىلىق ۋاقىتلاردا شىمالىي
جۇڭگودىكى ئۆمرى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان «سۇلالىلەر» پەقەت
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەنلا قىزغىن سودا - تىجارەت ۋە

AltunOq

دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ئېلىپ بارغان. مانا بۇ ئەھۋال شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىكى مۇناسىپ ماتېرىياللاردا تەپسىلىي يېزىلغان.

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەرقىي تۈركىستان بىلەن ئۈزۈلۈپ قالغان مۇناسىۋەتلەر ئەلۋەتتە ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەنىدى. شۇڭلاشقا، تارىخچىلارنىڭ رەسمىي ھۆججەتلىرىدە ۋە ئۇنىڭدىن قالسا سۇلالە يىلنامىلىرىدە كۇچا ئۇيغۇرلىرى ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار يوق.

«بەش دەۋر» مەزگىلى (تېرمىن سۈپىتىدە)، شۇنىڭدەك مۇشۇ دەۋرنىڭ ئىككى تارىخنامىسى پەقەت تارىخچىلارنىڭ ئەمگىكى تۈپەيلىدىنلا مەلۇم بولۇپ قالغان نەرسىلەر، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. مەملىكەتنىڭ جەنۇب تەرىپىدە «بەش دەۋر» مەزگىلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان كەڭ ۋە كۈچلۈك، خېلى ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەن دۆلەت تەشكىلاتلىرى سۇلالە سۈپىتىدە يىلنامىگە كىرىش شەرىپىگە «لايىق بولالمىدى». بۇنداق بولۇشىنىڭ سەۋەب، بۇ دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىلىرىدە مەملىكەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرى ۋە «ياۋايىلار» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارىخىي خاتىرىلەر يېزىپ كەلگەن يىلنامىچىلەر تۇرغان قەدىمكى پايتەخت بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت.

جۇڭگونىڭ ھەممىلا مەنبەلىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتكە كېتىپ قالغانلىقى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. گەرچە تىبەت شۇ چاغلاردا شەرقىي تۈركىستاننىڭ خېلىلا تېررىتورىيىسىنى جۈملىدىن، ئېھتىمال ھەتتا تۇرپان ۋە 866 - يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ سابىق ئاھالىلىرى كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقان بېشبالىق رايونىنىمۇ (ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشى ھەققىدە، مەنبەلەردە ئايرىم بايانلار بار) بۇرۇنقىدەكلا داۋاملىق كونترول قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتكە كەتتى، دېگەن سۆزلەردە نەنسەن تاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى جايلارغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ، دەپ ئويلىماقتىمىز. مانا خۇددى بىزنىڭكىگە ئوخشاش

كۆز قاراشنى ياپونىيە تەتقىقاتچىلىرى خېلى ئۇزاقتىن بۇيانلا قوۋۋەتلىمەكتە. مەسىلەن، مورى ياسۇ تاكائوقاتارلىق ياپونىيە تەتقىقاتچىلىرى ئۇيغۇرلار تىبەتكە كۆچتى دېگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ خېشى كارىدورىغا كەتكەنلىكى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، دەپ يازىدۇ (خېشى كارىدورى دېگەن رايون خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدۇر).

ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىنى ئۆزلەشتۇرۇۋېلىشىنىڭ مەسىلىپكى مەزگىللىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ئىگە مۇستەقىل دۆلەت تەشكىل قىلغانلىقى جۇڭگو مەنبەلىرىدە بەكمۇ ئاز، يوقنىڭ ئورنىدا ئىپادىلەنگەنلىكىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق، بۇ ئەھۋال تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ بارغانچە ئاجىزلىشىش تەرەپكە ماڭغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە مەلۇم دەرىجىدىلا توغرا. تاڭ دۆلىتى ئۆزىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقلارغا قارىماي IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىر پۈتۈن مەركەزلەشكەن دۆلەت سۈپىتىدە ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۆتەشنى داۋاملاشتۇردى. تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركەزدە بولسۇن ياكى مەملىكەتنىڭ چەت ياقىلىرىدا بولسۇن، بەكمۇ كەڭ تارماقلارغا ئىگە بولغان ۋە ئىنتايىن پىششىق يېتىلگەن دۆلەت ئاپپاراتى بار ئىدى. تاڭ دۆلىتىنىڭ دۆلەت چېگرىسىغا جايلاشقان مەمۇرىي ئاپپاراتى ئۆزىنىڭ باشقا ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى بىلەن بىرقاتاردا «ياۋايىلار» دۇنياسىدىكى ۋەزىيەتكىمۇ نەزەرسېلىپ تۇردى. «ياۋايىلار» نىڭ ئىشىغا ئۆزلىرىنىڭ قولىدىن كېلىشىچە ئارىلاشتى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىدە جۇڭگونىڭ خاھىشىغا پايدىلىق تەرتىپ ئورنىتىشقا ئىنتىلدى. مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئەلۋەتتە بۇرۇنقىدەك ئانچە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندالمىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، لېكىن ئىشلار مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەرگە يېزىلىپ تۇردى. ئۇنداق بولسا، ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلار نېمانچىۋالا قىسقا ۋە ئاز؟ 200 يىلدىن بۇيان، چېگرىدىكى ئەمەل-

دارلارنىڭ پۈتۈن دىققىتىنى ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى ئەڭ كۈچلۈك دۈشمىنى بولغان تىبەتلىكلەرگە مەركەزلەشكەنىدى، دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ. بەلكىم ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتكە مەنسۇپ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى رايونىغا بىرىنچى قېتىم كېلىشى تىنچ ئۇسۇلدا بولغان بولۇپ، تاڭ چېگرىسىدىكى مەمۇرىي ئاپپاراتنىڭ كۆزىگە چېلىقماي قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنىڭدىن باشقا، جاڭ يىچاۋ ئۆزىنىڭ غەلىبە قازانغانلىقلىرى توغرىسىدىكى يۇقىرىغا يوللىغان دوكلاتلىرىدا ئۇيغۇرلار ھەرىكىتىنىڭ تەپسىلاتلىرىنى يامان غەرەزلەر بىلەن مەلۇم قىلماي قويغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇيغۇرلار قەدەممۇ قەدەم كۈچ توپلاپ باردى، دېگەن قاراشقىمۇ يول قويغىلى بولىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەرگە قارشى دۈشمەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ تاڭ ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى چوڭقۇرراق ئۈگىنىپ بېقىش ئۈچۈن، چوڭراق دىققەت-ئېتىبارىنى بۆلمىدى. «بەش دەۋر» مەزگىلىدە مەملىكەت ئىچىدىكى ئۆزئارا نىزا ۋە ۋەيرانچىلىق تاڭ دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قارىغاندىمۇ ئېغىرراق ئىدى ۋە بۇ ئەھۋال جىددىي خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. بەش ئاجىز «سۇلالە» مەملىكەتنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا شەكلەنلا بىرلەشتۈرەلىدى. لېكىن مەزكۇر سۇلالىلەرنىڭ يىلنامىلىرىدە نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەلۇماتلار بار. بۇ ئەھۋالنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەشكىلىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقى بىلەن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايوندىكى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو بىلەن قويۇق سودا - تىجارەت ئېلىپ بارغانلىقى قاتارلىقلار بىلەنلا چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى، نەنسەن تېغىنىڭ شىمال تەرىپىنى بويلاپ سوزۇلۇپ يات-

قان كەڭ ئوتلاقلارنى ۋە ئېنىدزىغول ۋادىسىنى ئۆزلەشتۈرۈشى قانداق ئەھۋالدا بولغان؟ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارقاق - تارقاق گۇرۇپپىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۈن كەچۈرۈشىگە لازىم بولىدىغان ۋاسىتىلەردىن (چارۋىلاردىن) مەھرۇم بولغان ھالدا بۇ رايونلارغا تىلەمچىلەر سۈپىتىدە باشقىلارنىڭ خەير - ساخاۋەت قىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ كەلگەن بولۇشى ئېھتىمال. بۇ يەردە مۇشۇ بىرىنچى قېتىم كەلگۈچى ئادەملەرنىڭ قانۇنىي مەۋقەسى قانداق بولغانلىقى ئوچۇق بولۇپ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەركىن ئادەملەر قاتارىدا قېلىشى ئېھتىمالدىن يىراق. لېكىن ئۇلارنىڭ تىبەتلىكلەر بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ شەكلىنى مۆلچەرلەشكە بولىدىغان ھېچقانداق ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. جۇڭگو مەنبەلىرى تىبەتتە قۇلچىلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرۇلۇق مەلۇماتلار بېرىدۇ. «يېڭى تاڭنامە»دىكى مەلۇماتلاردىن بىرنى كەلتۈرىمىز①.

«1. 2 خونمولار. بۇلارنى «نۇمولار» دەپمۇ ئاتايدۇ — تىبەتلىكلەرنىڭ قۇللىرىدۇر. ياۋايىلارنىڭ قاتۇتىغا بىنائەن، ئەسكەرلەر يۈرۈشكە ئەۋەتىلگەندە باي ئائىلىلەر چىقىشى كېرەك. بۇ باي ئائىلىلەرنىڭ كەينىدىن قۇللار ئەگىشىپ ماڭىدۇ [كۆپىنچە بىر باي ئائىلىنىڭ كەينىدىن بىر قانچە ئونلىغان ئادەملەر ئەگىشىپ بارىدۇ، شۇڭلاشقا تىبەتلىكلەرنىڭ ئادىمى كۆپ بولىدۇ]. ژان كومبېزىر توپىلاڭ چىقارغاندا، قۇللار ئىتائەت قىلىدىغان ئادەملەر قالمىدى، بۇلاردىن بىر نەچچە مىڭ ئادەم بىر ئىتتىپاقتا كېلىپ ئۆزلىرىنى نۇمو دەپ ئاتىدى ۋە گەنجۇ، سۇجۇ، گۇاجۇ، ساجۇ، خېجۇ، مىنجۇ، ۋېيجۇ، خوجۇ، دىجۇ ۋە دەنجۇ ئايماقلىرىدا كۆچۈپ يۈردى، تىبەتلىكلەرنىڭ ئوردىسىغا يېقىنىراق تۇرىدىغانلىرى ھەممىسىدىن باتۇر چىققى ۋە ئۇلارنىڭ بەكمۇ ئوبى-

① چوڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان قوشۇمچىلار «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن ئېلىنغان.

يدان ئاتلىرى بار ئىدى. ئاخىرىغا كەلگەندە، تىبەتلىكلەرنىڭ ئاجىزلىشىپ قالغان بىر قىسمىمۇ شۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.»

تىبەتلىكلەر تۇرغۇن ئادەملەرنى قولغا چۈشۈرۈپ ئەسىرگە ئالار ئىدى. شۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدىكى ئادەملەردىنمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كېتىدىغانلارمۇ بار ئىدى. لېكىن مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلارنى ئەسىرلەر ئىدى، دەپ ھېسابلاشقا بولامدۇ؟ ۋ. ئا. بوگاسلوۋسكى ئۆزىنىڭ كىتابىدا، تىبەت دۆلىتىدىكى بېقىندى ئاھالىنىڭ كاتېگورىيىلىرى ۋە ئەھۋالىنى بەك تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقىپ: «VII — IX ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى تىبەت جەمئىيىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدىكى مەسىلە ھازىرقى ۋاقىتقا قەدەر يېشىلمىگەن مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن①.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا نىسبەتەن ئاز ساندىكى ۋە بەك قىسقا يېزىلغان مەلۇماتلار بار، لېكىن مۇشۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن ۋە شۇ چاغدىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ تۇرۇپ، تىبەتلىكلەرنىڭ پارچە - پارچە بولۇپ تارقىلىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ گۇرۇپپىلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا ۋە ئۇلارغا مۇئەييەن بىر ياردەم كۆرسەتكەنلىكى ھەققىدە، جۈملىدىن، قانداقتۇر كونكرېت بىر شەرتلەر ئاستىدا تىبەتكە قاراشلىق تېررىتورىيىلەر ئىچىدە كۆچۈپ يۈرۈشكە ئىمكانىيەت بەرگەنلىكى توغرىسىدا خېلىلا تولۇق ئاساسلىق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ. ۋەقەلەر تەرەققىياتىنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشى شۇ چاغدا تىبەتتە شەكىللىنىپ قالغان ۋەزىيەت بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ. شۇ چاغلاردا تىبەتتە ئۇلارنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ ئاجىزلىشىپ

① «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار»نىڭ 92 — 124 - بەتلىرىگە قاراڭ.

كەتكەنلىكى تۇپەيلىدىن مۇسۇلمانچىلىق، بۇددىزم ۋە شامان دىنى ئېتىقادىدىكى ئادەملەرنى ئۆز يېنىغا تارتىشقا ئۇرۇنغان ئىدى. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكىنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەن ئىدى.

ئۇلار ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى كۈرەشلىرىدە پايدىلىنىشقا ۋە بەلكىم تاشقى دۈشمەنلەر بىلەن بولۇپ قېلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان توقۇنۇشلاردا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئويلىغانلىقلىرى تولۇق ئېھتىمالدۇر. يېڭى تاڭنامىدە مانا مۇشۇنى ئىسپاتلايدىغان تولۇق مەلۇمات بار.

847 - يىلى يېزىلغان بۇ ھۆججەتتە تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلار بىرلىشىپ (جۇڭگو مەنبەلىرى بۇ ئەھۋالنى مانا مۇشۇنداق مۇقىملاشتۇرىدۇ)، تاڭ دۆلىتىنىڭ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ رايونلىرىغا تۇغرا كېلىدىغان چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى ھەققىدە «بۇ رايونلار — تاڭ دۆلىتىنىڭ غەربىي چېگرىسى» ئىكەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شۇ مەنبەدە يەنە، مۇشۇ ھۇجۇمغا قاتناشقان ئۇيغۇرلارنىڭ يۇرتىنى تاشلاپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان جەڭلەرگە قاتنىشىپ تۇرغان. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۆزلىرىگە كۆرسىتىلگەن «مېھماندوستلۇق» نىڭ بەدىلىگە قانلىرى بىلەن جاۋاب بەرگەن. «يېڭى تاڭنامە» دە، تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلىكتە سوقۇش ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بارغانلىقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇمات ئازغىنا پەرق قىلغان ھالدا تەكرارلىنىدۇ.

جاڭ يىچاۋنىڭ ئىسيانى 848 - يىلى، بەلكىم بۇنىڭدىن سەل بالدۇر باشلانغان بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ 11 ۋىلايەت (شەھەر)نى «ئازاد قىلغان» لىقى توغرىسىدىكى دوكلاتى چاڭئەنگە 851 - يىلى يېتىپ كەلدى. شاڭ دانىڭ كۆرسىتىشىچە گەنجۇ ۋە لەنجۇ ئايماقلىرى دەسلەپتە تىبەتلىكلەر قولىدىن

ئازاد قىلىنمىغانىدى. شۇڭلاشقا، جاڭ يىچاۋنىڭ غەلىبە خەۋىرىنى
ئەكىلىۋاتقان ئەلچىلىرى سوقماق يوللارنى بويلاپ تيەندى قورغىنى
ئارقىلىق ماڭدى، بۇ قورغان خۇاڭخې چوڭ ئەگمىسىنىڭ غەربىي
شىمال بۇرجىكىدىن تەخمىنەن 100 كىلومېتىر شىمالغا جايلاشقانىدى.
مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا قاراپ، قوزغىلاڭ رەھبىرىنىڭ يۇقىرىغا
يوللىغان دوكلاتنى قانچىلىك دەرىجىدە ئاشۇرۇپ يازغانلىقىنى
كۆرگىلى بولىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا جاڭ يىچاۋ-
نىڭ قول ئاستىدا بىۋاستە ساجۇ (دۇنخۇاڭ شەھىرى)، گۇاجۇ
(ئەنشى شەھىرى) ۋە شۇ شەھەرلەرگە بىۋاستە تۇلىنىپ كەلگەن
ئانچە كۆپ بولمىغان يەرلەر قارىغان بولسا كېرەك. «يېڭى تاڭنامە»-
دىكى «تىبەتلەر ھەققىدە قىسسە»دە 849 — 850 - يىللىرى
يەنى جاڭ يىچاۋ خېشى كارىدورىدىكى شەھەرلەرنى «ئازاد قى-
لىپ بولغان»دىن كېيىن، بۇ يەرلەردە تىبەتلىكلەرنىڭ باشلىقى
بولغان زان كومبىزېر ھۆكۈمران سۇلالىنىڭ تەرەپدارلىرى
بىلەن بەلكىم خۇددى ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش ھاكىمىيەت تا-
لىشىۋاتقان باشقا بىر رەھبەر بىلەن جىددىي كۈرەشلەر
ئېلىپ بارغان ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش مۇشۇ بارلىق
بايان ۋە شەخسلەرنىڭ تەزكىرىلىرىدە سۆزلىنىۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ
يىللىرى بەك ناچار يېزىلغان، پەقەت بىر - ئىككى يىللار —
849 - ۋە 851 - يىللا كۆرسىتىلگەن (851 - يىلى جاڭ يىچاۋ-
نىڭ ئوردىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ كېلىپ - كەتكەن ۋاقتى
كۆرسىتىلگەن). مانا مۇشۇ ئىككى قوليازما ئارىلىقىدا خېلىلا ئۇزۇن
بىر تېكىست (خەنزۇچىسى 720 خەت چامىسىدا) بولۇپ، بۇنىڭدا
تولۇق ۋەقەلەر، جۈملىدىن زان كومبىزېرنىڭ قوراللىق كۈرىشى
بايان قىلىنىدۇ. مەزكۇر رايوندىكى ئەھۋالنى كۆرستىش ئۈچۈن
بىر نەقىل كەلتۈرىمىز.

«2. 2 [زان] كومبىزېر شەن [جۇ]، قۇ [جۇ]، گۇا [جۇ]،
سۇ [جۇ]، يى [جۇ] (خامى)، شى [جۇ] (تۇرپان) ئايماقلىرىدا

چوڭ ۋەيرانچىلىق يۈرگۈزدى، ئۇ بېسىپ ئۆتكەن يەرلىرىدە كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كېسىپ باردى، ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى تاغ بولۇپ كەتتى. ئۇ يۈرۈپ كەتكەن يەرلەردە ۋەيران بولغان جايلارلا قالدى.»①

بۇ رايوندىكى ۋەزىيەتكە باھا بەرگەندە تاڭ ھاكىمىيىتى ۋەكىللىرىنىڭ زان كومبىزىر بىلەن قويۇق سۆھبەتلەر ئېلىپ بارغانلىقىغا ۋە ئۇنى جۇڭگو تەرەپكە ئۆتۈشكە دەۋەت قىلغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «يېڭى تاڭنامە»دە كۆرسىتىلىشىچە زان كومبىزىرنىڭ تەلەپلىرىنىڭ بەك چوڭ بولغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ سۆھبەتتە ئۇنۇم ھاسىل قىلىنمىغان. تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى مەمۇرىيىتى تىبەت دۆلىتى ئىچىدىكى خانىۋەيرانچىلىقتىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئۇرۇندى، تىبەتنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەنمۇ سۆھبەت ئۆتكۈزدى ۋە ئۇلارنى تاڭ دۆلىتىگە ئىتائەت قىلىشقا دەۋەت قىلدى. مەسىلەن، داجۇڭ 3 - يىلى 12 - ئايدا فۇجۇ ۋىلايىتىنىڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى رايون) تىبەت ئاھالىسى تاڭ ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلدى. 851 - يىلدىن كېيىن تىبەتلىكلەرنىڭ رەھبىرى شاڭ يەنسىڭ خېجۇ ۋە ۋېيجۇ ئايماقلىرى بىلەن تاڭ دۆلىتىگە ئىتائەت قىلدى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن فۇجۇ شەھىرىنىڭ شىمالىدا؛ ھازىرقى لەنجۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا). جاڭ يىچاۋ ئۆزىنىڭ «ئازاد قىلىنغان رايون»لىرىنى سانىغان چاغدا، تىبەتلىكلەرنىڭ رەھبىرى شاڭ يەنسىڭ تاڭ دۆلىتىگە ئىتائەت قىلغاندا بىرلىكتە بويسۇنغان خېجۇنىمۇ كىرگۈزۈۋاپتىكەن. بۇنىڭدىن پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان تىبەت دۆلىتىنىڭ مۇشۇ رايوندىكى ۋەزىيىتى بەك مۇرەككەپ بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە مۇستەقىللىك ئۈچۈن تۈرلۈك ئامىللار بىلەن كۆرەش ئېلىپ بارغان.

① «يېڭى تاڭنامە»، 1613 - جىلد، 85 - بەت.

كىشىنى ئۆزىگە دىققەت قىلدۇرىدىغان يەنە بىر قىزىق نەرسە شۇكى، 849 ـ يىلى بىلەن 851 ـ يىللار ئارىلىقىدىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ھەممىلا مەنبەلەردە ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ.

ئەنسەن تاغلىرى ئېتەكلىرىدە تىبەتلىكلەر ئاجىزلاشقانسېرى، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار بارغانچە كۈچىيىپ باردى. بۇ يەرلەردە تىبەت ھاكىمىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار كۆچۈپ يۈرگەن ئون ئايماقنىڭ رويخېتىنى يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. جۇڭگو مەنبەلىرى ئۇلارنى بىزگە قۇللار سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. گامىلتون «يېڭى تاڭنامە»نىڭ مۇنداق مۇقىملاشتۇرۇشىغا قارشى چىققان ھالدا، ئۇلار تىبەتلىكلەر كەتكەندىن كېيىن، گەنجۇدا قالغان ئارىلاشما ئاھالىدۇر، دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا تىبەتلىكلەر ئامىللىرى كۆپرەك بولغان، «يېڭى تاڭنامە» دىكى ھەممىگە بەك كەڭ مەلۇم بولغان ۋە ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئەڭ كۆپ مەلۇمات بېرىلگەن تېكىستتە بىر نەچچە مىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بىرلەشكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ يۇقىرىدا ساناپ كۆرسىتىلگەن ئايماقلارنىڭ بەزى رايونلىرىدا ياشاپ كەلگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. بۇ مەلۇمات بىرئاز گۇمان پەيدا قىلىدۇ، بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن «بىر نەچچە مىڭ» دېگەن سان IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرسەتكەن خېلىلا زور رولىغا مۇناسىپ كەلمەيدۇ. ئېھتىمال، بۇ يەردە خاتالىق يۈز بەرگەن بولسا كېرەك، ئەسلىدە «بىر قانچە ئون مىڭ» بولۇشى كېرەك. يەنە شۇ بابنىڭ ئۆزىدە تىبەتلىكلەرنىڭ شاڭ يەنسىنىڭ ئىسىملىك رەھبەرلىرىنىڭ تاڭ دۆلىتى تەرەپكە ئۆتكەنلىكى ئۈستىدە گەپ قىلىنغاندا، ئون مىڭ چېدىر (ئائىلە) (ئەسلى تېكىستتە ئون مىڭ جاڭ «帳» چېدىر دەپ ئېلىنغانىكەن)، خۇنمۇ (ئۇمۇ) لارمۇ تىلغا ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ خېجۇ ۋە ۋېيجۇ — ئىككى ۋىلايەت تېررىتورىيىسىنى ئىگىلىگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. مۇشۇ

ئىككى ۋىلايەت يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن ئون ۋىلايەت رويخېتىنىڭ ئىچىدە بار. مانا مۇشۇ مەلۇمات ئەسلى تېكىستتىكى ساندا خاتا كەتتىمىكىن، دېگەن گۇمانىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدىغۇ، دەپ ئويلايمىز.

ئۇمولارنىڭ تاڭ ئىمپېراتورى سارىيىغا ئەۋەتكەن بىرىنچى قېتىملىق ئەلچىلىرى 862 - يىلى كەلگەن. يەنى زان كومپىزىر ئۆلتۈرۈلۈشتىن خېلىلا بالدۇر بولغان. زان كومپىزىر 866 - يىلى قوجۇ رايونىدا ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ يەردە ئۇنىڭ بازىسى بار ئىدى. بۇ ۋىلايەت جاڭ يىچاۋنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان غەلبە ھەققىدىكى غەلبە خەۋىرىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ، ئەمما مەنبەلەردىكى ماتېرىياللاردا بۇ ۋىلايەتكە تاڭ ئەسكەرلىرىنىڭ پەقەت 866 - يىلىلا كىرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى گۇيدى ناھىيىسى).

بىزگە تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇمولار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز-ئارا مۇناسىۋەت خاراكتېرىنى ئاز بولسىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدىغان جۇڭگو مەنبەلىرىدىن مەلۇماتلار مەلۇم ئەمەس. تاڭ ئوردىسىغا ئۇمولار بىرىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەندىن كېيىنكى 40 — 50 يىل ئىچىدە ئۇمولار سارايغا ئارىلاپ ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرغان. ئەپسۇسكى، بۇ ئەلچىلەر ئۈستىدە يېزىلغان بايانلار بەك قىسقا ۋە چولتىدۇر. ئەلچىلەر كەلگەن ۋاقىتتىكى يىل، ئايلار، ئۇمولارنىڭ ئېلىپ كەلگەن ئولپانلىرىلا يېزىلغان، ئەلچىلەرنىڭ ئىسىملىرىنىمۇ بەزى چاغلاردا يازمىغان، بۇ يەردە: «ئەلچى» ۋە «ئولپان» دېگەن سۆزلەرنىڭ كەينىدە نېمە مەنىلەر يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. ئەگەردە، تىبەتلىكلەرنىڭ سابىق قۇللىرى يېقىندا ئۆزلىرىنىڭ خوجايىنلىرىدىن ئازاد بولدى ۋە بىرەر تەرەپتىن ياردەم ئېلىشقا جىددىي موھتاج، دەپ قارالسا، ئۇمولارنىڭ ھەقىقىي ئەلچىلەر ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا

Altunoq

مۇھاكىمىلەر تولۇق ئورۇنلۇق بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇمولارنىڭ شەرق تەرەپتە تاڭ دۆلىتىدىن ياردەم سوراشلىرى تولۇق مەنتىقىلىك بولىدۇ. چۈنكى، تاڭ دۆلىتى ئۇمولارغا زۇلۇم قىلىپ كەلگەن، تىبەتلىكلەر بىلەن ئىككى يۈز يىلغا يېقىن ئۇرۇش ئېلىپ بارغان كونا دۈشمەن ئىدى. مەنبە، ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلگەن ئۇمولار ئەلچىلىكىنىڭ ئېلىپ كەلگەن تولپان مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ تېرمىننى بۇ جايدا ئادەتتە ئەلچىلەر ئۆزلىرى ئالغاچ كېلىدىغان ئەنئەنىۋى سوۋغا - سالام دەپ چۈشىنىش كېرەك. بىز، شۇ چاغلاردا ئەلچىلەرنىڭ يولغا چىقىش ۋاقىتلىرىغا توغرىلاپ راسلانغان سودا كارۋانلىرىنىڭ بولۇپ قېلىش ئېھتىمالىنىمۇ رەت قىلمايمىز، لېكىن بۇ ئەھۋالنىمۇ ئىسپاتلايدىغان ماتېرىيال يوق. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ رايونلاردىكى ۋەزىيەتنىڭ زادى مۇقىملىشىپ كېتەلمەسلىكى، دائىم بولۇپ تۇرىدىغان توقۇنۇشلار «ھەممەيلەننىڭ ھەممىگە قارشى كۈرەشلىرى» خەلقئارا سودا - تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشلىرىنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىنىمۇ ھازىرلاپ بەرمەيدۇ. ئۇمولارنىڭ ئەلچىلىرى ئۈستىدىكى مەلۇماتلاردا، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن تولپان - سېلىقلارنىڭمۇ رويخېتى يوق. بۇ رويخەت بولغان بولسا، مۇشۇ تولپانغا ۋەكالەتلىك قىلغۇچى ئەلچىلىكنىڭ ئادەتتىكى سودا كارۋىنىمۇ ياكى ئەمەسمۇ، بۇنى بىلگىلى بولاتتى.

مۇشۇ يۇقىرىدا يېزىلغان ئەھۋاللاردىن IX ئەسىرنىڭ 50 — 60 - يىللىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە نەنسەن ئېتەكلىرى رايونلىرىدىكى ئۇمولارنىڭ ئەھۋالى ۋە شۇ يەرلەردىكى ئومۇمىي ۋەزىيەت توغرۇلۇق تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: ئۇمولار تىبەتلىكلەرنىڭ قوللۇقىدىن ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، سان جەھەتتىن خېلىلا ئورغۇن بولغان بىر قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشتى. ئۇلار كەڭ تېررىتورىيە ئۈستىدىن نازارەت ئورنىتىشقا ۋە تاڭ دۆلىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا تىرىشتى، ئىككىنچى تۈر-

لۇك قىلىپ ئېيتقاندا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى شەكىللەنگەن ۋە بۇ ئىتتىپاق ۋەقەلەر پايدىلىق تەرەپكە قاراپ راۋاجلانغان شارائىتتا بىر كۆچمەن دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىپ قېلىش ئېھتىمالىغا مۇمكىنچىلىق بار ئىدى. شۇ چاغلاردا تاڭ ئىمپېرىيىسى بۇ رايوندىكى ئىشلارغا كەڭ مىقياستا ئارىلىشىشنى تەشكىللەشكە چارىسىز ئىدى. تاڭ ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى چەكلىك ھەربىي ھەرىكەتلىرى بىلەن ۋە شۇ يەرلەردىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆزلىرىنىڭ خارجى خىزمەتچىلىرى ئارقىلىق تەسىر كۆرسىتىش چارىلىرى بىلەنلا چەكلەندى، شۇڭلاشقا ئۇمولارنىڭ ئەلچىلىكىمۇ ماھىيەتلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئې. پىنكس خانىمنىڭ ئۆز ئەسىرىدە ئانچە جايىدا چۈشمىگەن بىر جۈملە سۆزىگە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. پىنكس خانىم مۇشۇ رايونلاردىكى خېلىلا كېيىنكى ۋەقەلەر ئۈستىدە يەنى، ئۇنىڭ مۆلچەرىچە، 872 - يىلى گەنجۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئەمما، ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار گەنجۇدىن تىبەتلىكلەرنىڭ قۇللىرى ئۇمۇلار ۋە تۇيغۇنلار تەرىپىدىن يېڭىۋاشتىن سىقىپ چىقىرىلىدى.» بۇ يەردە «تىبەتلىكلەرنىڭ قۇللىرى» دېگەن سۆز پەقەت جايىدا ئەمەس؛ ئۇمولار بۇ چاغدا ئەركىن خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋېلىشقا ئۇرۇنغان ئۇيغۇرلارغا قارشى قۇراللىق كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان خەلق ئىدى.

شۇ چاغلاردا تاڭ ئەسكەرلىرى زان كونبىزىر بىلەن ۋە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى باشقا تىبەت قەبىلىلىرى بىلەن كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. ئادەتتە، تاڭ دۆلىتى ئۆزلىرى تەرەپكە ئۆتۈپ خىزمەت قىلىشنى ئىپادىلىگەن كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىقلىرىدىنمۇ كەڭ پايدىلىنىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ قېتىم توغبات خۇەيگۇەندىن پايدىلاندى. مەنبەلەردىكى مەلۇ-

ماتلارغا قارىغاندا، كۆرەش جىددىي بولغان، تىبەتلىكلەر قاتتىق قارشى تۇرغان ۋە قايتۇرما ھۇجۇملارغىمۇ ئۆتكەن. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە»دە كۆرسىتىلىشىچە: تىبەتلىكلەر شەنجۇ (چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى ھازىرقى لېدۇ) قەلئەسىنىڭ كوماندانتى جاڭ جىيۇن تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالغان قىسىملىرى بىنجۇ ئايمىقى (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى چاڭئەننىڭ غەربىي شىمالىدا) گە ۋە نىڭجۇ ئايمىقىغا (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ۋە شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى ھازىرقى نىڭشيەن ناھىيىسىگە) ھۇجۇم قىلىپ بېسىپ كىرگەن. توغبات خۇەيگۇەن شەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى 10 - ئايدا بەش يۈز ئاتلىق ئەسكەر بىلەن زاڭ كومبېزىرنىڭ قوماندانلىق ئورنى جايلاشقان كوجۇغا چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالغان، قاتتىق قىيناپ ئۆلتۈرۈپ، شۇ چاغلاردىكى ئادەت بويىچە كاللىسىنى كېسىپ چاڭئەنگە ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى مەلۇم ①.

ل. ن. گۇمىليوۋنىڭ مۇشۇ ۋەقەلەرنى بايانلاپ يازغانلىرىنى ئوقۇسىڭىز پۈتۈنلەي باشقىچە تەسەۋۋۇر پەيدا بولۇپ قالىدۇكى، ئۇ «ئۇيغۇرلار ۋە خەنزۇلار تىزلىك بىلەن جەنۇب تەرەپكە — كۆكنۇر (چىڭخەي كۆلى ئەتراپى) غا يېتىپ كەلدى ۋە گوۋۇ دېگەن كىچىك شەھەردە (ھازىرقى شىنىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە) ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلدى. زاڭ كومبېزىر ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىنىپ، ئۆزى ئەسىرگە چۈشتى. ئاۋۋال پۇتى كېسىپ تاشلاندى. 866 - يىل 12 - ئاي ئىچىدە چاڭئەنگە تىبەتنىڭ ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات بىلەن زاڭ كومبېزىر

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر» 250 - جىلد، شەنتۇڭ 1 - يىلى (866 - يىل)، 1956 - يىلى نەشر قىلىنغان 9 - توم 8156 - بەتكە قاراڭ.

قىلىش كاللىسى ئېلىپ كېلىندى» دەپ يازغان①. بۇ يەردە تەسۋىرلەنگەن ئەھۋال ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەيەردىن قانداق پەيدا بولۇپ قالغانلىقى ۋە قايسى رايوندىن ئۇلار خەنزۇلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ «جەنۇب تەرەپكە — كۆكنۇرغا يېتىپ كەلگەن» لىكى چۈشىنىكسىز. بەلكىم، گەنجۇ رايونىدىن تارىختا گوفەن ۋە نەنسەن تاغلىرى ئارقىلىق كەلگەنمىدۇ؟ ئەگەر گەنجۇدىن كەلمىگەن دېسەك، ئۇ يەردە شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ خەنزۇلار يوق ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇپ تىبەتلىكلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات ئومۇمەن يوق. «تىبەت ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلىندى» دېگەن جۈڭگو ئەپسانىسىنى ل. ن. گۇمىليوۋنىڭ تەكرارلىغانلىقىمۇ كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدۇ، تاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي باشلىقلىرى مەركەزگە مۇشۇنداق دوكلات ئەۋەتىشكە تېگىشلىك بولغانلىقلىرىدا گۇمان يوق. بۇ يەردە مۇشۇ نۇقتىنەزەرنىڭ بىر تەرەپلىمىلىك - غەرەزلىك ئىكەنلىكىنى رەت قىلىدىغان قانداقتۇر بىر ئىسپات كەلتۈرۈش تەلەپ قىلىنىۋاتقىنى يوق. چۈنكى زان كومبىزىر (شەن كۇنجو) بىلەن بولغان كۆرەشنىڭ تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چەت ياقىلىرىدا تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرا بويلىرىدا بولۇۋاتقانلىقى ھەممىگە مەلۇم ئىش. تىبەتنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىكى ۋەقەلەر توغرۇلۇق ۋە شۇنىڭدەك زان كومبىزىرنىڭ ھالاك بولۇشىنىڭ تىبەت دۆلىتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە بولغان قانداقلا بولمىسۇن تەسىرىنى جۈڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردىن بىلىش تامامەن مۇمكىن ئەمەس. بۇنى بىلىش ئۈچۈن باشقا ماتېرىياللاردىن ھەممىدىن ئاۋۋال تىبەتنىڭ ئۆزىنىڭ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش كېرەك.

جۈڭگو مەنبەلىرىدە IX ئەسىرنىڭ 50 — 60 - يىللىرى

① گۇمىليوۋ: «قەدىمكى تۈركلەر» 1967 يىلى، موسكۋا نەشرى، 434–بەت.

نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ يەردە بىز ئۇيغۇرلار ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەن بىزگە مەلۇم بولغان بىردىنبىر ئىزاھاتنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

«3. 2 ... سۈي جۇن سۈجۇ ئايمىقىنىڭ باشلىقلىقىغا ۋە ئۇيغۇرلارغا پەرمان تاپشۇرۇپ بېرىشى ئۈچۈن ئەلچىلىككە تەيىنلەندى.»①

مانا مۇشۇ ھۆججەتكە «داجۇڭ 10 ـ يىلىنىڭ 11 ـ ئېيى» دېگەن ۋاقىت يېزىلغان. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش بۇ ھۆججەتنى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك باشقا بىر ۋەقە بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولمايۋاتىدۇ. بۇ ئەلچىنىڭ قايسى يەردىكى ئۇيغۇرلارغا — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدە كۆچۈپ يۈرگەنلەرگىمۇ ياكى ئۇنىڭدىن باشقا يەرلەردىكى ئۇيغۇرلارغا بېرىشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكى نامەلۇم. تېكىستتە كۆرسىتىلگەن سۈجۇ ۋىلايىتى مەملىكەتنىڭ جەنۇب تەرىپىگە ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە جايلاشقان. بۇ ۋىلايەتنى تاڭنىڭ مەشھۇر ۋىلايىتى، تاڭ دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى (بۈگۈنكى جيۇچۈەن ناھىيىسى) ۋىلايەت بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇ تېررىتورىيە تاڭ دۆلىتى تەركىبىدە ئەمەس ئىدى. بۇ ۋىلايەتلەرنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئىپادىلەشمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى. بۇ تېكىستنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا بولىدىغان بىردىنبىر خۇلاسە تاڭ دۆلىتى ئۇيغۇرلارنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپمۇ قالمىغان، ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئۈچۈن، قانداقتۇر بىرەر چارىلەرنىمۇ قوللانغان دېگەنلىكتىنلا ئىبارەت.

① «كونا تاڭنامە» 18 ـ جىلد، 170 ـ بەت، «يېڭى تاڭنامە»نىڭ پارالېل تېكىستىدە بۇ مەلۇمات يوق.

IX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ بېشىدا نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بىرلىككە كېلىشى ھەممە بۇ جەريانىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى نەتىجىسىدە خېلى دەرىجىدە كۈچ - قۇۋۋەت تاپقان. شۇڭلاشقىمۇ، مۇشۇ ئەھۋال تاڭ دۆلىتىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. مۇنداق خۇلاسە جوڭگو مەنبەلىرىدىكى بىرمۇنچىلىغان مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ مەلۇماتلارنى بىز تۆۋەندە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

«4 . 2 كېيىنچىرەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جوڭيۈەن) رايونلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا تۇرغۇزۇلغان ئاپەتلەر يۈز بەردى ۋە ئىمپېراتورنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمىدى. گەنجۇ ئايمىقى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى، گۇيبىي ئۆلكىسى شەھەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىمۇ قولدىن چىقىپ كەتتى.» ①

پېنكىسمۇ مۇشۇ ۋەقەلەرنى «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابقا ئاساسلىنىپ يازىدۇ، بۇ مەنبەلەردىكى تېكىستلەر تامامەن تولۇق دېگۈدەكلا بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەتلا «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى ئاخىرقى جۈملىسى «يېڭى تاڭنامە» دىكى تېكىستكە سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ تەپسىلىي قوشۇمچىلار بىلەن بايان قىلىنغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دىكى ئاخىرقى جۈملىسى مۇنداق:

«5 . 2 گۇيبىي ئۆلكىسىگە ئىستائەت قىلغۇچى باشقا ئۆلكىلەر كۆپىنچە چەن ۋە خۇلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى.» ②

① «يېڭى تاڭنامە»، 2166 - جىلد، 92 - 96).

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 252 - جىلد، شەنتۇڭ 13 - يىلى (372 - يىلى)، 1956 - يىلى نەشر قىلىنغان، 9 - توم، 8164 - بەت.

مانا مۇشۇ تېكىستكە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ پېنكىس ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىگىلىۋالغان ۋاقتى 872 - يىلى، دەپ خۇلاسىگە كېلىدۇ. بۇنداق خۇلاسىگە كېلىش ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ئەمەس. «يېڭى تاڭنامە»دە ۋە شۇنىڭدەك «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر»دە ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىقىنىڭ ۋاقتى كۆرسىتىلمىگەن. بۇ مەلۇمات 872-يىلى ۋاپات بولغان جاڭ يىچاۋنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى ۋە ساۋ يىجىننىڭ گۇيىيغا ئۆلكە باشلىقى (ھېراۋۇل) لىق ۋەزىپىسىگە بەلگىلەنگەنلىك خەۋىرى ئارقىسىدىنلا يېزىلىدۇ.

«2.6 شەنتۇڭنىڭ 8 - يىلى (867 - يىل 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 868 - يىل 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى) جاڭ يىچاۋ ئوردىغا قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭغا ئادىل، پەۋقۇلئاددە ھەربىي شۆھرەتكە ئىگە ئارمىيە نازارەتچىسى، دېگەن ئۇنۋان بېرىلىپ ئۇنىڭغا تۇرار جاي ۋە يەر-زېمىن ئىنئام قىلىندى. ئۇنىڭ كىچىك ئۇكىسىنىڭ ئوغلى [جاڭ] خۇەيشېنىڭ گۇيىي ئۆلكىسىنى ئىدارە قىلىپ قالدى. [شەنتۇڭ] 13 - يىلى (872 - يىل 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 873- يىل 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە) [جاڭ يىچاۋ] ۋاپات بولدى. ساجۇ ۋىلايىتىنىڭ ئىشلىرىنى ۋىلايەت باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى ساۋ يىجىن باشقۇرۇپ تۇردى، كېيىن بۇ ئادەم گۇيىي ھېراۋۇللۇقىغا تەيىنلەندى.»①

ماناشۇ نەقىلدىكى «ساۋ يىجىن 872 - يىلى ھېراۋۇل بولدى» دېگەن سۆزدە خاتالىق بار. بۇنىڭ خاتا ئىكەنلىكى خېلىلا بۇرۇن ئىسپاتلانغان. ساۋيىجىننىڭ دۇنخۇاڭدىكى ھاكىمىيەتنى پەقەت X ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ئىگىلىۋالغانلىقى مەلۇم ئەمەسمىدى؟ ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ھەر ئىككىلا مەنبەدىكى مەلۇمات «كېيىنرەك» (2.4 - تېكىست) سۆزى

① «يېڭى تاڭنامە»، 216 - جىلد، 92 - بەت.

بىلەن باشلىنىدۇ. بۇ سۆز ئالچە مۇئەييەن ئەمەس. بىر بىرىگە ئالچە ئوخشىمايدىغان تۈرلۈك پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ سۆزنىڭ 872 - يىلنى كۆرسىتەلمەيدىغانلىقى ئېنىق. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار گەنجۇغا 872 - يىلى كىردى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. ئىپېنكىس «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»گە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرلار گەنجۇدىن ئومو ۋە تۇيغۇنلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى، دەپ يازىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا «يېڭى تاڭنامە»نىڭ ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى باشقا ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغان ۋاقتىنى بىلمىسە كېرەك.

«2·7 چەنفۇ 1 - يىلى 12 - ئايدا (875 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە) دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن يارلىق چۈشۈرۈشنى سورىدى. خىزمەتكە تەيىنلەنگەنلىك توغرىسىدىكى يارلىقنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن چى جۈنجۈينى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشكە يولىيورۇق بېرىلدى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇيغۇرلار تۇيغۇن ۋە ئومولار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى ۋە نامەلۇم تەرەپكە قېچىپ كەتتى.»①

مانا مۇشۇ مەلۇماتتا ئۇيغۇرلارنى ئومولار ۋە تۇيغۇنلارنىڭ يەڭگەنلىكى سۆزلىنىۋاتقان بولسىمۇ، گەنجۇ ياكى ئومۇمەن قانداقلا بولمىسۇن باشقا بىرەر رايوننىڭ نامى كۆرسىتىلمەيدۇ. ئومولار يالغۇز گەنجۇ ۋىلايىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇن چوڭ ئاھالىلىك پونكىت (ۋىلايەتلىك شەھەرلەر — 2·1 - تېكىستكە

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 250 - جىلد، چەنفۇ 1 - يىلى (874 - يىلى)، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8172 - بەت.

قاراڭ) رايونلىرىدا كۆچۈپ يۈرگەنىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى يىلى (H · I – 9 · H·875) ئۇيغۇرلارنىڭ مەغلۇپ قىلىنغان يىلىنى ئەمەس، بەلكى تاڭ ئەلچىسىنىڭ پەرمان كۆتۈرۈپ كەلگەن ۋاقتىنى ۋە ئۇيغۇرلار-نىڭ ئۇ كەلگەن يەردە يوق بولغانلىقى بىلىنگەنلىكىنى كۆر-سىتىدۇ. ئۇيغۇرلار خېلىلا بالدۇر مەغلۇپ بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى بۇ مەلۇمات ئومۇمەن ئالغاندا «كونا تاڭنامە» (2·3 - تېكىستكە قاراڭ) دىكى يۇقىرىدا بىز زىكرى قىلىپ ئۆتكەن سۇي جۇنىڭ ئۇيغۇرلارغا بارىدىغان ئەلچى قىلىپ تەيىنلەنگەنلىكى توغرىسى-دىكى مەلۇماتقا مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاپراق كېتىدۇ. توغرا، بۇ يەردە چى جۇنجۇينىڭ نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى (ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇمولارنىڭ تونۇشقانلىق پاكىتىدىن نەنسەن ئۇيغۇرلىرى دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ) ئۇيغۇرلارغا ئەۋەتىلگەنلىكى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق مۇشۇ بايانىدىن يەنە باشقىچە پايدىلىق مەلۇمات چىقارغىلى بولمايدۇ.

IX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا مۇشۇ يەردە شەكىللەن-گەن ۋەزىيەتنى چۈشىنىش ئۈچۈن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پاي-دىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى يەنە بىر مەلۇماتقا دىققەت بىلەن قاراپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەلۇماتتا، ئۇي-غۇرلارنىڭ تيەندى قەلئەسىگە بېسىپ كىرگەنلىكى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ھۆججەتتە يېزىلغان ۋاقىت، يىل نامەلۇم ئۇيغۇرلارغا پەرمان تاپشۇرۇپ بېرىش ھەرىكىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز بولغانلىقى توغرىسىدا يېزىلغان مەلۇماتنىڭ يىل، ۋاقتى بىلەن ئوخشايدۇ.

«2·8 چەنفۇ (乾符) (11 ·1 – 9·11 ·875) 1 - يىلى-نىڭ 12 - ئېيىدا تاڭخىتلار ۋە ئۇيغۇرلار تيەندى ۋىلايىتىگە

هۇجۇم قىلىپ كىردى.»①

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ھەمكارلاشقانلىقى توغرىسىدىكى پاكىت بۇ ھەقتە باشقا قانداقلا بولمىسۇن مەلۇمات يوق ئەھۋال ئاستىدا IX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم گۇرۇپپىلىرى كەڭ تېررىتورىيىگە چېچىلىپ ئورۇنلاشقانلىقىنىلا ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ گۇرۇپپىسى بولسا تېيەندىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايغا — ئوردۇسنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئورۇنغا جايلىشىۋالغان بولۇشى كېرەك. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئانچە چوڭ بولمىغان بىر گۇرۇپپىسىنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدە قولىمىزدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

يېقىندا موري ياسۇتاكائو بارلىق مەلۇم بولغان تېكىستلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىق مەسىلىسىگە يېڭىدىن توختالدى ۋە ئوخشاش خۇلاسىگە كەلدى. ئۇنىڭ مۇھاكىمە قىلىش ئۇسۇلى مەلۇم دەرىجىدە كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پەرەزلەردىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ توغرۇلۇق بۇ يەردە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. موري ياسۇ تاكائو ھەممىدىن ئاۋۋال گەنجۇنى ئىگىلىۋالغان ئۇيغۇرلار بىلەن («يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە يىل ۋاقتى يېزىلمىغان مەلۇماتلار 2.4 -، 2.5 - ۋە 2.6 - تېكىستلەرگە قاراڭ) ئومۇ ۋە تۇيغۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر خەلق ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچ يەردە مەلۇمات يوق، دەپ كۆرسىتىدۇ (2.7 - تېكىستكە قاراڭ؛ موري ياسۇ تاكائونىڭ ماقالىسىدىكى C1، C2، C4 تېكىستلىرىگە قاراڭ). موري ياسۇتاكائونىڭ كۆرسە-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 252 - جىلد، چەنغۇنىڭ 1 - يىلى (874 - يىلى)، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8172 - بەت.

Altunoq

تىمشىچە، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دە (C1) «يېڭى تاڭنامە» (C2) دە، ئوخشاشلا بىر خاتالىق ئۆتكۈزۈلگەن، يەنى جاڭ يىچاۋنىڭ ۋارىسى جاڭ خۇەيشىننىڭ ئورنىغا ھەر ئىككى تېكىستە خاتا ھالدا ساۋيەنچىن دەپ يېزىلغان، مانا بۇ ئەھۋال مۇشۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى پايدىلانغان ئورتاق بىرىنچى قول مەنبە بار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، مۇشۇ بايان قىلىنغان تېكىستلەردىكى شەنتۇڭنىڭ 13 - يىلى (872 - يىلى) جاڭ يىچاۋنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتىدۇر. «يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ ئاپتورلىرى باشقا يېڭى ۋاقىتنى كۆرسەتمەستىنلا ئۆزلىرىنىڭ بايان قىلىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭلاشقا مۇشۇ تېكىستلەردە سۆزلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇناسىۋەت يوق. ئالىملارنىڭ پىكرىچە، مۇشۇ تېكىستلەردە سۆزلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلار خېلۇچۇەن ئۇيغۇرلىرى (ئېدزىنغول ئۇيغۇرلىرى) بىلەن ھېچقانداق ئورتاقلىقى يوق.

شۇنداق قىلىپ مۇشۇ يۇقىرىقى ئېيتىلغانلاردىن بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۇيغۇرلار گەنجۇنى 872 - يىلى ئىشغال قىلغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن كۆز قاراشلىرى خاتا بولغان بولىدۇ. نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدىكى بەك مۇھىم بۇ ۋەقەنىڭ ۋاقىت - يىلى نامەلۇم ئىكەنلىكىنى ئەپسۇس بىلەن قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ ئاپتورلىرى خەۋەر - مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقىنى جۇڭگودا يۈز بەرگەن خانىۋەيرانچىلىق بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. پەقەت نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ، نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدە بولسا گەنجۇنى ئىشغال قىلغان ئۇيغۇرلار كۈچىيىپلا قالماستىن ۋە باشقا بىر مۇنچە قەبىلىلەرمۇ شەھەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ قەد كۆتۈرگەندى.

875 - يىلدىن 902 - يىللار ئارىلىقىدىكى ۋاقىت ئىچىدە جۇڭگو مەنبەلىرىدە نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ ئەھۋال تاڭ دۆلىتىنىڭ ھالاكەتلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقى بىلەن تولۇق ماس كېلىدۇ. 902 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يېزىلغان تاڭ يىلنامىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدا ئەسلەپ ئۆتكەن ئاخىرقى مەلۇماتلىرىنى تەھلىل قىلىپ تۇرۇپ مەلۇم دەرىجىدە پايدىلىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

«2.9 [تيەنفۇ ئىككىنچى يىلىنىڭ 4 - ئاي ياز پەسلىدە] شىنچيۇ كۈنى (10 - كۈنى) (902. VI. 5) ئۇيغۇرلار ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ياردەمگە بېرىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىشكە [رۇخسەت قىلىشىنى] سورىدى. ئىمپېراتور شياۋزۇڭ دارىلئۇلۇمنىڭ مىرزىسى خەن ۋۇغا رۇخسەت قىلىنمىغانلىقى توغرۇلۇق جاۋاب مەكتۇپ يېزىشقا بۇيرۇق قىلدى.»①

خەن ۋۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلىشنىڭ جۇڭگو ئۈچۈن ئەپلەشمەيدىغانلىقى ھەققىدە ئۆزىنىڭ بىر قانچە تۈرلۈك پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇ تەكلىپ رەت قىلىندى. مانا مۇشۇ مەلۇماتتا ۋە شۇنىڭدەك يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن باشقا بىر قانچە تېكىستلەردە (2.3 - ۋە 2.7 - تېكىستلەرگە قاراڭ) بۇ يەردە قانداق ئۇيغۇرلار ئۈستىدە گەپ كېتىۋاتقانلىقى ئېنىق ئەمەس. لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەملىكەتكە كېلىپ قېلىشى بىلەن يۈز بېرىدىغان پايدىسىز نەتىجىسى توغرۇلۇق خەن ۋۇنىڭ كەڭ مۇھاكىمىلىرىنىڭ ئاخىرىدا تۆۋەندىكى جۈملە بار:

«2.10 خاقانغا يېزىلىدىغان مەكتۇپتا كىچىك دائىرىدىكى

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 263 - جىلد، تيەنفۇنىڭ 2 - يىلى (902 - يىلى)، 1956 - يىل، 9 - توم، 8573 - بەت.

ھۇجۇملار توغرۇلۇق كۆرسەتمە بېرىلسۇن، ياردەم كۆرسىتىش ئۈچۈن كېلىشكە رۇخسەت قىلىنمىسۇن.»①

2·9 ـ ۋە 2·10 ـ تېكىستلەردىكى مەلۇمات ئاساسىدا ئىككى خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ: بۇ ئۇيغۇرلار، ئەگەردە تاڭ دۆلىتىنىڭ بىۋاسىتە قوشۇنلىرى بولمىغان تەقدىردە تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرىدىن يىراق بولمىغان جايلىرىدا ياشىغانلىقلىرى ئېنىق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى شۇ باسقۇچتا بولغانكى، ئۇلارنىڭ باشلىقى ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتاپ يۈرگەن. مانا مۇشۇ ئامىللار بۇلارنىڭ پەقەت گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇنى مەركەز قىلىپ بىرلىككە كېلىشى شۇنچىلىك دەرىجىدە ئىلگىرىلىدىكى، ئۇلار چوڭ قۇدرەت تاپتى ۋە تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئارزۇلىرى پەيدا بولدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، شۇنىڭدىن 150 يىل ئاۋۋال ئۆكتۈك ئىسيانى ۋاقتىدىكى 1 ـ قېتىملىق شۇنداق ئارىلىشىشنىڭ تەجرىبىسى بۇ قېتىممۇ تۈرتكە بولغان بولسا كېرەك.

بۇ يەردە ئايرىم تەتقىقاتچىلارنىڭ تاڭ دۆلىتىگە ئىككىنچى قېتىم «ياردەم قىلىش» مەسىلىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىتىنى ئىدېئاللاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشلىرى توغرۇلۇق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئى. پېنكىس تاڭ ئىمپېراتور ئوردىسىنىڭ ياردەمنى رەت قىلىش سەۋەبلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «... خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغان بولارمىزمۇ ۋە ئاخىر كېلىپ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرىگە چۈشۈپ قالارمىزمۇ، دېگەن ئەندىشىلەر تۈپەيلىدىن ياردەمنى رەت قىلدى.

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 263 ـ جىلد تيەنفۇ 2 ـ يىلى (902 ـ يىلى).

خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئەنئەنىۋى دوستلۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگۈچىلەرنىڭ ياردەم بېرىش ھەققىدىكى بۇ تەكلىپى كېيىنكى 30 يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلار سەلتەنىتىنىڭ مەركىزى شەكىللەنگەنلىكىنى ۋە بۇ مەركەز ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە سىياسىي رول ئويناشقا قادىر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. مۇشۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە لوگىكىلىق قارىمۇ قارشىلىق مەۋجۇت. ئۇيغۇرلار «ئەنئەنىۋى دوستلۇق، ياردەم كۆرسىتىشكە» ئىنتىلىدۇ، خەنزۇلار بولسا بۇ ياردەمنى قوبۇل قىلىشتىن قورقىدۇ. شۈبھىسىزكى، ئۇيغۇرلارنى پەقەت ئەمەلىي ئوي - پىكىرلەرلا ھەرىكەتكە كەلتۈرگەن. بۇ ئەھۋالنى تاڭ دۆلىتىنىڭ دىپلوماتلىرى بەك ئوبدان چۈشەنگەن. بۇ دىپلوماتلار ئۆكتلۈك - سۈيگىن بىلەن بولغان كۆرەشتە ئۇيغۇرلارنىڭ «كۆرسەتكەن ياردىمى» مەملىكەت ئۈچۈن نېمىگە توختىغانلىقىنى ئەلۋەتتە ئۇنتۇپ قالمىغانىدى.

ئى. پىنكس د. ر. گاملىتوننىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلىنىپ، خېشى كارىدورىدىكى ئۇيغۇرلار گۇيىي ئۆلكىسىگە شەكلەن باغلىنىشتا ئىدى دەپ تەكىتلەيدۇ، مانا بۇ رىۋايەتنى ھۆججەتلەر تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ يېقىن ۋارىسلىرى ئۆزلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تاڭ ئىمپېراتورىغا يوللىغان دوكلاتىدا بولسۇن ۋە شۇنىڭدەك يەرلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ھۆججەتلەردە بولسۇن، بەك بېزەپ كۆرسىتىپ كەلدى. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي پائالىيەتلىرىدە جۇڭگو ئوردىسىنىڭ ئىشخانىلىرىدا ئىشلەپچىقىلغان ئۇسۇللاردىن تولۇق ۋە ئۇنۇملۇك ھالدا پايدىلاندى. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدىكى نۇرغۇنلىغان دۆڭخۇاڭ ھۆججەتلىرى، بولۇپمۇ رەسمىي خاراكتېرگە ئىگە بولمىغان ھۆججەتلەر مۇشۇ رايون ۋەزىيىتىدىكى قورقۇنچلۇق كەسكىن بۇرۇلۇشلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان

جىددىي، تولۇق رېئال ئەھۋالنى (خەنزۇنى؟ مەركەز قىلغان چۈمپەردىنى ئالدىنئالا قايرىۋېتىپ تۇرۇپ) تەسۋىرلەپ كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

ئايرىم ئاپتورلار دۇنخۇاڭدىكى ۋەزىيەتكە باھا بەرگەندە تارىخىي ئەسەرلەرگە، يىلنامىلەرگە ۋە تۈرلۈك ھۆججەتلەردە ئەزەلدىنلا خاس بولۇپ كەلگەن غەرەزلىك بىر تەرەپلىمىلىكنى ئۆتتۈپ قالىدۇ. مەسىلەن، د. ر. گاملتون: «... ئۇيغۇرلارنىڭ بويسۇنمىغانلىقى گۈيىي ھاكىمىيىتى ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردىن ئۆزلىرىنى قوغداشقا مەجبۇر بولغانلىقى يۈز بەرگەن كېلىشمەسلىكلەر دۇنخۇاڭدىكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 10 يىلىدىن تا X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ۋاقىت ئارىلىقىدىكى تېپىلغان نۇرغۇنلىغان قولىيازمىلار رەسمىي مەكتۇپلار، باياناملار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەرسىلەر بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭلارنى، تېررىتورىيىلەرنى بېسىۋېلىشنى، بۇلاش - تالاشلارنى ۋە باشقا جىنايەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلار ھېسابىغا يازىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ نەقىلنىڭ ئاپتورى نەنسەن تېخى ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەتنىڭ مۇرەككەپلىكىنى بەك ئوبدان چۈشىنىدۇ. لېكىن بۇنىڭ يازغانلىرىدىن دائىم جاپادا قېلىپ دەرد تارتقان، ئاۋۋال قىلىنغان تەرەپ گۈيىي تۈلكىسى ھاكىمىيىتى دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ. مانا مۇشۇ تېزىس خەنزۇنى مەركەز قىلىشنىڭ ئوچۇق چۈمپەردىسىنى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاكتىكىسى ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن بولغان ھەر قانداق توقۇنۇشلارنى قوشنىلارنىڭ ئىتائەت قىلماسلىقىنىڭ ئىپادىسى، ئۇلارنىڭ بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتى دەپ قاراپ كەلگەنلىكى بەكمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ۋە مۇشۇ تاكتىكىغا ھەمىشە ۋاقىتلاردا ئېغىشماي رىئايە قىلىپ كېلىنىدى. جاڭ يىچاۋ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مانا مۇشۇنداق ھىيلە - نەيرەڭلىك ئۇسۇللارنىڭ بىر يۈرۈشىنى تولۇق ئىشلىتەتتى.

جۇڭگو مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان ئاز ساندىكى مەلۇماتلارنى ئازا مۇھىم يېرىدە تولۇقلايدىغان كېيىنكى بەكمۇ قىزىقتۇرىدىغان مەلۇماتلار خوتەنلىكلەر قىلىدىكى ھۆججەتلەردە تېپىلىدۇ. مانا مۇشۇ ھۆججەتلەرنىڭ تەتقىقاتى ئۈستىدە بەي لى شۇغۇللاندى. مانا مۇشۇ ھۆججەتلەردە تىبەتلىكلەر، ئۇيغۇرلار ۋە مۇشۇ رايوندا ھاكىمىيەت تالىشىشقا ئىشتىراك قىلغان دۇڭخۇاڭ ئىبەسكەلىرىدىن باشقا، يەنە بىر قانچە قەبىلىلەر كۆرسىتىلگەن. ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: تۈركلەر، لۈڭجا ئىسىملىك سىرلىق قەبىلە، چۇمۇل، ئاردۇش، تېلى، خوتەنلىكلەر ۋە جاڭقىلار. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى بەك كىچىك، تارقاق گورۇپپىلار بولۇپ، مەركىزى ئاسىيانى ئوكتەي – ئوكتەي قىلىۋاتقان بەكمۇ دەھشەتلىك ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە، مۇشۇ رايونغا كېلىپ قالغانلاردۇر. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قەبىلىلەر ھەر بىرى يېگانە ھالدا مۇستەقىللىك تالىشىش ئۈچۈن بەك ئاجىز كېلىپ قالدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار باشقىلارغا قارىغاندا كۈچلۈكرەك بولغان ئۇندىن ياكى مۇنداق گورۇپپىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

IX ئەسىرنىڭ 2 – يېرىمىدا، نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئومۇمىي ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىمىز. مۇستەھكەم شەھەرلەردە، شۇ قاتاردا جۇڭگودىن ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولغان جاڭ يىچاۋ ئائىلىسى ئۆزلىرى جايلاشقان ساجۇغا ئوخشىغان شەھەرلەردە ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل شەھەر ئائىلىسى تۇرۇپ كەلدى. ھاكىمىيەت بېشىدا خەنزۇلار تۇرغان دۇڭخۇاڭ بىلەن ئىتتىپاقداش مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى. بۇلارنىڭ دۇڭخۇاڭغا مەلۇم دەرىجىدە ئىتائەت قىلىپ كەلگەنلىك ئېھتىمالى ھەم مۇستەسنا قىلىنمايدۇ. نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىنىڭ كەڭ دالىلىرىدا تۇرغۇنلاشقان تارقاق قەبىلىلەر

ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى، بۇ قەبىلىلەر ئۆزئارا سوقۇشۇپمۇ كەلدى. مۇشۇ كۈرەشلەر داۋامىدا، ئۇيغۇرلار قەدەممۇ قەدەم راۋاج تېپىپ بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى ۋە ئاخىرىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە بولدى. كىچىك قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ رايونلارنى تاشلاپ كېتىپ قالدى، بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا ياكى شەھەر ئاھالىسىگە قوشۇلۇپ كەتتى. شەھەرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - تىجارەت مەركەزلەشتى. شەھەر ئەتراپىدا يېزا ئىگىلىكىمۇ بولۇپ كەلدى. مانا مۇشۇنداق شەھەرلەر بىلەن يايلاق - ئوتلاقلىقلار ئوتتۇرىسىدا يا ئۇنداق، يا بۇنداق دەرىجىدە تىنچلىق مۇناسىۋەت ئورنىدى. شەھەرلىكلەرمۇ ۋە يايلاق - ئوتلاقتىكىلەرمۇ نورمال ئەھۋالدا لازىم نەرسىلەرنى ئالماشتۇرۇشقا مەنپەئەتدار بولۇپ كەلدى، مانا مۇشۇنداق مۇناسىۋەت مۇشۇ ئىككى تەرەپنىڭ بىرى تولاراق چاغلاردا كۆچمەنلەر كۈچ توپلاپ بىر كۆچمەن دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ نازارەت ئاستىغا مۇشۇنداق شەھەر مەركەزلىرىنىمۇ ئېلىشقا ئورۇنغىچىلىك ساقلىنىپ كەلدى.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تەشكىل بولغان ۋاقتىنى شەرتلىك ھالدا 902 - يىلى دەپ ھېسابلايمىز. ئەھۋاللارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيۇشۇپ بىرلىككە كېلىش جەريانى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت تەشكىل قىلىشى شۇ يىللارغا كەلگەندە خېلىلا دەرىجىدە ئالغا باسقانىدى. ئۇلار شۇ چاغلاردىلا خەلقئارا سەھنىگە چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان ۋە تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى. 907 - يىلى تاڭ ئىمپېرىيىسى ھالاك بولدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو پارچىلىنىش ۋە ئىچكى مالىمانچىلىقلار دەۋرىگە قەدەم باستى. مانا بۇ دەۋر تارىختا «بەش دەۋر، ئون پادىشاھلىق» نامى بىلەن مەلۇمدۇر. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى شۇ چاغلاردا جۇڭگونى باشقۇرۇپ تۇرغان «سۇلالە» لىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى، مانا بۇ مۇناسىۋەتلەر جۇڭگو مەنبەلىرىدە بەك ئوبدان ئىنكاس قىلىنغان.

نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن ئەلچىلەر ھەققىدىكى بىرىنچى مەلۇمات بەش دەۋردىكى 909 - يىلدىكى يىلنامىدە بېرىلگەن، يەنى كېيىنكى لياڭ دۆلىتى (907—923) قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا كەلگەنلىكى يېزىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەلچى 911 - يىلى كېلىپ، ئۇيغۇرلار خاقانىنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرغان. مەنبەدىكى ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالاھىدە كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىكى چوڭ ھۆرمەت ۋە تەنتەنە بىلەن قوبۇل قىلىنغان. ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن 3 - ۋە ئاخىرقى ئەلچىلىك كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە چيەنخۇا 2 - يىـ

لىنىڭ II - ئېيىدا يېتىپ كەلگەن (913• 9•1 – 912 • 12). ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئەلچىلەر 924 - يىلىلا كېيىنكى تاڭ دۆلىتى (923 — 936) نىڭ سارىيىغا كەلدى. ئارىلىقتا مۇنچىۋالا ۋاقىت ئۈزۈلۈپ قېلىش تاسادىپىي بولغان ئىش ئەمەس. بۇ ئەھۋالنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن دۇڭخۇاڭدىكى تۈزۈم ئوتتۇرىسىدىكى شەكىللىنىپ قالغان ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ ۋە كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرىكىتىگە بولغان پوزىتسىيىسىنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوقتۇر.

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، دۇڭخۇاڭنى ئاۋارىگەرچىلىككە سالغان ئۆزئارا نىزالار جاڭ يىچاۋنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بىرى بولغان جاڭ چېڭفېڭ تەرىپىدىن جاڭ جەمەتىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەن تاماملاندى. جاڭ چېڭفېڭ 905 — يىلى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولماي - قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، تاڭ دۆلىتى بىلەن پەقەت نام جەھەتتىلا بولۇپ كەلگەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، مۇستەقىل «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى»نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى، ئۆزىگە «ئاقتا پۈركەلگەن تەڭرى ئوغلى» دېگەن ئۇنۋان بەردى. بۇ دۆلەتنى تەشكىل قىلغۇچىلارنىڭ ئوي - پىكرىچە، مەزكۇر مەملىكەتنىڭ دائىرىسىگە بەكمۇ كەڭ تۆت رايون يەنى دۇڭخۇاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەر، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى، تۇمۇل ۋە تۇرپان ئويمانلىقى كىرىشى لازىم ئىدى. شۇنىسى تەكىتلەپ كۆرسىتىش زۆرۈركى، مانا بۇ رايونلارنىڭ ھەممىسى تاڭ ئىمپېراتورى سارىيىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان ھۆججەتلەر بويىچە گۇيىي ئۆلكىسى تەركىبىگە ئەنئەنىۋى ھالدا يېزىپ قويۇلاتتى، ئەمەلىيەتتە بولسا مەزكۇر رايونلار ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلمايتتى. ھۆججەتلەردە دۇڭخۇاڭدىكى ئاتىدىن بالىغا ۋارىس بولۇپ كەلگەن ھاكىمىيەتنىڭ تاپشۇرۇپ بېرىلگەنلىكى قەيت قىلىنىدى.

«غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر جاڭ چېڭفېڭنىڭ مانا مۇشۇ رايونلاردا ئەمەلىي نازارەت ئورنىتىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى»نىڭ تەشكىللىنىشىگە دائىر ۋەقەلەر د. ر. گامىلتوننىڭ ۋە ئى. پىنكسنىڭ كىتابلىرىدا بەك تەپسىلىي بايان قىلىنغان. گامىلتوننىڭ كۆرسىتىشىچە، جاڭ چېڭفېڭ گەنجۇ ۋە تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنغان ۋە مۇشۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزى باش بولغان چوڭ بىر دۆلەت قۇرۇش نىيىتىدە بولغان. گامىلتوننىڭ پىكرىچە، مەز- كور دۆلەتنىڭ نامى مۇشۇ مەقسەتكە مۇۋاپىق قويۇلغان بو- لۇپ، بۇ نام ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، دېگەن مۆل- چەردە بولغان. جاڭ چېڭفېڭ «ئاقتا پۈركەلگەن تەڭرى ئوغلى» دېگەن ئۇنۋانىنى ئۆزىگە تاللىۋالغان چاغدىمۇ، شۇ يۇقىرىقىدەك ئوي - پىكىرلەردە بولغان. گامىلتون بۇ ئۇنۋاندىكى ئاق تۈس- نى مانى مۇرىتلىرىنىڭ كىيىپ يۈرىدىغان كىيىمىگە باغلايدۇ. ئەگەردە گامىلتوننىڭ «ئاقتا پۈركەلگەن» دېگەن سۆ- زىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىنى مانى دىنىدىكىلەرنىڭ كىيىپ يۈرىدىغان ئاق كىيىمىگە تەقلىد قىلىنغان، دەپ ئىزاھلىشى دىققـ ەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بولسىمۇ، «ئالتۇن تاغ» دېگەن سۆز- نىڭ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، دېگەن بايانى سەل گۇمان تۇغدۇرۇپ قويىدۇ. تەتقىقاتچى تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «ھە- قىقەتەن جاڭ چېڭفېڭ بۇ ئۇيغۇر ئۆلكىلىرى»گە ناھايىتى چوڭ كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلارنى ئۆزلىرىگە تولۇق بويسۇندۇرۇش مەق- سىتىدە «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ پادىشاھلىقى» دېگەن نامنى يېڭى دۆلەت ئىسمى سۈپىتىدە تاللىۋالغانلىقى شۈبھىسىزدۇر. چۈن- كى جىنسەن (金山) — ئالتۇن تاغ «ئالتاي تاغلىرى» نامى بىلەن شەرتـ سىز قوشۇلۇپ كېتىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا مەلۇم ۋاقىت جىنـ سەن (ئالتۇن تاغ)، شىجۇ (西州) دېگەن ۋىلايەتنىڭ «ئۆزىنىڭ نامى بو-

لۇپ كەلگەنىدى». ئەگەر، يېڭى دۆلەت نامىدىكى «ئالتۇن تاغ» دېگەن سۆز ئالتاي تاغلىرى، دېگەن نامغا ئېلىپ بارىدۇ، دېگەن مۇھاكىمە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، دەپ يول قويۇلغاندىمۇ، 713 — 742 - يىللار ئارىلىقىدا تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ۋىلايەتكە «جىنسەن» (ئالتۇن تاغ) دەپ نام بېرىلگەن بولسىمۇ، نېمە ئۈچۈن مۇشۇ سۆزلەرنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، دېگەن گەپ ئوخشاشلا يېشىلمەيدۇ. ئورقۇن رايونىدا شەكىللەنگەن بۇ كۆچمەن خەلق ئالتايدا ياشىغان ئەمەس. ئەسلى ئۇيغۇرلار خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ ئالتاي رايونىغا كۆچۈپ كەلمىگەن، ئۇلار شەرقىي تىيانشان رايونىدىمۇ پەيدا بولمىغان. يېڭى دۆلەت نامىدىكى «ئالتۇن تاغ» دېگەن سۆزنى تۈرك سۆزى بولغان ئالتاي سۆزىنىڭ كۆچۈرۈلمىسى دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ، مەنبەلەردە كۆپىنچە جىنلىڭ (金岭) ئالتۇن تاغ تىزمىلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بوغدا تاغ تىزمىلىرى نامىنىڭ خەنزۇچە ئېيتىلىشىنىڭلا ئىنكاسىدۇر. بۇ تاغلار تۇرپان ئويمانلىقىنى شىمال تەرەپتىن قورشاپ تۇرىدۇ ۋە بۇ ۋىلايەتنىڭ نامى ۋە بۇ يەردىكى ھاكىمىيەت ئورنى تۇتقۇق مەھكىمىسىنىڭ نامى مۇشۇ تاغلار نامىغا قويۇلغان.

تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىن تىيانشانغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشقا دەۋا قىلىپ چىققۇچى— يېڭى پەيدا بولغان تەڭرى ئوغلىنىڭ ئۇرۇنۇشلىرىغا نەنسەن تېغى ئېتىكىدىكى ئۇيغۇرلار دەرھال ئىنكاس بىلدۈردى. 906 - يىلى ئۇيغۇرلار جاڭ چىڭفېنغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى ۋە بۇ ئۇرۇش 911 - يىلى جاڭ چىڭفېننىڭ تولۇق مەغلۇبىيىتى بىلەن تاماملاندى. بۇ غەلىبە دۇنخۇاڭ ئاھالىسىنىڭ كۆرسەتكەن ياردىمى بىلەن قولغا كەلدى. جاڭ چىڭفېن ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن-

دىن كېيىن، دۆڭخۇاڭنى بۇرۇن قوللۇقتا چۈشۈرۈپ كەلگەن تى-
بەتلىكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق
ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرماقچى بولغان-
لىدى، دۆڭخۇاڭ ئاھالىسى مۇشۇنىڭ ئۈچۈن جاڭ چىڭفېنغا
قارشى چىقتى. يېڭى سۇلالە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كې-
يىن، ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ توختىغانلىقى ئېھتىمال. بارلىق
تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان مەسىلىلەرنى ئۆزۈل - كېسىل بىر
تەرەپ قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە يىللار تەلەپ قىلىندى، مەسىلى-
لەر ئۆزئارا يول قويۇش ئارقىلىق ھەل بولدى. ئۇيغۇرلار
ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي مەقسىتىگە يەتتى. جاڭ چىڭفېن ھاكىمىيەت
بېشىدىن ئېلىپ تاشلاندى، غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى
ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. دۆڭخۇاڭ ئۆزىنىڭ ئاپتونومىيىسىنى ساق-
لاپ قالدى. ھاكىمىيەت بېشىغا ساۋ جەمەتى ئولتۇردى. جاۋ فا-
مىلىلىكلەر ھاكىمىيەتنى بىرىسىگە بىرى ۋارىس قالدۇرۇپ ئالمى-
شىپ تۇردى. ساۋيىجىن تۇنجى ھۆكۈمران بولدى①.

ئۇيغۇر خانلىقى ھاياتىدا سوغدىيانلارنىڭ چوڭ رول ئوي-
ناپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. مۇشۇ سوغدىيانلارنىڭ قانداق-
تۇر بىر قىسمى ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بىر-
لىكتە كۆچتى، دەپ تەخمىن قىلىش ئورۇنلۇق بولغان بولسىمۇ،
بۇ پەرەزنى ئۇيغۇرلار ئەۋەتكەن كۆپلىگەن ئەلچىلىكلەر ئىچىدە
سوغدىلار ئىسمىدىكى ئادەملەرنىڭ بولغانلىقى ئىسپاتلايدۇ. 911 -
يىلىنىڭ ئاخىرىدا، كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەن
ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئەلچىلىكى ئىچىدە شى فامىلى-
لىك ئىككى ۋەكىلنىڭ بارلىقىنى (چاج شەھىرىنى جۇڭگولۇقلار قى-
قارتىپ شى «石» ھەرپى بىلەن ئىپادىلەيدۇ ھەم شۇ شەھ-

---

① H.Chikusa نىڭ 1976 - يىلى ۋېيبادىندا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 1064 - بېتىگە قاراڭ.

ھەردىن كېلىپ چىققان ئادەملەرنىڭ ئىسمىنىمۇ شۇ ھەرپ بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن) ئەن (بۇخارا) فامىلىلىك بىر ئادەم بارلىقى «بەش دەۋر تارىخى»، «كونا بەش دەۋر تارىخى» لىرىدا كۆرسىتىلگەن. 840 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرلار بىلەن تەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە بىللە كەلگەن سوغدىيانلاردىن باشقا، بۈيۈك يىپەك يولى بويىدىكى شەھەرلەردىمۇ بۇ يەرلەرگە بەك بۇرۇن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان سوغدىيانلارنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بار ئىدى. تەنسەن تېغى رايونلىرىدا بىرنەچچە يۈز يىل داۋامىدا ياشاپ كەلگەن سوغدىيانلار گەرچە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن شۇنچىدەك مۇشۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىۋاتقان خەنزۇلار بىلەن ئىناقلىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ تىلى ۋە يېزىقىنى ساقلاپ قالغانىدى①. بىرقانچە تارىخى ھۆججەتلەردە «ئەن، كاڭ» دېگەن سوغدىيانلار ئىسمى زىكىر ئېتىلىدۇ. دۇڭخۇاڭدىن ئېلىنغان بىر ھۆججەتتە بەك ئوچۇق ھالدا بىر سوغدىيانلىقنىڭ ئىسمى چوڭ نۇ (仲奴 خۇداتىڭ قۇلى دەپ يېزىلىپ، بۇ ئادەمنىڭ كونكرېت ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن). شۇنداق كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كونىلار ئىچىگە دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ساۋ جەمەتىنىڭ ئەزالىرىنىمۇ كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى كابۇداندىن كەلگەنىدى.

ئۇيغۇرلار خاقانلىقىدا سوغدىيانلار چوڭ رول ئويناپ كەلگەنىدى. ئۇيغۇرلار سوغدىيانلار ئارقىلىق خەت - يېزىق بىلەن تونۇشتى ۋە يېڭى مانى دىنىدىن خەۋەر تاپتى. ئۇيغۇرلار خاقانلىقىدا تۇنجى قېتىم يەر تېرىغۇچىلارمۇ سوغدىيانلار

① چوگويىۋسكىنىڭ «دۇڭخۇاڭ رايونىدىكى سوغدىيانلار تارىخىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. «شەرقتىكى مەملىكەتلەر ۋە خەلقلەر» دېگەن توپلامنىڭ 1971 - يىلدىكى نەشرى 10 - توم 147 — 156 - بەتلىرى.

ئىدى، ئۇلار دېھقانچىلىقتا بىر قەدەر ئىلغار بولغان سۇغىرىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانغانىدى. سوغدىيانالارنىڭ سودا - تىجارەتتىكى رولى ئالاھىدە ئورۇن تۇتقانىدى. سوغدىيانالار ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى بىلەنمۇ، ئاھالىلەر بىلەنمۇ ئوبدان مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئەلچىلىكلىرى تەركىبىدە تۇرغۇزۇلغان سوغدىيانالارنىڭ بارلىقى مۇشۇ يۇقىرىقى پىكىرنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلايدۇ. بەلكىم مۇشۇ ياكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىدە سوغدىيانالار رولىنىڭ ئۆسۈپ بارغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. شەھەر مەركەزلىرىدىكى بىرىنچى نۆۋەتتە دۇڭخۇاڭدىكى سوغدىيانلىق ئاھالىلەر ئۇ يەرگە يېقىندىن كەلگەن سوغدىيانالارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقان ۋە شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيەت ساۋ فامىلىلىك سوغدىيانالار قولىغا ئۆتۈپ قالدى، دەپ تەخمىن قىلىشقا تولۇق ئورۇنلۇقتۇر. دېمەك، جاڭ چىڭخېنىڭ قارشى چىققان ئاھالىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتە سوغدىيانالار بولۇشى بەك ئېھتىمالدۇر. شۇنداق قىلىپ تەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى بەك مۇھىم سودا مەركىزى ۋە دىنىي ئىبادەت مەركىزى بولغان دۇڭخۇاڭ شەھىرىدە تىبەت دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت بېشىغا خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ ۋەكىلى چىققان بولسا، ئەمەلىيەتتە بۇ شەھەر سوغدىيانالارنىڭ نازارىتىدە بولۇپ قالدى. تەنسەن ئېتەكلىرىدىكى باشقا شەھەرلەردىمۇ تەخمىنەن شۇ چاغلاردا، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۇشۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بەرگەن بولسا كېرەك، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 2-5- تېكىستىدە: «باشقا شەھەرلەر چان ۋە خۇلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى» دەپ كۆرسىتىلىشى، مانا مۇشۇ يۇقىرىقى بايانلارنى ئىس

پاتلاشقا يار دەم قىلىدۇ، «خۇ» ئاتالغۇسى دەسلەپتە ئۇمۇمەن، شەرقتىكى «ياۋايىلار» (ۋەھشىيلەر) نى ئىپادىلىگەن بولسا، كېيىنچىرەك بۇ ئاتالغۇ ھۇنلارنى، سىيانپىلارنى، قاڭقىللارنى ۋە باشقىلارنى ئىپادىلەپ كەلدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ تېرمىن پەقەت سوغدىيانلارنى كۆرسىتىپ كەلدى. مانا مۇشۇ ئەھۋالنى ئې. شاۋان (Э.шаван)، پ. پېلىئو (П.Пельо) ۋە ئې. پۇللېي بلانكى (Э.Пуллиблaнк) لار ئىسپاتلاپ كۆرسەتتى. خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نۇقتىئىنەزەرنى ئۆز ۋاقتىدا ياپونىيە تەتقىقاتچىلىرىمۇ ئوتتۇرىغا قويغانىدى①. 2.5 - تېكىستتىكى «خۇ» تېرمىنى سوغدىيانلارنى كۆرسىتىدۇ دەپ چۈشىنىش كېرەك. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىدە بۇ تېكىستنى شۇنداق دەپ ئىزاھلاش بىزگە يولۇقمايدۇ. د. ر. گامىلتون 2.5 - تېكىستنىڭ ئاخىرقى قىسمىنى تۆۋەندىكىچە تەرجىمە قىلىدۇ «... چانلار (تېبەتلىكلەر؟) ۋە خۇلار (تۈركلەر؟) تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان.» مانا مۇشۇ يەردە ئاپتورنىڭ «چان» ۋە «خۇ» ئېتنونىملىرىنى مۇشۇنداق چۈشىنىشنىڭ توغرا ئىكەنلىكىگە ئاپتورنىڭ گۇمان قىلغانلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. مورى ياسۇ ئاكائو مۇشۇ تېكىستنى قوللانغاندا «چان» ۋە «خۇ» سۆزلىرىنى ئانالىز قىلماي، لاقۇبۇل قىلىپ ئالىدۇ. تەقدىم قىلىنغان 2.5 - تېكىستتىكى ئۇستىدىكى مۇلاھىزىلەر نەتسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى ئومۇمىي ۋەزىيەت بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىتى ۋە ئەسلى جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ۋەزىيەت بىلەن باغھاپ كەلگەنلىكى تۆۋەندە ئىسپاتلىنىدۇ.

---

① س. گ. كىلياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۈرك — رونىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر» دېگەن كىتابىنىڭ 93 - بېتىگە قاراڭ، بۇ يەردە سوغدىيانلار فامىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە «غۇز» ئاتالغۇسى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلىدۇ ۋە كەڭ مەنبەلەر روياختى بېرىلىدۇ. ئىم مورىينىڭ 1967 - يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 1 - تومىنىڭ 64 - بېتىگە قاراڭ.

خېشى كارىدورىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تاڭ دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ سوغدىيانلارنى «خۇ» دەپ ئاتاپ كەلگەنلىكلىرىنىمۇ تەكىتلەشكە بولىدۇ. بۇ بىر تەبىئىي ئەھۋال. چۈنكى بۇ يەرلەر كۆچۈپ كەلگەن سوغدىيانلار تۇرغان ئورۇنلار بولغاچقا كىشىلەردە گۇمان قوزغىمايدۇ. ئەمما تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىدە VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنسەن ئېغى ئېتەكلىرى رايونىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سوغدىيانلارنىڭ رولىغا پەقەت قاراپ چىقىلمىغان. مەسىلەن، د. ر. گامىلتون ساۋ يىجىننىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشىنى سۆزلەپ كېلىپ: جاڭ چىڭفېن — «ئاققا پۈركەلگەن تەڭرى ئوغلى» 920 - يىلىدىن بالدۇر ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ باش مەمۇرىيەتچىسى (ئىش باشقۇرغۇچىسى) ساۋ يىجىن ئولتۇردى. مەزكۇر ئادەم «غەربىي خەن ئالتۇن تاغ» دۆلىتىدىن ۋاز كەچتى. كېيىنكى لياڭ سۇلالىسى يوقالغاندىن باشقا «ئۆز مەجبۇرىيىتىگە (گويىكى ئۆلكىسىگە — ئا. م.) بويسۇنىدىغان جۇڭگوغا قايتا قوشۇلۇش مەقسىتى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ‹مەجبۇرىيىتىگە بويسۇنىدىغان ئارمىيە›نى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇشى كېرەك» دەپ يازىدۇ. ئې. پېنكىس مۇشۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ تۇرۇپ جۇڭگو مەمۇرىيىتىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى بىر پاكىت سۈپىتىدە تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ (ساۋيىجىن — ئا. م.) 911 - يىلىقى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن جىنسەن (ئالتۇن تاغ) دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارىنى بارغانسېرى قىستاپ چەتكە قېقىپ كەلگەن بولسا كېرەك. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن جاڭ جەمەتىنىڭ ۋارىسلىقى ئۈزۈلۈپ قالغاندىن كېيىن ساۋيىجىن جىنسەن دۆلىتىنى يوقاتتى. شاجۇ ۋە گۇاجۇلاردا يېڭىباشتىن جۇڭگو ھەربىي - مەمۇرىي ھاكىمىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە 924 - يىلى ئۇنىڭ ئۆزى شۇ يەرلەرنىڭ ھاكىمى قىلىپ جۇڭگو تەرىپىدىن تەستىقلاندى» (پېنكىسنىڭ: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ

71 ـ بېتى). مانا مۇشۇ نەقىللەردىن مۇشۇنى يازغۇچى ئاپتورلار ۋەقەلەرنى جۇڭگو مەنبەلىرىگە تولۇق ئۇيغۇن ھالدا بايان قىلىشقا ئاتلانغانلىقى روشەن. ئۇلار X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مانا مۇشۇ شەھەر دۆلەتتە يۇرت سوراپ كەلگەن سۇلالىنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى بىلەن تاماملانغان دۇڭخۇاڭدىكى ۋەقەلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە سوغدىيانلارنىڭ ئوينىغان رولىغا ھېچقانداق ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. مەزكۇر ئاپتورلار شىمالىي جۇڭگودا چۆل تۈركلىرى تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ پەيدا بولغانلىقىنىمۇ دىققەت ـ نەزەرىگە ئالمايدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى بولسا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن نورمال مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىشتا چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغانىدى.

د. ر. گامىلتون مۇشۇ رايوندىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتنى بايانلاپ كېلىپ ۋە شۇنىڭدەك غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىگە قارشى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەلىبىلىك ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسى ئۈستىدە توختاپ، كېيىنكى لياڭ سۇلالىسى بىلەن ۋە يېڭى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر جىددىي تۈس ئالدى، دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر باشقىچە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ئىمپېراتور سارىيىدا چوڭ ھۆرمەتلەر بىلەن قوبۇل قىلدى. گامىلتون: «... ئەھۋاللارغا قارىغاندا 911 ـ يىلى، ئۇيغۇرلارغا بويسۇنغان غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتى لياڭ دۆلىتى، تاڭ دۆلىتىنىڭ قاتىللىرى ۋە باتۇرلىرى (ھاكىمىيەت تارتىۋالغۇچىلار) بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشتا ھېچقاچان ئۇرۇنۇپ كۆرگەن ئەمەس» دەپ كۆرسىتىدۇ (گامىلتون: «... ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 30 ـــ 129 ـ بەتلىرى). بۇ ۋەقەلەرگە باھا بەرگەندە، 911 ـ يىلدىن كېيىن ۋەزىيەتتە يۈز بەرگەن، كەسكىن ئۆزگىرىشلەرنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. شۇ ۋاقىتقا قەدەر دۇڭخۇاڭدا جاڭ جەمەتىدىن بولغان خەنزۇلار يۇرتنى سوراپ كەلگەنىدى، بۇلار جۇڭگونىڭ رايى-

غا قاراپ ئىش تۇتاتتى. چاڭ جىڭفېننىڭ تاڭنىڭ قاتىللىرى ۋە باتۇرلىرىغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتقانلىقى توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەر خىيالى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان نەرسە. مەزكۇر ھۆكۈمراننىڭ كېيىنكى لياڭ دۆلىتىگە دۈشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتۇشقا ۋە ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشىدا ئەيىبلىشىگە ھېچقانداق ئاساسى يوق ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئۆزى تاڭ ئىمپېرىيىسى ھالاك بولۇشتىن ئىككى يىل ئاۋۋال ئۆزىنى تەڭرىنىڭ ئوغلى دەپ ئېلان قىلىپ، يېڭى دۆلەت تەشكىللىدى. مۇشۇ ھەرىكىتى تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان ھەر قانداق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ تاشلىدى. غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى خەنزۇلاردىن بولغان لياڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇنىڭ تەشكىللەنگەن ۋاقتىدىن باشلاپ تاكى 911 - يىلغا قەدەر ئەلچىلىك مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقى تولۇق تەبىئىيدۇر. چۈنكى ئۇيغۇرلار 906 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىدى. ئۇيغۇرلار بۇ يېڭى دۆلەتنىڭ جۇڭگو بىلەن تۇتىشىدىغان ھەممە يوللىرىنى كېسىپ تاشلىدى. ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن گامىلتونىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا بويسۇنۇپ تۇردى. شۇڭلاشقا لياڭ سۇلالىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋەت بولۇشقا تېگىشلىك ئەمەس ئىدى. بىزنىڭ پىكرىمىزچە دۇڭخۇاڭ مەلۇم دەرىجىدە ئۆزىنىڭ ئاپتونومىيىسىنى ساقلاپ قالدى. ئاز بولغاندا ئۇ مۇستەقىل ھالدا سودا - تىجارەت ئېلىپ بارالىدى. دۇڭخۇاڭنىڭ كېيىنكى لياڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقى ئىمپېراتور سارىيىنىڭ دۇڭخۇاڭدىكى ئۆزۈمگە دۈشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتقانلىقىدىن دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. 912 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى لياڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالدى.

كېيىنكى لياڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بەكمۇ ئو-

گۈشلۈك ئورنىتىلغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر ۋە سودا - تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى تاسادىپىي بولغان ئىش ئەمەس. بۇ ئۈزۈلۈپ قېلىش جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غەربىي خەن ئالتۇن تاغ دۆلىتىگە قارشى سوقۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ غەلىبىلىك تاماملانغان ۋاقتىغا توغرا كېلىپ قالدى، بۇنىڭ ئۆزى كېيىنكى لياڭ ئىمپېراتورىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىشى كېرەك ئىدى، جاھاننىڭ (جۇڭگونىڭ) يېڭى ھۆكۈمرانى تەبىئىيكى، ئۆزىنى تاڭ دۆلىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋارىسى دەپ قاراپ كەلدى ۋە پەقەت ئۆزىلا بۇرۇن تاڭ دۆلىتىگە ئەمەلىيەتتە ۋە نامى جەھەتتە بويسۇنۇپ كەلگەن پۇقرالارنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلالايمەن، دېگەن ئىشەنچتە ئىدى. ئەنە ئېنىقى ئېتەكلىرىگە كېلىپ ئورۇنلىشىۋالغان خەنزۇلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچ پونكىتىنىڭ ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يوقىتىلىشى ئۇنىڭدا مۇناسىپ ئىنكاس پەيدا قىلماي قالمىدى، لېكىن كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ مۇشۇ ئىشقا ئارىلىشىشقا قۇدرىتى يەتمەس ئىدى. شۇڭلاشقا ئۆزئارا بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ئۈزۈۋېتىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. دۇنخۇاڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ يوقىلىشىمۇ مۇشۇ ئەھۋال بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. كېيىنكى لياڭ ئىمپېراتورى دۇنخۇاڭدا تىكلەنگەن يېڭى تەرتىپلەرنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىماس ئىدى.

X ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا گەنسۇ كارىدورى تېررىتورىيىسىدە شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنى ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ: يايلاقلاردا ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان خاقان ئەتراپىغا ئۇيۇشقان ئۇيغۇرلار كۆچۈپ يۈردى. گەنجۇ قەلئەسى مەزكۇر كۆچمەن دۆلەتنىڭ پايتەختى بولدى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى مۇستەھكەملەندى، تەرەققىي قىلدى ۋە تەدرىجىي ھالدا ھەممە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەس، بەلكى باشقا مۇشۇ رايونلار ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرىدىغان نىسبەتەن كىچىكرەك گۇرۇپپىلىق كۆچمەنلەرنىمۇ ئۆز

دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى. يۇيمىن قوشۇنلىرىدىن لەنجۇ شەھىرىگىچە — غەربتىن شەرققە قاراپ زەنجىرسىمان سوزۇلۇپ ياتقان بىر قانچىلىغان شەھەر - قەلئەلەرنىڭ ھاكىمىيىتى سوغدىيانلار ۋە تىبەتلىكلەر قولىدا ئىدى. بۇ مەركەزلەرنىڭ ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن بېقىندىلىق دەرىجىسى ھەر خىل ئىدى، ئۇيغۇر دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت داۋامىدا ئۆزگىرىشلەرگە دۇچ كېلىپ تۇردى. شەرق تەرەپتە، شىلەنفۇ (لەنجۇ) ۋە ئالتە ۋادا (لىيۇگۇ) رايونىدا تىبەتلىكلەر خېلىلا مۇستەھكەم بىر دۆلەت تەشكىل قىلىۋالدى، مەزكۇر دۆلەت خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ئۆزىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن ئۇرۇشلۇق كۈرەش ئېلىپ باردى. تىبەتلىكلەرنىڭ بۇ كېنەزلىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تىنىچ ئۇبدان قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت ساقلاپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىكى ۋە سودا كارۋانلىرى شىلەنفۇدىن توسالغۇسىز ئۆتۈپ تۇردى.

«بەش دەۋر»گە ئائىت ھەر ئىككى سالنامىدە ۋە شۇنىڭدەك سۇڭ دۆلىتىنىڭ سالناملىرىدە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى ھەققىدە مول مەلۇماتلار بار. بۇ مەلۇماتلارنىڭ كۆپ قىسمى «ئەلچىلەر»، «ئەلچىلىكلەرنىڭ كېلىشى»، «ئولپان تەقدىم قىلىش» قا دائىر قۇرۇق مەلۇماتلاردىن ئىبارەت. لېكىن مۇشۇ قىسقا خاتىرىلەرمۇ بەك مۇھىم پرىنسىپاللىق خۇلاسىلەر چىقىرىشقا ئىمكان بېرىدۇ، بۇ يەردە بىزنىڭ «ئەلچىلىك» ۋە «ئولپان - سېلىق» تېرمىنلىرى كۆڭۈل بۆلۈشىمىزگە ئەرزىيدۇ. بۇ تېرمىنلارنى ئاڭلىق ھالدا قوش تىرناق ئىچىگە ئالدۇق، چۈنكى بۇ «ئەلچىلىكلەر» ھەممىسى دېگۈدەك سودا كارۋانلىرى ئىدى. ئولپان دېگىنىمىز — ئەنئەنىۋى تاۋارلار بولۇپ، جۇڭگوغا كۆچمەنلەر تەرىپىدىن ياكى سودىگەرلەر ئارقىلىق كېلتۈرۈلۈپ تۇراتتى. گامىلتوننىڭ «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىدىن قىسقىچە بايان» دېگەن كىتابىنى ئوقۇغاندا ئەلچىلىكلەرنىڭ كەلگەنلىكى ۋە ئولپانلار تەقدىم قىلىنغانلىقى

AltunOq

توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى قايتا ـ قايتا تەكرار قىلغانلىقلىرى بىزگە يولۇقىدۇ. بەزى ئاپتورلار بەك مول، ئولپانلار تەقدىم قىلغانلىق پاكىتلىرىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. پەقەت تۈز ئوبزورنىڭ ئاخىرىدىلا كېيىنكى جۇ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغدا ئوردىغا كەلگەن خېلى كۆپ سانىدىكى ئۇيغۇرلارنى تىلغا ئالىدۇ. تەتقىقاتچى ئولپانلارنىڭ كۆپ قىسمى سودا ئۈچۈن ئېلىپ كېلىنگەن نەرسە ئىدى، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، شۇنداق قىلىپ د.ر. ئامىلتون گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ «بەش دەۋر»دىكى دۆلەتلەرگە ئولپان ـ سېلىق تۆلەش ئېھتىمالىغا گۇمان قىلمايدۇ.

«ئەلچى» ۋە «ئولپان» ئىبارىلىرىنىڭ مۇشۇ دەۋرگە نىسبەتەن چىن مەنىسى توغرىسىدىكى مەسىلىنى بىز مەخسۇس ماقالىدە قاراپ ئۆتكەنىدۇق. ئاشۇ ماقالىدە مۇشۇ رايوندا شۇ دەۋردىكى رېئال سىياسىي ۋەزىيەت ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى ئىسپاتلايدىغانلىقى توغرۇلۇق خۇلاسە چىقىرىلغانىدى. بۇلا ئەمەس، بەلكىم كېيىنرەك مەملىكەت يىگى سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كەلگەن چاغدىمۇ بېقىندىلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. «مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرى قاتىداقتۇر ھەربىي ياكى خېلى دەرىجىدە سىياسىي بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن رېئال ئىمكانىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى، ئۇ بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، ئۇلار تاشقى سىياسەتتە ھېچقانداق تىلغا ئالغۇچىلىك ئاكتىپلىق كۆرسىتەلمىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋالنى جۇڭگونىڭ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىكلىرى توغرىسىدىكى سان جەھەتتە بەك ئاز بولغان مەلۇماتلار ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلايدۇ. مانا مۇشۇنداق شەرت ـ شارائىت ئاستىدا ئۇيغۇرلار ھېچقانداق بېسىمسىز پەقەت ئىختىيارى ھالدا جۇڭگو ئىمپې-

راتور ئوردىسىغا سېلىق تۆلىگەن بولىدۇ. لېكىن مۇنداق دەپ تەخمىن قىلىش بۇ مەسىلىگە ئوچۇقتىن - ئوچۇق جىددىي مۇئامىلىدە بولمىغانلىق بولۇپ، كىشىلەردە پەقەت كۈلكە پەيدا قىلىدۇ.»① «ئەلچى» ۋە «ئولپان» دېگەن سۆزلەر جۇڭگونىڭ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر يېزىلغان مەلۇماتلاردا كۆپ چاغلاردا، سودىگەرلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ تاۋارلىرىنى كۆرسىتىدۇ. پەقەت ئايرىم ئەھۋاللاردىلا ھەقىقىي ئەلچىلەر كەلگەن ۋە ئۇلار ئۆزلىرى ئەنئەنىۋى سوۋغا - سالاملىرىنى ئالغاچ كەلگەن. بۇ مەسىلىدە مۇتلەق ئايدىڭلىشىپ كەتكەن ئىش، يەنە داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا ئېھتىياجلىق ئەمەس.

X ۋە XI ئەسىرلەردە جۇڭگوغا چېگرىداش تېررىتورىيىلەردە دەسلەپتە تاڭغۇت ۋە قىتانلارنىڭ، كېيىنرەك جۇرجىتلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەتلىرى كەينى-كەينىدىن شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ دۆلەتلەر بولۇپمۇ قىتانلارنىڭ ئىمپېرىيىسى لياۋ ۋە جۇرجىتلارنىڭ ئانچۇن غۇرۇن دۆلىتى كۈچ توپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرىنىڭ تېررىتورىيىلىرىنى بېسىۋېلىشقا كۈچ چىقىرىپ كەلدى. «بەش دەۋر، ئون پادىشاھلىق» مەزگىلىدىكى ئەنئەنە بويىچە، ئۆزلىرىنى سۇلالە، دەپ يۈرگەن ئاجىز ۋە ئۆمرى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان دۆلەتلەر ۋە كېيىنرەك ھوقۇق مەركەزگە توپلانغان سۇڭ ئىمپېرىيىسىمۇ ئۆز قوشنىلىرىنىڭ قاتتىق قىستىشى بىلەن تېررىتورىيىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا باشلىدى. مانا مۇشۇنداق ئېغىر ۋە خەۋپلىك ۋەزىيەتتە، جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىگە ئىتتىپاقچى ئىزلەشكە كىرىشتى. غەربىي شىمال تەرەپتە مۇنداق

① ئا. گ. مالياۋكىن: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردە سىبىرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا». 1975 - يىلى نوۋوسىبىرسك. 56 - بەت؛ «‹گۇڭشۇ› (贡) تېرمىنىنىڭ X ئەسىردە ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردىكى رېئال ئەھمىيىتى».

ئىتتىپاقچىلار پەقەت ئۇيغۇرلارلا ئىدى. ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتلىرى پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن يەرلىك ھاكىمىيەت تەشكىللەشكە مەسىلەن، شىلەنفۇ (لەنجۇ) رايونىدىكى كىنەزلىككە ئوخشاش يەرلىك ھاكىمىيەت تەشكىللەشكە ئۇرۇنۇۋاتقان تىبەت قەبىلىلىرى، ئەھۋالغا قارىغاندا، كارغا كېلىدىغان ۋە ئىشەنچلىك ئىتتىپاقچى، دەپ قارالمىغان ئۇيغۇرلارغا باشقىچە مۇناسىۋەتتە بولۇش لازىم ئىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۆز ۋاقتىدا تاڭ دۆلىتىنىڭ ئۆكتۆك - سۈيگىن ئىسيانىنى باستۇرۇشىدا مۇھىم ياردەملەرنى كۆرسەتكەنىدى. توغرا، بۇ يەردە بۇ ياردەم تاڭ دۆلىتى ئۈچۈن ئېغىرغا چۈشتى، لېكىن ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان سۇلالە يەنىلا ئۆز ئورنىدا قالدى. ئىمپېراتور جەمەتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكىلىرىنىڭ كۆز قارىشىچە، مۇشۇ ئىشنىڭ ئۆزى ئاساسىي نەتىجە بولغان بولۇشى كېرەك. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن دەرھاللا ئىناق مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىلمىدى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇڭخۇاڭغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن پارچىلىنىش كېلىپ چىقتى ۋە ھەممىلا مۇناسىۋەتلەر ئۈزۈلۈپ قېلىندى. لېكىن كېيىنرەك، ھەر ئىككىلا دۆلەتنىڭ ئورتاق دۈشمىنى تاڭغۇتلار ئىكەنلىكى ئېنىق روشەنلەشكەندىن كېيىن، بۇ مۇناسىۋەتلەر مۇقىملاشتى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنىگە قەدەر بۇ مۇناسىۋەتلەر بۇزۇلمىدى. چۆل تۈركلىرى تەرىپىدىن كېيىنكى تاڭ دۆلىتى تەشكىل قىلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ (بۇ دۆلەتتە سوغدىيانىلارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك ئىدى)، مۇناسىۋەتتە ياخشىلىنىشقا قاراپ كەسكىن ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئېنىق، ئىناق قوشنىدارلىق مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىشتا، بۇنداق تىجارەت ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشمۇ خېلى ئوبدان رول ئوينىدى. بۇ سودىنى ئاساسەن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا يىلتىز تارتىپ ئورنىشىۋالغان سوغدى سودىگەرلىرى

ئېلىپ بارغانىدى. سودا ئۇيغۇر خانلىقىغىمۇ ۋە شۇنىڭدەك جۇڭگوغىمۇ پايدىلىق ئىدى.

تاڭغىتلارنىڭ ئۇيغۇر سودا كارۋانلىرىغا قارىتا ئېلىپ بارغان دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى كېيىنكى تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا يەنە ئەمەلىيەتتە مۇشۇ سودا كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىغان چاغلارنىڭ دەسلەپىدىلا بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن، تاڭغىتلار سودا كارۋانلىرىنى بۇلىغان، سودىگەرلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ھەمراھلىرىنى ئۆلتۈرگەن ياكى قۇل ئورنىدا باشقىلارغا ساتقان①. بۇ ھۇجۇملارنى بۈگۈنكى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قوشنا تېررىتورىيىلەردە كۆچۈپ يۈرگەن ئايرىم تاڭغىت قەبىلىلىرى ئېلىپ بارغان. مەزكۇر قەبىلىلەر ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قانداقتۇر بىرەر چوڭراق قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيـ يۇشقان بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جىپسىلىشىش ـ ئۇيـ يۇشۇش جەريانى ئەمدىلەتىن باشلانغان بولۇپ، X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن قۇدـ رەتلىك بىر ھەرىكەتكە ئايلانغان. تاڭغىت قەبىلىلىرىنىڭ بۇ ھەرىكىتى بۇلاڭچىلىقنىلا كۆزلىگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭـ گونىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارغا قارشى قەتئىي چارىلەرنى كۆرگەن. كارۋان مۇھاپىزەتچىلىكىنى كۈچەيتكەن، ئۇنىڭغا قارشى مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتكەن، تاڭغىتلارغا قارشى مەخسۇس جازا ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللىگەن، كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىمپېرا ـ تورى مىڭزۇڭنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، 932 ـ يىلى ئۇيۇشتۇر ـ غان جازالاش ئۇرۇشى بەك مەشھۇردۇر. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال

---

① ي. ئى. كىچانوۋنىڭ «تاڭغىت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئو- چېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 15—19 ـ بەتلىرىگە قاراڭ، 1968 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان.

تاڭغۇت دۆلىتى ئۇزۇل - كېسىل تەشكىللىنىپ بولغانغا قەدەر، ئېلىپ بېرىلدى. تاڭغۇت دۆلىتى تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن، ئايرىم بۆلەكچىلىك ھەرىكەتلەر رەسمىي ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى، بۇ سوقۇشلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن كۆڭۈلسىز ئاقىۋەتلەر ئېلىپ كەلدى.

مۇشۇ مالىمانچىلىق زامانلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرمىگەن بەش دۆلەتنىڭ ئىمپېراتورلىرى، شۇ جۈملىدىن، چۆل ئۆركىلىرى تەشكىل قىلغان ئۈچ سۇلالىنىڭ ئىمپېراتورلىرى مەملىكەتنىڭ كۆپ ئەسىرلەر داۋامىدا شەكىللەنگەن ئەنئەنىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلدى ۋە بارلىق قائىدە - تەرتىپلەرنى ئىجرا قىلىپ تۇردى. مانا شۇنداق قائىدە - تەرتىپلەرنىڭ بىرىگە «ۋەھشىيلەر»، «ياۋايىلار» دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ياكى «ياۋايى»لارنىڭ رەھبەرلىرىنى ۋەزىپىلەرگە «تەيىنلەش» ياكى «تەستىقلاش» كىرەتتى. شۇڭلاشقا، ئىمپېراتورلار ھەر قېتىم ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا ھۆكۈمران ئالماشقان چاغدا، يېڭى خاقانغا دۆلەت باشلىقى ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋېلىش توغرۇلۇق دىپلوم ئەۋەتىشنى ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت ئۇنۋانى بېرىشنى ئۆزلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى دەپ ھېسابلايتتى. بۇ خىلدىكى مۇراسىملار ھېچقانداق ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىرى بۇلارسىزمۇ خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ يۇرتنى سوراۋېرىدىغان كىشىلەر ئىدى. لېكىن جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرى تەبىقىسىنىڭ ئېڭىدا مۇستەھكەم ئورنىشىۋالغان ئۆزىنى ئەتراپىدىكى دۇنيانىڭ ھەممىسىدىن يۇقىرى قويۇش ئىدىيىسى ۋە شۇنىڭدەك مۇشۇنداق مۇراسىم - ئىشلارنى باشقىچە بىر ۋەزىيەت تۇغۇلۇپ قالغاندا پايدىلىنىشقا بولىدۇ دېگەن شەخسىيەتچى كۆز قاراشلار شۇنداق تەرتىپ - قائىدىلەرنى

ئەمەلگە ئاشۇرۇش زۆرۈر دەپ قىستاپ تۇردى. مانا مۇشۇ تەرتىپ-قائىدىنى ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ كۈچسىز - ئاجىزلىقى ھەممىگە ئايان بولۇپ تۇرغان چاغلاردىمۇ ئىجرا قىلىندى. كېيىنكى تاڭ دۆلىتى بار - يوقى 14 يىل ھۆكۈم سۈردى (923 — 936)، بۇ بىر ئاجىز دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ دۆلەتنى «ياۋايىلار» تەشكىل قىلغانىدى، مانا مۇشۇنداق بولۇپ تۇرغان شارائىت ئاستىدىمۇ ئىمپېراتور ئوردىسىدىكى تارىخچىلار ئۆزلىرىنىڭ سالنامىلىرىدە، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن پايتەختكە كەلگەن «ئەلچىلەر» (سودىگەرلەر) ئۆز ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئۆتەۋاتقان خاقانغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ يازغان. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، خاقان ھازىرچە ئىمپېراتور تەرىپىدىن «تەستىقلانمىدى»، شۇڭلاشقا ئۇنى قانۇنىي ھۆكۈمران ھېسابلاشقا بولمايدۇ. شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، جۇڭگودىن تارتىۋالغان تېررىتورىيىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى تەشكىل قىلىۋالغان «ياۋايى»، «ۋەھشىيلەر» (مۇشۇ كونكرېت ئەھۋالدا چۆل تۈركلىرى) مۇشۇ ئۆرپ-ئادەت ۋە قائىدە - تەرتىپلەرنى پەك تېزلا ئۆزلەشتۈرۈۋالدى ۋە كۈچلۈك بيۇروكراتىك دۆلەت ئاپپاراتى ياردىمى بىلەن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇردى، مۇشۇ دۆلەت ئاپپاراتى مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ خەنزۇلار قىسمىنى ئىدارە قىلىشتا «ياۋايى» ھۆكۈمرانلارغا مۇھىم يار - يۆلەك بولدى.

روسىيىنىڭ مۇشۇنىڭغا دائىر كونا ۋە يېڭى ئەدەبىياتىدا جۇڭگو ئىمپېراتورلىرىنىڭ ۋە ئوردىدىكى يۇقىرى ئەمەلدارلارنىڭ مۇشۇنداق «مەشغۇلىرى»گە دائىر ئاچچىق كۈلكە ئارىلاش كىنايىلەر بىلەن بىزگە ئايرىم ئىبارىلەر بەزىدە يولۇقىدۇ. بۇنداق مۇراسىملار بولۇپمۇ رېئال كۈچ سېلىشتۇرمىلىرى يەر بىلەن ئاسماندەك پەرق قىلىپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، پەقەتلا ئىمپېراتورلارنى خۇش قىلىش ئۈچۈنلا ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق مەنىسى يوق، دېگەن تەسەۋۋۇر پەيدا بولىدۇ. لېكىن

بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىلا بۇنداق ئاددىي بولۇۋەرمەيدۇ. ئەمەلىيەت-
تە، مۇشۇ خىلدىكى مۇغەمبەرلىكلەر جۇڭگو ھۆكۈمران يۇقىرى
تەبىقىلىرىنىڭ خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش ۋە كېڭەيمىچىلىك دە-
ۋالىرىنى ئىپادىلەيدۇ، ئىمپېراتورنىڭ پەرمانلىرىدا خاتىرىلەنگەن
بۇنداق قىزغىن پائالىيەت مۇستەقىل دۆلەتنىڭ دۆلەت باش-
لىقىغا يارلىق بېرىش ھەققىدىكى بولسۇن ياكى باشقىلارنىڭ
تېررىتورىيىلىرىنى رايونلارغا بۆلۈش توغرىسىدىكى بولسۇن ياكى
ئىمپېراتور سارىيىغا پەقەت تۇيۇقسىزدىنلا بولۇپ قالغان خەلق-
لەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئولپان تاپشۇرۇۋېلىش توغرىسىدىكى
پەرمانلار بولسۇن، مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ھەر قانداق ۋەزىيەت
ئاستىدا تولۇق، ئاكتىپ ھالدا ۋە يىراقنى كۆزلىگەن مەقسەتنى
نىشان قىلىپ تۇرۇپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلاتتى، شەرقىي ئاسىيادىكى
كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولۇپ، جۇڭگو ئىم-
پېراتورلىرىنىڭ قولىدا رېئال كۈچ توپلىنىپ تۇرغان چاغلاردا،
شۇ چاغنىڭ ئۆزىگە ماس كېلىدىغان خىيالىي ھوقۇقلار توغرى-
سىدىكى بېزەپ كۆرسىتىلگەن ۋە ساختا ھۆججەتلەر ئوتتۇرىغا
چىقىرىلاتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن رېئال تەلەپلەر ئوتتۇرىغا
قويۇلدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، پەغپۇر ۋە ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن سەپداش-
لىرى ھۆججەتلەر تۈزۈلگەن، پەرمانلار چىقىرىلغان ۋاقىت بىلەن
تەلەپلەر قويۇۋاتقان ۋاقىت ئارىلىقىدا كۆپىنچە نەچچە يۈز
يىللار ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ بۇنىڭدىن ئىزا تارتمايدۇ.
جۇڭگو ھۆكۈمرانىنىڭ بارلىق «ياۋايىلار — ۋەھشىيلەر» ئۈس-
تىدىن ئالىي رەھبەرلىكنى يولغا قويۇشقا مۇناسىۋەتلىك پائالىيە-
تىنىڭ ئەمەلىي ئەھمىيىتى مانا شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدى.
بۇ ئالىي رەھبەرلىك كۆپ چاغلاردا، قارىماققا بىر ئويۇنغا
ياكى ئۆزىنى ئۆزى ئالداشقا ئوخشاپ كېتەتتى.

«ياۋايىلار» بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەردە يۇقىرىدا با-
يان قىلىنغان ئۇتتۇقا بولىدىغان تۆت پرىنسىپلارغا تولۇق

مۇناسىپ ھالدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ خاقانلىرىغا ۋە شۇنىڭدەك باشقا «ياۋايىلار»نىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە رەھبەرلىرىگە ئۇنۋانلار بېرىلدى. بۇ ئۇنۋانلار ئۇلارنىڭ جۇڭگوغا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ۋە جۇڭگونىڭ مەدەنىي تەسىرىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى نامايەندە قىلاتتى. مەسىلەن، «بەش دەۋر» دە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر خاقانىغا «شۇن خۇا» دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. بۇ ئۇنۋاننى «مەرىپەتكە ئەگەشكۈچى» دەپ تەرجىمە قىلغىلى بولىدۇ. باشقا بىر خاقانغا: «فېڭ خۇا» («مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلغۇچى») دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆز قارىشى بويىچە، پۈتۈن جاھاندا پەقەت بىرلا مەدەنىي خەلق بولۇپ، ئۇ جۇڭگودا ياشىغۇچى خەنزۇلار بولغاچقا، مانا بۇ ئۇنۋانلارنى «خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلار» دەپ چۈشىنىش كېرەك، مەملىكەت بىر پۈتۈن مەركەزلەشكەن سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنۋانلارنىڭ ئىچكى مەنىسىدە خېلى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. مەسىلەن، ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان 1400 - يىلدىن 1416 - يىلغىچە يۇرت سوراپ كەلگەن خاقانغا «جۇن - شۇن - باۋدى» (سەمىمىي، ئىتائەتچان، پەزىلەتكە رىئايە قىلغۇچى) دېگەن ئۇنۋان بېرىلگەن. گەرچە ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ مەۋقەسى ئۆزگەرمىگەن، مەزكۇر گەنجۇ خانلىقى بۇرۇنقىدەكلا ئۆزىگە ئۆزى خوجا دۆلەت بولۇپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، يۇقىرىقى ئۇنۋاندا «ئىتائەتچانلىق»، «ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگوغا بويسۇنۇپ تۇرغانلىقى» بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان. سۇڭ دۆلىتى ئىمپېراتورلىرىنىڭ پەرمانلىرىدا «بەش دەۋر» زامانىسىدىكى پەرمانلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بۇ يېڭى پۇراقلارنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىنى يېڭى، چوڭ ھوقۇق مەركەزلەشكەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن نۇرغۇنلىغان يېشۋالىرىدىن سېلىشتۇرغۇسىز

دەرىجىدە كۈچلۈك بولغانلىقى بىلەن ئۆز قوشنىلىرىغا ئەمەلىيەت تە قەغەز يۈزىدە بولسىمۇ، يۇقىرى تەلەپلەر قويغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈلۈشكە بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى «بەش دەۋر» مەزگىلىدە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنى سۇلالە دەپ يۈرگەن ئەمما ئانچە چوڭ بولمىغان بەش دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ تولۇق باراۋەرلىك ئاساسىدا بولغانلىقىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلايدۇ. بۇ دۆلەتلەر ئۆزىگە ئىگە دۆلەتلەر بولۇپ، ئۆزئارا بىر - بىرىگە پايدىلىق بولغان جانلىق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار بىلەن مۇشۇ دەۋردىكى (923 — 960) ئىككىنچى ۋە بەشىنچى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى ھۆججەتلەر ھەممىدىن كۆپىرەك ساقلىنىپ قالغان. سودا مۇناسىۋىتى بەكمۇ راۋاجلانغان. بۇ مۇناسىۋەتلەردە ھەممىدىن ئاكتىپراق بولغانلار، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكىگە ئوخشاشلا «ياۋايى» سودىگەرلەر بولغان. بۇ سودىگەرلەر جۇڭگو پايتەختىگە تۈرلۈك تاۋارلارنى يەتكۈزۈپ تۇرغان. سودا مۇناسىۋەتلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، تاڭغۇت بۇلاڭچىلىرى بىلەن كۈرەش يوللىرىنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە باشقا مۇھىم مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئوخشاش ئىشلار ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا دائىم بولۇپ تۇرىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك دىپلوماتىك ئۇچرىشىشلاردا يېشىلىپ كەلگەنىدى. باشقا دۆلەتلەردىن مەسىلەن، خوتەندىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغان ئەلچىلەرگە مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك مەسىلىلەر ۋە شۇنىڭدەك شىلەنفۇ (لەنجۇ) رايونىدىكى تىبەت كىنەزلىكى ۋە كۆكنۇر ئارقىلىق ئۆتىدىغان سودىگەر ۋە ئەلچىلەرنىڭ مەسىلىلىرىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئۆزلىرىگە مۇناسىپ ئۇچرىشىشلارنى بىر مەزگىللىك ياكى ئۇزۇنراق ۋاقىتقا سوزۇلىدىغان توختاملارنى تۈزۈشنى

تەنەپ قىلىپ تۇردى. بىرەر خاقانىنىڭ ۋاپاتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى باشلىقنىڭ ئولتۇرۇشىنى يەتكۈزىدىغان ئەنئەنىۋى ئەلچىلىكلەرنىڭ بېرىش - كېلىشلىرىنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تىنچ مۇناسىۋەتلەر ساقلىنىپ كەلدى. بۇنداق تىنچ ئۆتۈشنى شۇ چاغدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەتلەرنىڭ (سۇلالىلەرنىڭ) ھەربىي جەھەتتە ئاجىزلىقى ۋە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقى ۋە بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق چېگرىلارنىڭمۇ بولماسلىقى بەلگىلىگەن.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ مەۋقەسىدە سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە مەملىكەت بىرلىككە كەلگەندىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغدا ھېچقانداق بىرەر ئۆزگىرىش يۈز بەرمىدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق مۇناسىۋەتلەر ساقلىنىپ تۇرۇلدى. سودا مۇئامىلىلىرى قىزغىن داۋاملىشىپ تۇرۇلدى. لېكىن تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ توختىماستىن ئۆسۈشى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ قېرىنداش قەبىلىلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا توپلاشقا ئىنتىلىشى، كېيىنرەك ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئۆز قوشنىلىرىغا شۇ جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق سىياسەتلىرىنى يۈرگۈزۈشى، ئۇيغۇرلار بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي غەرەزلىرى تۈپەيلىدىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن تاڭغۇتلار بىلەن بولغان كۈرەشتە پايدىلانماقچى بولدى. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ سۇڭ دۆلىتىنى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىسى دەپ قارىدى ۋە قارشى بىرلىكتە تاڭغۇتلارغا ھەربىي ھەرىكەتلەر تەشكىللەشكە بىر قانچە قېتىملاپ تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ ئەمما بۇ ئىش ئاشقا چىقمىدى. قىتانلار سۇڭ دۆلىتىنىڭ تاڭغۇتلارغا قارىغاندىمۇ يامانراق دۈشمىنى ئىدى. لېكىن قىتان دۆلىتىنىڭ

تېررىتورىيىسى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن يىراق جايغا جايلاشقانىدى. شۇڭلاشقا قىتانلار بىلەن بولغان كۆرەشتە ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىشقا مۇمكىنچىلىك يوق ئىدى. XI ئەسىردە قىتانلار ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى تېررىتورىيىسىگە بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ ئۇلارغا ئېغىر زىيانلار كەلتۈردى ۋە مۇشۇنىڭ ئۆزى بىلەن تاڭغۇتلارغا ياردەم كۆرسەتكەن بولدى.

ئې. پىنكس ئۆزىنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ تىنچ خاراكتېردە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئاددىيلىق بىلەن تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ، لېكىن بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزچە، لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان خۇلاسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پىنكس مۇنداق يازىدۇ: «شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تا ئۆزلىرى ھالاك بولغانغا قەدەر جۇڭگو ئىمپېراتورىغا كۆرسەتكەن ساداقەتلىكى دىققەت قىلىشقا ئەرزىسە كېرەك.»① مانا مۇشۇ جايدا «ساداقەتلىك» دېگەن سۆز مۇۋاپىق ئىشلىتىلمىگەن. ئۆزىگە ئۆزى خوجا ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىرى يالغۇز بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خاھىشى بىلەن بەلگىلەنمەيدۇ. بەلكى كۆپىنچە ئورغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ بىر - بىرىگە زىت مەنپەئەتلىرى توقۇنۇشۇپ تۇرغان مۇشۇ رايوندىكى رېئال سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن بەلگىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ مەلۇم تارىخىي دەۋر جەريانىدىكى ۋەزىيەت ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن سۇڭ دۆلىتىنى تاڭغۇتلارغا قارشى كۆرەشتە تەبىئىي ئىتتىپاقداش قىلىپ قويىدى. پىنكسىنىڭ يۇقىرىدىكى بايانى ۋە بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان سۆزلىرى كىشىدە ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە مۇناسىۋەتلەر مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئاپتور ئېتىراپ

① پىنكس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 31 - بېتىگە قاراڭ.

قىلامدۇ - يا، دېگەن بىر تەخمىننى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مۇت-
داق ئىمكانىيەتكە يول قويۇش بولسا، خەتەرلىكلەرنى مەركەز
قىلىش كۆز قارىشىنىڭلا بىر ئىنكاسى بولالايدۇ. بۇ كۆز قاراش
بويىچە بولغاندا، «ياۋايىلار»نىڭ دۇنيادا مەھكۇم ئورۇندا
تۇرۇشى تەڭرىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئالدىنئالا بەلگىلەنگەن،
مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا «ياۋايىلار»
نىڭ ئەنئەنىۋى ساداقەتلىكى كېلىپ چىقىدىغانلىقى مۇقىملاش-
تۇرۇلغان.

جۇڭگو مەنبەلىرى سۇڭ دۆلىتىنىڭ تاڭغۇتلارغا قارشى
بىرلىشىپ كۈرەش قىلىش مەسىلىسىدە ئىككى يۈزلىمىلىك سىياسەت
قوللىنىپ كەلگەنلىكىنى بەكمۇ ئېنىق ھالدا كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.
مانا مۇشۇ مەنبەلەرگە قاراپ بۇ ئىككى يۈزلىمىلىك سىياسەتتە
سۇيىقەست يوشۇرۇنغان، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش تەس ئەمەس.
پېنكىس يۇقىرىقى بايانىنىڭ داۋامىدىلا: «ئاز دېگەندىمۇ
بەلكىم ئۆزلىرىنىڭ كونا پرىنسىپلىرىغا رىئايە قىلغان ھالدا،
«ياۋايىلار»غا بىر - بىرىنى يوقىتىش ئىمكانىيىتى تۇغدۇرۇپ
بېرىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ (سۇڭ دۆلىتىنىڭ - ئا.م.)
ياراملىق ئىتتىپاقدىشىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىنى قانداقلا قىلىپ
بولمىسۇن نەزەردە تۇتىدۇ» دەپ يازىدۇ (يۇقىرىقى كىتابنىڭ
81 - بېتى). مانا مۇشۇ مۆلچەر ئىنتايىن توغرىدۇر. مانا مۇشۇ
جۈملىنىڭ ئۆزىنى مۇقىملاشتۇرۇلغان شەكىلدە باتۇرلۇق بىلەن
يېزىشقا بولىدۇ. سۇڭ دۆلىتىگە تاڭغۇتلارغا قارشى كەسكىن
كۈرەش ئېلىپ بېرىشقا پۈتلىكاشاڭ بولۇپ تۇرغان ئوبيېكتىپ
قىيىنچىلىقلار بىلەن بىر قاتار، سۇڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەسىرلەر
داۋامىدا سىناقتىن ئۆتكەن «ياۋايىلار»نىڭ قولى بىلەن «ياۋايىلار
نى بېسىقتۇرۇش» دېگەن تاشقى سىياسىتى پرىنسىپىنىڭ دائىم
مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ۋە بۇنىڭ ئۆزى تاكتىكا بەلگىلەپ
كەلگەنلىكى ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايدۇ، مانا مۇشۇ پرىن-

تىپ قۇللۇق ـ شۇملۇق ئىشلىتىشكە، نەيرەڭۋازلىق قىلىشقا، كۆرشىنىڭ ھەممە ئېغىرلىقىنى ئۇيغۇرلارغا ئارتىپ قويۇشقا مەجبۇرلاپ كەلدى. چىڭگىسنىڭ مانا مۇشۇ كەلتۈرۈلگەن بايانى گەرچە جۈملە مۆلچەر شەكلىدە قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ «ئىمپېراتورغا ... كۆرسىتىلگەن ساداقەتلىك» توغرىسىدىكى تېزىسىغا تامامەن زىت كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنى ھېچنېمىنى چۈشەنمەيدۇ دەپ مۆلچەرلەشكە زادى بولامدۇ؟! ياكى ئۇيغۇرلار سۇڭ دۆلىتى سىياسىتىنىڭ ھەممە نەيرەڭۋازلىقلىرىنى چۈشىنىپ تۇرۇپمۇ «ساداقەت» لىك قىلىۋېرەمدۇ؟ ياق، ئەلۋەتتە. مەسىلە بۇنىڭغا قارىغاندا خېلىلا مۇرەككەپ ئىدى. ئىككى خەلقنىڭ 300 يىللىق ئۆزئارا مۇناسىۋەت تارىخى تۈرلۈك خاراكتېردىكى كۆپ ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، مەركىزى ئاسىياغا قىلىنغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن پايدىلىنىش، 660—663 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇشلار ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن بولغان تىنچلىق مۇناسىۋەتلەرنى ۋە ئۆكلۈك ـ سۇيگىن ئىسيانغا قارشى بىرلىشىپ كۈرەش قىلىشلارنى، سوۋغا ـ سالام ياكى ئات سېتىۋېلىش شەكلى بىلەن ئۇيغۇرلارغا چوڭ سېلىق تۆلەپ تۇرۇشلارنى، سەددىچىن سېپىلنىڭ ياقىسىدا ئۇيغۇرلارنى يوقىتىش قاتارلىق ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ جەنۇب تەرەپىدىكى مەنمەنلىك ـــ كىبىرلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئۆز قوشنىسىنىڭ تاشقى سىياسىتىدىكى ھەممە ئۇسۇللىرىنىڭ بارلىق تەپسىلاتلىرىنى بەك ئوبدان بىلىپ ۋە چۈشىنىپ كەلگەن. ئوبيېكتىپ ئىمكانىيەت يار بەرگەن چاغدا شۇ ۋەزىيەتكە مۇۋاپىق ئۇسۇللار بىلەن ئۇلارنى بىتەرەپ سىياسەت يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلىشنىمۇ ئوبدان بىلەتتى، دەپ ياتۇرلۇق بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش

ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇشلار ئۈستىدە ي. ئى. كىچانوۋ تەتقىقاتلار ئېلىپ باردى ۋە بۇ توغرۇلۇق مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلدى ھەم تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا بېغىشلانغان ئۆز كىتابىنىڭ بىر بابىدا يەنە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختۇلۇپ ئۆتتى. مۇشۇ سوقۇشلار توغرۇلۇق ئې. پىنكىمۇ خېلىلا تەپسىلىي نەرسىلەرنى يازدى.

يۇقىرىدا بىز، تېخى مۇستەھكەم بىر قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشالمىغان ئايرىم تاڭغۇت قەبىلىلىرىنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى خېلىلا بالدۇر ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ۋە سودا كارۋانلىرىنى بۇلاش-تالاشتىن باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ ئەھۋال X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە 982 - يىلى تاڭغۇتلارنىڭ باشلىقى توباجىچەن سۇڭ دۆلىتىگە قارشى مۇستەقىللىق ئۈچۈن سوقۇش باشلىغانغا قەدەر داۋام قىلدى. توباجىچەن تاڭغۇتلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئۆز ئەتراپىغا خېلىلا تېز دەرىجىدە ئۇيۇشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالىدى ۋە XI ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە ئوردوسنىڭ ھەممىلا تېررىتورىيىسىنى دېگۈدەك ئىگىلىۋالدى. بۇنىڭ ئۆزى، ئەمەلىيەتتە، تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تەشكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. تاڭغۇتلارنىڭ بۇنچىلىك كۈچىيىپ قۇدرەت تېپىپ كېتىشى ئۇلارنىڭ بىۋاستە قوشنىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار

ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ خاتىرجەمسىزلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋەقەلەرنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى مۇنداق ئەندىشە قىلىشنىڭ تولۇق ئاساسلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. مۇشۇ رايوندىكى ۋەزىيەتنى ئىنچىكە تەتقىقات قىلىش بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارغان ئاپتورلارنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەر بىر تەرەپ بولۇپ، تاڭغىتلار بىر تەرەپ بولۇپ ئۆزئارا ئۇزۇن مۇددەتكە سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىر قاتار ئامىللارنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ي. ئى. كىچانوۋ ئۇرۇشلارغا سەۋەب بولغان ئۈچ ئاساسى ئامىلنى — ئۇيغۇر ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەن خانلىقلىرىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى تاڭغىتلارنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ئىشەنچ بەرگەنلىكىنى، تىبەتلىكلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەردە تاڭغىتلارنىڭ ۋە ئۇلارغا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى؛ ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇندىن كېلىۋاتقان ئاداۋەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ كۆز قارىشىمىزچە، مەزكۇر تەتقىقاتچى ئۇزۇندىن كېلىۋاتقان ئاداۋەتنىڭ ئەھمىيىتىنى بىرئاز ئاشۇرۇپراق كۆرسىتىدۇ. ئۇزۇندىن كېلىۋاتقان ئاداۋەت ئامىلى ئەلۋەتتە بارئىدى، لېكىن بۇ ئامىلنىڭ پەقەت ئىچكى جەھەتتىلا ئەھمىيىتى بولۇپ، تاڭغىتلار بۇنى ئۇرۇشقا ھازىرلىق قىلىش ۋە ئاممىنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ۋاسىتىسى قىلىپ پايدىلاندى. ئۇنىڭغا قارىغاندا كۆپرەك ئەھمىيەتلىك بولغان ئىش شەرق بىلەن غەرب تەرەپتىكى مەملىكەتلەرنى باغلاپ تۇرغان گەنسۇ كارىدورىدىن ئۆتىدىغان ئەمەلىيەتتە بىردىنبىر قولاي سودا يولى ئۈستىدىن ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا ۋە ئالاشان، نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى كەڭ مۇنبەت يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشقا بولغان ئىنتىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

تاڭغىتلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا ۋە تىبەتلىكلەرگە قارشى كەڭ ھەربىي

ھەربىكەتلىرىنىڭ باشلىنىشىنى 1006 - يىلى تاڭغۇتلار بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق توختامى ئىمزالانغانلىقى بىلەن باغلىق، دەپ قارىغىلى بولىدۇ. مەزكۇر توختامنىڭ ئېنىق شەرتلىرى بىزگە نامەلۇم. لېكىن كېيىنكى ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ تەھلىلى سۇڭ دۆلىتى بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىتىلىشى پەقەت تاڭغۇتلارنىڭلا ئۇتۇپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى تاڭغۇتلار ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلىكلەرگە قارشى چوڭ ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قوللىرىنى بوشىتىۋالدى، دەپ كىچانوۋ كۆرسىتىدۇ. «دې - مىن ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئەسكىري كۈچىنى ساقلاپ قالدى، بۇ بەك ئېنىق ئىش. شۇڭلاشقا ئۇ بىر يىلدىن كېيىن غەربتە چوڭ ئۇرۇش باشلىۋەتتى»①.

تاڭغۇت ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارشى بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ھەربىي يۈرۈشى 1008 - يىلى يۈز بەردى، لېكىن بۇ ئۇرۇشتا تاڭغۇتلار مەغلۇپ بولدى. ئۇيغۇرلار تاڭغۇت ئارمىيىسىنى ئۇيغۇرلارغا قولايلىق بىر جايغا جەلپ قىلىپ كېلىپ، ئۇلار ھەممىسىنى دېگۈدەك يوقاتتى. جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇرلار قولغا چۈشكەن بارلىق ئەسىرلەرنى خەلققە كۆرسىتىپ تۇرۇپ بىرمۇ بىر ئۆلتۈرگەن، قولغا چۈشكەن جايلىقلارنى ئامما ئالدىدا كۆيدۈرۈۋەتكەن. تاڭغۇت ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ۋاڭ زى يالغۇز ئۆزىلا قېچىپ كېتىشكە مۇۋەپپەق بولغان، ئۇ تاڭغۇتلارنىڭ باشلىقى دې مىنىڭ غەزىپىدىن قاتتىق قورقۇپ ئۇنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلمەي، سۇڭ دۆلىتىگە بېرىپ تەسلىم بولغان. تاڭغۇتلارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمى 1009 - يىلى قەمەرىيە 4 - ئايدا (27.IV — 26.V)

① كىچانوۋنىڭ «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 45 - بېتىگە قاراڭ.

يۈز بەردى. بۇ قېتىم ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەختى گەنجۇ قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلدى. تاڭغۇتلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى گەنجۇ قەلئەسىنى قورشىۋالدى، لېكىن ئارىدىن ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن خاقان يې لۇگې (ياغلاقار؟) كېچىسى شەھەردىن تۇيۇقسىز چىقىپ، قورشاپ تۇرغان ئەسكەرلەرنى قاتتىق زەربە بېرىپ مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاڭغۇتلار قېچىپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى — 1010 - يىلى تاڭغۇتلار ئۇيغۇرلارغا ۋە زۇڭگې قەبىلىسىگە (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان تىبەت قەبىلىسى) يەنە ھۇجۇم قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسى توغرۇلۇق مەنبەلەردە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما كېيىنكى ۋەقەلەر شۇ قېتىمقى ھۇجۇمنىڭ تاڭغۇتلار ئۈچۈن ھېچقانداق بىر نەتىجە كەلتۈرمىدى، دەپ پەرەز قىلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ بىرىنچى باسقۇچى مانا مۇشۇنداق تامام بولدى. ئۇيغۇرلار تاڭغۇتلارنىڭ ھەممىلا ھۇجۇملىرىنى شۇ قاتاردا 1008 — 1009 - يىللاردىكى قىتانلارنىڭ ھۇجۇمىنىمۇ زەربە بېرىپ قايتۇرۇپ تۇردى. مۇشۇ نۇقتىنىنەزەردىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئۇتۇقلۇق بولغان. لېكىن مۇشۇ جەڭلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئەھۋاللارغا قارىغاندا ئېغىر چىقىملار تارتقان بولسا كېرەك. مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى، تاڭغۇتلارنىڭ ئادەم ۋە ماددىي كۈچلەردە خېلى ئۈستۈن تۇرغانلىقى ۋە قىتانلارنىڭ تاڭغۇتلارغا كۆرسەتكەن بەزى ياردەملىرى كۈرەشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىگە مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن.

1026 - يىلىغا قەدەر تاڭغۇتلار ئۇيغۇرلارغا قارشى چوڭراق بىرەر ئۇرۇش ئوپېراتسىيىسى ئېلىپ بارمىدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي ھالەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا كېرەك. تاڭغۇتلار ئۆزلىرىنىڭ كې-

چېكرەك ھۇجۇملىرىنى قىلىپ تۇردى، ئارىدا ئۇششاق توقۇنۇشلارمۇ يۈز بېرىپ تۇردى، ئەلچىلەرنى ۋە سودا كارۋانلىرىنى بۇلاپ كېتىش ئىشلىرىمۇ بولۇپ تۇردى. شۇ چاغلاردا بىر ئاز چوڭراق كۆلەمدىكى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى شىلەنفۇ (لەنجۇ) رايونىدا ئەۋج ئالدى. ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرگە ياردەم كۆرسىتىپ، تاڭغىتلارنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇپ تۇردى. 1026 - يىلى قىتان ئەسكەرلىرى گەنجۇغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى، لياۋ — قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخىدا قارىغاندا، بۇ ھۇجۇم 1026 - يىلى قەمەرىيە 8 - ئايدا يۈز بەرگەن. لېكىن قىتانلارنىڭ قورشاۋى بار - يوقى ئۈچ كۈنلا داۋام قىلغان، كېيىن ئۇلار كېتىپ قالغان. باشقا مەنبەدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قىتانلارنىڭ شۇ ھۇجۇمىغا تاڭغىت ئەسكەرلىرىمۇ قاتناشقان. تاڭغىتلار مۇشۇ ھۇجۇمدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان سوقۇشنى يەنە باشلىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ تەپسىلاتى جۇڭگو مەنبەلىرىدە يېزىلمىغان. پەقەتلا 1028 - يىلى تاڭغىتلارنىڭ گەنجۇ قەلئەسىنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى يېلۈگې (ياغلاقار) ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقى، ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى بولسا ئەسىرگە چۈشكەنلىكى مەلۇم. 1036 - يىلى، تاڭغىتلار خېشى كارىدورىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى رايونلىرىنى — سۇجۇ، گۇاجۇ ۋە شاجۇ (دۇڭخۇاڭ) قاتارلىق قەلئە - شەھەرلەرنى ئىشغال قىلدى. شۇنداق قىلىپ مۇشۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تايانچىلىرىنى يوقاتتى. مەنبەلەردە مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنىڭ نېمە بولغانلىقى تەپسىلىي كۆرسىتىلمەيدۇ. پەقەتلا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى غەرب تەرەپكە كەتكەنلىكى، ئىككىنچى بىر قىسمى جەنۇب تەرەپكە تاغ ئاتلاپ تىبەتلەر تۇرىدىغان رايونلارغا ئۆتكەنلىكى مەلۇم. مۇشۇ تاغ ئاتلاپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلار نىسبەتەن ئاز ساندا بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچۈشى ھېچقانداق بىرەر

نەتىجىگە ئىگە بولالمىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلغان، پەقەت ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلارلا تاڭغىتلارنىڭ كونتروللۇقى ئاستىدا شۇ كونا تېررىتورىيىلىرىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ساقلىنىپ قالدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنىغا خاس ئىبادەتخانىلىرى زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىغان. ي. ئى. كىچانوۋنىڭ مۆلچەرىچە، مەزكۇر ئىبادەتخانىلار تاڭغىتلار ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان.

سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارغا زادى قانداق پوزىتسىيە تۇتقانلىقى مەسىلىسى كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدۇ. مۇشۇ مەسىلىگە قارىغاندا جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پەقەت ئاز ساندىكىلا مەلۇماتلارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەلۇماتلار بولسا سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەرىكەتلىرىنى بېزەپ چىرايلىق قىلىپ كۆرسىتىشكە ئىنتىلىش بىلەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ بىر تەرەپلىمە خاراكتېرى بىلەن پەرقلىنىدۇ. مانا مۇشۇ مەلۇماتلاردا تاڭغىتلارغا قارشى بىر سەپتە تۇرۇپ سوقۇش قىلىپ بارغان ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تىبەت كىنەزلىكلىرى ئەۋەتكەن ئەلچىلىكلىرى ئۈستىدە خېلىلا تەپسىلىي توختاپ ئۆتىدۇ. ئەلچىلەر تاڭغىتلارغا قارشى بىرلىكتە كۈرەش قىلىش ئۈچۈن يا ئۇنداق، يا مۇنداق ئەپلىك شەرت - شارائىتلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ۋە بىرلىكتە ئۇرۇش قىلىپ بېرىشنى تەشكىللەشنىڭ پىلانلىرىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن. مۇشۇنداق خەۋەرلەرنى يېزىش بىلەن بىللە سۇڭ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇشۇ ئىشلارغا قارىتا كونكرېت ھەرىكەتلىرى ئۈستىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ پوزىتسىيىسىنى كۆرسىتىدىغان ھۆججەتلەردە ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەرگە تەقدىم قىلىنغان مول سوۋغا - سالاملار، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىغا سەلتەنەتلىك ئۇنۋانلار بېرىلگەنلىكى ھەققىدىكىلا مەلۇماتلار يېزىلغان. مۇنداق سوۋغا - سالاملار غەلىبە قىلغانلىق توغرىسىدىكى

خەۋەرلەرنى تاپشۇرۇۋالغاندا ياكى تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىشىپ ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تەكلىپلەر بېرىلگەندىلا تەقدىم قىلىناتتى. خەنزۇنى مەركەز قىلىش ئەنئەنىسىدە چىڭ تۇرۇپ، مەسىلىگە شۇ مەيداندا مۇئامىلە قىلغاندا ۋەقەلەرنىڭ ئۆزى غەرەزلىك ھالدا بايان قىلىناتتى، يېزىلغان نەرسىلەرمۇ ناھايىتى تېتىقسىز بولاتتى. مانا مۇشۇ ئەھۋال ۋەقەلەر تەرەققىياتىنىڭ ئەسلى كۆرۈنۈشىنى ئېنىقلاپ چىقىشتا قوشۇمچە قىيىنچىلىقلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

996 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورىنىڭ ساربىيىغا ئۇيغۇرلار بىلەن تاتارلارنىڭ بىرلىكتە ئەۋەتكەن بىرلەشمە ئەلچىلەر ئۆمىكى يېتىپ كەلدى. بۇ ئۆمەك يېتىپ كېلىپ تاڭغۇتلارغا قارشى جازالاش ئۇرۇشلىرىنى بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن سۇڭ دۆلىتىمۇ ئەسكەر چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، مۇشۇنداق تەكلىپ بىلەن بارغان ئەلچىلىكلەرنىڭ رەسمىي تىزىمغا ئېلىنىپ يېزىلغىنى مۇشۇ بىرىنچى قېتىم بولسا كېرەك. ئۇيغۇرلار جاۋابەن «خەيرىخاھلىق ئىزھار قىلىنغان مەكتۇپ» تاپشۇرۇۋالدى. تاڭغۇتلارغا قارشى بىرلىشىپ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى 1001 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان سۆزلىشىشلەر نەتىجىسىز تاماملاندى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئۇيغۇرلار خاقانىغا ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ئومۇمىي رەھبەرلىك سىلەر تەرەپتىن بولسا، دېگەن پەرمان ئەۋەتىش بىلەنلا چەكلەندى. ئەينى ۋاقىتتا خاقانغا مول سالاملار ئەۋەتىلدى. مانا مۇشۇ ئېلىپ بېرىلغان سۆزلىشىشلەر ھەققىدە ئې. پېنكىس: «... بۇ ئىشلار خاقاننىڭ پىلانىغا ۋە ئۇنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا يەنىلا ئۇيغۇن كەلمىدى. خەنزۇلارنىڭ بۇ سوقۇشلارغا ئىشتىراك قىلىشى توغرۇلۇق ھېچ يەردە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. شۇ چاغلاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلار

AltunOq

ئۈستىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ» دەپ يازىدۇ①. 1003 - يىلى تاڭغۇتلار شىلىەنفۇ (لەنجۇ) - تىبەت كىنەزلىكىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن بولغان سوقۇشتا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى. مانا بۇ جەڭلەردە ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلدى. تاڭغۇتلار چېكىنگەن چاغدا ئۇلارنىڭ باشلىقى توباجىچەن ھالاك بولدى. تىبەتلىكلەرنىڭ رەھبىرى پەن لوجي (بولوچى) سۇڭ سۇلالىسى ئىمپېراتورىغا تىبەتلىكلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ مۇۋەپپەقىيەتتىن پايدىلىنىپ مۇشۇ ھۇجۇمنى سۇڭ ئەسكەرلىرى قوشۇلغان ھالدا داۋاملاشتۇرۇش توغرۇلۇق تەكلىپ بەردى، سۇڭ ئىمپېراتورى مۇشۇ قېتىمدىمۇ پەن لوجىنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلمىدى. ھەتتا توباجىچەننىڭ تېخى دەپنە قىلىنمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، سىلەرمۇ تاڭغۇتلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشتىن ۋاز كەچسەڭلار قانداق، دەپ تەكلىپ بەردى. لېكىن پېنكسىننىڭ تەخمىن قىلىشىچە، بۇ يەردىكى مەسىلە دەپنە قائىدە - يوسۇنلىرىغا رىئايە قىلىشتا بولماستىن، بەلكى قىتانلار بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتنىڭ كەسكىن ھالدا جىددىيلىشىپ كەتكەنلىكىدىن بولغان، مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن، قىتان دۆلىتى بىلەن بولغان چېگرىلارغا ئاساسىي كۈچلەرنى توپلاش زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى.

سۇڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ئامانلىقىغا مەسئۇل بولغان دۆلەت ئەربابلىرى تاڭغۇت دۆلىتىدىكى ۋەزىيەتكە ۋە شۇنىڭدەك تىبەت كىنەزلىكى، ئۇيغۇرلار خانلىقىدىكى ۋەزىيەتنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ تۇردى. 1007 - يىلى ئۇلار (سۇڭ دۆلىتى ئەر-

---

① پېنكسىننىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 83 - بېتىگە، مالياۋكىننىڭ «ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 80 — 81 - بەتلىرىگە قاراڭ.

باشلىقلىرى) تاڭغۇتلارنىڭ ئەربابلىرى گەنجۇ ۋە شىلەڭغا يېڭىدىن هۇجۇم قىلىشقا هازىرلىق قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بۇ مەلۇماتنى ئۇلار شىلەڭنىڭ هۆكۈمرانى سى دوڭغا خەۋەر قىلدى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ بىرلىكتە مۇداپىئە كۆرۈشكە هازىرلىق قىلىش توغرۇلۇق تەۋسىيە قىلدى. مانا بۇ ئەھۋال تاڭغۇتلارنىڭ هۇجۇمىنى بىر مەزگىل كېچىكتۈردى. لېكىن 1008 ـ يىلغا كەلگەندە، ھەربىي ھەرىكەتلەرنى يەنە باشلىۋەتتى ۋە ئارقا ـ ئارقىدىن بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولدى. ئۇيغۇرلار سۇڭ دۆلىتى سارىيىغا يەنە بىر قېتىم بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ تۇرۇپ ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىش ھەققىدە تەكلىپلەر بەردى، لېكىن ئورتاق دۈشمەنگە قارشى ياردەم ۋە ھەمكارلىشىشنىڭ ئورنىغا سوۋغا ـ سالام ۋە ئالىي پەرمانلار تاپشۇرۇۋالدى. پېنكىس بۇ خۇسۇستا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەلىبە خەۋەرلىرى خەنزۇلارغا بەك ياقاتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ خەۋپلىك قوشنىسى (تاڭغۇتلار — ئا. م.) نىڭ ئاجىزلىشىشى خەنزۇلار ئۈچۈن بەك پايدىلىق ئىدى. ئۇلار (خەنزۇلار — ئا. م.) شۇنداق بولۇشنى خالايتتى. لېكىن كېيىنكى يىللاردا سۇڭ دۆلىتى بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئۆزئارا ئىناقلىقنى خېيىم ـ خەتەرگە گىرىپتار قىلىشنى خالىمايتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆزلىرىنى مۇشۇ ئويۇننىڭ سىرتىدا تۇتۇشقا تىرىشىپ كەلدى. ئۇلار گەرچە ‹چەنيۈەن بىتىمى› (1004 — 1005 ـ يىللار) نەتىجىسىدە دۆلەتنىڭ شەرق چېگرىلىرىدا تىنچلىق ئەسلىگە كەلگەچكە، ياردەم بېرىش ئىقتىدارىدا بولغان بولسىمۇ، ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىشنى بۇ قېتىم يەنە رەت قىلدى.» «چەنيۈەن بىتىمى»گە ئاساسەن، سۇڭ دۆلىتى ھەر يىلى قىتانلارغا 200 مىڭ توپ يىپەك ۋە 100 مىڭ سەر كۆمۈش سېلىق تۆلەش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى.

كېيىنكى بىرنەچچە يىل ئۇيغۇرلار ئۈچۈن خېلىلا ئېغىر

بولدى. لياۋ دەۋرى تۇڭخې 26 - يىلى قەمەرىيە 12 - ئايدا (1009- 1- 28 — 1008- 12- 30) قىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي شىمال رايونلارنى بېسىقتۇرۇشقا مەسئۇل بولغان ۋالىيسى ئىمپېراتورغا: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلدىم، ئۇلارنىڭ باشلىقى يې لالىنى بويسۇندۇردۇم ۋە بېشىنى سىلاپ قويۇپ قايتىپ كەلدىم» دەپ دوكلات يازغان. پېنكىس قىتانلارنىڭ مۇشۇ ھۇجۇمىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇلار «گەنجۇنى ئىگىلىۋالدى» دەپ يازىدۇ. بۇنى يازغاندا پېنكىس لياۋ دۆلىتى تارىخنامىسىنىڭ ھېلىقى تېكىستىگە ئاساسلىنىدۇ. بىز شياۋتسۇيىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى بايان قىلغان لياۋ دۆلىتى تارىخنامىسىنىڭ تېكىستىدە گەنجۇ قەلئەسىنى ئىشغال قىلغانلىقى توغرۇلۇق بىۋاستە مەلۇماتلار يوق، دەپ ھېسابلايمىز. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ (شياۋتۆي) ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان ھۇجۇمى ۋاقتىدا مۇئەييەن بىر مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. ئۆزىنىڭ مۇشۇ ئەھۋالنى تۇتۇق ئىبارىلەر بىلەن ئېنىق بولمىغان غەلىبىلەر ئۈستىدە مەلۇماتلار بېرىش بىلەن يوشۇرۇپ قالغان. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى خېلى دەرىجىدە چوڭايتىپ كۆرسىتىش ئادەتتە يالغۇز جۇڭگونىڭ قوماندانى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى شەرقىي ئاسيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمران يۇقىرى قاتلىمىنىڭ ۋەكىللىرى ئۈچۈنمۇ خاراكتېرلىك بىر ئىشتۇر.

تاڭغۇتلار 1009 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىتانلار تەرىپىدىن «ئىشغال قىلىنغان» گەنجۇ شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان. لېكىن ئۇلار بۇ يەردە قاتتىق دەشنەم يەپ زەربە بىلەن قايتۇرۇلدى. گەنجۇنىڭ تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنغانلىقى ھۆججەتلەر بىلەن ياخشى ئىسپاتلانغان پاكىت بولۇپ، شياۋتۆيىنىڭ بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى توغرۇلۇق

ئىسپات سۈپىتىدە كەلتۈرۈلگەن دوكلاتنى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈشنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى يەنىلا كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. مەنبەلەردە 1009 — 1010 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدا يەنە بىرنەچچە قېتىم توقۇنۇش بولغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. جۇڭگونىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا 1008 — 1010 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇر ئەلچىلىرى سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ سارىيىغا كۆپ قېتىم بارغانلىقى قەيت ئېتىلگەن. بۇ يەردىكى كۆرسىتىلگەن ئەلچىلىكلەرنىڭ بەزىلىرىنى تاڭغۇتلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئەۋەتىلگەن ھەربىي ۋەكىللەر ئۆمىكى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار مانا شۇ مەزگىللەردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ تاڭغۇتلار ئۈستىدىن قازانغان ھەممە غەلىبىلىرىنى سۇڭ ھاكىمىيىتىگە ۋاقتى - ۋاقتىدا خەۋەر بېرىپ تۇرغان. ئۇيغۇرلار خاقانىغا، ئۇلارنىڭ قوماندانىغا، ئەلچىلەرگە ۋە باشقا خادىملارغا يېڭى ۋەزىپىلەر، ھۆرمەت ئۇنۋانلىرى ۋە مەنسەپلىرى بېرىلگەنلىكى، ئىمپېراتور پەرمانلىرىنىڭ يوللانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر ناھايىتى كۆپ. ئۇيغۇرلارغا نۇرغۇنلىغان سوۋغا سالاملار يوللىنىپ تۇرۇلدى. سوۋغا - سالامنى خاقان ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرى، دىپلوماتىك ئەلچىلەر، سەركەردىلەر، كوماندىرلار ۋە باشقىلار تاپشۇرۇۋېلىپ تۇردى. مەنبەلەردە سۇڭ دۆلىتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارغا كۆرسىتىلگەن رېئال ھەربىي ياردەملەر ئۈستىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ ئېچىلمايدۇ. ئەسلىدە بولسا مۇشۇ رايوندىكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنى شۇنداق مەۋقەگە قويىدۇكى، ئۇيغۇرلار تاڭغۇتلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغاندا، ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھېچقانداق ياردىمىنى ئالماي تۇرۇپمۇ سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن قان كېچىپ كۈرەش قىلغانىدى.

مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن پەقەت تۆۋەندىكى بىرلا خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ: سۇڭ ھاكىمىيىتىنى مۇشۇ رايوندا

ياشىغۇچى، ھەممىدىن ئاۋۋال، ئۇيغۇرلارغا ئۇنىڭدىن قالسا تىبەتلىكلەر ۋە باشقا نۇرغۇن ئۇششاق خەلقلەرگە بولغان تەشەككۇر مەكتۇپلىرى ۋە سوۋغا - سالاملىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ خەلقلەرنى تاڭغۇتلار تاجاۋۇزىغا قارشى كۈرەشكە «رىغبەتلەندۈرۈش» ئۈچۈن قاتتىق كۈچ چىقاردى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن دوستلۇق مۇئامىلىسىنى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشقا بولغان ئارزۇلىرىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇردى. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇلار بىتەرەپ كۈزەتكۈچىلىك ئورنىدا تۇردى. ئۇيغۇرلار ۋە ئىتتىپاقچىلىرى بىر تەرەپ بولۇپ، تاجاۋۇزچىلىق ئورنىدا تۇرغان تاڭغۇتلار بىر تەرەپ بولۇپ ئېلىپ بېرىلغان ھەربىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلاشمىدى. ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ باشقا تاللىۋالىدىغان چارىسى بولمىغانلىقتىن، ئۆزلىرى يېگانە ھالدا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر مۇشۇ كۈرەشكە سۇڭ دۆلىتىنى جەلپ قىلىشقا كۆپ ئۇرۇنۇپ كۆردى. ئومۇمەن ئالغاندا، سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى يۇقىرى تەبىقىسىنىڭ مۇشۇ رايوندا 960 - يىلدىن 1028 - يىللار ئارىلىقىدا يۈرگۈزگەن سىياسىتى — ئەسىرلەر داۋامىدا سىناقتىن ئۆتكەن «ياۋايىلارنىڭ قولى بىلەن ياۋايىلارنى ئۇجۇقتۇرۇش» دېگەن كونا تاشقى سىياسەت پرىنسىپىغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى قوشنىلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى قوشنىلىرى ئۇلارغا دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن خەلقلەر ئىدى. بىز بۇ خەلقلەر قاتارىغا قىتانلارنى قوشمايمىز. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن قىتان ئىمپېرىيەسىنىڭ غەرب تەرەپتىكى تېررىتورىيەلىرى ئارىلىقىدا كەڭ ئوتلاق ۋە يېرىم چۆل رايونلىرى جايلاشقانىدى. قىتانلارمۇ مۇشۇ يەرلەر ئارقىلىق ئۇيغۇر تېررىتورىيەسىگە ھۇجۇملار قىلىپ تۇراتتى، مانا مۇشۇ يەرلەرنى قىتانلاردىن باشقا، تاڭغۇتلارمۇ دەۋا قىلىشىپ تالىشىپ تۇراتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى بىۋاستە قوشنىلىرى كىچىك - كىچىك تىبەت كىنەزلىكلىرى ئىدى. مەزكۇر كىنەزلىكلەر بىر پۈتۈن تىبەت دۆلىتى پارچىلانغاندىن كېيىن شەكىللەنگەنىدى، بۇ ھەممىدىن ئاۋۋال شىلەنغۇ كىنەزلىكى ئىدى. تارىخىي مەنبەلەردە ۋە ئەدەبىياتتا بۇ يەر لەنجۇ نامى بىلەنمۇ مەلۇمدۇر. مەزكۇر كىنەزلىك گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھازىرقى ۋۇۋېي ناھىيىسى ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەرب ۋە شەرقنى باغلاپ تۇرىدىغان سودا يوللىرى مۇشۇ كىنەزلىك ئارقىلىق ئۆتەتتى، مەشھۇر ياپون تەتقىقاتچىسى فۇدزىي ئېدا ئاكىرا بۇ رايوننى «غەربىي يۇرتنىڭ دەرۋازىسى» دەپ ئاتىغانىدى. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە تىبەت قەبىلە-

لىرى كىەك تارقالغانىدى. ناگاساۋا: «سۆك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تىبەتلىكلەر خېپشى، گەنسۇ، نىڭشيا ۋە چىڭخەيلەردە تارقىلىپ ياشايتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈكى لەنجۇ گۇرۇپپىسى ئىدى» دەپ يازىدۇ①. مۇشۇ جايلاردا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتى بىلەن ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان گۇرۇپپا ـــ تىبەتلىكلەرنىڭ تاڭچىسى كۆكنۇركۆلى رايونىدىكى گۇرۇپپا ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ تىبەت كىنەزلىكلىرى بىلەن ئۆزئارا بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەممىلا چاغلاردا ئىناق قوشنىدارلىقتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تىبەت كىنەزلىكلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ مۇشۇ رايوندىكى رولى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

شىلەنفۇ

تىبەت كىنەزلىكى، شىلەنفۇ ۋە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئەھۋالىدا كۆپلىگەن ئورتاقلىقلار بار ئىدى. شىلەنفۇ تىبەتلىرى ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ باش تەرىپىدىكى مۇھىم يەرلەرنى ئىگىلەپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ رايونلارنى ئىگىلىۋېلىش ۋە بۇ سودا يولىغا ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن قوشنىلىرىنىڭ بېسىملىرىغا دائىم ئۇچراپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايلار چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن بەك قولايلىق ئىدى. X ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئۆزئارا نىزالار نەتىجىسىدە جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدا بەش ئاجىز ۋە ۋاقتى ئۆزۈن بولمىغان «سۇلالىلەر» پەيدا بولغانىدى. مەملىكەت بىر پۈتۈن ھوقۇق مەركەزلەشكەن سۆك دۆلىتى دائىرىسىدە

---

① ناگاساۋا: «لياۋ دەۋرىدىكى تىبەت ئەلچىلىكلىرى توغرىسىدا» 1960 - يىل نەشرى، 132 - بېتىگە قاراڭ.

بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، تىبەت كىنەزلىكلىرى بىلەن بولـ
غان چېگرا رايوندا شەكىللەنگەن ۋەزىيەتكە ئۆزگەرتىش كىرگۈ
زۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرى يارىتىلغانىدەك قىلاتتى.
لېكىن تاڭغىتلارنىڭ كۈچىيىپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، سۇڭ
دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق پىلانلىرىنى
ئارقىغا سۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ بارلىق دىققىتى
تاڭغىت (غەربىي شيا) دۆلىتىنىڭ بېسىمىغا قارشى تۇرۇشقا مەر
كەزلەشتى. شىلەنفۇ ۋە باشقا كىنەزلىكلەر سۇڭ دۆلىتىنىڭ
تەبىئىي ئىتتىپاقچىلىرىغا ئايلىنىپ قالدى. سۇڭ دۆلىتى دىپلو
ماتلىرىنىڭ شىلەنفۇ تىبەتلىرى بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە قول
لانغان تاكتىكىسى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىپ
ئۆتۈلگەن ئۇيغۇرلارغا تۇتقان تاكتىكىسىدىن ھېچقانداق پەرقى
يوق ئىدى. تاڭغىتلارنىڭ نەسەن تېغى ئېتەكلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقى
دىكى قوشنا تېررىتورىيەلەرنى بېسىۋېلىش تەلىپىنى ھېچقانداق
ئىككىلەنمەستىن دائىم ئىپادىلەپ تۇرۇشى ئۇيغۇر گەنجۇ
خانلىقى بىلەن شىلەنفۇ كىنەزلىكى ئوتتۇرىسىدا دوستانە مۇناسى
ۋەتلەرنىڭ ئورنىتىلىشىغا شەرت ـ شارائىت تۇغدۇرۇپ بەردى. ئۇيغۇر
گەنجۇ خانلىقى بىلەن شىلەنفۇ كىنەزلىكى بىرلىكتە تاڭغىتلارغا
زەربە بەردى. سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ سارىيىغا ئۆزئارا كېلىشىپ تۇرۇپ
بىر قانچە قېتىم مەكتۇپلار يازدى. شىلەنفۇ تىبەتلىرى ئۆز قارى
مىقىدىكى تېررىتورىيەلەر ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ۋە
سودا كارۋانلىرىنى ئەركىن ئۆتۈپ كېتىشكە كاپالەتلىك قىلىپ
تۇردى. شىلەنفۇ تېررىتورىيىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كارۋانلىرى
ئۆتكەن چاغدا، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇلارغا تىبەتلىكلەرنىڭ
كارۋانلىرىمۇ قوشۇلۇپ ماڭغان. بۇنىڭ ئۆزى كارۋانلار ئامانلى
قىنى تېخىمۇ ياخشىراق كاپالەتلەندۈرگەن.

تاڭغىت دۆلىتى رەسمىي تەشكىللەنگەندىن كېيىن، مەزكۇر
دۆلەتنىڭ ھۆكۈمران يۇقىرى تەبىقىسى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلەرگە

ئايرىم - ئايرىم، ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۆلەكچىلىكتىن ئىبارەت ھۇجۇملاردىن رەسمىي تەشكىللىك ئاساستىكى تاجاۋۇزغا ئۆتتى. 1003 - يىلى ئۇلار شىلەنفۇ تىبەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. بۇ ھەربىي ھەرىكەت تىبەتلىكلەرنىڭ مەركىزىي شەھىرىنى ئىشغال قىلىش بىلەن تاماملاندى. شۇ كۈندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ رەھبىرى پەن لوجى (كىچانىزۇ «فەن لوجى» دەپ ئالغان) ئۆزىنىڭ تاڭغۇتلارغا بويسۇنغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. كېيىنكى ئۆتكەن ۋەقەلەر مانا مۇشۇ تەۋەللىنىڭ ۋاقىتنى ئۇتۇۋېلىش ئۈچۈن قوللانغان تاكتىكىلىق ئۇسۇل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. پەن لوجى شۇ يىلىنىڭ ئۆزىدىلا بارلىق كۈچلىرىنى توپلاپ ئەپلىك بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭغۇتلار ئارمىيىسىگە ھۇجۇمغا ئۆتتى. تاڭغۇتلار دەھشەتلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، سوقۇشتا تاڭغۇتلارنىڭ رەھبىرى توباجىچەن ساقايماس دەرىجىدە ئېغىر يارىلاندى.

1011 - يىلى تاڭغۇتلار شىلەنفۇغا قارشى ئاكتىپ ھەربىي ھەرىكەتلەرنى قايتا باشلىۋەتتى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، بىرىنچى ھۇجۇم زەربە بىلەن قايتۇرۇلدى. ۋەقەلەرنىڭ كېيىنكى راۋاجى ھۆججەتلەردە ئوبدان كۆرسىتىلمىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار يوق دېيىشكە بولىدۇ. پەقەت 1016 - يىلى تاڭغۇتلارنىڭ لوما ئىسىملىك ئادىمى شىلەنفۇنى باشقۇرغانلىقىلا مەلۇم. ۋەزىيەتنىڭ مۇنداق بولۇپ قېلىشى سۇڭ دۆلىتىگە بارىدىغان ئەڭ ئەپلىك يولدىن مەھرۇم قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ نارازىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇيغۇرلار 1016 - يىلى تاڭغۇتلارنى شىلەنفۇدىن قوغلىۋېتىشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىرىنچى قېتىم (ئانچە ئۇزۇن ۋاقىتقا يەتمىسىمۇ) سۇڭ دۆلىتى بىلەن ئورتاق چېگرىغا ئىگە بولۇپ قالدى①.

---

① تاڭغۇتلار بىلەن تىبەتلىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئۇرۇشى توغرىسىدا پىنكىسىننىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 86 — 88 - بەتلىرىگە تەپسىلىي قاراڭ.

كۆكنۇر رايونىدىكى تىبەت خانلىقى

ھازىر چىڭخەي (كۆكنۇر) ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي رايونلىرىدا ياشاپ كەلگەن تىبەت قەبىلىلىرى IX ئەسىردە كۆزگە كۆرۈنگۈدەك بىرەر سىياسىي رول ئوينىغان ئەمەس. بۇ يەردىكى تىبەتلىكلەر شۇ چاغدا ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان ئۇرۇق - قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ پارچىلانغانىدى، ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئومۇمەن تىنچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلدى. X ئەسىرنىڭ بېشىدا تىبەت پادىشاھى (زەنپوسى) نىڭ ئەۋلادى تىسبۇزۇي سىلونىڭ مەزكۇر رايوندىكى تىبەتلىكلەر ئۈستىدىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشى بۇ رايوندىكى تىبەتلىكلەرنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى بەرپا قىلىشقا بولغان كۈرەشلىرىگە خېلى دەرىجىدە تۈرتكە بولدى. تىسبۇزۇي سىلو ئېھتىماللارغا قارىغاندا، 996 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان بولسا كېرەك. 1007 - يىلى (؟) كىشىلەر ئۇنى چىن تەڭگە (ھازىرقى شىنىڭ شەھىرىگە) ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئارىسىدا ئۇزۇن ئۆتمەي يەرلىك تىبەت قەبىلىلىرىنىڭ رەھبىرى دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. ئۇ كۆكنۇر رايونىدا تولۇق ھوقۇقلۇق ھۆكۈمران بولۇشتىن ئاۋۋال، يەرلىك بىرقانچە ئاقسۆڭەك ئائىلىلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ئۆزىنى ياقلىغان ئۇرۇقلار بىلەن بىللە چىداشقا مەجبۇر بولدى. X ئەسىرنىڭ بېشىدا، مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، مۇشۇ رايوندىكى تىبەت قەبىلىلىرىگە ئورتاق نام بولۇپ قالغان زۇڭكې دېگەن ئاتالغۇ پەيدا بولغان. تىسبۇزۇي سىلو مانا مۇشۇ زۇڭكې دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

مانا شۇ چاغلاردا زۇڭكېلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا، گەرچە تىسبۇزۇي سىلو بىلەن ئۇنىڭ بىرىنچى ۋەزىرى لى لى زۈن (ئىنچىن چېن لىن بۇچى) ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت ئۈچۈن

AltunOq

بولغان تالاش تارتىشلار تىبەتلىكلەرنى خېلىلا دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ قويغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ھەربىي ياردەم كۆرسەتكەنىدى مەنبەلەردە زۇڭگىلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ھەربىي ھەمكارلىق مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە مەلۇماتلار يوق.

مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەشتە زۇڭگىلار تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ تۇرۇلغان تېررىتورىيىلەر ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولدىن ئۇيغۇرلارنىڭ پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ يول ئۇزۇنراق، نىسبەتەن خەۋپسىز ئىدى ۋە سۇڭ دۆلىتى بىلەن دائىملىق باغلىنىشلارنى كاپالەتلەندۈرۈپ تۇراتتى. سۇڭ دۆلىتى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، زۇڭگىلار تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغان مەزكۇر يىپەك يولىنىڭ ئەھمىيىتى بەك چوڭ ئىدى. بۇ تاڭغۇت دۆلىتى تېررىتورىيىسىدىن ئۆتمەيدىغان بىردىنبىر يول بولۇپ، سۇڭ دۆلىتى ئۈچۈن مەلۇم مۇددەت خوتەن، تۇرپان ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا شەھەر ـ دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ تۇرۇشقا ئىمكان بەرگەنىدى. ئې. پېنكىس زۇڭگىلار تەرىپىدىن بېرىلگەن ياردەم جۇڭگوغا خىزمەت قىلىش ئارزۇسىنى شەرت قىلىپ قويغانىدى، دەپ ھېسابلايدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچى ئايال: «... ئۇيغۇرلار... زۇڭگىلارنىڭ جۇڭگوغا خىزمەت قىلىش ئارزۇسى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر كارۋانلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا ئالغانلىقى ئەتىجىسىدىلا جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇۋاپىق بولالىدى»① دەپ يازىدۇ. مۇشۇ خۇلاسىدە تىبەتلىكلەرنىڭ جۇڭگوغا قارىتا قانداقتۇر ئالاھىدە مۇناسىۋەتلىرى بارلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەردىكى گەپ «خىزمەت

---

① پېنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى»، 86 ـ بەت.

كۆرسىتىش» ئارزۇسىدا ئەمەس. گەپنى مۇنداق قويۇش، خەنزۇنى مەركەز قىلىش روھىدىكى «ياۋايىلار» نىڭ جۇڭگوغا سەڭگۇ خىزمەت قىلىش مەجبۇرىيىتىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. تىبەتلىكلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيلىرى بەك بىلىملىك دانا ئادەملەر ئىدى، سىياسىي ۋەزىيەتنى ئوبدان تەھلىل قىلالايتتى ۋە ئاشۇ ئەھۋالغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ھەرىكەت چارىلىرىنى تاللىۋېلىشقا قادىر ئادەملەر ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تىبەتلىكلەر مۇشۇ كەڭ رايوندا ئۇزۇن ۋاقىت كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان بىر پۈتۈن تىبەت دۆلىتىنىڭ قۇدرىتى تېپىپ تۇرغان زامانىنى تېخى ئۇنتۇپ قالمىغانىدى. ئۇلار ئۆز مەملىكەتلىرى ئۈچۈن خەۋپلىك ۋە ھېيلىگەر دۈشمەن جۇڭگو ئىكەنلىكىنىمۇ ياددا ساقلاپ تۇراتتى، شۇڭلاشقا پىنكسىنىڭ تىبەتلىكلەر سۇڭ دۆلىتىگە بىرەر بېسىمسىز ئادەتتىكىچىلا «خىزمەت قىلىش» ئارزۇسىدا بولىشى مۇمكىن، دېگەن پىكىرگە زادى قوشۇلغىلى بولمايدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىقى ئۇنىڭ قوشنىلىرىنىڭ (تاڭغۇتلار، قىتانلار) قىسمىغا قارشى تۇرۇشقا قادىر ئەمەسلىكى، ئۇنىڭ سىياسەتلىرى، ھېيلىگەر - نەيرەڭۋاز سىياسەتچىلەرنىڭ كۈرەشنىڭ ھەممە ئېغىرچىلىقىنى ئۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇن ئىتتىپاقچىلىرى (ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر) ئۈستىگە ئارتىپ قويۇشقا ئىنتىلىشلىرى، مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى مەملىكەت ئابرويىنىڭ ئۆسۈشىگە پۇتلىكاشاڭ بولدى. پەقەت كۈچلەرنىڭ رېئال ئورۇنلىشىشى ۋە تىبەتلىكلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگونىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىلىرى بولۇپ قېلىشى، كۆكنۇر تىبەتلىكلىرىنى مانا شۇ يۇقىرىقىدەك ھەرىكەتلەرنى قوللىنىشقا مەجبۇرلاپ تۇردى.

«2·11 [(داجۇن شەنفۇ زامانىسىنىڭ)] 4 - يىلىدىن باشلاپ، (6·11 — 1011 — 25·1 — 1012) زۇڭگې قەبىلىسى ساراي (سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ سارىيى — ئا. م.) تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن نۇرغۇنلىغان خەيرىخاھلىقلار ئۈچۈن تەشەككۈر بايان قىلىپ،

ئۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتىشكە باشلىدى. ھەممە بۇ ئەلچىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىگە يەتتى.»①

ئې. پىنكىس يۇقىرىقى نەقىلدىن كەڭ پايدىلىنىدۇ ۋە ئۆز كىتابىنىڭ تارىخىي قىسمىدا بۇ نەقىلنى كەلتۈرۈش بىلەن قايتا بىر بايان قىلىپ ئۆتىدۇ. شۇڭلاشقا زۇڭگېي قەبىلىسىنىڭ بۇ ئۇسۇل-چارىلىرىگە باھا بەرگەندە، بۇ تەتقىقاتچى ئايال جۇڭگو مەنبەسىنىڭ كۆز قارىشىنى تەكرارلىغىنى بەك ئېنىقتۇر. ئۇيغۇرلار بىلەن زۇڭگېيلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوبدان مۇناسىۋەتلەر سىبزۇي سىلونىڭ ئۇيغۇر خاقانىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنمەكچى بولغانلىقىنىڭ قاملاشماي قېلىشى نەتىجىسىدە تۇيۇقسىزلا بۇزۇلدى. ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، تويغا تېگىشلىك بوۋغا - سالاملار جايىدا بولمىغانلىقتىن، تىسبزۇي سىلونىڭ تەكلىپى رەت قىلىنـغان، لېكىن بۇنىڭدىكى سەۋەب باشقىچىرەك بولسا كېرەك. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار خاقانىنى كەلتۈرۈلگەن تارتۇقنىڭ مىقدارى قانائەتلەندۈرمىسە كېرەك، بۇ ۋەقەنىڭ ئېنىق ۋاقتى سۇڭ تارىخنامىسىدە كۆرسىتىلمىگەن، «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىمۇ كۆرسىتىلمىگەن. تېكىستنىڭ مۇھىم قىسىملىرىغا قاراپ مۆلچەرلىگەندە، بۇ ۋەقە 1013 - يىلى يۈز بەرگەن بولسا كېرەك. تىسبزۇي سىلو نىكاھىنىڭ رەت قىلىنىشىغا قاتتىق خاپا بولۇپ، ئۆز دۆلىتىدىن ئۆتىدىغان يوللارنى توراپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارغا ئېغىر زىيانلار يەتتى، ھەتتا سۇڭ دۆلىتىنىڭ 1012 - يىلى گەنجۇغا كەلگەن ئەلچىسىمۇ تاكى 1016 - يىلنىڭ 8 - ئېيىغىچە كەلگەن يولى بىلەن قايتىپ كېتەلمىدى. بۇ توقۇنۇش خاقان ياغلاقار ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 197 - جىلد، «ياۋايىلار» 1 - قىسمىنىڭ 4 - بۆلۈمى.

ئوغلى ياغلۇقو 1016 - يىلى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانغا قەدەر داۋام قىلدى. يېڭى خاقان ئۆز دادىسىنىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى سىياسىتىگە قايتا قاراپ چىقتى، سىڭلىسىنىڭ تويىغىمۇ رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن زۇڭگېلار بىلەن بولغان ياخشى مۇناسىۋەت يەنە ئەسلىگە كەلدى.

خاقان ياغلۇقو 1016 - يىلى شىلەنفۇنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار چېگراسىدا خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل نىسبەتەن خاتىرجەملىك ئورنىدى. 1016 - يىلى بىلەن 1028 - يىللار ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن زۇڭگې قەبىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر مەنبەلەردە كۆرسىتىلمىگەن. مانا مۇشۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزىنى بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا جىددىي بىر تىلغا ئالغۇدەك توقۇنۇشلارنىڭ بولمىغانلىقىنى، ئىناق قوشنىدارلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلىغانلىقى، دەپ قاراشقا بولسا كېرەك. 1028 - يىلىدىكى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا يۈز بەرگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلىگۈدەك ئىچكى سىياسىي ۋەزىيەت ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ ناھايىتى ئاز. يۈز بەرگەن ھالاكەتچىلىكنىڭ شۇ يەردىكى شەرت - شارائىتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىڭ تۈپەيلىدىن بولمىغانلىقى بەك ئېنىق. سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا مۇناسىۋەتلىك ۋە ئۇ خانلىق ئاھالىسىنىڭ تەقدىرى ھەققىدە بىزنى خەۋەرلەندۈرىدىغان، كەڭ تارقالمىغان بىر مەلۇماتنى نەقىل كەلتۈرىمىز:

«2·12 كېيىن، يۈەن - خاۋ شىلەنفۇنى ئىشغال قىلدى. بولۇجىنىڭ كونا قەبىلىلىرى كەيىن - كەينىدىن (تىسىزۇي سىلوغا) ئىتائەت قىلدى. [تىسىزۇي] سىلو بۇلاردىن باشقا بىر نەچچە ئون مىڭ ئۇيغۇرلارغا ئىگە بولدى. [تىسىزۇي] سىلوشەنجۇدا تۇردى، ئۇنىڭ غەربىدە لىڭ گۇ شەھىرى (قەلئەسى) بار ئىدى.

چىگىخەي، قوجۇ ۋە باشقا دۆلەتلەر ئارىسىدا سودا قىلىپ يۈرگەن ياۋايىلارنىڭ سودىگەرلىرى تىجارەت ئۈچۈن ھەممىسى شەنجۇغا كېلىپ توپلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تىبىزۇي سىلو چېيىپ ۋە كۆچىيىپ كەتتى.»①

① «مەنبەلەرنى تەتقىق قىلىش» 335 - جىلدە 72 - بەت

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى

جەمەت

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا دەرھال ئوتتۇرىغا چىقىدىغان بىرىنچى مەسىلە مەزكۇر خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغۇچى جەمەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىسىدۇر. گەنجۇ خانلىقىدا ئۇيغۇر خاقانلىقىنى سوراپ كەلگەن ياغلاقار ئۇرۇقى بىلەن ئانچە - مۇنچە تۇغقانچىلىق ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولامدۇ؟ د. پوزدنېيېۋ (Д.Позднеев) گەنجۇ ھاكىملىرى ئۈستىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «بىز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى بالدۇر پان - تې - لى Пан - Те - Ли رەھبەرلىكىدە غەرب تەرەپكە يىراقلىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلىمىز. ھازىر ئۇلار گەنجۇدا مۇستەھكەم ئورۇنلىشىۋالدى ۋە ئۇلارنىڭ خانى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يىراق غەربتىكى تىيانشان ئېتەكلىرىدىكى ئەللەرگە ۋە شەرقىي تۈركىستانغىچە كېڭەيتتى»[1]. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئاپتور گەنجۇنى سورىغان ئادەملەر پان تېكىننىڭ ئەۋلادلىرى، بەلكىم ئۇنىڭ ئۆزى مۇشۇ يەردە ئۆتكەن بىرىنچى ھۆكۈمران، دەپ تەخمىن قىلغانغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە پوزدنېيېۋ شۇ چاغلارنىڭ ئۆزىدىلا نەنسەن تېغى ئېتەكلىرى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋە «تىيانشان ئېتەكلىرىدىكى ئەللەر» نى (جۇڭغارىيىنى دېمەكچى — ئا.م) ئۆز تەركـ

---

[1] «ئۇيغۇرلار تارىخىدىن ئوچېرك» 1899 - يىل، پېتېربۇرگ نەشرى، 98 - بەتكە قاراڭ.

ىمگە ئالغان بىرلىككە كەلگەن بۈيۈك ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. مەزكۇر دائىمىي ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەتكەن چاغدا ئۇنىڭ بولۇپ تۇرغان تېگىن دېگەن ئۇنۋان ئۇنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان ئورۇنغا مەنسۇپ ئادەم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى بۇ ئۇنۋان خاقانىنىڭ بالىلىرىغا ۋە كىچىك ئۇكىلىرىغىلا بېرىلەتتى. ئې. پىنكىس يەنە مۇشۇ گورۇپپا ئۇيغۇرلارنى تىلغا ئېلىپ: «ۋەزىر ساجى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرغان ئون بەش ئورۇقنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى غەربىي - شىمال تەرەپكە كېلىپ (تاڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەرى بويىچە چاڭئەننى مۆلچەرلەپ كەلگەن ئادەم)، شىنجاڭنى ۋە گەنسۇنىڭ غەربىي شىمالىنى ئىگىلىۋالىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەخمىن قىلىنىشىچە، ئۆلتۈرۈلگەن خاقاننىڭ جىيەنى پانتېلى ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن بىللە ئىدى» دەپ كۆرسىتىدۇ. ھەر ئىككى ئاپتورنىڭ خاقانات تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ چىقىپ، يېڭى تېررىتورىيىلەرگە كەلگۈچىلەرنىڭ ئورۇنلىشىشىدىن كېلىپ چىققان نەتىجىلەرنى ۋە پانتېكىننىڭ رولىنى توغرا ئىزاھلاپ بېرەلمەسلىكى «كونا تاڭنامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە» نىڭ مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تېكىستلىرىنى دېگەندەك ئېنىق چۈشىنىپ كېتەلمىگەنلىكىدىن بولغان. بۇ ھەممىگە كەڭ ئايان تېكىستلەر بولۇپ، بارلىق تەتقىقاتچىلار جۈملىدىن ئې. پىنكىسمۇ مۇشۇنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. بۇ يەردە كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدىغان بىر ئىش د. پوزدنېيېۋنىڭ كىتابى نەشر قىلىنىپ ئارىدا 70 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا بىرەر ئىلگىرىلەشنىڭ بولمىغانلىقىدۇر.

مۇشۇ مەنبەلەردە بولۇپمۇ «يېڭى تاڭنامە» دە، خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچكەن ئايرىم - ئايرىم گورۇپپىلارنىڭ پەقەت ئۆز ئالدىغىلا كۆچۈپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ئىدىيە ئىنتايىن ئېنىق قىلىپ سىڭدۈرۈلگەن. ئې. پىنكىس بولسا ئۆز ئىدىيىسىنى

قالغا سۇرۇپ تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئىنتايىن ئېنىق ئىشەنچلىك مەلۇماتلار گەنجۇنى پانتېلنىڭ ئىز باسارلىرىنىڭ ئىدارە قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، بۇنىڭغا قاراپ پۇ - گۇ - جۇن بىلەن پانتېلنىڭ ئۆتمۈشتىكى مۇناسىۋەتلىرى توغرۇلۇق ھېچقانداق خۇلاسىگە كەلگىلى بولمايدۇ»①. گامىلتون بولسا پانتېكىن ۋە بۇكۇ - چىننى گەنجۇ خانلىرى رويخېتىگە كىرگۈزمەيدۇ، ئەمما ئۇلارنى غەرب تەرەپتىكى يېڭى دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى دەپ تامامەن توغرا ھېسابلايدۇ. پېنكىسكە «گەنجۇنى باشقۇرۇپ تۇر- غانلار پان تېكىننىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى» دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا ئاساس بولۇپ بەرگەن «ئىنتايىن ئېنىق ئىشەنچلىك مەلۇماتلار» قايسىلار ئىدى؟ بۇ «كونا تاڭنامە»نىڭ 4.1 - تىكىستىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ يەردە بىز شۇ تېكىستنىڭ بىر قىسمىنى نەقىل كەلتۈرىمىز: «پاتې- تېلى ئۆزىنى شۇ چاغلاردا خاقان دەپ ئېلان قىلىپ، قۇم- لۇق چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالىدى، لېكىن كېيىنچىرەك ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاجىزلىشىپ كەتتى، سارايدىكى خادىملىرى بولسا كۆچىيىپ كەتتى. گەنجۇدا ياشاۋاتقان ئۇي- غۇرلار قەدىمكىدەك گۈللەپ - ياشناپ تۇرغان دەرىجىگە كۆتۈرۈ- لەلمىدى.» مانا مۇشۇ تېكىستتە پان - لې (پان تېكىن) توغرى- سىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى توغرىسىدىكى بايانلار بىلەن ھېچقانداق باغلىغىلى بولمايدۇ. بۇ تۇرلۇك ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ئۈستىدىكى مەلۇماتتۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە تېكىست پان تېكىن قۇملۇق چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىدى، دەپ ئىنتايىن ئېنىق قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇ رايون بولسا تۇرپان، ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەردۇر. تاكائو مورى ياسۇ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىگە بېغىش- لانغان مەخسۇس ماقالىسىدە: «ئابې تاكېئو (T.Aбe) نىڭ كۆرسەت- كىنىدەك، ئەنشى ۋە خېشى (كۇچا ۋە نەسەن تېغى ئېتەكلىرى —

① ئې. پېنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى»، 60 - بەت.

گەنجۇ خانلىرى

تەرتىپى	ئىدارە قىلىپ تۇرغان يىللار	ئۇيغۇرچە ئىسمى	خەنزۇچە ئىسمى	ئۇنۋانى
1	?—924	——	رېن مەي	ئىنتى
2	926—924	ئارىنوز (تېكىن)	——	——
3	?—926	ئادىروك (ئادۇيۇي)	——	——
4	?—933	——	رېن يۈي	شۈن خۇا
5	(?)940-934	——	رېن مەي	فېن خۇا
6	?—976	(خاقان)	——	——
7	(?) - 796 (?) -1004	گەنجۇ ۋە شاجۇنىڭ ياغلاقار بىلگە خاقانى	——	——
8	1004 (?) —1016	ياغلاقار	——	جۇن شۈن باۋدې
9	1006 (?) -1023	——	گۇيخۇا	خۇەيىنىڭ شۇەنخۇا
10	(?) 1023 (?) -1025	——	تۇڭ شۈن	گۇيخۇا باۋشۈن
11	(?) 1025 (?) -1028	——	باۋگو	——

ئا. م.) ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋەتتى بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان «B» بەلگىسى قويۇلغان مەنبەلەردىكى مەلۇمات — ھەر ئىككى گۇرۇپپىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ۋەتىنىنى تاشلاپ كۆچكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ بىر ياغلاقار ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققانلىقى تۇپەيلىدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئالاقىلەرنى تەكىتلەشتىنلا ئىبارەت» دەپ يازىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى سوراپ كەلگەن جەمەتنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەخسۇس مۇشۇ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن تەتقىقاتچىلاردا ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردا XI ئەسىردە يۇرت سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ كۆپچىلىكى ياغلاقار ئىسمىدا بولۇپ كەلگەن (120 - بەتتىكى جەدۋەلگە قاراڭ).

مەزكۇر جەدۋەلنى گاملتون ۋە پىنكسىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە نەقىل كەلتۈرگەن.

مۇشۇ يېقىندىلا ياپون تەتقىقاتچىسى مىدزۇتانى يوسىرو گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا يۇرت سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ سانى مەسىلىسىگە قاراپ ئۆتتى، ئۇ ۋاڭ رېۋىنىڭ خۇلاسىلىرىنى (بۇ توغرۇلۇق بىز تۆۋەندە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمىز) توغرا دەپ ئېتىراپ قىلغىلى بولمايدۇ، رىن مەي ئىسىملىك ئىككى خاقان ئۆتكەن دەپ ھېسابلايدىغان د. ر. گاملتوننىڭ پىكرىگە قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. مىدزۇتانى ئۆزى بۇ يەردە ئۆتكەن خاقانلارنىڭ رويخىتىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. بۇ رويخەت د. ر. گاملتون بىلەن ئې. پىنكسىنىڭ رويخىتىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ:

رىن مەي (IX · 924 — ؟)

دىئىن (924 · IX — 926)

ئادرۇك (926 — 928 (؟))

رىن يۈي (934 — II • 928)
رىن مەي (934 — 940)
جىن چۈن (؟)

بىرىنچى جەدۋەلنى كۆزدىن كەچۈرگەن ۋاقتىمىزدا، بىر قانچە خاقانلارنىڭ تەختتە ئولتۇرغان ياكى ئۆلگەن ۋاقتىنىڭ يىللىرىنىڭ يوقلۇقى دەرھال كۆزگە چېلىقىدۇ، باشقا كۆپچىلىك خاقانلارنىڭ يىللىرىنىڭ ئېنىقلىقى گۇمان پەيدا قىلىپ قويىدۇ ۋە ئۇنى ئېنىقلاپ چىقىش لازىم بولىدۇ. مىدزۇتانى يوسىروتوزگېن رويخەتتە بەزى يىللار ئېنىقلانغان. ئې. پىنكس بىرىنچى جەدۋەلگە كىرگۈزۈلگەن 6 - نومۇردىن 11 - نومۇرغىچە بولغان ھەر بىر خاقانغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرنى ئەستايىدىل ئانالىز قىلىپ چىققان. ئۇ يەنە كەلتۈرگەن يىللار توغرۇلۇق تەپسىلىي چۈشەنچە بەرگەن. رويخەتتىكى 1 - نومۇردىن 5 - نومۇرغىچە ئارىلىقتىكى خاقانلارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچە ماتېرىياللارنى د. ر. گاملتوننىڭ يازغانلىرىدىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ تەقدىم قىلىنغان يىللار ئۈستىدە يەنە قوشۇمچە بىر نەرسە دېيىش بەك تەس گەپ. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ ئالمىشىشىغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق مەسىلىلەر يېڭى ماتېرىياللارنى جەزمەن قولغا كەلتۈرۈپ ئىنچىكە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدىلا ئۈزۈل - كېسىل ھەل بولىدۇ.

گەنجۇنى سوراپ كەلگەن خاقانلارنىڭ سانىغا مۇناسىۋەتلىك ئۆزىمىزنىڭ بەزى ئوي - پىكىرلىرىنى ئېيتىشتىن ئاۋۋال، شىنىڭ جياشىڭ، چېڭ سۈلۇ، موگۇاڭۋېنلار يازغان كىتابتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن خاقانلار رويخىتىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى پىكىرلىرىمىزنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈر دەپ ھېسابلايمىز. بۇ رويخەت ئاساسەن، «سۇڭنامە»نىڭ 490 - جىلدىنىڭ تېكىستلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن ۋە بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئېنىقسىزلىق ۋە خاتالىقلار بار، بۇ خاتالىقلار بىرىنچى قول مەنبەلەردىن كۆچۈرۈپ كې-

لىنگەن. مەسىلەن، ئاپتورلار گەنجۇ خانلىرىنىڭ رويخېتىگە كۆچانى سوراپ تۇرغان لۇشىن دېگەن ئادەمنى كىرگۈزۈپ قويغان، ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ رويخېتىدە گەنجۇنى سورىغان ئويغۇرلار جەمەتىنىڭ ئاتا - بوۋىسى پاتېكىن ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ، مەزكۇر تەتقىقاتچىلارنىڭ مەنبەلەرگە تەنقىدىي كۆز بىلەن مۇئامىلە قىلالمىغانلىقى ئۇلار تەقدىم قىلغان رويخەتنى تەھلىل قىلىشقا ئەرزىمەيدىغان نەرسە قىلىپ قويىدى.

ئالىملار گەنجۇنى 976 - يىلدىن 990 - يىللار ئارىلىقىدا سوراپ كەلگەن ھەممە خاقانلارنىڭ ۋە شۇنىڭدەك كېيىنرەك ئۆتكەن خاقانلارنىڭ بىرقىسمى مەنبەلەردە پەقەت تۈركچە ياكى پەقەت خەنزۇچە ئىسىم بىلەن بايان قىلىنغانلىقىغا دىققەت قىلىپ كەلگەنىدى، مانا مۇشۇ ئەھۋال جۇڭگو مەنبەلىرىدە تىزىمغا ئېلىنغان بىر خاقاننىڭ ئىككى قېتىم تۈرلۈك ئىسىملار بىلەن پېزىلىپ قالدىمىكىن، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويۇشقا مەجبۇر قىلدى. يەنى ئەمەلىيەتتە خاقانلار رويخېتىدە كەلتۈرۈلگەن سانغا قارىغاندا، ئاز بولسا كېرەك، بۇ ئاددىي مەسىلە ئەمەس. مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلى جىددىي ئىختىلاپلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، تەتقىقاتچىلار مەنبەلەردە چوڭ ئېنىقسىزلىق ۋە جىددىي زىددىيەتلەر بارلىقىغا دىققەت قىلىپ قالدى. بۇنىڭ ئۆزى خاقانلارنىڭ توغرا سانى زادى قانچە، دېگەن سوئالنى قويۇشقا ھەقلىق قىلىپ قويىدى.

ئەھۋاللارغا قارىغاندا، «دى ئىن»، «ئادروك» ۋە «رىن يۈي» دېگەنلەر بىر شەخس بولۇشى كېرەك، دېگەن پىكىرنى بىرىنچى بولۇپ قويغان كىشى ۋاڭ رىۋېي بولسا كېرەك. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ پەرىزىنى 1936 - يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە ئوتتۇرىغا قويدى. ۋاڭ رىۋېي ئۆزىنىڭ پەرىزىنى ئىسپاتلايدىغان ئاساس سۈپىتىدە «كىتابلار جەۋھىرى» دېگەن كىتابتىكى تېكىستلەردىن پايدىلانغان.

«2.13 مۇشۇ يىلى (تۇڭگۇاڭ 2 ـ يىلى، 925. I. 26 — 924. II.
8) رىن مەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى دىگەن زۇ (卒) (؟)
ئادرۇك تەختىگە ئولتۇردى. ئوردىغا ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەت-
تى. تىيەنچېڭنىڭ 3 ـ يىلى (929. II. 12 — 928. I. 26)
خاقاننىڭ مەملىكىتىدە خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلىپ
تۇرغۇچى رىن ـ يۈي ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى؛ ئىمپېرا-
تور مىڭ زۇڭ (明宗 926 — 933) رىن يۈينى شۈن خۇا ئۇنۋا-
نى بىلەن خاقانلىققا تەيىنلىدى. كېيىنكى جىن (后晋 936 —
947) دۆلىتى تيەنفۇ (天福) تۆتىنچى يىلىدا فېن خۇا ئۇنۋانى
بىلەن خاقانلىققا تەيىنلەندى»①. مۇشۇ تېكىستنى تەرجىمە قىلغان
ۋاقىتتا دىگەن (تېكىن ئۇنۋانى) ئىسمىدىن كېيىن (؟) خاتالىق
بار دېگەن تەخمىننى بىز ھېسابقا ئالدۇق. «ئەمدى مۇشۇ ۋەقەلەر
«بەش دەۋر» تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەردە تۆۋەندىكىچە بايان
قىلىنغان:

«2.14 شۇ يىلى (تۇڭگۇاڭ 2 ـ يىلى 925. I. 26 — 924. II. 8)
رىن مەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭغا ئۇكىسى دىگەن ۋارىسلىق قىل-
دى. ئۇيغۇرلار تۇتۇق ئەنچەن شەن ۋە باشقىلارنى ئەۋەتتى.
تۇڭگۇاڭ (926. V. 14 — 15.II) نىڭ 4 ـ يىلى دىگەن ۋاپات
بولدى. ئادرۇك ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. تيەنچېڭنىڭ 2 ـ يىلى
(928. I. 25 — 927. II. 5) دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى ۋاقىتلىق باش-
قۇرۇپ تۇرغۇچى رىن يۈي ۋاڭ ئوردىسىغا لى ئاشەن ۋە باش-
قىلارنى ئەۋەتتى. ئىمپېراتور مىڭ زۇڭ (925 — 938) ئەۋەت-
كەن ئەلچى رىن يۈيگە ‹شۈن خۇا› (مەدىنىيەت يولى بىلەن ماڭ-
غۇچى) خاقان ئۇنۋانىنى تەقدىم قىلدى. جىن دۆلىتىنىڭ ئىمپې-
راتورى (كېيىنكى جىن 936 — 946) گاۋزۇ (高祖) يۇرت سوراپ
تۇرغان مەزگىلدە ئۇنىڭغا يەنە يېڭىدىن ‹فېن خۇا› (مەدەنى-
يەتنى قوبۇل قىلغۇچى) خاقان ئۇنۋانى بېرىلدى. ئادرۇكنىڭ

① «كىتابلار جەۋھىرى» 467 ـ جىلد 140 ـ بەت.

دىمىنغا قانداق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقى نامەلۇم، ئۇنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتىمۇ نامەلۇم. ردىن يۇيگە كەلسەك، ئۇ «بەش دەۋر» مەزگىلىدە ئوردىغا دائىم ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى، تارىخى كىتابلاردا بۇ توغرۇلۇقمۇ خاتىرىلەر يوق.»①

مۇشۇ ئىككى خاتىرە گەرچە بىرىنچى قول مەنبەگە ئاساسلانغاندەك بولسىمۇ، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دىكى مەلۇماتلار: «كىتابلار جەۋھىرى» دىكى 2.13 - تېكىستىنىڭ كېڭەيتىلگەن ۋە ئېيىقسىزدىن تەھرىرلەنگەن نۇسخىسىدەك كۆرۈنىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، «بەش دەۋر تارىخى» نىڭ ئاپتورى «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ چۈۋالچاق تېكىستىنى كۆرۈپ ئېنىقلاشقا ئۇرۇنغان بولسا كېرەك. لېكىن بۇ ئۇنى قىلالمىغان، بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلىقىنى دىئىن بىلەن ئادروكنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان ۋاقتىنىڭ يىللىرى توغرۇلۇق قىلغان پىكىرلىرى ئىسپاتلاپ تۇرمامدۇ، ئۇۋياڭ شۇ «بەش دەۋر تارىخى» نى يازغان چاغدا، «كونا بەش دەۋر تارىخى» ئۇنىڭ قولىدا بارئىدى. بۇ كونا تارىخنامىدىمۇ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا خاقانلارنىڭ ئالماشقانلىقلىرى توغرۇلۇق مەلۇماتلار بار، لېكىن بۇنىڭدىكى مەلۇمات «كىتابلار جەۋھىرى»دىكىگە قارىغاندا ئازراق. تەتقىقاتچىلار دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقلار توغرۇلۇق تولۇق تەسەۋۋۇرغا كېلىشىمىز ئۈچۈن مۇشۇ تېكىستىنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

«2.15 شۇ يىلىنىڭ 11 - ئېيىدا (تۇڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى، 29 .XI — 28 XII 924) ردىن مەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان ئۇكىسى دىئىن تۇتۇق ئەنچەن (ئەنچەن شەن) ۋە باشقىلارنى ئوردىغا ئولپان بىلەن ئەۋەتتى. دىئىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭغا ئادروك ۋارىسلىق قىلدى.

① «بەش دەۋر تارىخى»، 74 - جىلد، 102 - بەت.

ئوخشاشلا مەشھۇر ئاتلاردىن ئىبارەت سوۋغا-سالاملارنى ئەلچىلەر بىلەن ئوردىغا ئەۋەتىپ تۇردى. تيەنچېڭ 3 - يىلىنىڭ 2 - ئېيىدا (928 .III 2 — .II 24) خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئۆتەپ تۇرغان رېن يۈي تۈتۈق ... ئەۋەتتى.» ①

ۋاڭ رىۋېينىڭ مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرى كىشىنى ئۆزىگە بەك جەلپ قىلىدۇ ۋە تولۇق راستەكلا كۆرۈنىدۇ. ئەگەردە بۇ ئۇزۇل-كېسىل مۇئەييەنلەشتۈرۈلسە، بىز خاقانلارنىڭ ئالمىشىشى توغرۇلۇق ئېنىق ۋە خېلىلا ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز. «كىتابلار جەۋھىرى» دىن ئېلىنغان 2.13 تېكىستكە قارىغىنىمىزدا «تۆگىدى»، «ۋاپات بولدى»، «ئەسكەر» مەنىسىدىكى «卒» (زۇ) خېتى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

«卒 — زۇ» خېتى «دېئېن» سۆزىدىن كېيىن كېلىدۇ ۋە يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مېنىڭ تەرجىمەمدە «دېئېن» سۆزىگە سىزىق (—) بىلەن قوشۇلغان. ۋاڭ رىۋېي مەزكۇر تېكىستنىڭ شۇ قىسمىنى تۆۋەندىكىچە ئىزاھلايدۇ: دېئېن — تۈركچە تېكىن دېگەن ئۇنۋاندۇر. ئادۇيۈي (ئادروك) تۈركچە ئىسىمدۇر، «رېن يۈي» بولسا ئۇنىڭ خەنزۇچىلاشقان ئىسمىدۇر. ئەپسۇسكى، ۋاڭ رىۋېي بۇ يەردە زۇ (卒) خېتىنىڭ بارلىقىنى ھېچقانداق چۈشەندۈرمەيدۇ، ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇنى ئاددىيلا ھالدا ئارتۇقچە ھەرپ خاتالىقى، دەپ قارىسا كېرەك. ئەگەردە تېكىستتە ھۇشۇ خەت بولمىغان بولسا، بۇنىڭدا ھېچقانداق گۇمان تۇغۇلمىغان بولارئىدى، ئۇ ھالدا بۇنى ئىشەنچ بىلەن «ئۇنىڭ ئۆكىسى تېكىن ئادروك تەختكە ئولتۇردى ...» دەپ تەرجىمە قىلغىلى بولاتتى. ئۇنىڭ ئايىغىدا كەلگەن «رېن يۈي» دېگەن ئىسمىنى تۈركچە «ئادروك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئېكۋىۋالېنتى، دەپ باتۇرلۇق بىلەن قاراشقا بولاتتى. مەلۇمكى، «كىتابلار جەۋھىرى» دە تۈرلۈك ئېنىقسىزلىقلار، خاتالىقلار، ئايرىم خەتلەرنى توغرا يازماس-

① «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 138 - باب، 40 - بەت.

لىقلار داۋىم ئۇچراپ تۇرىدۇ، شۇڭلاشقا مۇشۇ تېكىستنىڭ ئۆزىدى-
مۇ ئوشۇق ھەرپنىڭ يېزىلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىش، بۇنىڭ
ئۆزدىگە ئەجەبلىنىش كەتمەيدۇ.

2.13 — تېكىستتە داۋىر قوشۇمچە قىلىپ باشقا پېكىرلەرنىمۇ دېيىشكە
بولىدۇ. ئۇ پېكىرلەر ۋاڭ رىۋېينىڭ نۇقتىسىنەزەرىنى جەزمەن قۇۋۋەت-
لەيدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغىنى
«كىتابلار جەۋھىرى»دە قاتار كەلگەن «ئۇكىسى»، «تېگىن» (دېگىن)
ۋە رىن يۈي، سۆزلىرىنىڭ ئىچكى مەنىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە
ئۇيغۇن كېلىشىدۇر. «ئۇكىسى»دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ ئولتۇرۇش-
نىڭ لازىمى يوق. «تېگىن» تۈركچە ئۇنۋان بولۇپ، خاقاننىڭ
بالىلىرىغا ۋە ئۇكىلىرىغا بېرىلىپ كېلەتتى، «رىن يۈي» دېگەن
ئىسمىدىكى بىرىنچى ئىروگلىف «رىن - مەي» دېگەن ئىسمى-
دىكى بىرىنچى ئىروگلىف بىلەن ئوخشاشتۇر. بۇنىڭدىن شۇنى
كۆرگىلى بولىدۇكى، خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە رىن يۈي
خاقاننىڭ ئۇكىسى بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇ رىن مەيدىن
كېيىن تەختتە ئولتۇرغان.

جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرى خاقانلارنى «خىزمەتكە تەيىنلەش»
ۋە ئۇلارغا ھۆرمەت ئۇنۋانلىرى بېرىش تەرتىپ - قائىدىسىنى
قەتئىي يوسۇندا يۈرگۈزۈپ كەلگەنلىكىنى بىز بىر نەچچە قېتىم
كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا بۇ ئىشنى بېجىرىشنى «بەش دەۋر»
مەزگىلىدىكى ئاجىز دۆلەتلەرنىڭ ئىمپېراتورلىرىمۇ ئۇنۇت-
تۇپ قالغىنى يوق. بۇ يەردە سۆزلىنىۋاتقان خاقانلارنىڭ ئورۇن
ئالمىشىشى كېيىنكى تاڭ دۆلىتى (923 — 936) مەۋجۇت بولۇپ
تۇرغان ۋاقىتلاردا يۈز بەردى. خاقان رىن - مەي 924 - يىلى
«يىلىڭ يى» (باتۇر ۋە ئادىل) دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولدى ۋە شۇ
يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى خاقان رىن - يۈي بو-
لۇپ، ئۇمۇ ھۆرمەت ئۇنۋانلىرىغا سازاۋەر بولدى، بۇ ئىش 929 -
يىلى يۈز بەردى. رىن - مەي بىلەن رىن - يۈي ئارىلىقىدا

ھەنە ئىككى خاقان (دىشىن ۋە ئادروك) يۇرت سورىدى، لېكىن نېمە ئۈچۈن جۇلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە ئۇلارغا ھۆرمەت ئۇنۋانلىرى بېرىش ئىشلىرى قىلىنمىدى؟ «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» دە تەكىتلىنىپ كۆرسىتىلىشىچە: «رەن يۈي خاقان ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلغۇچى» ياكى «دۆلەت ئىشلىرىنى ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇرغۇچى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭ ئۆزى خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش يولى بويىچە ئىزاھلىغاندا، كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورى تەرىپىدىن رەن - يۈينىڭ خاقانلىق ئورنىنىڭ ئېتىراپ قىلىنمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. گەپلەرنىڭ مۇشۇنداق قويۇلۇشى ئەمەلىيەتتە تەختكە ئولتۇرغان ۋاقىت بىلەن ئۇنى ئېتىراپ قىلىش (تەيىنلىنىش رەسمىيەت قەغەزلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىش) ۋاقتى ئارىلىقىدا خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل ۋاقىت ئۆتكەن چاغدىلا تېكىستلەردە شۇنداق كۆرسىتىلىدۇ. مەلۇمكى، ئۆز - ئۆزىگە خوجا مۇستەقىل دۆلەتنىڭ باشلىقىنى «خىزمەتكە تەيىنلەش» ئىشى بەك ئۇزۇن بىر جەرياندۇر، ساراي ئىشخانىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا ئۇنى ئېتىراپ قىلىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىشكە ئۈلگۈرمىگەن بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى مىدزۇ تانى يوسىروفنىڭ كۆز قارىشى بويىچە رەن - يۈينىڭ تەختكە ئولتۇرۇشى 928 - يىل 2 - ئايدا يۈز بەرگەنىكەن.

ۋاڭ رىۋېي ئۆز پىكرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن سۇڭ دۆلىتى تارىخىدىنمۇ نەقىللەر كەلتۈرىدۇ. بۇ يەردە ئاھايىتى ئېنىق قىلىپ: «رەن - يۈي رەن - مەيگە ۋارىسلىق قىلدى» دەيدۇ.

«2-16» كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ (923 — 936) تۇڭگۇاڭ (同光) يىللىرى (923 — 926) مەزگىلىدە دۆلەت باشلىقى رەن - مەيگە خاقان دېيىن - يى، دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى. رەن - مەي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ كىچىك ئۆكىسى رەن - يۈي

تەختكە ئولتۇردى؛ ئۇنىڭغا خاقان «شۈن خۇا» (مەدەنىيەت يولى بىلەن ماڭغۇچى) ئۇنۋانى بېرىلدى، كېيىنكى جىن دۆلىتىنىڭ (936 — 947) تيەنفۇ (天福) يىللىرى (936 — 943) مەزگىلىدە يۇقىرىقى ئۇنۋان خاقان «فېن خۇا» (مەدەنىيەتكە ھۆرمەت قىلغۇچى) ئۇنۋانىغا ئۆزگەرتىلدى. رېن - يۈي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئوغلى جىن - جۇن ۋارىسلىق قىلدى①».

خاقان رېن - يۈينىڭ ۋارىسى جىن - جۇن توغرۇلۇق مەلۇماتلار «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دىمۇ كۆرسىتىلگەن:

«247 كېيىنكى جىن (后晋) دۆلىتىنىڭ تيەنفۇ يىللىرى مەزگىلىدە دۆلەت باشلىقى رېن - يۈيگە فېن خۇا خاقان ئۇنۋانى بېرىلدى. رېن - يۈي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى جىن جۇن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى، ئىمپېراتور تەيزۇ (太祖) (960—976) نىڭ جيەنلۇڭ (建隆) ئىككىنچى يىلىنىڭ 12 - ئېيىدا (962 - يىل 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگىچە) جىن جۇن سارايغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن ئولپان تەقدىم قىلدى②».

ئې. پىنكىس ۋاڭ رىۋېينىڭ بۇ كۆز قاراشلىرىغا قارشى چىقىپ، كېيىنكى مەنبە — سۇڭ تارىخىدىن ئۇنىڭدىن كۆپ بالدۇرقى ئىشلارنى بىكارغا چىقىرىش ئۈچۈن ئىسپاتلار كەلتۈرۈش توغرا ئەمەس، دەپ ھېسابلايدۇ③. بۇ تەنقىد تولۇق ئورۇنلۇقتۇر. لېكىن سۇڭ تارىخىنى يازغۇچىلارنىڭ ھازىر يوقىلىپ كەتكەن ئەسەر ۋە ماتېرىياللاردىن پايدىلانغانلىق ئېھتىماللىقىنىمۇ ئەستە تۇتۇش لازىم.

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 - باب، 130 - بەت.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 197 - جىلدە «باۋئىيلار ھەققىدە قىسسە»، 1 - باب، 4 - بۆلۈم.

③ پىنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» 185 - بەت.

بۇنىڭدىن خېلىلا بالدۇرقى مەنبەلەر ئۈستىدىمۇ بىر نەچچە ئېغىز گەپ قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئې. پېنكىسىنىڭ پىكرىچە، بۇ مەنبەلەر پېنكىسىنىڭ كۆز قارىشىنى تولۇق ئىشەنچلىك هالدا ئىسپاتلايدىكەن. «كونا بەش دەۋر تارىخى» 974 - يىلى يېزىلغان، «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» بولسا ئۇنىڭ ئاپتورى ئوۋياڭ شۇنىڭ ۋاپاتىنىڭ ئالدىدىلا يېزىپ تاماملانغانىدى. بۇ ئادەم 1072 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، «كىتابلار جەۋھىرى» (1005 — 1013 - يىللاردا يېزىلغان) گە ۋە بولۇپمۇ «كونا بەش دەۋر تارىخى» غا سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كېيىنكى مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوۋياڭ شۇ «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نى يازغان چاغدا شۇ چاغدىكى دەۋرنى تەپسىلىي بايان قىلغانىدى، «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «كىتابلار جەۋھىرى» دىن ئىبارەت ئىككى ئەسەر ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغانىدى. ئېھتىمال، ئۇ «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ تېكىستىنى ئاساس قىلغان بولسا كېرەك. بۇنىڭدا ئارتۇقچە يېزىلىپ قالغان زۇ (卒) خېتى بار ئىدى. ئوۋياڭ شۇ «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ تېكىستىدە مۇھىم سەۋەنلىك بار دەپ بىلىپ، ئۇنى «كونا بەش دەۋر تارىخى» غا ياكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىنمىغان قانداقتۇر باشقا مەنبەگە قاراپ، ئۇنىڭدىن تېگىشلىك قوشۇمچە يىل - ۋاقىتلار ئالغان بولسا كېرەك. كېيىنكى جىن دۆلىتى (936 — 946) تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن، مەركەز دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىشنى يەنە بىر قېتىم رەسمىيەتتىن ئۆتكۈزۈشنى ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغا فىن - خۇا دېگەن باشقا ھۆرمەت ئۇنۋانىنى تەقدىم قىلىشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلىمىدى، دېگەن مۇھاكىمىنى ئوۋياڭ شۇ ئۆزىنىڭ «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدە قايتا تەكرارلىشى ئۇ-

نىڭ «كىتابلار جەۋھىرى» ياكى ئۇنىڭدىن تېخىمۇ بالدۇرقىراق مەنبەلەردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا «كىتابلار جەۋھىرى» (2·13 ـ نەقىلگە قاراڭ) دە مەزكۇر تېكىستنى بايان قىلىشى ئۇنىڭ يۇقىرىقى كىتابلاردىن پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مىدزۇتانى يوسىرو ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ماقالىسىدە جۇڭگو مەنبەلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىپ، ۋاڭ رېنمېينىڭ سۆلچەرى ئاساسسىز، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. ياپون تەتقىقاتچىسى بۇ مەسىلىدە د. ر. گامىلتونغا تولۇق قوشۇلىدۇ. مىدزۇتانى يوسىرو دىمىن ۋە ئادروك دېگەن ئايرىم خاقانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تۆۋەندىكى تېكىستنى نەقىل كەلتۈرىدۇ:

«2·18 تۇڭگۇاڭ 2 ـ يىلىنىڭ 11 ـ ئېيىدا بىن ـ شىن كۈنى (924 ـ يىلى 11 ـ ئايىنىڭ 30 ـ كۈنى) لىن ۋۇدىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى رىن ـ يۈي ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئۇكىسى دىمىن دۆلەت ئىشلىرىنى ۋاقىتلىق باشقۇرۇشقا كىرىشتى، دېگەن خەۋەرلەر كەلدى»①. «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە دىمىننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتتىن باشقا، ئۇنىڭ ۋاپات بولغانلىقى توغرۇلۇقمۇ خەۋەر بار.

«2·19 ئۇشبۇ يىلىنىڭ (تۇڭگۇاڭنىڭ 2 ـ يىلى) 11 ـ ئېيىدا (29 · XI — 26 XII · 924) رىن يۈي ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئۇكىسى دىمىن تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ۋە تۇتۇق ئەنچەن ۋە (ئەنچەن شەن) باشقىلارنى سارايغا ئەۋەتتى. دىمىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋارىسى ئادروكمۇ ئەلچىلەر بىلەن مەشھۇر ئاتلاردىن ئولپان ئەۋەتتى②».

مىدزۇتانى يوسىرو «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تۆرلۈك مەن-

① «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 32 ـ باب، 8B ـ بەت.

② «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 28 ـ باب.

AltunOq

بەلەردە كۆرسىتىلگەن ئادروككىچە بولغان خاقانلارنىڭ ئالمىشىشىدىكى ئىزچىللىقتا جىددىي زىددىيەتلەر يوق دەپ تەكىتلەيدۇ. ئۇ يەنە «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە دىئىننىڭ ۋاپات بولغان يىلىغا — تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلىغا (926. V. 14 – 15.II) دىققەت قىلىدۇ (2.14. تېكىستكە قاراڭ). بۇنىڭدىن بالدۇرقىراق مەنبەلەر («كونا بەش دەۋر تارىخى»، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر») دە بۇ يىل - دەۋرلەر يوق. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلىدا، مەنبەلەردە، ئادروك خاقاننىڭ تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلى 1 - ئاينىڭ بىن - شۇي كۈنىدە (926 - يىل، 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) ئەلچى ئەۋەتكەنلىك توغرىسىدىكى بىردىنبىر مەلۇمات كەلتۈرۈلىدۇ. مىدزۇتانى يوسىرو ئۆزى تۈزگەن خاقانلار رويخىتىدە دىئىننىڭ ۋاپات بولغان يىلىنى 926 - يىلى قىلىپ كۆرسەتتىدۇ. ئۇنىڭ ۋارىسى ئادروكنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتىنى تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ 926 - يىلىنىڭ 1 - ئېيى قىلىپ كۆرسەتتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئاپتورنىڭ تۇڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ (924 .XII. 28 — .XI. 29) 4 - يىلى 1 - ئايغا قەدەر (926 .III. 16 — .II. 15) «كونا بەش دەۋر تارىخى»دا ئۇيغۇرلاردىن سارايغا كەلگەن ئەلچىلىكلەر توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار يوق، مۇشۇنىڭغا قارىغاندا، دىئىننىڭ ۋاپات بولۇشى بۇنىڭدىن خېلى بالدۇر بولغان بولۇشى كېرەك. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئاسالىنىپ، مىدزۇتانى ئۇۋياڭ شۇنىڭ تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلى (926 V 14 – 15.II) خاقانلار ئالماشتى دېگەنلىكلىرى تامامەن خاتادۇر، دەپ ھۆكۈم چىقاردى.

خاقان دىئىننى بىر يەردە ئەسلىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئىككى يىل داۋامىدا كېيىنكى تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. كېيىن توساتتىنلا خاقان رىن يۈينىڭ نامى پەيدا بولۇپ قالىدۇ

(2.15. تېكىستكە قاراڭ). مىدزۇتانى يوسىرو ئۇنىمۇ مۇستەقىل خاقان دەپ قارايدۇ. «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»دە خاتالىق يۈز بەرگەن، ئۈچىنچى يىلى دېيىشنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى يىلى دەپ كۆرسىتىلگەن (2.14. تېكىستكە قاراڭ). «كونا بەش دەۋر تارىخى» ئىسمىنى دېمىگەن، ئادۇرۇك ۋە رېن يۈي «خاقانلىرى»غا مۇناسىۋەتلىك ئاساسىي سالنامىلىرىدىكى مەلۇماتلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش بەك قىزىقتۇر. بۇ يەردە بىر - يوق ئۈچ تېكىست بار، بىرىنچى تېكىستتە: (2.18. تېكىستكە قاراڭ)، رېن مەيىنىڭ ئۆكىسى دېگەن دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلىش ئىشىغا كىرىشتى، دەپ بايان قىلىنغان. بۇ تېكىستتە 924 - يىل 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى دېگەن ۋاقىت كۆرسىتىلگەن. تۆۋەندە باشقا ئىككى تېكىستنى كەلتۈرىمىز:

«2.20. [تۇڭگۇاڭنىڭ 4 - يىلىنىڭ 1 - ئېيى ئەتىيازدا] بىن - شۈي كۈنى (926 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى) ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئادۇرۇك ئەڭ ئوبدان ئاتلارنى ئەلچى بىلەن ئولپان سۈپىتىدە ئەۋەتتى.»①

«2.21. (تيەن چېڭنىڭ 3 - يىلى 2 - ئايدا) جى - خەي كۈنى (928 - يىل 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى) ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى شېن يۈي (رېن يۈي دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك، بۇ يەردە خاتا يېزىلىپ قالغان — مالىيەۋكىن) تۇتۇق لى ئاشەن ۋە باشقىلارنى ئولپان ۋە سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەۋەتتى.»②

كېيىنكى تاڭ دۆلىتى تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىنكى ئىككىنچى يىلىدا ئىمپېراتور ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ باشلىقى خاقان رېن - مەيگە «يىڭ - يى» (باتۇر ۋە ئادىل) دېگەن ھۆرمەت ئۇنۋانىنى بەردى، كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىغا نىسبەتەن تۇتقان دۈشمەنلىك

① «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 34 - جىلد، 2a - بەت.
② «كونا بەش دەۋر تارىخى»، 39 - جىلد، 3Б - بەت.

پوزىتسىيىسى تۆپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئۆزئارا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلەر ئورنىتىلدى، سودا - تىجارەت راۋاجلىنىشقا باشلىدى، ئاخىرقى تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىمۇ مەزكۇر سودىدىن مەنپەئەتدار ئىدى. شۇڭلاشقا كېيىنكى تاڭ تارىخشۇناسلىرىنى ئۇيغۇرلار ئىچىدە بولۇۋاتقان ۋەقەلەردىن خەۋىرى يوق، ئىناق مۇناسىۋەتلەردە بولۇپ كېلىشكە مەنپەئەتدار ئەمەس ۋە يېڭى خاقاننى «تەيىنلەش» رەسمىيىتىنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆتەش زۆرۈرلۈكىنى ئۇنتۇپ قالغان، دەپ ئەيىبلەشكە بولمايدۇ. بىزنىڭ پىكرىمىزچە، رىن - مەينىڭ ۋاپاتى توغرۇلۇق بىرىنچى خەۋەر چېگرا ئەمەلدارلىرى ئارقىلىق لىنۋۇ ۋىلايىتىگە كەلگەن، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى تېكىن ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇرۇشقا كىرىشتى، دەپ مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ يەردە «تېكىن» دەپ ئېيتىلىۋاتقان ئادەم ۋاپات بولغان خاقاننىڭ ئۇكىسىدۇر. بۇ مەلۇمات جۇڭگونىڭ تاشقى سىياسەت كۆز قاراشلىرى روھىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى داھىيسىنىڭ ئىسمى بولسا 926 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يېتىپ كەلگەن ئەلچىلەردىن مەلۇم بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن تارىخشۇناسلار بۇ خاقاننىڭ ئىسمىنى ئاتايدىغان بولدى. ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تارىخشۇناسلار بۇ ئادەمگە خەتنۇچە ئىسىم قويدى ۋە بۇ ئىسىم خاقاننى «تەيىنلەش» ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت ئۇنۋانى بېرىش ھەرىكەتلىرىدە يېزىلىدىغان بولدى. شۇنىسى قىزىقكى، «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ پاراللېل تېكىستىدە، رىن - يۈينىڭ خاقانلىققا «تەيىنلەنگەن» لىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ ئۇنى: «خاقانلىق ۋەزىپىسىنى ۋاقىتلىق ئىجرا قىلغۇچى» دەپ ئاتايدۇ.

خاقانلار ئالمىشىشىدىكى ئىزچىللىقنى ئېنىقلاشقا تىرىشقاندا پەيدا بولىدىغان يەنە بىر مەسىلە، ئىككىنچى خاقان رىن -

مەيىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى مەسىلىسىگە باغلىقتۇر. بۇ
تېپىشماقنى ھەل قىلىشتا ئوخشاش خەنزۇچە ئىسىم قوللانغان
يېڭى خاقانمۇ ياكى بەزى تەتقىقاتچىلار تەخمىن قىلىۋاتقاندەك
ھاكىمىيەتنى يېڭىدىن قولغا ئالغان بىرىنچى خاقان رىن -
مەيمۇ؟ بۇنىڭ ئەھمىيىتى يوق. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز-
دەك، كېيىنرەك لېكىن بەك ئىناۋەتلىك مەنبەلەر («كىتابلار جەۋ-
ھىرى»، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ
2·13 ۋە 2·14 - تېكىستلىرىگە قاراڭ) دە، رىن - يۈي كېيىنكى
جىن يېڭى دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى يىل-
لىرىدا «قىپىن - خۇا» دېگەن يېڭى ئۇنۋاننى قوبۇل قىلغانلىقى
مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن باشلىق-
لىرىنى ئاغدۇرۇۋەتكەن كېيىنكى جىن دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ
نۇقتىئىنەزىرى بويىچە، قوشنا دۆلەتنىڭ باشلىقىغا يېڭى ئۇنۋان
تەقدىم قىلىشى تولۇق قانۇنىي بىر ھەرىكەتتۇر. ئۇلار ئۇيې-
غۇر خاقانىغا كېيىنكى تاڭ دۆلىتى ئىمپېراتورى تەرىپىدىن تەق-
دىم قىلىنغان ئۇنۋانغا سۈكۈت قىلىپ تۇرالمىدى، ھۆكۈم سۈ-
رۈپ تۇرغان خاقانغا يېڭى ئۇنۋان تەقدىم قىلىنغانلىقى توغرىسى-
دىكى بايانلار ئەڭ كېيىنكى مەنبەلەردە ــ «بەش سۇلالىسى تارى-
خى»، «بەش سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دى-
مۇ تەكرارلىنىدۇ. بۇيەردە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ رىن - يۈينىڭ
ئوغلى جىن - جۇن ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلدى، دەپ كۆرسىتىلگەن.
«بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى «ئۇيغۇرلار
ھەققىدە قىسسە» دە (74 - جىلد. مۇشۇ كىتابنىڭ 2·14 - تېكىستىگە
قاراڭ)، ئىككىنچى خاقان رىن مەي تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئۇۋىياڭ شۇ رىن-
مەينىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلىپ قالغان. لېكىن بۇ
ئەسەردە بۇ پىكىر ئېنىق قىلىپ كۆرسىتىلمىگەن. مەسىلەن، 7 -
بابتا خاقان رىن - مەيدىن 924 - يىل 1 - ئاينىڭ 24 -

كۈنى ۋە 935 - يىلى 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئەلچىلەر كەلگەنلىكى ئىككى قېتىم كۆرسىتىلگەن. بۇ ئىشنىڭ ئۆزى «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ مۇشۇ مەسىلىدىكى ئاساسىي پوزىتسىيىسىگە زىت كېلىدۇ، ئەلچىلەرنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى بۇ ئىككى مەلۇمات «كونا بەش دەۋر تارىخى»نىڭ پاراللېل تېكىستىدىكى ئوخشاش باپلارغا تولۇق ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇ «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تەزكىرىلەرنىڭ يېڭى ۋارىيانتىغا مىخانىك ھالدا كۆچۈرۈپ كىرىلگەن بولسا كېرەك. بىز نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتكەن «2·14 - تېكىست»ئۈستىدە ئې. پېنكس تۆۋەندىكىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ: «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت تارىخىي خاتىرىلەر»دە«رىن - يۈي بەش سۇلالە دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاخىرىغا قەدەر يۇرت سورىدى، دەپ يەنە بىر قېتىم مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ»①. 2·14 - تېكىست»نى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈش بىزنىڭ قارىشىمىزچە، قاتتىق جۈرئەت بىلەن قويۇلغاندەك تۇيۇلىدۇ. شۇنىمۇ قىزىقىش بىلەن كۆرسىتىشكە بولىدۇكى، «كىتابلار جەۋھىرى» دىمۇ رىن - يۈي خاقاندىن كېيىن ھۆكۈم سۈرگەن رىن - مەي خاقاننىڭ بارلىقى توغرۇلۇق مەلۇماتلارنى تاپقىلى بولىدۇ، شۇنداق تېكىستلەرنىڭ بىرىنى تولۇق نەقىل كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

«2·22 ئۇيغۇر خاقانى رىن - مەي (ۋاڭ رىۋېي مۇشۇ نەقىلدە بۇ ئادەمنى رىن - يۈي، دەپ ئالغانىكەن. — ئا. مالىيەۋكىن) مەرھۇم خاقان رىن - يۈي (ۋاڭ رىۋېي بۇ ئادەمنى بۇ يەردە رىن - مەي دەپ ئېلىپتۇ، — ئا. مالىيەۋكىن) دىن قالغان ئىنگەر - توقۇم، ئات - جابدۇقلارنى تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى.«رىن - مەي(ۋاڭ رىۋېي بۇ ئادەمنى رىن-يۈي دەپ ئالغان.—ئا. مالىيەۋكىن) ئات، ئىككى پارچە قاشتېشى، يۈگەن، ئۇششۇدۇرە

① پېنكس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ...»، 102 - بەت.

بۇغا مۇڭگۈزى، يېرىم سېيىننىڭ قىممەتلىك رەختى ۋە ئېسىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن كەمەرلەرنى تەقدىم قىلدى.»① بۇ مەلۇماتقا «يىن شۇن» نىڭ بىرىنچى يىلى (834 - يىل) دەپ يېزىلغان.

ۋاڭ رىۋېي ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە دەل مۇشۇ تېكىستنى نەقىل كەلتۈرگەن، لېكىن ئۇنىڭدا خاقانلارنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلغان، رىن - مەي دېگەن يەرگە ھەممىلا يەردە رىن - يۈي دەپ ئالغان ۋە ئۇنىڭ ئەكسىچە رىن يۈينىڭ ئورنىغا رىن - مەي دەپ ئالغان (بۇنى يۇقىرىدا بىز 2•22 - تېكىستتە تىرناق ئىچىدە ئىزاھلاپ ئۆتتۇق). لېكىن بۇنداق ئالماشتۇرۇشنى چۈشەندۈرۈپ قويىدىغان ھېچقانداق ئىزاھ يوق. بۇنىڭدىن باشقا، «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ بىر قانچە بابلىرىدا ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ۋە يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن 2•22 - تېكىستكە قارىغاندا خېلىلا كېيىنرەك ۋاقىتلارنىڭ يىللىرى قويۇلغان مەلۇماتلاردا، خاقان رىن - مەينىڭ نامى يەنە بەش يەردە يولۇقىدۇ، مانا مۇشۇ تېكىستلەردىمۇ ۋاڭ رىۋېي رىن - مەينى رىن يۈي دەپ ئۆزگەرتىدۇ. بەلكىم ۋاڭ رىۋېي «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ بىزنىڭ قولىمىزدىكى نەشرىدىن باشقا نەشرىدىنمۇ پايدىلانغانمىدۇ؟ لېكىن ئۇنداق بولغاندا، شۇنچىلىك مۇھىم پەرقلىق بولۇپ تۇرغان نەشرىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، ئۇ ئەلۋەتتە، ئۆزىنىڭ خۇلاسىلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن شۇنىڭغا ئاساسلانغان بولاتتى. مانا بۇنىڭدىن شۇنداق بىر نەشرىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئىشەنچ بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇ تۈزىتىشلەرنى ئاپتورنىڭ ئۆزى ئىزاھ بەرمەيلا كىرگۈزگەن. روشەنكى، ئۇنىڭ دىئىن (تېبكىن) ۋە رىن - يۈينىڭ بىر ئادەم ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئومۇمىي مۇھاكىمىسىدىن ۋە شۇنىڭدەك يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتكەن رىن - يۈي 943 - يىلىنىچە يۇرت سورىدى دېگەن

① «كىتابلار جەۋھىرى»، 972 - جىلد، 18a - بەت.

مەلۇماتتىن «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ تېكىستىدىكى بەزى ئېنىقلىقنى چۈشىنىۋېلىشقا تولۇق بولىدۇ، دەپ ھېسابلىغان. شۇڭلاشقا ئۇ ئۇلارنى ئۆزگەرتكەن.

يۇقىرىدا بىز تارىختا ئىككىنچى خاقان رىن مەينىڭ ئۆتكەنلىكىنى مۇمكىن دەيدىغان مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان ھەممە جۇڭگو مەنبەلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا، ۋاڭ رۇيپىڭنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ ۋە شۇ نامدىكى ئىككىنچى خاقاننىڭ بولمىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. رىن - مەي نامىنىڭ بەزى تېكىستلەردە تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى بىر سەۋەنلىك دەپ قاراش كېرەك.

سىدزۇۋتانى يۇسىرو رىن - مەي ناملىق ئىككى خاقاننىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ خۇلاسىسىنى «كونا بەش دەۋر تارىخى» نىڭ ئاساسىي يىلنامىلىرىگە تايىنىپ چىقارغان، ئۇ يىلنامىلەرنى تولۇق ئىشەنچلىك، دەپ ھېسابلىغان. «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» بايانلىرىدىكى ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق مەلۇماتلاردا كۆرۈلگەن خاتالىق، ئېنىقسىزلىقلار، قىسقارتىلمىلار خرونولوگىيلىك تەرتىپلەر بويىچە چېچىلىپ كەتكەن مەلۇماتلارنى بىر يەرگە توپلاش جەريانىدا ئېلىپ چىققان، دەپ يازىدۇ، مەسىلەن، تەتقىقاتچى «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»لەردە «كىتابلار جەۋھىرى» دە بېرىلگەن شۇنداق مۇھىم بايانلار يوق. (2.22. ـ تېكىستكە قاراڭ). ئاساسىي سالنامىلەر بىلەن بايانلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى شۇ چاغدىلا ئۈچ خاقان ئۆتكەن، دەپ قارىغۇچىلارغا قارشى تۇرغۇچىلار پوزىتسىيىسىدىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ئاساسىي سالنامىلەردە خاقانلارنىڭ ئالمىشىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار تارقاق بولۇپ، بىر پۈتۈنلۈك سۇ-

پىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنمايدۇ. «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ ئاپتورلىرى مۇشۇ بارلىق ماتېرىياللارنى بىر يەرگە توپلىغاندا، بۇنىڭدىكى ئېپسىقسىزلىقلارنى، بىر - بىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان يەرلىرىنى كۆردى، ئۇلار مۇشۇ پەيدا بولغان مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىشنىڭ ئاۋارىگەرچىلىكىدىن ئۆزلىرىنى ئېلىپ قېچىپ، بارلىق گۇمانلىق ئورۇنلارنى قىسقارتىپلا تاشلىۋەتكەن.

مىدزۇتانى يوسىرو خاقانلار ئالمىشىشىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئېنىقلىغاندا پەقەت تېكىستلەر ئۈستىدىلا تەتقىقات يۈرگۈزگەنۇ، بۇ رايوندىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتكە نەزەر سالمىغان. مانا مۇشۇنىڭدەك ۋەقەلەر چىرمىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا پۈتۈن مەسىلىگە قاراپ چىققاندىلا ئاندىن بىر قەدەر توغرىراق خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. مىدزۇتانى يوسىرو تېكىستلەردە ئىككىنچى رىن - مەينىڭ قانداق پەيدا بولۇپ قالغانلىقى توغرۇلۇق چۈشەندۈرۈشكىمۇ ئۇرۇنۇپ كۆرمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى قانائەتلەنگۈدەك ھەل قىلمىغاندا، ئىككىنچى رىن - مەينىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى بارلىق مۇھاكىمىلەر ئىشەنچ پەيدا قىلمايدۇ.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئەينى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولغان تىرىشچانلىقلاردا، دىئىن، ئادروك، رىن - يۈيلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئادەم ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى يېتەرلىك ئاساسلىق مۇھاكىمە بەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇلارنىڭ بىر ئىكەنلىكى (دىئىن، ئادروك، رىن - يۈيلەرنىڭ بىر شەخس ئىكەنلىكى نەزەردە تۇتۇلماقتا — ئۇ. س.) تېكىن ئادروك جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرىدا رىن - يۈي دېگەن خەنزۇچە ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاكىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھېچقانداق جېدەل - ماجىراسىز تەختتە ئۇزۇن بىر مۇددەت ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسپاتلايدۇ. بەك ئەھمىيەتلىك بولغان بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر گەنجۇ

خانلىقىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنىڭ تۇراقلىق ئىكەنلىكىنى كۆر-
سىتىدۇ. ئەگەر، بىر خاقان ئەمەس، تۆت خاقان مەۋجۇت
ئىدى دەپ ئېتىراپ قىلىنسا خاقانلارنىڭ مۇنداق يات -
يات ئالمىشىپ تۇرۇشى ھاكىمىيەت ئۈچۈن جىددىي ئۆزئارا
كۈرەش بولۇۋاتقانلىقىنى ۋە مەملىكەتتە ئىچكى تىنچلىقنىڭ
يوقلۇقىنى ئىسپاتلىغان بولىدۇ. بۇ خىلدىكى ئىككىنچى پەرەز
مەزكۇر خانلىقنىڭ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىۋاتقانلىقىنى ۋە تەد-
رىجىي ھالدا قۇدرىتىنىڭ ئۆسۈۋاتقانلىقىدەك ئومۇمىي ئەھۋال-
غا زىت كېلىپ قالىدۇ.

د. ر. گاملتون ۋە ئې. پىنكس خاقانلارنىڭ يات -
يات ئالمىشىپ تۇرغانلىقىنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇپ
قاراپ، بۇ خانلىقتا تۇراقلىق ۋەزىيەت بولمىغان بولسا كېرەك،
دەپ مۆلچەرلەيدۇ ۋە بۇنىڭدىن ھالقىغان ھالدا خۇلاسىلەرگە
كېلىدۇ. گاملتون: «.... ئۇنىڭ (ئىككىنچى خاقاننىڭ - مەي —
ئا. م.) ئۆزىدىن يېقىندىلا ئالدىدىن ئۆتكەن خاقانلارنىڭ
تېز - تېز ئالمىشىشى 924 - ۋە 928 - يىللار ئارىلىقىدىكى
گەنجۇدىكى ۋەزىيەت كىشىنى تىنچ ئەمەسمىدۇ - يا؟» دېگەن
ئويلىنىشقا سالىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، 928 - ۋە 930 - يىللار ئارىلىقىدا
سارايغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىكلىرىنىڭ سانىنىڭ ئادەتتىكىدىن
كۆپرەك قېتىم كەلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. بۇ ئەلچىلىكلەر-
نىڭ ئىچىدە پەقەت ئاز ساندىكىلىرىدىن يۇي تەرىپىدىن
ئەۋەتىلگەن. بۇ يەردە «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدا تەي-
يارلىق قىلىۋاتقان گۇرۇپپىلار ئۈستىدە ياكى شىجۇ (تۇرپان —
ئۇ. س) دىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ ئۈستىدە گەپ بولۇۋا-
تامدۇ؟» دەيدۇ (گاملتوننىڭ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق كىتابىنىڭ
131 - بېتى). يەنە مۇشۇ مەسىلىلەر توغرۇلۇق پىنكىس
تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «928 — 930 - يىللار ئارىلىقىدا
تۇرغۇن قېتىم ئەلچىلەرنىڭ كېلىشى ۋە بۇلار
ئىچىدە مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، رىن - يۇيگە

تېگىشلىك ۋەكىللەرنىڭ ئاز بولۇشى، شۇ چاغلاردا گەنجۇدا ئۆز ئارا رىقابەتلىشىۋاتقان كۆپلىگەن گۇرۇھلار بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئەۋەتكەنلىكى، دەپ مۆلچەرلەشكە ئىمكان بېرىدۇ» (پېنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» 68 — 69 - بەتلەر). مەزكۇر تەتقىقاتچى ئايال گەرچە شۇ چاغلاردا تۇرپان (شىجۇ) دىن ئەلچىلەر كەلگەنلىك ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتسىمۇ، ئەمما گەنجۇدا رىقابەتلىشىۋاتقان گۇرۇھلارنىڭ خېلىلا دەرىجىدە بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

ھەر ئىككى ئاپتور «ئەلچىلىك» ياكى «ۋەكىللەر ئۆمىكى» دېگەن سۆزلەرنى ئىشلەتكەندە، بۇ سۆزلەرنى قوش تىرناق ئىچىگە ئالمايدۇ، مۇشۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى جۇڭگو مەنبەلىرىگە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتمىدىغانلىقىنى ۋە بۇ «ئەلچىلىكلەر»نى ھەقىقىي دىپلوماتىك ۋەكىللەر ئۆمىكى دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مەنبەلەرگە مۇنداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرا بولمايدۇ. بۇ خۇلاسىلەر ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىكى رېئال ۋەزىيەتكە مۇتلەق مۇناسىپ كەلمەيدۇ. چۈنكى بۇ خۇلاسىلەر خاقانلارنىڭ يات - يات ئالمىشىشى توغرۇلۇق ئايرىم مەنبەلەرنىڭ راستەك قىلىپ يازغان پەرەزلىرى ئاساسىدىلا چىقىرىلغان.

بەش سۇلالە دەۋرىدىكى دۆلەتلەرگە خېلىلا ئۇرغۇن سانىدىكى «ئەلچىلىكلەر»نىڭ بېرىشى سودا - تىجارەتنىڭ خېلىلا دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىكى ئىچكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تۇراقلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ چاغلاردىكى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەت مۇئامىلىسى ھەققىدە بىز تۆۋەندە تەپسىلىي توختىلىمىز: بۇ يەردە بىز 928 — 930 - يىللار ئارىلىقىدا نېمە ئۈچۈن مۇنچىلىك نۇرغۇن «ئەلچىلىكلەر»نىڭ كېلىشى قەيت قىلىنغان دېگەن مەسىلە-

AltunOq

گىلا جاۋاب بېرىشكە تىرىشىپ كۆرىمىز. بىزنىڭ پىكرىمىزچە: مۇ-
شۇنداق «ئەلچىلىكلەر»نى قىلىۋاتقانلار سودا كارۋانلىرىدۇر. چۆل
تۈركلىرى شىمالىي جۇڭگونى ئىگىلىۋېلىپ، ئۇ يەردە كېيىنكى
تاڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، كېيىنكى لياڭ دۆلىتى-
نىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۈزۈلۈپ قالغان دىپلوماتىك مۇناسى-
ۋەتلەر ۋە سودا - تىجارەت ئالاقىلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى،
يۇقىرىدا ئىككى لياڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ
ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىنى ۋە ھاكىمىيەت بېشىغا چۆل تۈركلىرى
چىققاندىن كېيىن، بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى
تەپسىلىي سۆزلىگەندۇق. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئەلچى-
لىكى كېيىنكى تاڭ دۆلىتىگە ئۇلار تەشكىل قىلغاندىن كېيىنلا
ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي كېلىشكە باشلىدى، لېكىن ھەممىلا مەسى-
لىلەرنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن تۆت يىلغا يېقىن
ۋاقىت كەتتى. پەقەت 928 - يىلىلا ئىمپېراتور مىڭزۇڭ
(明宗) ئاندىن رىن-يۈيىنى ئېتىراپ قىلىپ، شۇ ۋاقىتتا يۈرگۈزۈ-
لۈۋاتقان قائىدە - يوسۇنلارغا مۇۋاپىق ئۇنىڭغا نامۇ ئۇنۋان
تەقدىم قىلدى. مۇناسىۋەتلەرنىڭ نورماللىشىشى تۈرلۈك ئالاقى-
لەرنىڭ — جۈملىدىن سودا - تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشى، كېڭى-
يىشى تولۇق تەبىئىي ئەھۋال. د. ر. گامىلتون ۋە ئې. پېنكىس
تەكىتلەپ كۆرسەتكەندەك، بۇ ئەلچىلىكلەرنىڭ ھەممىسى رىن -
يۈي تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەمەس، گامىلتون بىلەن پېنكىس
ئۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ بۇ يەردە گويا رىقابەتلىشىۋاتقان
گۇرۇھلار مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە گەپ ساتىدۇ،
سودا - تىجارەتنى ئاساسەن سوغدى سودىگەرلىرى ئېلىپ بار-
غان. مانا مۇشۇ سودا كارۋانلىرىنى خاقان تەرىپىدىن ئەۋەتىل-
گەن «ئەلچىلىكلەر» قاتارىدا يازماسلىقى تولۇق تەبىئىيدۇر.

931 - يىلدىن كېيىن مال ئالماشتۇرۇشنىڭ سەل ئازاي-
غانلىقى كۆرۈلدى. بۇ ئىش تاڭغۇتلارنىڭ بۇلاڭچىلىق ھۇجۇم-

لىرىنىڭ كۆچەيگەنلىكىدىن كېلىپ چىققان. گاملتون: «931 -
يىلىدىن باشلاپ، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ بالدۇرراق تاڭغۇتلار ئىمپېرا-
تور سارىيىغا ئولپان توشۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقىلار-
نىڭ كارۋانلىرىنى بۇلاپ - تالاپ تۇردى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا،
بۇ بۇلاڭچىلىق تولاراق لوياڭغا بارىدىغان يولنىڭ لىڭجۇ ۋە بىڭجۇ
ئارىلىقلىرىدا يەنى،ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا
يۈز بەرگەن» دەپ يازىدۇ. ئۇ ۋەقەلەرنىڭ مەنتىقلىك ئاساسىدىكى
ئىزچىللىقىغا يەنى، 928 -يىلىدىن - يۈينىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى،
928 — 930 - يىللار ئارىلىقىدا ئەلچىلىكلەرنىڭ كۆپ بولۇشى،
931 - يىلى تاڭغۇتلار قەبىلىلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرى-
نىڭ تۇساتتىنلا كۈچىيىپ كېتىشلىرىگە دىققەت قىلمىغان.
گاملتون بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى بايقىمىغانلىقتىن،
جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئايرىم خەتلەرگە ئېسىلىۋېلىشتىن ئازاد بولال-
مىدى ۋە مۇشۇ رايوندىكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئوبيېكتىپ
باھا بېرەلمىدى.

بىز يۇقىرىدا كەلتۈرۈپ ئۆتكەن خاقانلار رويخېتىدە، رىن -
يۈيدىن كېيىن خاقان جىن چۈن تۇرىدۇ، لېكىن مۇشۇنداق
خاقاننىڭ مەۋجۇت بولۇشى كىشىدە گۇمان پەيدا قىلىدۇ.

د. ر. گاملتون «جىن چۈن» دېگەن خاس ئىسىم ئەمەس،
بەلكى «خاقان» دېگەن تۈركچە سۆزنىڭ يەنە باشقىچە ترانس-
كرىپسىيە قىلىنىشىدۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە
جىن چۈننىڭ يۈرت سورىغان ۋاقتىنىڭ ھەقىقىي يىللىرى
ئېنىق ئەمەس. گاملتون جىن چۈن (؟) 961 - يىلىدىن
باشلاپ (؟) 977 - يىللار ئارىلىقىدا يۈرت سورىدى، دەپ
كۆرسىتىدۇ. پېنىكس بولسا ئۇنىڭ قاچاندىن باشلاپ يۇرت
سورىغانلىقى ئېنىق ئەمەس، لېكىن 976 - يىلغىچە يۈرت سورى-
غان، دەپ كۆرسىتىدۇ (يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن خاقانلار
رويخېتىگە قاراڭ). فېڭ جياشېڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشى-

لىگەن ئاپتورلار 960 — 968 - يىللار ئارىلىقىدا يۇرت سورىدى دەپ كۆرسىتىدۇ①. ئەگەردە جىن - چۇڭنىڭ مۇلچەرلىنىۋاتقان ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقتىنىڭ بەش دەۋر، ئون پادىشاھلىقنىڭ ئەڭ قىسقا مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەتلەر ۋاقتىغا توغرا كەلگەنلىكىنى ۋە شۇنىڭدىن بىر پۈتۈن سۇڭ دۆلىتىنىڭ دائىرىسى ئىچىگە مەملىكەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن مەزگىلىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئالساق، بىنكىسىنىڭ «جىن چۇڭ» دېگەن شەخس بىر ئادەمنىڭ ئىسمى ئەمەس ياكى بىرلا خاقانغىمۇ ئەمەس، بەلكى بىزگە نامەلۇم بىر قانچە خاقانلارغا مەنسۇپ ئۇنۋان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ قىلىشقا مۇمكىن دېگەن كۆز قاراشقا تولۇق يول قويغىلى بولىدۇ.

«جىن چۇڭ» (景琼) دىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ كەلگەن خاقاننىڭ ئىسمى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن. بۇ خاقانلارنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان ۋاقتى (؟) 976 - يىلدىن 1028 - يىللار ئارىلىقىدا بولغان. بۇ ۋاقىت سۇڭ دۆلىتى پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ قىتان، تاڭغۇتلارغا ئوخشاش كۈچلۈك قوشنىلىرىغا دىققەت قىلىپ قالماستىن، بەلكى بىر قەدەر ئاجىزراق قوشنىلىرىغىمۇ (ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر) قىزىقىۋاتقان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. دەل شۇ چاغلاردا سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى تۇرپان دۆلىتىگە قىلغان ئۆزىنىڭ مەشھۇر سەپىرىنى باشلىغان. سۇڭ دۆلىتى ئۇيغۇرلارنى تاڭغۇتلارغا قارشى كۈرەشتە ئۆزلىرىنىڭ زاپاس ئىتتىپاقچىسى دەپ قارىشى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلارغا مانا مۇشۇنداق مۇناسىۋەتتە بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا

① فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭشۈن: «ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە مەتېرىياللار توپلىمى»، 1 - نەشرى، 49 - بەت.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى توغرۇلۇق ئېنىق ۋە بىر قەدەر تەپسىلىي يازما خاتىرىلەرنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئويلاشمۇ تولۇق تەبىئىيدۇر، لېكىن بۇ ھەقتە خاتىرىلەر يوق. بۇ ئۈستىدە گەپ كېتىۋاتقان بەش خاقاننىڭ يۇرت سورىغان ۋاقىتلىرىمۇ ئېنىق ئەمەس، شۇنىسى قىزىقكى، بۇ خاقانلارنىڭ نامى ئۇيغۇرلار خاقانلىقىدا ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىي ئەسەرلىرىدە ئېتنىك ئىسىم (ئېتنونىم — ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئىسمى — ئۇ. س) نىڭ شەخسنىڭ فامىلىسىگە ئايلىنىپ كېتىشى — ئادەتتىكى ھادىسىدۇر. تارىخىي مەنبەلەردە، جۇڭگونىڭ «ياۋايىلار»غا بەرگەن ھۆرمەت ئۇنۋانلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ تولۇق قانۇنىيەتلىك ئىش بولۇپ، بۇ ئۇنۋانلار بۇ يەردە خاقانلارنى بىر - بىرىدىن پەرق ئېتىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. نەتىجىدە مۇرەككەپ بىر ئىسىم بىرلىكى پەيدا بولىدۇ. بۇ ئىسىم بىرلىكى فامىلە (ئېتنونىم) دىن ۋە ئىسىمدىن (جۇڭگونىڭ ھۆرمەت ئۇنۋانىدىن) ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن، «يىبلوگې»، «گۈي - خۇا» خاقانلارنى بىر - بىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن، تېكىستتە «ياغلاقار» سۆزىنىڭ ھەر خىل ترانسكرىپسىيىسى قوشۇپ بېرىلگەن. ئاۋۋالقى ئىككى خاقاننىڭ ئىسىم - فامىلىسى ياغلاقار (يې - لو - خې دەپ ترانسكرىپسىيىلەنگەن)، كېيىنكىلىرىدە، يەنە شۇ ئىسىم يې - لو - گې دەپ ترانسكرىپسىيىلەنگەن. پەقەت ياغلاقار ئىچىدىكى بىرىنچى خاقاندىلا (جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە) ئۇنىڭ تۈركچە ھۆرمەت ئۇنۋانى «بىلگە» (پاراسەتلىك) قوشۇمچە يېزىلغان. بۇنىڭ تولۇق ئىسمى جۇڭگو ھۆججەتلىرىدە «ياغلاقار بىلگە» دەپ ئېلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدا، جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، 52 يىل ئىچىدە (976 — 1028) بەش خاقان ئۆتكەن، ھەر بىر خاقاننىڭ يۇرت سوراپ تۇرغان يىل ۋاقىت

مەسىلىسى ئېنىقلانمىغان، مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە يۇرت سوراپ ئۆتكەن خاقانلارنىڭ سانى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن سانلارغا قارىغاندا ئازراقمىكىن، دېگەن گۇمان بار، ئەپسۇسكى، بۇ مەسىلە توغرۇلۇق مۇئەييەن بىر نەرسىنى ئۈزۈپ ئېيتىشقا هازىرچە ئىمكان بولماي تۇرۇۋاتىدۇ، بۇنىڭغا يەنە قوشۇمچە ماتېرىياللار لازىم. خاقان جىن چۈننىڭ ۋە ياغلاقار ئىسمىدىكى خاقانلارنىڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىمۇ خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋال مەۋجۇت.

مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن، گەنجۇدا ئۆتكەن خاقانلارنىڭ رويخېتىنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈشكە بولىدۇ:

گەنجۇ خاقانلىرى

تەرتىپى	ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان يىللار	ئۇيغۇرچە ئىسمى	خەنزۇچە ئىسمى	ئۇنۋانى
1	(؟) —— 924	ئورموزد (؟)	رېن — مېي 仁美	يىڭ يى (英义)
2	(؟) —— 940	ئادرۇك	رېن — يۈي 仁裕	شۇن خۇا (顺化) فېڭ — خۇا (奉化)
3	(؟) —— 976	جىن — چۈن 景琼 (خاقان)	——	——
4	1004(؟) — 976	ياغلاقار بىلگە	——	——

5	1004——1016(؟)	ياغلاقار	——	جوڭ شۈن باۋدې 忠顺保德
6	1016——1023(؟)	ياغلاقار	گۈي — خۇا 归化	خۇەيدى — نىن شۈن — خۇا
7	1023——1025(؟)	ياغلاقار	تۇڭ — شۈن 通 顺	گۈيخۇا باۋشۈن 归化保顺
8	1023—1028 (؟)	ياغلاقار	باۋگو	——

جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ 976 - يىلىدىن 1028 - يىللار ئارىلىقىدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان يىل ۋاقتى سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ ساراي ھاياتىدىكى بەزى ۋاقىتلار بىلەن دەل توغرا كېلىپ قالغانلىقىنى قىزىقىش بىلەن كۆرۈش مۇمكىن:

سۇڭ ئىمپېراتور سارىيى	ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى
976 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ 2 - ئىمپېراتورى تەيزۇڭ (太宗) نىڭ ئىمپېراتورلۇق تەختكە ئولتۇرۇشى	976 - يىلى ياغلاقار بىلگەنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى
1004 - يىلى جىڭدى (景德) يېڭى يىلنامىسىنىڭ باشلانغان ۋاقتى	1004 - يىلى (؟) خاقان ياغلاقار جوڭشۈن باۋدېنىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى.
1017 - يىلى تيەنشى يېڭى يىلنامىسىنىڭ باشلانغان ۋاقتى	1016 - يىلى خاقان ياغلاقار گۈيخۇانىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى
1023 - يىلى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ 4 - ئىمپېراتورى رېن زۇڭ (仁宗) نىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى	1023 - يىلى (؟) خاقان ياغلاقار تۇڭشۈننىڭ تەختكە ئولتۇرغان ۋاقتى

يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ بىر - بىرىگە ماسلىشىپ كېلىشى
تاسادىپىي ئەھۋالمۇ ياكى بۇنىڭدا ئىمپېرىيىدىكى چوڭ ئەمەل-
دارلار ۋە خان سارىيىدىكى تارىخچىلار سەۋەب بولغانمۇ؟ بىز
مۇشۇنىڭدىكى مەسئۇلىيەتنى ئىمپېراتور سارىيىدىكى ئەمەلدارلار-
غا قويۇش تەرەپدارى ئەمەسمىز. مەلۇمكى، يېڭى ئىمپېراتور تەختكە
چىققان ۋاقىتلاردا ياكى ھاكىمىيەت يىلناممىسى ئالماشتۇرۇلغان
چاغلاردا بيۇروكراتىك ئاپپاراتنىڭ پائالىيىتى دائىم كۈچەيتىلىپ
تۇرۇلدى، بۇ مەمۇرىي ئاپپاراتنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدا، ئىمپې-
رىيە تېررىتورىيىسىنىڭ مەمۇرىي بۆلۈنۈشىنى ئىسلاھ قىلىشىدا،
يېڭى ئىنئاملار بېرىش قاتارلىقلاردا ئىپادىلەندى. ئېھتىمال، 3 -
جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن يىللار ئىچىدە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئىمپېرا-
تورلىرى ئۇيغۇر خاقانلىرىغا ئىنئاملار ياكى باشقا «خەيرخاھ-
لىقلار ھەققىدە پەرمانلار چىقارغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخچى-
لارنىڭ مۇشۇ مۇجەتلەرنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئېنىق يازماس-
لىقى نەتىجىسىدە «ياۋايىلار» دۆلەتلىرىدە (بۇ يەردە ئۇيغۇر گەنجۇ
خانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) يېڭى ھۆكۈمدارلارنىڭ ھاكىمىيەت
بېشىغا چىقىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلان قىلىنغان پەرمانلار قا-
تارىدا مۇھاكىمە قىلىش خاتالىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خاقانلار-
نىڭ ئالمىشىش يىلى، ۋاقىتلىرىدىكى تامامەن دېگۈدەك ئېنىق-
سىزلىقىنى پەقەت مۇشۇ يول بىلەنلا چۈشەندۈرۈش مۇمكىن، پە-
قەت 1016 - يىلدىكى خاقان ئالمىشىشى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.
يىل، ۋاقىتلارنىڭ بىر - بىرىگە مۇشۇنداق ئۇيغۇن كېلىشى مەن-
بەلەردە كۆرسىتىلگەن خاقانلار سانى ئەمەلىي ئەھۋالغا زادى
توغرا كەلمەيدىغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. خاقانلارنىڭ سانى
بەشكە يەتمەسلىكى كېرەك.

يۇقىرىدا بىز كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، 1028 - يىلى
ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى پەقەتلا كۈتۈلمىگەن
تاسادىپىي ئەھۋال ئىكەنلىكى، ۋەقەلەر تەرەققىياتىدىن مۇقەررەر

هالدا كېلىپ چىقمىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، خاقانلىقنىڭ كېيىنكى ئون يىلى ئىچىدە ئىچكى جېدەل-ماجىرالار پەيدا بولۇپ، شۇ تۈپەيلىدىن، خاقانلار پات - پات ئالماشقان بولسا كېرەك. مانا مۇشۇ ئەھۋال خاقانلار رويىخىتىدىمۇ قىسمەن ئىنكاس قىلىنغان. رويخەتتە خاقانلىقنىڭ ئاخىرقى بەش يىلى داۋامىدا ئىككى خاقاننىڭ — ياغلاقار تۇغشۇن ۋە ياغلاقار باۋگولارنىڭ ئەمەل تۇتقانلىقى كۆرسىتىلىدۇ.

ئېدزىنغول دەرياسى بويىدىكى ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ قىسمى جۇڭگو مەنبەلىرىدە «خېلوچۇەنلىكلەر» (合罗川) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قىسمى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن يىراق بولمىغان جايلارغا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋىتى يوقتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قىسمىنى ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىنكى تەرەققىياتىدىكى ئايرىم بىر تارمىقى دەپ قاراش كېرەك.

بۇلار زادى قايسى ئۇيغۇرلار، ئۇلار قانداق قىلىپ ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كېلىپ قالغانلىقىنى ئېنىقلاشقا تىرىشىشتا تەتقىقاتچىلار ئادەتتە شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس قىيىنچىلىقلىرىغا — مەنبەلەردە بۇ ئىشلارنى ئازدۇر - كۆپتۇر ئىسپاتلىغۇدەك ماتېرىياللارنىڭ يوقلۇقىغا دۇچ كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قولىمىزدا بار ئايرىم تېكىستلەر دېگەندەك ئېنىق ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھەر خىل، بەزىدە بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان تەخمىنلەر قىلىشقىمۇ ئىمكان بېرىدۇ. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى پىكىردە مۇھىم ئوخشىماسلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلىنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىشقا قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پىكىرلەرنى ئېنىقلاپ چىقىشتىن ئاۋۋال، ئۇيغۇرلارنىڭ مانا مۇشۇ قىسمىغا مۇناسىۋەتلىك بىزگە مەلۇم تېكىستلەرنى، خىرونولوگىيىلىك تەرتىپ (يىللار تەرتىپى) بويىچە كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

«2.23 قىرغىزلار گېنېرال تابۇ — خېپزۇ ۋە باشقىلارنى تيەندى ۋىلايىتىنىڭ قەلئەسىگە ئەۋەتتى... بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ كونا تېررىتورىيىلىرىدە ياشاپ قېلىش ئۈچۈن خېلو (合罗) دەرياسى بويىغا كۆچۈپ بارىدىغانلىقلىرىنى خەۋەر قىلدى. يەنە ئۇلارغا بەش قەبىلە — ئەنشى (كۇچا)، بېيتىڭ (بېشبالىق)، دادا (تاتارلار) ۋە باشقىلار ئىتائەت قىلىپ تۇردى.»①

«2.24 تابۇ — خېپزۇ قىرغىزلار خېلو دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كەلدى، ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىلىرىدە تۇرماقتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئەنشى (كۇچا)، بېيتىڭ (بېشبالىق)، تاتار ۋە باشقىلار بولۇپ بەش قەبىلىگە ئىگە بولدى.»② بۇ نەقىل خاقانغا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرىگە يېزىلغان مەكتۇپتىن ئېلىنغان، مەكتۇپنىڭ ئۆزىگە خۇيچاڭ 2 - يىلىنىڭ قىش پەسلىدىكى ئايلىرىدا يېزىلغانلىقى قەيت قىلىنغان (842 - يىل 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 843 - يىل 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى).

«2.25 مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن باشقا خېلو دەرياسى ياقىسىدىكى ئۇيغۇرلار قارارگاھى تېخى تولۇق يوقىتىلمىغان، ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىنى سېغىنغانلىقىدىن قارىغاندا، شۇ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىش ئارزۇسى بارلىقىنى مۆلچەرلەپ بىلگىلى بولىدۇ. مۇشۇ رايوندىكى ئاۋۇللارنى بىرىنىمۇ قويماستىن تېز-لىكتە تىنچلاندۇرۇش (تولۇق يوقىتىش) لازىم» («خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى»، لى دې-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 - باب، خۇيچاڭ (会昌) نىڭ 2 - يىلى 10 - ئاي (842 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە ئارىلىق) 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 7968 - بەت.

② «خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى» 8 - باب، 64 - بەت.

AltunOq

يىلى)، مەزكۇر ھۆججەتكە خۇيچاڭ 3 - يىلىنىڭ 6 - ئېيى (843 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى)، دېگەن ۋاقىت قويۇلغان (يەنە مورى ياسۇتاكائونىڭ «ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى كىتابىنىڭ 109 - بېتى D1 تېكىستىگە قاراڭ. مۇشۇ يەردە ئەسلى تېكىست «... زۆرۈر» دېگەن سۆزگە قەدەر ئېلان قىلىنغان).

«2.26 چيەنفۇ(乾符)نىڭ 2 - يىلى 9 - ئاي (875 - يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە قەدەر بولغان ئارىلىق) تا، ئۇيغۇرلار خېلوچۇەنگە قايتىپ كەلدى. (چيەنفۇنىڭ 2 - يىلى) 11 - ئاي ئىچىدە ئەلچى تۇنلو يۈيلۇفى ئولپان بىلەن ئەۋەتتى. ياردەم سۈپىتىدە 10 مىڭ توپ يىپەك ئىنئام قىلىندى»① (ئەسلى تېكىستنى مورى ياسۇتاكائونىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئەسىرىنىڭ 108 - بېتىدىكى C3 تېكىستىگە قاراڭ. بۇنىڭ تەرجىمىسى بولسا، مالىيەۋكىننىڭ: «9 - — 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىنىڭ رۇسچە نەشرى41 - بېتىدىن كۆرۈڭ. بۇيەردە 9 - ئاي دېگەننىڭ ئورنىغا 12 - ئاي دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. لېكىن ئۇنىڭ بىلەن قاتار قويۇلغان شەھىيە سىستېمىسى بىلەن كۆرسىتىلگەن ئاي قەمەرىيە 9 - ئايغا توغرا كېلىدۇ).

«2.27 يېپىلى ۋاڭزى (ئەل ئۆگە) قەبىلىسىنىڭ يەرلىرىنى كېسىپ ئۆتتۇق. بۇ يەردىن خېيلو دەرياسى ئېقىپ ئۆتىدۇ. مەزكۇر دەريا ياقىسىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەلىكىسى ياشىغان. بۇ يەردە شۇ چاغدىكى قەلئە خارابىلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.»②

«2.28 [يۇڭشى 雍熙 نىڭ] 4 - يىلى (988-I-21 — 1 -

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ 252 - جىلد 9 - بابى، 8181 - بەت.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 460 - جىلد 9a، 9b — بەتلىرى.

2 - 987) خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۆت ئۇرۇقىنىڭ (مەنبەدە ئۇرۇقنىڭ ئىسىملىرى كۆرسىتىلمەپتۇ — ئا. مالىيەۋكىن) رەھبەرلىرى سارايغا ئولپان بىلەن ئەلچىلەر ئەۋەتتى»① (بۇ يەردە تۈزىتىلگەن تەرجىمىسى نەقىل كەلتۈرۈلدى. بۇ تېكىست «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» كىتابىدا سەل ئېنىقراق قىلىپ كەلتۈرۈلگەن. مەسىلەن، ئەلچىلەر 8-ئاي ئىچىدە يەنى 987-يىل 8-ئاينىڭ 27-كۈنىدىن 9-ئاينىڭ 25-كۈنلىرى ئارىسىدا يېتىپ كەلدى ۋە ئۆزلىرى سېرىق مىس ئالغاچ كەپتۇ، دەپ خەۋەر قىلىندۇ).

بۇ مەلۇماتلار خىرونولوگىيە جەھەتتىن قارىغاندا ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ: (1) 2.23-، 2.24- ۋە 2.25-تېكىستلىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولغانلىقى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، يۇقىرىقى تېكىستلەر بۇ ۋەقەدىن 1 — 2 ئايلار كېيىنلا يېزىلغان. (2) 2.26-تېكىستى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ خېلو دەرياسى بويىغا قايتىپ كەلگەنلىكلىرى بايان قىلىنىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، قىرغىزلار كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن بولسا كېرەك. (3) 2.27-ۋە 2.28-تېكىستلىرى بولۇپ، بۇ 981-يىللارغا (؟) (ۋاڭ يەندى ساياھىتىنىڭ باشلانغان ۋاقتى) ۋە 988-يىللارغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار ئازلا كەم 150 يىل جەريانىدا يېزىلغان، لېكىن 875-يىل بىلەن 981-يىللار ئارىلىقىدا ئۇزاق بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان. بۇ چاغلار جۇڭگودىكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇزۇندىن بېرى شۇ مەلۇمكى، «خې»(合) + «لو»(罗) خەتلىرىنىڭ بىرىكمىسى تۈركچە «قارا» دېگەن سۆزنى ترانسكرىپسىيە قىلىش ئۈچۈن قوللىنىپ كەلگەن. دېمەك، خېلوچۇەن ياكى خېلو

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490-جىلد، 136-بەت.

قارا دەريا دېگەن سۆزدۇر (بۇ دەريانىڭ ھازىرقى نامى ئېدزىنـ
غولدۇر). بۇ ئىسمىنىڭ ئەينەن خەنزۇچە تەرجىمىسى خېيخې
دېگەن ئاممۇ يەرلىك ئاھالىدە مۇشۇ كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلـ
مەكتە. بۇ سۆز بىلەن يەرلىك ئاھالە ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ
ئوتتۇرا قىسمىنى ئاتايدۇ.

بۇنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈشكە كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار
باشقىچە پىكىردە ئەمەس، سىن جۇڭمىيەن دېگەن بىر ئادەم خېلو
دەرياسى ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق قىزىق بىر نۇقـ
تىئىنەزەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇنىڭ پىكرىچە XIV-XIII ئەسىرـ
لەردە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن خالاخېلىن (قاراقۇرۇم دەرياسى)
دېگەن جۇغراپىيىلىك نام تاڭ دەۋرىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن خېلوـ
جۇيلۇن دېگەن جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بىلەن بىردۇر — بۇ ئىككى
ئاتالغۇ ئېھتىمال، بىر نەرسىنى ئىپادىلىگەن بولۇشى مۇمكىن.
شۇ چاغلاردىكى تېكىستلەردە يولۇقىدىغان خېلو دەرياسى(合罗川)
ۋە جۇيلۇن (جۈيلۈنچۈەن) ئەسلىدە بىر بولغان جۇغراپىيىلىك
ئىسىمدىن، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، خېلوجۇيلۇن دېگەن ئىسىمـ
نىڭ قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىرىنچى
خىل قىسقارتىلىشىدا سۆزنىڭ ئىككىنچى يېرىمى قالدۇرۇلغان،
ئىككىنچى تۈرلۈك قىسقارتىلىشىدا مەزكۇر سۆزنىڭ ئالدىنقى
قىسمى قىسقارتىلغان①.

يېقىندا خېلوچۈەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەسىلىسىگە ياپون تەتقىقاتـ
چىسى مورى ياسۇ تاكائو قايتا كىرىشتى. ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ تارىخىنى باـ
يان قىلىپ كېلىپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ قىسمىغا بىرىنچى قېتىم دىقـ
قىتىنى بۆلگەن ئادەم روكۇرۇ كۇۋادا ئىدى»، دەپ كۆرسەتتى. بۇ
تەتقىقاتچىنىڭ پىكرىچە، خېلوچۈەن ئۇيغۇرلىرى خېيشى
(ئېدزىنغول دەرياسى بويى)دا ياشىغان. تاڭ ئىمپېراتور سارىيى
856 – يىلى ئۇنۋان تەقدىم قىلىش مۇراسىمى ئۈچۈن، مانا

① سىن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخى» 667 – بەت

مۇشۇ ئۇيغۇرلارغا ئەلچى ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر بۇ مۇراسىمنى ئۆتكۈزەلمىگەن. چۈنكى ئەلچىلەر كەلگەندە شۇ جايدا ئۇيغۇرلار بولمىغان. ئۇيغۇرلار تۇيغۇن ۋە ئۇمۇلار بىلەن سوقۇشۇپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، نامەلۇم قەبىلەرگە كۆچۈپ كەتكەنىكەن.»

مورى ياسۇ تاكائو سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: «2.26 - تېكىستتىكى لوچۈەن دېگەن جۇغراپىيىلىك ئىسىم ھەققەتەن خېلوچۈەن دېگەن ئىسىمنىڭ ئۆزىدۇر. لېكىن ئۇنى ئېدزىنغول دەرياسى ئىسمى بىلەن ئوخشاش نەرسە دەپ مۇقەررەرلەشتۈرمەسلىك كېرەك،» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تېكىستتە ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان رايون ئۈستىدە گەپ بولۇۋاتىدۇ. بۇ جاي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسى بولۇپ، چۆلنىڭ شىمالىي تەرىپىدىدۇر. بۇ نۇقتىئىنەزەرنى بىرىنچى قېتىم مائېيدا ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇ كۆزقاراشنى ئابې تاكېئو قۇۋۋەتلىگەن.

مورى ياسۇ تاكائو خېلوچۈەن ئۇيغۇرلىرى زىكرى ئېتىلگەن ئۈچ تېكىستنى (يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 2.23 ۋە 2.26 تېكىستلىرىگە قاراڭ). ئىمپېراتور پەرمانىنىڭ ئىككى تېكىستى بىلەن — «خاقانلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەش توغرىسىدىكى پىكىر» ۋە «خاقانلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەش دىپلومى»لىرىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرسىدۇ. دىپلوم بېرىلگەنلىك توغرىسىدىكى پەرمانغا 857 - يىلى دېگەن ۋاقىت يېزىلغان. بۇ پەرمانلارنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى مورى ياسۇغا ئۇلارنى تولۇق نەقىل كەلتۈرۈشكە يۇتلۇكاشاڭ بولغان. مورى ياسۇ-تاكائونىڭ كۆرسىتىشىچە تېكىستلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، 840 - يىلىدىن كېيىنمۇ تاڭ دۆلىتى مەمۇرىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسى ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسى، دەپ ھېسابلاپ كەلگەن، شۇڭلاشقا 2.26 - تېكىستتىكى (مورى ياسۇ تاكائو C3 بەلگىسى قويغان) «... گە قايتىپ كەلدى» دېگەن سۆزنى ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ كەلدى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ت. مائېيدا، ئابې تاكېئو ۋە مورى ياسۇ تاكائونىڭ كۆزقاراشلىرىنى

تەپسىلىي قاراپ چىقىشتىن ئاۋۋال، بىز تاڭ دۆلىتى مەمۇرىيە-
تى ئورقۇندىكى خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇر-
لارنىڭ تېررىتورىيىسى دەپ داۋاملىق ھېسابلاپ كەلگەنلىكىنى
توغرىسىدىكى ھۆكۈم ئۈستىدە توختاپ ئۆتىمىز: بىزنىڭ كۆز
قارىشىمىز بويىچە بۇ بىر پاكىتتۇر، بۇنىڭ راستلىقىغا گۇمانلى-
نىشقا ھېچقانداق ئاساس يوقتۇر. بۇنى ئاسانلا چۈشەندۈرۈشكە
بولىدۇ. بۇ يەردە ھەممىدىن ئاۋۋال ساراي ئاپپاراتىدىكى
ئەمەلدارلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇتەئەسسىپلىكى ئۆز ئىپادىسىنى
كۆرسىتىپ، ئۇلار بۇرۇن قانداق ئويلىغان بولسا يەنە شۇنى
داۋاملاشتۇرىۋەرگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ يەردىكى ئاساسىي
گەپ تاڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇنىڭ خارجىي ئىشلىرىنى
باشقۇرغۇچىلىرى ئەمەلىيەتتە يۈز بەرگەن پاكىتلارنى ئېتىراپ
قىلىشقا ئالدىرىمىغانلىقىدا. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىنى
چوڭ خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغانلىقىدا ھېچقانداق شۈبھە
يوق. سىياسىي سەھنىدىن قۇدرەتلىك بىر كۆچمەن دۆلەت
يوقالدى. بۇ دۆلەت جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جېنىغا تېگىپ
تۇرغان ھەمدە شۇ ھۆكۈمرانلار ئۆز خىيالىچە ئويلاپ چىققان
«ياۋايىلار» بىلەن بولغان «ئۆزئارا ماسلىشىپ كەلگەن مۇناسى-
ۋەت»لەرنى بۇزۇپ تۇرغانىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كونا
جايلىرىدا قىرغىزلارنىڭ جايلىشىۋېلىپ قۇدرەت تېپىشى، ئەمەلى-
يەتتە تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىدا يېڭى كۈچلۈك كۆچ-
مەن دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشىدىن دېرەك بېرەتتى. ۋەقەلەرنىڭ
مۇنداق تەرەققىياتى جۇڭگونىڭ ھاكىم دائىرىلىرىدە ئەندىشىسىز-
لىك پەيدا قىلىدى ۋە ئالدىنئالا ئۆز لايىقىدا چارىلەر
كۆرۈش زۆرۈرلۈكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بىرىنچى باسقۇچتىكى
مۇنداق چارە، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئەمەلىيەتتە يۈز بەرگەن
پاكىتلارنىڭ نەتىجىسىنى ئېتىراپ قىلماسلىق بولدى. جۇڭگو
ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىچە ۋەقەلەر جۇڭگوغا پايدىسىز

تەرەپكە قاراپ يۈزلىنىدىغان بولسا، بۇنداق ئېتىراپ قىلماسلىق بۇ
ئىشقا ئارىلىشىشقا ۋە ئەھۋالنى تاڭ دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتىگە پاي-
دىلىق تەرەپكە بۇراشقا ئۇرۇنۇشقا ئىمكانىيەت بېرەتتى. تاڭ
دۆلىتىنىڭ پىلانلىرى توغرىسىدىكى بىزنىڭ بايانلىرىمىز ماددىي
مەنبەلەر بىلەن ئىسپاتلانمىغاي، چۈنكى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تاكتىكى-
لىق ئۇسۇللىرىنىڭ ھەممە يىغىندىسىنىڭ ئومۇمىي ئانالىزىغا ئاساس-
لانغاچقا، گۇمان ۋە شۈبھە كەلتۈرۈپ چىقىشى مۇمكىن. يۇقىرىدا
سۆزلەنگەن، بولۇپ قىلىش ئېھتىمالى بولغان ھەرىكەتلەر
سىخېمىسىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تارىخىي پاكىتلارنى
مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەزىيەت تۇغۇلۇپ قالغاندا، ھاكىمىيەت
ئورۇنلىرىنىڭ دەل شۇ خىلدا مۇئامىلە قىلىپ كەلگەنلىكىنى
ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، شەرقىي تۈرك خاقانلىقى تارمار قىلىنغان
ۋە بارلىق تۈركلەر سەددىچىن رايونىغا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن،
گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سىر - تاردۇش — ئۇيغۇر خانلىقى
تەشكىللىنىشكە باشلىدى. سىر - تاردۇشلار گوبى چۆلىنىڭ جەنۇب
تەرىپىدە تاشلىنىپ كەتكەن جايلارنى ئىشغال قىلىش ۋە ئۆز-
لەشتۈرۈشكە كىرىشتى، دەل شۇ چاغدا تاڭ ھاكىمىيىتى تۈركلەرگە
ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلدى (مالىيەۋكىن
جۇڭگو مەنبەلىرىدە «تۇجۇ» دەپ ئاتالغان قەبىلە
ئىتتىپاقىنى باشقا تۈركىي قەبىلىلەردىن پەرق ئېتىش ئۈچۈن،
«تۇجۇ تۈركلىرى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن - ئۇ. س)، 745 —
يىلى تۈركلەر بىلەن سىر- تاردۇشلار ئارىسىدا توقۇنۇش پەيدا
بولۇپ، ئاخىرىدا مەزكۇر توقۇنۇش چوڭ سوقۇشقا ئايلىنىپ
كەتتى. تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى تۈركلەر تەرەپتە تۇردى.
«ياۋايىلار» ئارىسىدا سوقۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان مانا مۇشۇ
تاكتىكىلىق ئۇسۇل ۋە سىر - تاردۇشلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنى
بۇزغان مەخپىي دىپلوماتىيە ناھايىتى تېزلىكتە بۇ يېڭى كۆچمەن
دۆلەت — سىر- تاردۇشلار خاقانلىقىنى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلدى.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر خانلىقى ھالاكەتتىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ستراتېگىيىچىلىرى قانداق تاكتىكا قوللانماقچى بولغانلىقلىرى ھەققىدە بىر نەرسە ئېيتىش قىيىن، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى باشقا يول بىلەن ماڭدى. تاڭ دۆلىتىنىڭ بارغانچە ئاجىزلىشىپ بېرىشى ۋە باشقا كۈچلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى جۇڭگونىڭ تەسىرىنى ئۇزۇل - كېسىل يوققا چىقاردى.

بىزنىڭ پىكرىمىزچە، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىزنىڭ ھەممىسى تاڭ مەمۇرىيىتى ستراتېگىيىلىك نۇقتىئىنەزەرلەرگە ئاساسەن، ئۇرقۇننى ئۇيغۇرلارنىڭ تېررىتورىيىسى دەپ ھېسابلاشنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، بۇئىش ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن رايونىغا قايتىپ كەلگەنلىكلىرىگە ئىسپات بولالمايدۇ. تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ بايانلىرىنى خېلو (خېلوچۇەن) دەرياسىنى ئۇرقۇن ۋادىسىدىكى دەريالارنىڭ بىرى دەپ ئىسپاتلاش ئۈچۈن پايدى- لىنىشقىمۇ ئاساسلار ئاز.

مۇشۇ جايدا ۋە مۇشۇ گەپ بولۇۋاتقان ۋاقىت ئىچىدە شەكىل- لەنگەن ۋەزىيەت (خاقانلىقنىڭ ھالاك بولۇشى، قىرغىزلارنىڭ ئۇرقۇن رايونىنى ئىگىلىۋېلىش ئېھتىمالى) مۇناسىۋىتى بىلەن تاڭ ھاكىمىيىتى قوللىنىش ئېھتىمالى بار دەپ مۆلچەرلەنگەن ھەرىكەت ئەندىزىسىنىڭ توغرىلىقىنى بەزى كونكرېت پىلانلىرى بىلەن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. بۇ پىلانلار تاڭ مەمۇرىيىتى ۋەكىل- لىرىنىڭ مەكتۇپلىرىدا ۋە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىمپېراتورنىڭ ئۇيغۇر ۋە قىرغىزلارغا يوللانغان خەتلىرىدە كۆرسىتىلگەن. بۇ مەكتۇپ- لارنىڭ مەزمۇنلىرى سېلىشتۇرۇلۇپ كۆرۈلىدىغان بولسا، ئىمپېراتور سارىيىنىڭ پۈتۈن ھىيلە - مىكرىسى ئېچىپ تاشلىنىدۇ، تاڭ دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن «ياۋايىلار»نى ئۆزئارا ھەر قانداق ئۇسۇل بىلەن سوقۇشقا سېلىپ قويۇشقا بولغان ئىنتى- لىشى ئاشكارىلىنىدۇ. ئىمپېراتورنىڭ خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىغا

ھۇجۇم قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ بىرىنىمۇ قويماي يوقىتىش تەكلىپى بېرىلگەن بىر مەكتۇپىدىن يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەنىدى (2•25 ــ تېكىستكە قاراڭ). لىدېيۇيىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلگەن قىرغىزلارغا قارىتا يېزىلغان مۇشۇ ۋە بۇنىڭدىن باشقا بىر قاتار خەت ـ چەكلەردە تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇتتۇراتقۇلۇق پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان كۆپلىگەن قىممەتلىك مەلۇماتلار بار، مانا مۇشۇ ماتېرىياللارغا قارىغاندا، جۇڭگو ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارنى قەلتۈكۈس قىرىپ تاشلاشقا ئىنتىلگەن. مۇشۇ توغرۇلۇق ن. يا. بىچۇرىن ئۆز ۋاقتىدا تۆۋەندىكىچە يازغان: «IX ئەسىرنىڭ بېرىنىدا خاكاسلار شۇ چاغدا يۇرت سوراپ تۇرغان ئۇيغۇرلار سۇلالىسىنىڭ قۇدرەتلىك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇردى، قىساسچى جۇڭگولۇقلار سەددىچىننى ئۆزىگە دالدا قىلىپ يوشۇرۇنۇۋالغان ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇقلىرىنى يوقاتتى.»

ئىمپېرىيىنىڭ سابىق دۈشمىنى ــ شەرقىي تۈركلەرنى مۇشۇ ئىمپېرىيىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن سوقۇش قىلدۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولغان تاڭ ئىمپېراتورى تەيزۇڭ (太宗)نىڭ «ياۋايىلار»غا قاراتقان سىياسىتىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىدە خۇددى شۇ سىياسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولغان ئۇرۇنۇشلىرىدا مەغلۇبىيەتكە يولۇققان ئىمپېراتور ۋۇزۇڭ (武宗) نىڭ سىياسىتىدىكى نەتىجىلىرىنىڭ پەرقلىرىنى قانداق چۈشىنىشكە بولىدۇ؟ سەددىچىن يېنىغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى چوڭ قىسمىغا بېغىشلانغان ماقالىمىزدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يادروسى ئۇجې خاقان باشچىلىقىدا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكى ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرىغا قەدەر كۆرەشتى ۋە مۇشۇ كۆرەشلەر نەتىجىسىدە بىر نەچچە قېتىم مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇپ تارقىلىپ كەتتى ۋە ھالاك بولدى. لېكىن جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە بويسۇنمىدى، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. ئۇجې خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى سەۋەب ئۇيغۇرلارنىڭ يالغۇز ھۆرىيەتپەرۋەرلىكىدىنلا ئەمەس، بەلكى

ئولاراق تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرۈنۈش
بولىشمۇ ئۆز ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان دەرىجىگىمۇ يول قو
يمىغان ھەددىدىن ئوشۇق تەلەپلىرىدىن بولدى. ئەتىقادىچى
لارغا تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى كۆتۈلمىگەن جىددىي ئۆزگىرىش
لەرنىڭچىسىدە سەددىچىسىن يېنىغا بېرىپ قالغان بۆكۈچمەنلەرنى
جۇڭگو ھاكىمىيىتى بىلەن ھەر خىل كېلىشىملەر تۈزگەنلىك
پاكى جۇڭگوغا ئەقىللىك مۇۋاپىق كېلىشىم شەرت ئاستىدا
«خىزمەتكە» كىرگەنلىكلىرى مەلۇم. ئۇنىڭغا مىسال ئۈچۈن
ئەگرىقۇت قوشىشار پاكى يەنە شۇ شەرقىي تۈجۈ تۈركلىرىنى ئېلىش
مۇمكىن. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ ھاكىمىيە
تىگە بويسۇنغان كىچىكرەك گۇرۇپپىلىرى بەك ئېغىر ئەھۋال
قالغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنى يەنىمۇ كىچىكرەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈپ
تۈرلۈك ئەسكىرىي قىسىملار ئىچىگە تارقىتىۋەتكەن. تاڭ دۆلىتىنى
خىزمىتىگە كىرگەن ئارمۇزدىنىڭ قوشۇنلىرى توغرۇلۇق تۆۋەندى
كىچە مەلۇمات بار: «ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى پارچە - پارچە قىلىپ
بۆلۈپ، چېگرا رايونىدىكى ئۆلكىلەر (ھېراۋۇللار 节度使) گە
تارقىتىپ بېرىلدى. قۇللار تۈرلۈك ئۆلكىلەرنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكى
باشلىقلىقىدىن بېقىندىلىق ئورنىغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن ئەبدىن
قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى ۋە خۇتۇخىي دەرياسىنى ئىگىلىۋالدى
ليۇمىيەن 3000 ئادەمنى تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈردى.» بەلكىم ئۇيغۇر
قوشۇنلىرىنى پارچىلاپ بۆلۈشنى، ئارمۇزد ۋە ئۇنىڭ يېقىن
ئەتراپىدىكىلەر تاڭ دۆلىتىگە «خىزمەتكە كىرگەندە»، ئۇلارنىڭ
ماقۇللۇقىنى ئالغان بولۇشى ئېھتىمال. ئەمما مۇنداق بولۇشىنى
ئۇيغۇر خەلقى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ X
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن
ئۇيغۇرلارغا تۇتقان تاكتىكىسى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى
يوقىتىشتىن ئىبارەت ئىدى، مۇشۇ تاكتىكىغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلە
جىسمانىي جەھەتتىن يوقىتىلاتتى. مانا مۇشۇ ئەھۋاللارنىڭ

ھەممىسى قىرغىزلارنىڭ خاقانىغا يېزىلغان مەكتۇپتىكى مەلۇماتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ (2.26 - تېكىستكە قاراڭ).

ئۇنداق قىلىپ تاڭ سۇلالىسى سىياسەتچىلىرى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەجرىبىسىنى تەكرارلاشقا ئۇرۇنىدى. بۇ تەجرىبە كۆچمەنلەرنى ئۆز تەرىپىگە كەڭ سىياسەتتا جەلپ قىلىپ، ئۇلارنى تاجاۋۇزچىلىق سوقۇشلاردا ئاساسىي زەربە بەرگۈچى كۈچ قاتارىدا پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنداق قىلىش بىر ياقتا تۇرسۇن، ئىمپېراتور ۋۇزوڭ(武宗) نىڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرى بىلەن - بۇرۇن جەڭگىۋارلىق ئىقتىدارىغا ئىگە تۈرك ئاتلىق ئەسكەرلىرى ساقلىنىپ قېلىپ، كېيىن بۇ ئەسكەرلەر شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ قايتا تىكلىنىشىگە ئالدىنقى شەرت ھازىرلىغانىدى، دەپ مۆلچەرلەپ ئەمدى مۇنداق ئىشقا تەۋەككۈلچىلىك قىلماسلىق كېرەك، ئۇيغۇرلاردىن كېلىدىغان خەۋپنى تولۇق ۋە ئەبەدىلئەبەد يوقىتىش لازىم، دېگەن قارارغا كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ زەربىدار كۈچى — ئاتلىق ئەسكەرلىرى ساقلىنىپ قالىدىغان بولسا، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يېڭىباشتىن باش كۆتۈرۈپ ئەكسىگە كېلىشى تولۇق رېئال مەسىلە ئىدى ۋە بۇ توغرۇلۇق جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئايرىم مەلۇماتلار مانا مۇشۇ ئەھۋالنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

لى دېيۈي ليۇمىيەن نامىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرلىرىگە يازغان خېتىدە بۇنىڭغا تامامەن قارىمۇ قارشى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ مەكتۇپ تاڭ ئىمپېراتور سارىيىغا بۇرۇنراق ئەۋەتىلگەن مەلىكە تەيخېنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش مەقسىتىدە تىيەن دې قەلئەسىگە قىرغىزلار ئەلچىلىرىنىڭ كېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغانىدى (مەلىكە تەيخې تاڭ ئىمپېراتورى شيەنزۇڭنىڭ قىزى بولۇپ، ئۇيغۇر خاقانىغا نىكاھلاپ بېرىلگەنىدى، خاقان مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندا، مەزكۇر مەلىكە قىرغىزلار قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى).

«2.29 ھازىر قىرغىزلار ئۇيغۇر خاقانىغا بەك ئۆچمەنلىك قىلىۋا-

Altun0q

تىدۇ. مەملىكەتنى ئىزلەش بىلەن بىر قاتاردا چوڭ ھەربىي يۈرۈش
قىلىشنى پىلانلاۋاتىدۇ، تۇراقلىق (ياۋايىلار) نىڭ بىرلەشمە قوشۇنى
جەنۇبتا قارىتا چېگرىدىكى ئىستىھكاملارغا قەدەر ئىچكىرىلەپ
كىرىش ئۈچۈن ھۇجۇم باشلايدۇ، ھازىر خاقانىنىڭ خەلقى ئوزۇق-تۈلۈك
يېتىمەي ئاچارچىلىقتا تۇرماقتا، ئەسكەرلىرىنىڭ سانىمۇ كۆپ
ئەمەس، ئەگەردە كۈچلۈك دۈشمەن ھۇجۇم قىلىپ قالسا ئۇلا
بۇنى قانداق قايتۇرالايدۇ؟ بۇ ئېغىر ئەھۋالدا پەقەت ئۇلۇغ تا
ئۇلارغا ياردەم كۆرسىتەلىشى مۇمكىن.» ① مۇشۇ ئىككى مەكتۇپ
(ئۇيغۇرلارغا ۋە قىرغىزلارغا يېزىلغان خەتلەر، 2.25 - ۋە 2.29
تېكىستلەر) تىكى نەقىللەر سېلىشتۇرۇلۇپ كۆرۈلسە، تاڭ ھاكىمىيى
تىنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك ئويۇن ئويناۋاتقانلىقى ئىنتايىن
ئوچۇق كۆرۈنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇرقۇنغا قايتىپ كەلدى، دېگەن سۆزنى مۇقىم
لاشتۇرۇش ئۈچۈن ئاپتورلار كەلتۈرگەن ئىسپات ماتېرىياللا
ئۈستىدە بىر قەدەر تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر
مورىياسۇتاكائو ئۆزىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن پېشقەدەملەرنى تىلغ
ئالغىنىدا ئۇ ئادەملەرنىڭ ئاساسلىرىنى نەقىل كەلتۈرمەيدۇ
شۇنىڭ ئۈچۈن، ن. مائېداننىڭ 840 - يىلىدىن كېيىن، ئۇيغۇر
لارنىڭ ئۇرقۇندا بازىلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال
دېگەن كۆزقاراشنى — ئابې تاكېئونىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئاساسن
بايان قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئابې تاكېئو ھەممىدىن ئاۋۋال يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەن
2.25 - تېكىستنى نەقىل كەلتۈرىدۇ ۋە شۇنىڭدەك قىرغىزلار خاقانىغ
ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك يېزىلغان باشقا بىر خەتتىنمۇ نەقىل
كەلتۈرۈلىدۇ، بۇ تېكىستتە قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇرلار تېررىتورىيىسىگ
كۆچۈپ كېلىش ئېھتىماللىقىنىڭ بارلىقى بايان قىلىنىدۇ. لېكىن بۇ

① لى دېيۇي: «خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان
ئەسەرلەر توپلىمى»، 8 - جىلد، 64 - بەت.

يەردە خېلو دەرياسى تىلغا ئېلىنمايدۇ.

«2.30 يەنە شۇنى بىلدۈرىدىكى، بۇ يىل كۈزدە [قىرغىزلار — ئابې تاكېئو] ئۇيغۇرلارنىڭ قارارگاھى جايلاشقان رايونغا كۆچۈپ بېرىشقا ھازىرلىق قىلىشىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ دۆلىتىنى يوقىتىپ [ئۇيغۇرلارنىڭ — ئابې تاكېئو] ئۇلار ياشاپ كەلگەن كونا جايلىرىنى ئىگىلىۋالماقچى.» مانا مۇشۇ مەكتۇپ خۇيچاڭ 4 - يىلىنىڭ (844 - 2-22 — 3-22) 2 - ئېيىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي يېزىلغان.

ئابې تاكېئومۇشۇ كېيىنكى مەلۇماتنى قىرغىزلارنىڭ خېلو دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كېلىشكە ئۇيلىنىۋاتقانلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان 2.24 - تېكىست بىلەن سېلىشتۇرۇپ، 2.30 - تېكىستتىمۇ خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. كېيىن ئۇ ن. ما ئېيدانىڭ: «ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىڭ كونا جايلىرىنى ئىگىلىۋالدى، «... كونا جايلىرى» دېگەن گەپ ئادەتتە ئورقۇن دەرياسى ۋادىسىغا يېقىن جايلار ھەم چۈشىنىپ كېلىنگەنلىكىدە ھېچقانداق مەسىلە يوق». خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن ئورقۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار قارارگاھى رايونىدىن ئوجې خاقان باشچىلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇب تەرەپكە — سوجەنشەن (سوزىشەن) تاغلىرى تەرەپكە، كېيىن تىيەندى قەلئەسى ۋە جېنۇۋ قەلئەلىرىگە، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ چوڭ ئەگمىسى رايونىغا قېچىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ئابې تاكېئو ئوجې خاقاننىڭ ھەرىكەتلىنىپ بارغان مۇشۇ يولىغا نىسبەتەن ئېدزىنغول دەرياسى غەرب تەرەپتە — يىراق جايدا تۇرىدىغۇ، دەپ بەكمۇ ئادىللانە كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق بىز ئۆزىمىزنىڭ كۆز قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئاۋۋال، ياپونىيىنىڭ باشقا

ئالىملىرىنىڭمۇ بۇ مەسىلە ھەققىدىكى پىكىرلىرى ئۈستىدە توختاپ
ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلايمىز. مەسىلەن، كۆۋادارو كۈرۈۋ:
ئۇيغۇرلار باشتا خېلۇ دەرياسى (ئېدزىنغول) دەرياسى بويىدا
ئىدى، كېيىنچە چيەنفۇ يىلى (874— 880) دىن
كېيىن گەنجۇنى ئىشغال قىلدى، چيەنفۇ يىللىرى
ۋاقتىدا مۇھاكىمىگە چۈشكەن ئۇنۋان بېرىش مەسىلىسى (2-7 -
تېكىستكە قاراڭ) پان - تېكىن (پان تېلى)نىڭ ۋارىسلىرىغا
مۇناسىۋەتلىك مەسىلىدۇر. پان-تېكىننىڭ غەرب تەرەپتىن كۆچا
(ئەنشى) رايونىدىن شەرققە كۆچۈشى توغرۇلۇق ھازىرچە بۇنى
بىر تەخمىن قىلىنغان ئىش سۈپىتىدە سۆزلەشكە مۇمكىن،
لېكىن پان - تېكىننىڭ ئۆزىنىڭ گەنجۇنى ئىشغال قىلمىغانلىقى
بەك ئېنىق ئىشتۇر» دەپ يازىدۇ. ئا. فۇدزى ئېدانىڭ پىكرىچە:
«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا دائىر ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن ئېلىنغان
«ئۇيغۇرلار خېلۇ دەرياسى بويىغا قايتىپ كەلدى»
(2-21 - تېكىستكە قاراڭ) دېگەن گەپتىكى «قايتىپ كەلدى» سۆزىنى
ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى بازىسى — مەلىكە شەھىرى (ئېدزىن-
غول دەرياسى بويىدىكى خاتۇن شەھىرى)نى قايتا ئىگىلىۋېلىشى
دەپ چۈشىنىش كېرەك. كېيىنچىرەك پان-تېكىن باشچىلىقىدىكى
ئۇيغۇرلار يېڭىدىن شەرق تەرەپكە كۆچۈپ كەلگەنىكەن
(ئا. فۇدزى ئېدا پان - تېكىننى خاقان خۇەي-جەن دەپ ئاتايدۇ).

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تارمار قىلىنىشى شۇنچىلىك ئۈشتۈمتۇت
بولدىكى، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ شەرق تەرەپتىكى قىسمىنىڭ يېرىمى
شەرقىي شىمالغا، شەرققە، جەنۇبقا ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە —
ھەممىلا تەرەپلەرگە قېچىپ كەتتى. بۇنىڭدىن باشقا قىرغىزلار
ھۇجۇم قىلىپ كېلىشتىن ئاۋۋال، ئۇدا قاتار ئىككى قىش مەملى-
كەت ئىچىدە قاتتىق جۇتچىلىق يۈز بەردى، جۇتچىلىق نەتىجىسى
ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن ئىگىلىكىگە قاتتىق زىيان - زەخمەت
يەتكۈزدى ۋە ئۇلارنى بەك ئاجىزلاشتۇرۇپ قويدى. شۇڭلاشقا

ئورقۇن دەرياسى ۋادىسى رايونىدا خېلىلا چوڭ تەشكىلىي
قۇۋۋەتكە ئىگە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل گۇرۇپپىسىنىڭ قانداق
قىلىپ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس،
لېكىن بۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ھەقىقەتەنمۇ چوڭ گۇرۇپپا
بولغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى شۇنداق بولغاندىلا ئۇلار تاڭ
ھاكىمىيىتىگە جىددىي ئەندىشە سالالايتتى. مانا مۇشۇ
ئاساسىي ئەھۋال خېلو دەرياسى (ئەلۋەتتە خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى-
مۇ) ئورقۇن دەرياسى ۋادىسى رايونىغا جايلاشقان، دېگەن
مۆلچەرگە سەلبىي قاراشقا مەجبۇر قىلىدى. 840 — 843 - يىللار
ئارىلىقىدىكى بۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ئەھۋالغا قارىغاندا، قىرغىز-
لارنىڭ ھۇجۇمىغىمۇ ناھايىتى ئاز يولۇققان بولۇپ، خېلوچۇەن
ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بولسا كېرەك.
مەزكۇر ئۇيغۇرلار ئېدزىنغول دەرياسى (قارا دەريا — خېلو
دەرياسى)نىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان، مەزكۇر رايون
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى ماكانلىرىدىن چەتكىرەك جايلاشقان. ئۇنىڭ
ئۈستىگە بۇ رايون ھەممىلا تەرەپتىن چۆللەر بىلەن قورشالغان
بولۇپ، بۇ يەرگە كېلىش، بولۇپمۇ شىمال تەرەپتىن كېلىش
ئاسان ئەمەس.

خۇيچاڭ (会昌) 3 - يىلىنىڭ 6 - ئېيى (843 - يىلى)
دا قىرغىز خاقانىغا يوللانغان مەكتۇپتا (2·25 - تېكىستكە
قاراڭ) تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ
دۈشمەنلىك ھەرىكىتىدىن جىددىي ئەندىشىدە قالغانلىقلىرى بەك
ئېنىق كۆرسىتىلگەن. بۇ مەكتۇپتا، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىغا قارشى
قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشى توغرۇلۇق ئوچۇقتىن - ئوچۇق
قۇترىتقۇلۇق قىلغانلىقى بەك روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن
باشقا، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتى ۋە يۇرتىغا قايتىشقا بولغان
ئارزۇلىرى توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەرمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى
ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئەگەردە خېلو دەرياسى ئورقۇن رايونىغا—

ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان دەپ ھېسابلىغۇچى تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلغان تەقدىردە ئۇلارنىڭ قايتىپ كېلىدىغان ۋەتىنى قايسى بولىدۇ؟ بۇ يەردە، ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىش ئارزۇسىدا يۈرگەن قايسى گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ئۈستىدە گەپ بولۇشى مۇمكىن؟ 843 - يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇجې خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ۋە رىقابەتتە تۇرغان ئارموزد باشچىلىقىدىكى گۇرۇھى بىرقاتار جىددىي مەغلۇبىيەتلەرگە يولۇقتى. بۇلارنىڭ بىرقىسمى تەسلىم بولدى، بىر قىسمى يوقىتىلدى، قالغان قىسمى بولسا پىتىراپ تارقاپ كەتتى.

شۇڭلاشقا مۇشۇ ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتىگە تەھدىت سېلىپ تۇرغىنى يوق، 2·25 - تېكىستتە سۆزلىنىۋاتقان بايانلار بۇ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئەمەس، كېيىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى تەشكىللىگەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق شۇ چاغلاردا ھېچقانداق بىرەر مەلۇمات يوق ئورنىدا ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇلار نەزەردە تۇتۇلىدى.

تۈرلۈك تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردا، 840 - يىلدىن كېيىن، خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىسىدىن تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان رايونلارغا (خۇاڭخېنىڭ چوڭ ئەگمىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئوتلاقلار ۋە قىسمەن نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە) جايلاشقان ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق تاڭ ھاكىمىيىتى ۋەكىللىرىنىڭ تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. تېخىمۇ غەرب تەرەپتىكى رايونلار (قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا)دىكى ئەھۋال توغرۇلۇق پەقەت پارچە - پارچە مەلۇماتلارلا بولۇپ، بۇلارمۇ بىر - بىرىگە زىددۇر. ئۇ يەرلەرگە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىدىكى باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئۇ يەرلەرگە بارغانلىقى ھەم شۇ رايوننى ئۆزلەشتۈرگەنلىكى توغرۇلۇق تولۇق تەسەۋۋۇرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش تېخىمۇ تەسكە چۈشىدۇ. ئەھۋاللارغا

قارىخانىدا جۇڭگو ھاكىمىيىتى IX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا جەكمۇ غەرب تەرەپتىكى رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ سابىق ئاھالىسىنىڭ كۆچلىرى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە بولمىغان بولسا كېرەك. «ئۆز ۋەتىنىگە قايتىش» ئارزۇسىدا يۈرگەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئەسكەرتىلگەن سۆزلەرنى پەقەت تاڭ دۆلىتى چېگرا مەمۇرىيىتىنىڭ نەزەر دائىرىسىدىكى تېررىتورىيىلەردە تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلارغىلا ئائىت گەپلەر دەپ قاراش كېرەك. تاڭ سارىيى بىلەن قىرغىزلار ئوتتۇرىسىدا مەكتۇپلار جىددىي ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلغان چاغلاردىكى مەزكۇر ئۇيغۇرلار پەقەتلا خېلوچۈەن (ئېدزىنغول) ئۇيغۇرلىرى بولۇشى مۇمكىن. تەتقىقاتچىلار مۇشۇ يەرگە جايلىشىپ قالغان بۇ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق بەك ئازلا مەلۇماتلارغا ئىگە. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ رايونلارغا دەسلەپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن بۇ ئۇيغۇرلار رايونىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنىمۇ نامەلۇم، خېلوچۈەن ئۇيغۇرلىرى خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن قېچىپ كەلگەن ئادەملەر ھېسابىغا خېلى دەرىجىدە كۆپىيىپ كۈچىيىشكە تېگىشلىك ئىدى دەپ مۆلچەرلەشكىلا بولىدۇ. مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارغا ئاساسەن بىز تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرا ياقىلىرىغا يېقىن جايلاردا تاڭ ھاكىمىيىتىگە شۇ چاغلاردا ئەندىشە پەيدا قىلىدىغان ھېچقانداق باشقا ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسى يوق ئىدى دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلايمىز.

جۇڭگو مەنبەلىرى ئىمپېراتور سارىيىنىڭ خېلوچۈەن (ئېدزىنغول) ئۇيغۇرلىرىنى يوقىتىش توغرىسىدا بەرگەن تەكلىپىگە قىرغىزلارنىڭ قانداق ئىنكاستا بولغانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ قۇتراتقۇلۇق 843 - يىلى قىلىندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېدزىنغولغا قايتىپ كېلىش ۋەقەسى

875 - يىلى يۈز بەردى. شۇڭلاشقا، قىرغىزلار مۇشۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارغا 843 — (؟) 844 - يىللار ئارىلىقىدا قاتتىق زەربە بەردى ۋە بۇ ئۇيغۇرلارنى ئاشۇ جايلارنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى، دەپ جۈرئەت بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. مەنبەلەردىكى ۋاستىلىك ئىسپاتلار قىرغىزلارنىڭ خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلىش مۇمكىنچىلىكى ۋە بۇ ھۇجۇملار نەتىجىسىدە ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقى توغرۇلۇق سۆز ئېچىشقا ئىمكان بېرىدۇ، لېكىن شۇنىڭدىن كېيىنكى 30 يىل داۋامىدا تا بۇ ئۇيغۇرلار يېڭىدىن قايتىپ كەلگۈچىلىك ئارىلىقتا قەيەردە تۇرغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر بۆلىكىنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلىرىمۇ بىر تېپىشماق ھالىتىدە تۇرىدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى مۇشۇ رايونغا كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى سۇڭ دۆلىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. 988 - يىلى سۇڭ ھاكىمىيىتى سارىيىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىلىدى (228—تېكىستكە قاراڭ). مانا مۇشۇ مەلۇمات، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە مەلۇم بولغان ئەڭ ئاخىرقىسى بولسا كېرەك.

X ئەسىردە تاڭغۇت قەبىلىلىرى كۆچىيىپ كەتتى ۋە خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر تولۇق ئۈزۈلۈپ قالدى، تاڭغۇتلارنىڭ قانداق شەرت - شارائىت ئاستىدا ۋە قاچان مەزكۇر رايوننى ئىگىلىۋالغانلىقىدىنمۇ بىزگە ھېچ نەرسە مەلۇم ئەمەس.

خېلوچۇەن ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلار ئۇيغۇرلارنىڭ غەرب تەرەپتىن (كۇچا ۋە قاراشەھەر رايونلىرىدىن) شەرق تەرەپكە — نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە ۋە ئېدزىنغول دەرياسى ۋادىسىغا تەشكىللىك ھالدا ئۆتۈپ كەلگەن-

لىمەك ئېھتىمالىنى رەت قىلغۇچى تەتقىقاتچىلارغىمۇ پايدىلىق مورى ياسۇ تاكائو: ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، گوبى چۆلىنىڭ جەنۇبىغا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ چوڭ ئەگمىسىنىڭ شىمالىغا ۋە مۇشۇ جايلارنىڭ خېلىلا غەرب تەرىپىدىكى رايونلارغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتلەر بولۇپ كەلدى، بۇ مۇناسىۋەتلەرنى ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ بىر ئىكەنلىكى بەلگىلىگەن دەپ ھېسابلايدۇ. خېلوچىۋەن ئۇيغۇرلىرى ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن چاغلاردىمۇ ياشاپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت تەشكىللىي بىر گۇرۇپپا ئىدى، تاڭ ئىمپېراتورى قىرغىزلارغا يازغان مەكتۇپىدا مانا مۇشۇ بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت ئۇيغۇرلارنى تولۇق، تەلتۆكۈس، بىر ئادەمنىمۇ قويماي يوقىتىۋېتىشكە چاقىردى.

ھازىر، پايتەختنىڭ ئىسمى ھەققىدىكى مەسىلىگە قاراپ چىقىمىز، ئالدىن شۇنى كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇكى، جۇڭگو ئېروگلىفلىق يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھۆججەتلەرنىڭ مۇھىم بىر كەمچىلىكى — جۇڭگو بىلەن بىر قاتاردا تۇرغان خەلقلەرنىڭ خاس ئىسىملىرىنى جۇڭگونىڭ خېتى نەمۇنىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغانلىقىدۇر. بەزىدە بۇ ئىش ئاڭلىق قىلىندى، لېكىن كۆپىنچە خاس ئىسىملار خەنزۇ تىلى نورمىسىغا مۇۋاپىق خەنزۇچىلاشتۇرۇلدى. خەنزۇچە يېزىلغان ئىسىملاردىن پايدىلىنىشقا مەجبۇر بولغان ئاپتورلار چوڭ قىيىنچىلىقلار ھېس قىلىدۇ، لېكىن بۇنىڭدىن چىقىشقا كۆپىنچە باشقا يول يوق. شۇڭلاشقا مىللىي ئىسىملارنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى تېپىش ياكى خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە ئاساسىدا يېزىلغان خاس ئىسىملارنىڭ ھەققىي ئېيتىلىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش — ئىلمىي جەھەتتىنلا چوڭ قىزىقىش پەيدا قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئەمەلىيەتتىمۇ بۇنىڭ ئەھمىيىتى چوڭ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن يەنە ئى-

كېيچانوۋنىڭ گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئاساسىي شەھىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كۆرگەنلىكىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچى تاڭغىت — ئۇيغۇر ئۇرۇشلىرىغا بېغىشلانغان ماقالىسىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دا كەلتۈرۈلگەن بىر تۈركچە بېيىت پارچىسىدا خاتۇن - سىنى ناملىق ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ. يې. ئى. كېيچانوۋ: ئۇيغۇر خانلىقى هالاك بولغان چاغلاردىكى نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنى تەپسىلىي ئانالىز قىلىپ كۆرۈپ، بۇ ماتېرىياللارنى بېيىتتا كۆرسىتىلگەن مەزمۇنلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ بېقىپ «خاتۇن - سىنى شەھىرىنى گەنجۇ شەھىرى دەپ چۈشەنسە بولىدىغانغا ئوخشايدۇ» دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ①. كېيچانوۋ ئۆزىنىڭ خۇلاسىسىنى تۆۋەندىكى ئاساسلار بويىچە چىقىرىدۇ:

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يېزىشىچە، خاتۇن - سىنى شەھىرى «خىتاي بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىغا» جايلاشقان. خىتاي دېگەن نام ئاستىدا بۇ يەردە قىتانلارنىڭ دۆلىتى (辽)نى چۈشىنىش كېرەك.

خاتۇن - سىنى شەھىرىنىڭ خەلقى تاڭغىت خەلقى بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرىدۇ. بېيىتتا تەسۋىرلەنگەن خاتۇن - سىنى شەھىرىنىڭ ئىشغال قىلىنىشى ۋە خاقانىنىڭ تەقدىرى جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلگەن گەنجۇ شەھىرىنى تاڭغىتلارنىڭ ئىشغال قىلغان ۋاقتىدىكى تەسۋىرى بىلەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇشۇنداق تەڭلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم يېتەرسىزلىكلىرى بار، تەنقىد ئالدىدا بىزەمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بىرىنچىدىن، گەنجۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇ-

---

①كېيچانوۋنىڭ: «تاڭغىت — ئۇيغۇر ئۇرۇشلىرى تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 150 — 152 - بەتلىرىگە قاراڭ.

قى بېيىتتا كۆرسىتىلگەن «خىتاي بىلەن تاڭغىت ئوتتۇرىسىغا» توغرا كەلمەيدۇ. تاڭغىت دۆلىتىنىڭ چېگرىسى گەنجۇدىن خېلىلا شىمال تەرەپتە، ئالاشەن چۆلىنىڭ خېلىلا شىمال تەرىپىدە، ئالاشەن چۆلىنىڭ شىمالىدا، گوبى چۆلىنىڭ جەنۇبىي چەت ياقىسىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە تاڭغىتلار قىتانلار بىلەن چېگرىلىنىپ تۇراتتى. «خىتاي بىلەن تاڭغىتلار ئوتتۇرىسىدىكى» تېررىتورىيە ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى رايونىغا توغرا كېلىدۇ. مانا مۇشۇ يەرگە قەدىمكى ئۇيغۇر شەھىرى خاتون ـ سىنى جايلاشقانىدى. خەنزۇچە تېكىستلەردە بۇ شەھەرنى «كېدۇن» دەپ يازىدۇ. تۈرلۈك ئەسەرلەردە كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. كېيىنرەك مانا مۇشۇ يەرگە تاڭغىتلار ئۆزلىرىنىڭ بىر شەھىرىنى سالغانىدى.

ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ئۇيغۇرلار شەھىرى تىلغا ئېلىنغاندا، بۇ شەھەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەسىلە هازىرغا قەدەر يېشىلمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇش زۆرۈر. بەزى تەتقىقاتچىلار ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ئۇيغۇرلار شەھىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئېھتىمالىنى رەت قىلىدۇ. مەسىلەن، ئابې تاكېئو ئۆزىدىن ئاۋۋالقى ئۆتكەن ئادەملەرنىڭ ھەممە مەشھۇر مەلۇماتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنى تەھلىل قىلىپ تۇرۇپ، ئېدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ئۇيغۇر شەھىرىنىڭ بولمىغانلىقى توغرۇلۇق يازىدۇ: بۇ بىر خىيال، «هاۋا بوشلۇقىغا قۇرۇلغان ساراي» ـــ ئۇنىڭ بايانىنى سۆزمۇ سۆز تەرجىمە قىلساق مۇشۇنداق بولىدۇ. ئابې تاكېئونىڭ پىكرىچە، ئورقۇن دەرياسى ۋادىسىدا خاتۇن (قاتۇن) دېگەن بىرلا شەھەر بولغان، بىز ئۇچۇن ئابې تاكېئونىڭ بۇ دەلىللىرى كىشىنى دېگەندەك قايىل قىلالمايدۇ، يەنە بىرقانچە ئىسپات ـ دەلىللەر باركى، ئۇلارنى خاتا بولۇپ قالغان دېيىلا تاشلىۋەتكىلى بولمايدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ

AltunOq

ۋاڭ يەندىنىڭ دوكلاتىغا مۇناسىۋەتلىكتۇر، ۋاڭ يەندىنىڭ تۇر-
پان ئويمانلىقىغا قىلغان سەپىرى ۋە سەپەردە ماڭغان يولىنى
ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىسىدىن ئۆتكەن، دەپ زادى تەسەۋۋۇر
قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇرقۇن، ۋادىسى ۋاڭ يەندى نىشان
قىلىپ كېتىۋاتقان جايدىن يىراق شەرقىي شىمال تەرەپتە تۇر-
دۇ. ئەگەردە خېلو دەرياسى ئۇرقۇن ۋادىسىدىكى دەريالارنىڭ
بىرى، دېگەن قاراشقا قوشۇلغان تەقدىردە، ۋاڭ يەندى شاجۇ
(沙州) رايونى (هازىرقى ئوردوس رايونى) دىن ئۆتۈپ
تۇغرا شىمال تەرەپكە يۈرگەن بولاتتى. بۇ ئارىلىق
تۈز سىزىق بىلەن ھېسابلىغاندا 1100 كىلومېتىر كېلىدۇ. كېيىن،
غەربىي جەنۇب تەرەپكە — قۇمۇلنى نىشانلاپ مېڭىشى لازىم
بولىدۇ، بۇ يەرنىمۇ تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ 1000
كىلومېتىرغا يېقىن جاي. قۇمۇلغا — غەرب تەرەپكە قاراپ
گوبى - ئالتاي يولى بىلەن ماڭغاندا ئىككى ھەسسە قىسقىراي-
دۇ. يۇقىرىقى يول بىلەن مېڭىلدى دېگەندە، ئۇرقۇنغا بېرىش-
نى مەقسەت قىلغاندىلا ئاندىن ماڭغان بولىدۇ. لېكىن مەنبە-
لەردە مۇنداق ۋارىيانتنىڭ مۇمكىن بولۇپ قېلىشىغا ھېچقانداق
بىر بېشارەت يوق. سۇڭ دۆلىتى ئەلچىسىنىڭ شۇ چاغدىكى
سىياسىي ۋەزىيەتنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇرقۇنغا سەپەر قىلىش
مۇمكىنچىلىكىنى زادى ئېتىراپ قىلغىلى بولمايدۇ. سۇڭ دۆلىتى
بىلەن قىتان ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدا ھەممىلا ۋاقىت دېگەن-
دەك دۈشمەنلىك مۇناسىۋەتلەر بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇر خانلى-
قىنىڭ سابىق تېررىتورىيىسى — شۇ چاغدا قىتان ئىمپېرىيىسى-
نىڭ بىر چەت ئۆلكىسى بولغان جايدا — ئۇلارغا دۈشمەن
دۆلەتنىڭ ئەلچىسىنىڭ زىيارەت قىلىشى — ئادەتتە مۇمكىن بول-
مايدىغان ئىش. شۇڭلاشقا بىز ۋاڭ يەندى گوبى - ئالتايلارنى
بويلاپ تاڭغۇت ۋە قىتانلار تەسىر دائىرىسىنىڭ چېگرىداش
يەرلىرى بويىچە ماڭغان، دېيىلگەن بۇرۇنقى تەخمىنىمىزدە قېلى-

ۋېرىمىز. قىتانلارنىڭ تەسىرى تۇرپان خانلىقىغا قەدەر كېڭەيگەنىدى. تاڭغۇت دۆلىتى تىبۇرىستورىيىسىنىڭ غەرب تەرىپىدە تۇرپان خانلىقىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا، ئەھۋالىغا قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالغان قەبىلىلەر كۆچۈپ يۈرگەن بولسا كېرەك.

مەھمۇد قەشقەرى نەقىل كەلتۈرگەن تۈركلەرنىڭ بېيىتى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىزىنغول دەرياسى بويىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان قوشۇمچە دەلىللىك رولىنى ئوينايدۇ. بېيىتتا، تاڭغۇتلار بىلەن قىتانلارنىڭ چېگرىسىدا «قاتۇن» دېگەن شەھەرنىڭ بارلىقىنى، تاڭغۇتلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىكى ۋە تاڭغۇتلارنىڭ بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلغانلىقى توغرىسىدا بايان قىلىنىدۇ. ئىدىزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىن باشقا، مۇشۇ يەردىكى ھەممە شەرتلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان باشقا جاي يوق. ئابې تاكېئو مەھمۇد قەشقەرى نەقىل كەلتۈرگەن تۈركچە بېيىتنى ۋ. مىنورىسكىنىڭ ئېلان قىلغان تېكىستىدىنلا بىلگەن بولۇشى ئېھتىمال. ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ كىتابىدا «ئەگەر قەشقەرى خاتۇن - سىنى (قاتۇن - سان) (قاتۇن قەبرى — ئابې تاكېئو) تاڭغۇت بىلەن ختايلار ئوتتۇرىسىدا ئىدى» دەپ يازغان بولسا، مىنورىسكى بۇنى ئىدىزىنغول دەرياسى بويىدا خاتۇن شەھرى مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قاراشقا بولمايدۇ دەيدۇ، دەپ يازىدۇ. ۋ. مىنورسكى ئۆزىنىڭ بايانلىرىدا مەھمۇد قەشقەرى كەلتۈرگەن بۇ تېكىستتە ۋە ئومۇمەن ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرق ئەللىرى تېكىستىدە «ختاي» سۆزى زادى جۇڭگوغا قارىتىلغان سۆز ئەمەسلىكىگە، بۇنداق دەپ پەقەت قىتانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلىتىگە ئېيتىدىغانلىقىغا دىققەت قىلمىغان. «ختاي»، «قىتاي»، «قاتاي» ۋە بۇ سۆزنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرى موڭغۇل تىلى سىستېمىسىدىكى بىر خەلقنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشىدۇر. بۇ خەلق ھازىرقى بىزنىڭ

ئەدەبىياتىمىزدا قىتان نامى بىلەن مەلۇم. كىشىدە ئابىي تاكېئو ۋ. مىنورىسكىنىڭ خاتالىقىغا دىققەت قىلماستىن ئۆزىنىڭ «تاڭغىتۇ - تۇسىنا-نو ئايدا نى ئاتتا» دېگەن كىتابىدا مىنورىسكىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ سۆزلىرىنى تەكرارلىغانىكىن، دېگەن تەسىرات تۇغۇلىدۇ. ياپونچە «سىنا» سۆزى پەقەت بۈگۈنكى جۇڭگونى (ئوتتۇرا دۆلەتنى) كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن ئارتۇق مەنىسى يوق. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تېكىستىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاتۇن ئىسىملىك شەھىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە مۇھىم بىر ئىسپات بولالايدىغان پەقەت بىرلا سۆزنى خاتا مۇھاكىمە قىلغانلىق تۈپەيلىدىن، مىنورىسكى ۋە ئابىي تاكېئو بۇنىڭدىن ئەكسىچە مەزمۇن چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن ئەقلىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئەھۋال تۇغۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بېيىتتىكى سىيۇژىتىنىڭ گەنجۇ قەلئەسىنى تاڭغۇتلارنىڭ ئىشغال قىلىشى ۋە ئۇيغۇر خاقانىنىڭ تەقدىرىنى بايان قىلىش بىلەن ئۆزئارا ئۇيغۇن كېلىشى گەنجۇ پايدىسىغا چىقىدىغان مۇھىم دەلىل بولالايدۇ. لېكىن بېيىتتا تەسۋىرلەنگەن كۆرۈنۈش بەك ئومۇمىي خاراكتېرگە ئىگە ۋە ھەرقانداق بىر قاتتىق ھۇجۇم بىلەن دۈشمەن تەرەپتىن مۇداپىئەلەنگەن شەھەرگە توغرا كېلىدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنسا، ئۇ چاغدا بۇ مەلۇماتنى ئېدزىنغول دەرياسى تۆۋەنكى ئېقىمىنى رايونى — تا قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ شىمال ۋە جەنۇبتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغان بۇ كەڭ ۋادىغا ئەكەلىسە قارشىلىق بولمايدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغلاردىلا ياشاپ تۇرغان، بۇ يەرگە تىبەتلىكلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي كۈچى قۇدرەت تاپقان ۋاقىتلىرىدا كېلىپ كەتكەن ۋە ئاخىرىدا بۇ يەر كېيىنكى تاڭغۇت دۆلىتى تەركىبىگە كىرگەن. تەتقىقاتچىلار مۇشۇ ۋادىنىڭ VIII، X ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى تارىخى

ھەققىدە پەقەت پارچە - پۇرات مەلۇماتلارغا ئىگە.

بىزگە ئىدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىنى تاڭغۇتلارنىڭ قايسى ۋاقىتلاردا ئىشغال قىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. يې. ئى. كىچانوۋنىڭ پىكرىچە، بۇ رايوننىڭ ئىشغال قىلىنىشى نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار شەھىرىنى ئىشغال قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا (1028 — 1036 - يىللار ئارىلىقىدا) يۈز بەرگەنىكەن. ئاپتور ئۆزىنىڭ «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركىلار» دېگەن كىتابىدا خاتۇن - سىنى گەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەينى ئۆزى بولسا كېرەك، دېگەن پىكرنى قايتا تەكرارلىمايدۇ. كىچانوۋ «جاراڭلاپ تۇرىدىغانلا خەت - چەكلەر» دېگەن ئىلمىي ئەمگىكىدە «تاڭغۇتلار قانغا بويالغان قىلىچلىرى بىلەن قارا دەريا ياقىسىغا چىقتى، ئۇيغۇرلار قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى». بۇ دەھشەتلىك يىللاردىكى ۋەقەلەر قەدىمكى ئۇيغۇرلار قوشاقلىرىدا: «قانلار شارقىراپ ئاققان دەريا سۈيىدەك ئاقتى» دەپ بايانلاندى. تاڭغۇتلار ئىدزىنغول دەرياسىنىڭ ساھىلىدىلا توختاپ قالمىدى، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى غەرب تەرەپكە قاراپ ھۇجۇم قىلىۋەردى، سۇجۇ ۋە شاجۇدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرى بويسۇندى. تاڭغۇتلار بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ ئۇلۇغ مۇقەددەس يېرى — مىڭبۇت غارلىرىنى ئىگىلىۋالدى. بۇ ۋەقە 1035 - يىلى يۈز بەردى ...» دەپ يازدى①. ئىدزىنغول دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى رايونلار دەل مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە ئىشغال قىلىنغانلىقى ئېھتىمال.

ئىدزىنغول ۋادىسىغا بېغىشلانغان ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا پەقەت بىرلا ئەمگەك بار. بۇ بولسىمۇ، يې. ئى. لۇبولىسنىچېنكو ۋە ت. ك. شافرانوۋسكايا — ئىككىسى يازغان نامە-

① كىچانوۋ: «جاراڭلاپ تۇرىدىغانلا خەت - چەكلەر»، 1965 - يىل موسكۋا نەشرى، 52 - بەت.

باب كىچىك بىر رىسالىدۇر. مەزكۇر كىتابتا بۇ رايون تارىخىنى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ بۇ يەرلەرنى 1372 ـ يىلى مىڭ سۇلالىسى دۆلىتىنىڭ ئەسكەرلىرى بېسىۋالغانغىچە بولغان ئارىلىقنى سىخېما تەرتىپى بويىچە بايان قىلغان. مەزكۇر ئاپتورلار، ئېدزىنغول تۆۋەنكى ئېقىنىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولغاندىن كېيىن ئۆتكەن 200 يىللىق تارىخى ئۈستىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق، دەپ يازىدۇ①. بۇ ئەھۋال مەنبە ماتېرىياللارنىڭ يېتەرسىزلىكى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ ۋە بۇ ئىش مەزكۇر كىتاب چىقارغان خۇلاسىلەرگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ پايتەختىنى نېمە دەپ ئاتىغانلىق مەسىلىسى يېشىلمىگەن پېتىچە قېلىۋەردى.

---

① لوبولىنچىنكو ۋە شافرانوۋسكايا: «ئۆلۈك شەھەر قارا خوتو» 1968 ـ يىلى موسكۋا نەشرى 12 ـ بەتكە قاراڭ.

ئۈچىنچى باب

تۇرپان خانلىقى

تۇرپان خانلىقى — ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، شۇ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدە ياشىغۇچىلار تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان، بىرقەدەر چوڭراق ۋە باشقىلارغا نىسبەتەن ئۇزۇنراق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەت تەشكىللىدۇر. تۇرپان خانلىقى توغرۇلۇق ياۋروپا ۋە شەرق ئەللىرى تىللىرىدا يېزىلغان تەتقىقات ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ. مەزكۇر ئەسەرلەردە تۇرپان خانلىقى خەلقى تۇرمۇشىنىڭ كۆپ تەرەپلىرى ئەتراپلىق قەسۋىرلەنگەن. لېكىن تا ھازىرغا قەدەر تۇرپان خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى، راۋاجلىنىشىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردە — تۇرپان خانلىقىنى تىكلىگەن ۋە بۇ يەرلەرنى ئىگىلىگەن تېلى قەبىلىلىرىنىڭ رولى توغرىسىدىكى مەسىلىلەردە كۆپلىگەن پىكىر ئىختىلاپلىرى بار. بۇ مەسىلىلەر بۈگۈنگە قەدەر يېتەرلىك دەرىجىدە تەتقىق قىلىنىپ كېتىلمىگەن. ئەھۋالنىڭ مۇنداق بولۇشى — ھەممىدىن ئاۋۋال مەنبە ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلىش — ئۇرۇنلىرىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ، چۈنكى مەنبەلىرى بۇ خانلىقنىڭ تارىخىنى بەك ئاز كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خانلىقنىڭ تىكلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ ئاخىرىدا ھالاك بولۇشى، شۇنىڭدەك «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى ئۈزلۈكسىز ئىچكى ماجىرالار تۈپەيلىدىن جۇڭگودا كېلىپ چىققان چوڭ ۋەيرانچىلىق ۋەزىيىتى ئاستىدا ئۆتتى. بۇ ئۆزئارا نىزا ـ ماجىرا 100 يىلغا يېقىن

داۋام قىلدى (بۇ يىللار ئىچىگە ئاق دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاخىرقى بىرنەچچە ئون يىلمۇ كىرىدۇ)، يېرىم ئەسىر يىراق ئەللەر بىلەن، شۇ جۈملىدىن تۇرپان، كۇچا ۋە قاراشەھەرلەر بىلەن ئالاقە تامامەن دېگۈدەك ئۈزۈلۈپ قېلىپ تۇردى. شۇڭلاشقا، قەدىمكى تارىخچىلارنىڭ مۇشۇ ئەللەرگە مۇناسىۋەتلىك يازغانلىرى بەكمۇ ئۈزۈك - ئۈزۈك ۋە بىر نۇقتىغىلا قاراتقانلىق بىلەن پەرقلىنىپ تۇردى. بۇ ئەھۋال مەملىكەت سۇڭ دۆلىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كېلىپ مەركەزلەشكەندىن كېيىنمۇ ياخشىلىنىش تەرىپىگە قاراپ ئۆزگەرمىدى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى، ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە قوشنىلىرى بىلەن بولغان كۈرەشلەردە دائىم مەغلۇپ بولۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، مەملىكەتنىڭ دۈشمەن دۆلەتلىرىنىڭ (تاڭغۇتلار ۋە كېيىنرەك جۇرجىتلارنىڭ) ئارىغا كىرىۋېلىشى تۈپەيلىدىن شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپلا قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دۈشمەن دۆلەتلەر سودا - تىجارەت ۋە دىپلوماتىك ئالاقىلەرگىمۇ دەخلى يەتكۈزۈپ تۇردى.

تۇرپان خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، يەرلىك مەنبە ماتېرىياللار ۋە شۇنىڭدەك مۇسۇلمان جۇغراپىيىونلىرىنىڭ ئەسەرلىرىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. لېكىن يەرلىك مەنبە ماتېرىياللىرى بەك ئاز ساندىدۇر. مۇسۇلمان ئەللىرى ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بەك چوڭ بىر كەمچىلىك ئىسلام دىنىدا بولمىغان ئەللەرنىڭ تارىخىغا بەك ئېتىبارسىزلىق بىلەن قارىغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇ يەرگە ئىسلام دىنى يېيىلىپ كەلگۈچە بولغان تارىخى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بەك شەرقىدىكى رايونلىرىنىڭ تارىخى مەزكۇر ئەسەرلەردە بەك قىسقا ۋە يارامسىز قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

تۇرپان خانلىقى تارىخىنىڭ ئاساسىي مەسىلىلىرىنى تەھلىل قىلىشقا كىرىشتىن ئاۋۋال، ئالدىن بىرقانچە ئەسكەرتىشلەرنى

بىرىپ ئۆتىمىز، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە جۈملىدىن، ۋەتىنىمىز تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەمگەكلىرىدىمۇ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» ياكى مەزمۇنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىبارىلەر پات ـ پاتلا يولۇقىدۇ. مانا مۇشۇ ئىبارە ھەممىگىلا مەلۇم ئادەتكە ئايلىنىپ قالغاندەك ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ ئىبارىنى مانا مۇشۇنداق قوللىنىشنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەنئەنىگە رىئايە قىلغانلىق دەپ قاراش كېرەك. مەسىلەن، ۋاڭ رىۋېي: «ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە يول ئالغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۈچ قىسىمغا بۆلۈندى: بىرىنچىسى، گەنجۇدا تۇرۇپ قالدى. ئىككىنچى تۈركۈمى شىجۇ (تۇرپان ـــ ئا. م)دا، ئۈچىنچى قىسمى سۇڭلىڭ (كۆكئارت) تاغلىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە ياشاپ قالدى» دەپ يازىدۇ①. مانا مۇشۇ نەقىلدىن شۇ نەرسە ئوچۇق كۆرۈنىدۇكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى جۇڭگو پايتەختىنىڭ گېئوگرافىيىلىك مەۋقەسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ كۆرسىتىلگەن، ئۇيغۇر خاقانلىقى پايتەختىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئورقۇن دەرياسى ۋادىسىغا قاراپ كۆرسىتىلمىگەن. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، جۇڭگونى پۈتۈن ئالەمنىڭ مەركىزى قىلىپ كۆرسەتكۈچى خەنزۇنى مەركەز قىلىش ئىدىيىسى ئېنىق سىڭدۈرۈلگەن. ۋاڭ رىۋېينىڭ مۇشۇ سۆزىدە سۇڭلىڭ (پامىر) تېغىنىڭ غەربىدە (ۋاڭ رىۋېي تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان) ئۇيغۇرلارنىڭ گورۇپپىسى ئورقۇن دەرياسىدىن غەرب تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلغان بولىدۇ. لېكىن مانا مۇشۇنداق چوڭ ۋە يېتەرلىك دەرىجىدە ئوبدان تەشكىللەنگەن گورۇپپىنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىمايدۇ.

① «تارىخ ئىلمى» پەسىللىك ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1936 ـ يىلى نەشىر قىلىنغان، 1 ـ سان، 19 ـ بەت.

ئايرىم تەتقىقاتچىلار جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ «قارلۇقلارغا» كېلىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى قىسمىنىڭ جۇڭغارىيە ۋە يەتتىسۇ تېررىتورىيىسىگە كۆچۈشى، دەپ ئىزاھلايدۇ. بۇ يەرلەر شۇ چاغلاردا قارلۇقلار كۆچۈپ يۈرگەن ئاساسىي تېررىتورىيىلەر ئىدى. مانا مۇنداق خۇلاسىلەر خاقانلىقنىڭ بىر قىسىم ئاھالىسىنىڭ قارلۇقلارغا كېتىپ قېلىشى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىدىغان مەنبەلەرنىڭ ئېنىق يېزىلمىغان تېكىستلىرىنىلا ئاساس قىلىدۇ. بۇ خۇلاسىلەر باشقا مەنبەلەردىكى تېكىستلەرنىڭ تەھلىل قىلىنىشى بىلەن ياكى ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان قوشۇمچە مۆلچەرلەر بىلەن ئىسپاتلانمايدۇ.

جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «خۇيخې» (回纥)، خۇيسگۇ (回鹘) ئۇيغۇر ئېتنونىملىرىنىڭ (خەلق ئىسمىنىڭ — ت) ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەنىسى ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «خۇيخۇ» سۆزىنى ئۇيغۇر ئېتنونىمى بىلەن بىر، دەپ قاراشنى ھەممىلا تەتقىقاتچى ئېتىراپ قىلغان. لېكىن بۇنىڭ مەزمۇنى ھازىرغا قەدەر ئانچە روشەن ئەمەس. جۇڭگو تارىخچىلىرى «خۇيخۇ» ئېتنونىمىنى پۈتۈن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى دەپ چۈشىنىپ كەلگەن، بۇنىڭ شەكىللىنىشى ئۈستىدىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ۋە ئۇنىڭدىكى ئۇرۇق - قەبىلە تەركىبىگە چوڭقۇر چۆكمىگەن. ھۆكۈمران جەمەتنىڭ ئورنىنىڭ ئالمىشىشى، ئېدىز قەبىلىسىدىن بولغان خاقانلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى، تارىخىي سالنامىلەرنىڭ تېكىستىگە ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگىنى يوق، ھەتتا خاقانلىقتىكى سودا - تىجارەتتە، ئەمدىلا گۈللىنىشكە باشلىغان دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا ۋە بەلكىم تاڭ ئىمپېرىيىسى ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان سوغدى خەلقىنىڭ كۆپلىگەن ۋەكىللىرىمۇ خۇيخېلار تەركىبىدىن ئايرىپ كۆرسىتىلمىدى. ئېتنونىم «خۇيخۇ»نى مۇشۇنداق چۈشىنىش ھازىرقى

تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپىلىگەن ئەمگەكلىرىگىمۇ كۆچۈپ كەلدى، بۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى نۇرغۇنلىغان ئۇقۇشماسلىقلارغا سەۋەب بولدى. مەسىلەن، خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن، خەلقئارا سودىسىدىكى چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۇيغۇرلار ھېسابىغا يېزىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، دېگەن تېپىشماقلارمۇ چىقىشقا باشلىدى (بەزى شەھەرلەر ئەتراپىدا سۇغىرىپ تېرىلىدىغان (!) دېھقانچىلىق ئىزلىرى كۆرۈلىدى)، بۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى كۆچمەنلەرگە نىسبەتەن ئالغاندا، تامامەن ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئىشلار.

شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى قان- داق چۈشىنىش كېرەكلىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇلنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇيغۇر» سۆزىنى پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلار دەپ چۈشىنىش كېرەك. مەزكۇر ئۇيغۇرلار تېلى قەبىلىلىرى ئىچىدىكى مۇستەقىل بىر قەبىلە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، يۇرت سوراپ تۇرغان ياغلاقار ئورۇ- قى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا بىرقانچە تېلى قەبىلىلىرىنى ئۇيۇش- تۇرۇپ، قۇدرەتلىك كۆچمەن دۆلەت — ئۇيغۇر خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان چاغلاردىكى ئىتتىپاقچىلىرى تۈرلۈك تېلى قەبىلىلىرى بولغان، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇنا- سىۋىتى ھەر خىل بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇر سۆزىنى كەڭ مەنى- دىن ئېيتقاندا، كۆپىنچە، خاقانلىقنىڭ پۈتۈن ئاھالىسى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخچىلىرى شۇنداق دەپ چۈشەنگەن. ئۇلارغا ئەگىشىپ باشقىلارمۇ شۇنداق دەپ كەلگەن. خاقانلىقنىڭ ئاھالىسى دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرى يېتەكچى

AltunOq

تورۇندا تۈرگان يەتتە تىلى قەبىلىسىنىڭ كونفېدېراتسىيىسىدىن ئىبارەت بولغان. ھازىرقى ۋاقىتتىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى، شۇ جۈملىدىن ياپونىيىلىك ئاپتورلارمۇ ئۇيغۇر ئېتنونىمىغا پەقەت مۇشۇنداق مەنە بېرىدۇ، بەزى مۇتەخەسسىسلەر ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى مۇشۇ مەنىدە قوللىنىشنىڭ قولايسىزلىقىنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكىلىق ۋ. سامولىن: «ئۇيغۇر دېگەن ئىبارە قەبىلە ياكى تېررىتورىيە تەبىرى دېگىنىگە قارىغاندا، ئادەتتە سىياسىي ئىبارە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭچە، كۆچمەن جەمئىيەت شارائىتىدا تۈرلۈك قەبىلىلەرنىڭ ھەتتا قېرىنداش قەبىلىلەرنىڭ بىر پۈتۈن خەلق بولۇپ بىرلىشىش، ئۇيۇشۇش جەريانى بەك ئاستا بولۇشى كېرەك ئىدى، كۆچمەن تۇرمۇش تولۇق ساقلىنىپ تۇرغان شارائىتتا خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 100 يىلغا يېتەر - يەتمەس ۋاقىت ئىچىدە مانا مۇشۇ جەريان دېگەندەك راۋاجلىنىپ كېتەلمىدى. شۇ جۈملىدىن، بۇ ئەھۋالنى ئۇيغۇرلار بىلەن ئېدىزلار ئوتتۇرىسىدىكى 50 يىلغا سوزۇلغان ۋە خاقاناتنى ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ تۇرغان ئىككى قىسىمغا بۆلگەن ئىچكى ماجىرالارمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى كەڭ مەنىدە ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئەمگەكلەردە قوللىنىشقا بەلكىم يول قويغىلى بولار. لېكىن مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى بەك تەپسىلىي تەتقىق قىلىشقا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسەرلەردە تۈرلۈك قەبىلىلەرگە ھەتتا قېرىنداش قەبىلىلەرگىمۇ بىر خىل ئېتنونىم قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان پەرقىنى يوققا چىقىرىشقا يول قويۇلمايدۇ. شۇڭلاشقا بىز مۇشۇ كىتابتا بۇ مەسىلە ئۈستىدە بەك تەپسىلىي توختاپ ئۆتمەي، ئۆزىمىزنىڭ مۇھاكىمىمىزنى تۆۋەندىكى فورمۇلا ئاساسىغا قۇرۇپ ئۆتىمىز. تۈرلۈك تىلى قەبىلىلىرىنىڭ شۇ قەبىلىلەر ئىچىدىكى بىر قەبىلىنىڭ — ئېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ باشچىلىقىدا بىر

پۈتۈن خەلق بولۇپ ئۇيۇشۇش جەريانى كۆچەن دۆلەت شارائىتىدا بەك ئاستا داۋام قىلدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى هالاك بولغان ۋاقىتتا، مانا مۇشۇ ئۇيۇشۇش يولىدا پەقەت دەسلەپكى قەدەملەرلا تاشلانغانىدى. شۇڭلاشقا خاقانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى ئۆزىنىڭ تەركىبى قىسىملىرى بويىچە پارچىلىنىپ كەتتى.

كۆپلىگەن ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ ھەقتە توختالمايدۇ. بەلكىم ئۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى پەقەت ئۇيغۇرلاردىنلا ئىبارەت ئىدى، يەنى بىر قەبىلىدىنلا ئىبارەت دۆلەت ئىدى، قەبىلىلەر كونفېدېراتسىيىسى ئەمەس ئىدى، دەپ ھېسابلىسا كېرەك. ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىل قىلىنغان چاغلاردا تۈرلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ كەلگەن ئالىملارمۇ بەزىدە مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ بىر خەلق بولۇپ ئۇيۇشۇش جەريانىنىڭ نەتىجىلىرىنى بەك يۇقىرى باھالاپ قويىدۇ. مىسال ئۈچۈن فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە مۇگۇاڭۋېنلارنىڭ بايانلىرىنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. بۇ كىشىلەرنىڭ بايانلىرىنى بەك چېكىگە يەتكەن دەپ قاراشقا بولىدۇ: «خاقانلىقتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە بۇ قەبىلىلەر تەدرىجىي ھالدا ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى يوقاتتى. خاقانلىق يىمىرىلىشتىن ئاۋۋالمۇ ۋە ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىسىملىرى كۆزگە بەك ئاز چېلىقىدۇ.»① بۇ ئاپتورلار تېلى قەبىلىلىرىنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنىڭ) بىر پۈتۈن ئۇيغۇر خەلقى بولۇپ ئۇيۇ-

---

① فېڭ جياشېڭقاتارلىقلارنىڭ «جۇڭگودىكى مىللىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش» پەسىللىك ژۇرنىلى 1962 - يىللىق 5 - سانىنىڭ 37 - بېتىدىكى «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» دېگەن ماقالىسىغا قاراڭ.

شۇنىڭ جەريانى خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغدىكى دائىرە ئىچىدىلا تاماملىنىپ بولغان، خاقانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن بولسا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭى تېررىتورىيىلەرگە ئاددىيلا كۆچۈپ بېرىشى يۈز بەردى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كەلتۈرگەن بىردىنبىر دەلىلى مەزكۇر ئەسەردە كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا قەبىلىلەرنىڭ جۇڭگو يىلنامىلىرىنىڭ سەھىپىلىرىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىك پاكىتىنى قەيت قىلىشتىن ئىبارەت. لېكىن نېمە ئۈچۈن تەزكىرىچىلەر مەزكۇر قەبىلىلەر ئۈستىدە بىرەر نەرسە يېزىشقا مەجبۇر بولىدۇ؟ ئۇيغۇر خاقانلىقىدا يېتەكچى كۈچ ئۇيغۇرلار ئىدىغۇ، باشقا بارلىق قەبىلىلەرنىڭ كۆپلىگەن ئالاھىدە ھوقۇقلىرى ھەممىدىن ئاۋۋال، قوشنا ئەللەر بىلەن ئۆز ئالدىغا مۇئامىلە قىلىش ھوقۇقى يوقىتىلغانىدىغۇ؟ شۇڭلاشقا جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى ئۇلارنىڭ سالنامىلىرىگە بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى يېزىپ قويۇشقا باھانە تاپالمىدى.

خاقانلىق ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرىگە كەلسەك، بۇ جەھەتتە جۇڭگو مەنبەلىرىدە مەلۇماتلار بەك ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئاز مەلۇماتلارنىڭ كۆپچىلىكى خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا مۇناسىۋەتلىكتۇر. خاقانلىقتا ھاكىمىيەت ئىدىز قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەنلىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخچىلىرىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمىدى. ئۇلار شۇ ئۆگىنىپ قالغان ئادەت بويىچىلا يەنىلا «خۇيخۇ» لار توغرۇلۇق گەپ سېتىۋەردى. تاڭ دۆلىتى ئۆزى مالىمانچىلىق ئىچىدە تۇرغان چاغلاردا ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاكەتكە يولۇقتى. شۇڭلاشقا تەزكىرىچىلەر مۇشۇ يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئاڭقىرالماي قالدى ۋە شۇنىڭ بىلەن خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىققان ھەر قانداقلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى «خۇيخۇ» دەپ يېزىۋەردى.

1962 - يىلى بىزنىڭ XIII ئەسىردىكى تۇرپان خانلىقى تا-

رىخىغا بېغىشلانغان ئەسىرىمىزمۇ نەشىردىن چىققان ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر ئېتنونىمى بىز ئۈچۈن تەلتۆكۈس ئېنىق ئەمەس ئىدى ۋە بىز بۇ سۆزنى پەقەتلا كەڭ مەنىدە ئىشلەتكەنىدۇق. بۇ كىتابتا بولسا، بىز بۇ مەسىلىگە تامامەن باشقىچە مۇئامىلىدە بولدۇق. ئۇيغۇر دېگەن ئىسىمنى پەقەتلا ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ئىشلەتتۇق. بۇ ئۇيغۇر قەبىلىسى ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا ھۆكۈم سۈرۈپ تۇردى. كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن ۋە 866 - يىلى تۇرپان ۋادىسى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋالغان تېلى قەبىلىلىرىنى بىز «تېلى قەبىلىلىرى» ياكى توققۇز ئوغۇزلار دەپ ئاتىدۇق. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، مەنبەلەردە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تەركىبى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇنىڭ بۇنداق بولۇپ قېلىشى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ «خۇيخۇ» ئېتنونىمىنى بەكمۇ كەڭ مەنىدە، بەزى چاغلاردا ئانچە ئورۇنلۇق بولمىغان ھالدا قوللانغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

تېلى قەبىلىلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كېلىشى

تېلى (تۇرا) — (توققۇز ئوغۇز) لار تەرىپىدىن 866 — يىلى شەرقىي تيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپتىكى رايونلىرىنىڭ ئىگىلىۋېلىنىشى تابۈگۈنكى كۈنگە قەدەر دېگەندەك تولۇق تەتقىق قىلىنمىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ياشاپ كەلگەن قەبىلىلەرنىڭ كۆچۈش مەسىلىسىگە «جۇڭمىدىن تيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىش» مەسىلىسىگە ياپون تەتقىقاتچىسى موري ياسۇ تاكائو يېقىندا كۆڭۈل بۆلدى. موري ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» دېگەن ماقالىسىدە جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ، گەردىزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرىدە نەقىل كەل-

تۇرۇلگەن ئەڭ مۇھىم مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ قالدىدا ئۆتكەن پىشۋالارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان باھالىرىنى تەپسىلىي ۋە دىققەت بىلەن تەھلىل قىلىپ تۇرۇپ، بەك قىزىق ۋە بەزىدە تامامەن يېڭى خۇلاسىلەر چىقاردى. تۆۋەندە بىز مانا مۇشۇ خۇلاسىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ پارچىلىنىشى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى كۈچەيتتى. توققۇز ئۇرۇقنىڭ يۇرت سۈرۈپ تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ بەگلىرى باشچىلىقىدا كۆچۈشى، كېيىنرەك كونفېدېراتسىيىنىڭ ئەزالىرى بولغان بۇكۇ، تۇگرا، ئىدىز ۋە باشقا تىلى قەبىلىلىرىنىڭ كۆچۈشى تىبەتلىكلەرنىڭ ئىستىلاسىدىن ئەمدىلا ئازاد بولغان تېررىتورىيىدە يۈز بەردى. مانا مۇشۇ كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى كەچۈرمىشلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ئاھالىسىنىڭ ئېتنوگېنېزى (كېلىپ چىقىشى) شەكىللىنىشتە ئۇلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىشتىراك قىلغانلىقىلىرى ۋە باشقا مەسىلىلەر جىددىي ئىختىلاپلار كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. بۇ مەسىلىلەرنى بىر قەدەر قانائەتلەنگۈدەك ھەل قىلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك كەسىپتىكى نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ كۈچ چىقىرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنكى تارقىلىپ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى موري ياسۇتاكائونىڭ تەسەۋۋۇر قىلغىنىدەك سىخېما بىلەن بايان قىلىشقا ئىنتىلىپ كۆرىمىز. موري ياسۇتاكائو ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىدە ئىككى ئاساسىي يۆنىلىش بولدى، دەپ ھېسابلايدۇ. بىرىنچى يۆنىلىش، جەنۇب تەرەپكە — سەددىچىنگە قاراپ ماڭغان. بۇ ئۇيغۇرلارغا ئۇجىي خاقان باشچىلىق قىلغان؛ ئىككىنچى يۆنىلىش، غەرب تەرەپكە قاراپ ماڭغان. غەرب تەرەپكە ماڭغان ئۇيغۇرلارغا پان - تېكىن باشچىلىق قىلغان. بۇ مەشھۇر جىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئون بەش ئۇرۇق (قەبىلە) تىن ئىبارەت

بولغان. مەنبەدىكى تېكىستلەردە «契» (قەبىلە) خېتى ئىشلىتىلگەن،
لېكىن ئۇرۇق سۆزى ئىشلىتىلگەن بولسا توغرىراق بولغان بولار
ئىدى. چۈنكى پۈتۈن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ تەركىبىگە
7 (8) قەبىلە كىرگەنىدى. مورى ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ ماقالىسى-
دە پەقەت غەربىي يۆنىلىشتىكى ئۇيغۇرلار ئۈستىدىلا توختىلىدۇ.
بۇ ئۇيغۇرلارنى تارقىلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار دېگەن ئاتالغۇ
بىلەن ئىپادىلەيدۇ. جەنۇب تەرەپكە كەتكەن ئۇيغۇرلار توغرىسى-
دا ھېچنېمە يازمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى: سەددىچىن بويىغا كەتكەن
ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش مەسىلىسى يېتەرلىك تەتقىق قىلىنغان
دەپ قارىغانلىقتىن ئىبارەت. سەپەرگە ئاتلانغان دەسلەپكى چاغ-
لاردىلا يان - تېكىندىن خېلى دەرىجىدە چوڭ بىر گۇرۇپپا
ئايرىلىپ چىقىپ جەنۇب تەرەپكە نەنسەن ئېتەكلىرى رايونىغا
ماڭىدۇ ۋە ئۇلار كېيىن كەلگۈسى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ
خېمىرتۇرۇچى بولۇپ قالىدۇ. يان - تېكىن باشچىلىقىدا غەرب
تەرەپكە ماڭغان ئۇيغۇرلار تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمى-
نىڭ شىمالىدىكى رايونغا جىلومەن تاغ تىزمىسى (بارىكۆل تاغ
تىزمىسى) نىڭ شىمالىدىكى تېررىتورىيىسىگىچە كېلىدۇ. بۇ يەردە
ئۇيغۇرلار يەنە ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. كىچىكرەك بىر
گۇرۇپپا بارىكۆل تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ قۇمۇل رايونىغا چىقى-
دۇ ۋە بۇ يەردە ئورۇنلىشىپ قالىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭراق بىر
قىسمى غەرب تەرەپكە يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە بېشبالىق رايونىغا
كېلىدۇ ۋە بۇ گۇرۇپپىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مۇشۇ يەرگە
ئورۇنلىشىپ قالىدۇ. مورى ياسۇتاكائو بېشبالىق رايونىدا قېپقال-
غان ئۇيغۇرلار ئۈستىدە سۆزلەپ كېلىپ مۇشۇ رايوندىكى
مۇرەككەپ ۋە چىگىش ۋەزىيەتنى چۈشىنىۋېلىشقا بولغان ئۇرۇ-
نۇشتا ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىپ چىققان قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشكە
تىرىشىپ باقىدۇ. مورى ياسۇتاكائونىڭ پىكرىچە، ئۇيغۇرلار
كۆچمەن خەلق بولغاچقا، بېشبالىقنى ۋە مۇشۇ رايونغا جايلاشقان

باشقا شەھەرلەرنى دەرھاللا ئىگىلىۋالمايدۇ، بەلكى كىچىكرەك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ كەڭ دالا - يايلاقلاردا كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاۋۇللىرى بارسكۆل تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىچىدىكى رايونلىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. مورى ياسۇتاكا ئۇيغۇرلار كۆچمەن تۇرمۇش ھاياتىدا بولغاچقا، دەل شۇ چاغلاردا ئۇلار تۇرپان ئويمانلىقى رايونىغا كېلىپ جايلاشقان، دەپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى باشقا بىر گۇرۇپپىسى ئۆزلىرىنىڭ سەپەرلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇب تەرەپلىرىگە ئۆتۈپ، كۇچا ۋە قاراشەھەرلەرنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ؟ ئۇلارمۇ كۆچمەنلەر ئىدىغۇ؟ بۇنىڭدىن باشقا «بېشبالىق ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ ئىشغال قىلىنىشىغانلىقى» پەقەتلا كۆچمەن ھايات كەچۈرگەنلىكى سەۋەب بولدى، دېگەن گەپنىڭ ئۆزى كۆچمەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ شەھەرلەرنى تالىشىپ، تېبەتلىكلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان شىددەتلىك كۈرەشلىرىگە زادى ماس كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇشۇنداق قىلىش ھەممىلا كۆچمەنلەرنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىنى ۋە شەھەر مەركەزلىرىنى ئىگىلىۋېلىشقا ياكى ئۆزىنىڭ نازارىتى ئاستىغا ئېلىش ئۈچۈن ئەزەلدىن كۈچ چىقىرىپ كەلگەن ئەھۋاللىرىغا زىت كېلىدۇ.

ئۇلار بېشبالىق رايونىدا يەنە بۆلۈنۈپ، بىر قىسمى شۇ يەرلەردە ئورۇنلىشىپ قالدى. قالغانلىرى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ سەپەرلىرىنى پان - تېكىن باشچىلىقىدا غەربكە داۋام قىلدۇرۇۋېرىپ، لۈنتەي (ھازىرقى ئۈرۈمچىدىن يىراق بولمىغان جاي) غا كېلىپ يەتتى. بۇ يەردە پان - تېكىن باشچىلىقىدىكى يەنە بىر گۇرۇپپا تويتوغرا جەنۇبقا — يۇلتۇز دەرياسى ۋادىسىغا قاراپ ماڭدى. باشقا بىر گۇرۇپپا يەنىلا غەرب تەرەپكە قاراپ ماڭدى ۋە شۇ چاغلاردا قارلۇقلار ئىگىلەپ تۇرغان تېررىتورىيىلەرگە كىرىپ كەلدى (ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەر جۇڭغارىيە ۋە

ھەتتىسۇ بولسا كېرەك).

يان - تېكىن يۇلتۇز دەرياسى رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي قاراشەھەرنى ئىشغال قىلدى ھەمدە بۇ يەردە ئۆزىنىڭ پايتەختىنى تىكلىدى. مورى ياسۇتاكائو: يان - تېكىن تەڭرىتاغ رايونىدىكى (بۈگۈنكى تىيانشان تېغى سىستېمىسىنىڭ شەرقىي قىسمى نەزەردە تۇتۇلىدۇ) بارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى بولۇپ قالدى. رەسمىيەت جەھەتتىن شۇنداق بولغان بولسا كېرەك. بېشبالىق، گاۋچاڭ (ئىدىقۇت) لارغا ھاكىملار ئەۋەتىپ تۇردى، دەپ مۆلچەرلەيدۇ. كېيىنچە — 866 - يىلى تارىخ سەھنىسىگە بۈكۈچىن چىقتى. ئۇ تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىۋالدى. يەنە ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن قۇمۇل ۋە قاراشەھەر رايونلىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قاراشەھەر غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى بولۇشتىن قالدى. مورى ياسۇتاكائونىڭ ئاساسىي خۇلاسىلىرى مانا مۇشۇنداق①.

تۇرپان خانلىقىنىڭ تەشكىللىنىشتىكى باسقۇچلىرىنى ئېنىقلاش ئۈستىدە مەشغۇل بولۇۋاتقان تەتقىقاتچىلارنىڭ خۇلاسىلىرىنى تەھلىل قىلىش ۋە مەنبەلەرنى تەكشۈرۈشكە كىرىشىشتىن ئاۋۋال، مورى ياسۇتاكائونىڭ كۆز قارىشىدىكى ئىككى نەرسىگە دىققەت قىلىش زۆرۈر. يابون تەتقىقاتچىسى خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كېتىپ قالغان ئۇجي خاقان ۋە يان - تېكىن باشچىلىقىدىكى ئىككى ئاساسىي گۇرۇپپا ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ داھىيلىرى باشچىلىقىدا كېتىپ قېلىشى بىزگە گويا بۇ بىر تەشكىللىك ھەرىكەتتەك كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بولۇپمۇ بۇ يان - تېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن شۇنداق. مەزكۇر گۇرۇپپا ئۆز سەپىرى داۋامىدا يەنە ئايرىم كىچىك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەن، بۇ گۇرۇپپىلار يا ئۇ، يا بۇ جايلارنى

① مورى ياسۇتاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى مەسىلىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابىنىڭ 122 -، 123 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئىگىلىۋالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىپ ئورۇنلىشىشىنى تەسۋىرلى-
گەن بۇ رەتلىك سىخېما بىز ئۈچۈن مۇشۇ ھەلقە نىسبەتەن
ئېيتقاندا، بەك ئېنىق يىللاردا يۈز بەرگەن رېئال ۋەزىيەتنى
ئىپادىلەپ بەرمىسىگەندەك كۆرۈنىدۇ. مەزكۇر بايانىدا، مۇشۇ ئۇي-
غۇرلار كۆچۈشكە باشلىغان چاغنىڭ ئۆزىدىلا بىر تەشكىلىي ئىش
بارلىقى ئالدىنئالا مۆلچەرلىنىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ
ئېيتقاندا، مەلۇم بىر چەكلىك تېررىتورىيىدە ئۇيغۇرلار ئالدىن-
ئالا توپلىشىپ يىغىلىۋالغانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ. قىرغىزلار
ئۆزلىرىنى سوزۇلغان ئۆزئارا نىزا، داۋاملىق قاتار كەلگەن تەبى-
ئىي ئاپەتلەر نەتىجىسىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارغا
تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان شارائىتتا، مۇنداق ئالدىنئالا
توپلىشىۋېلىشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ھەرى-
كەتنىڭ ستىخىيىلىك خاراكتېردە بولغانلىقى ئىشنىڭ ماھىيە-
تىدىن ئېيتقاندا، بۇنىڭ ئۆزى بىر قېچىش بولغانلىقى روشەن
ئىدى. بۇنى دەلىللەش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ سەددىچىنگە
كۆچۈپ كەلگەنلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بۇ يەرگە بىرىنچى
قېتىم كەلگەن ئۇيغۇرلار ئارموزد ۋە باشقا داھىيلار باشچىلىقىدا
كەلدى. سەل كېيىنرەك ئوجې خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار
كەلدى. سان جەھەتتىن قارىغاندا، ئارموزد باشچىلىقىدىكى
ئۇيغۇرلار ئوجې گۇرۇپپىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا ئاز ئىدى،
لېكىن ئۇلار مۇستەقىل ئىدى، ئوجېگە بېقىندى ئەمەس ئىدى.
ئوجېنى مۇشۇ رايوندىكى ھەممە ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىگە ئورت-
تاق داھىي دەپ ئېتىراپ قىلىشنى خالىمىدى، ھەتتا ئۇنىڭ
بىلەن دۈشمەنلەشتى. مۇشۇ دۈشمەنلىشىش ئەھۋالى «ئۇيغۇرلار
خەۋپىنى يوقىتىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان تاڭ ھۆكۈمى-
تىنىڭ ھەربىي پىلان تۈزگۈچىلىرىنىڭ ۋەزىيىتىگە قولايلىق
تۇغدۇرۇپ بەردى. بۇنىڭدىن باشقا، مورى ياسۇتاكائونىڭ يازغانلى-
رىدا 840 - يىلى خاقانلىقنىڭ قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقى-

غان غەرب تەرەپ يېرىمىدىكى ئاھالىسىنى نەزەرگە ئالمىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرلەردىكى تىبلى قەبىلىلىرى (ئۇيغۇرلاردىن باشقىلىرى) ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىدا يەنە ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە كۆچۈپ يۈردى. بۇ قەبىلە (تىبەتلەر ۋە باشقىلار) خاقانىنىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەب بولۇپ كەلگەنلەر ئىدى. دەل شۇ چاغلاردا مەزكۇر قەبىلىلەر قىرغىزلارنىڭ ئىستىپاقچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇنداق قىلىپ موري ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ مۇھاكىمىلىرىدە پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلارنى ئىختىيارسىز ھالدا تىلغا ئېلىپ كەلدى. بەلكىم بۇ ئالىم خاقانلىقنىڭ پۈتۈن ئاھالىسى ئۆز ئورۇنلىرىدىن تەڭلا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى دەپ ھېسابلارمۇ؟ موري ياسۇتاكائو 1980 - يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە قىرغىزلار ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەتنى تۆۋەندىكىچە بايانلايدۇ: «ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار (ئۇيغۇرلار) 840 - يىلى موڭغۇلىيىنى تاشلاپ تۆت تەرەپكە تارقىلىپ كۆچۈپ كەتتى».① موري ياسۇتاكائونىڭ مۇشۇ بايانىنى ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىققان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى دەپلا ئىزاھلاشقا بولىدۇ. موري ياسۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ غەرب تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلىش سىخېمىسى بايان قىلىنغان ماقالىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىنى ئوقۇغان چاغدا ئاپتورنىڭ جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئانچە كۆپ بولمىغان دەلىللىرىنى پارس مەنبەلىرىدە گەردىزىنىڭ بۇ خۇسۇستا ئېيتقانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈن تەرتىپلىك سىستېما قىلىپ چىقالمىغانلىقى كۆزگە چېلىقىدۇ. ياپون تەتقىقاتچىسىنىڭ پىكرىچە «غەرب تەرەپكە» ياڭ - تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 ئۇرۇق (قەبىلە) دىن ئىبارەت چوڭ بىر گۇرۇپپا كۆچكەن. ئۇنىڭ تەخمىن قىلىشىچە، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىن

---

① موري ياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ 1980 - يىل توكيو نەشرى، 2 - توم، 299 - بەتكە قاراڭ.

چىققان غەرب تەرەپكە قاراپ مېڭىۋاتقان ئاساسىي قىسمىدىن ئايرىلغان نىسبەتەن كىچىكرەك گۇرۇپپىلار تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىدىن باشلاپ كۇچا ۋە بېگۈنكى ئۈرۈمچى رايونىغا قەدەر بولغان كەڭ يەرلەرگە جايلاشقان. ئەڭ كېيىنكى بۆلۈنۈش ھازىرقى ئۈرۈمچى رايونىدا يۈز بەرگەن. بىر گۇرۇپپا بولسا دەل جۇڭگو مەنبەلىرى كۆرسەتكەندەك غەرب تەرەپكە «قارلۇقلار»غا قاراپ مېڭىۋەرگەن. يان - تېكىننىڭ ئۆزى بولسا ئۆزى بىلەن بىللە قالغان ئۇيغۇرلارغا باشچىلىق قىلىپ قاراشەھەر ۋە كۇچا رايونلىرىنى ئىگىلىگەن. مانا مۇشۇ بايساندا گەردىزىنىڭ مەلۇماتلىرى يان - تېكىن بېشبالىق ۋە باشقا يەرلەرگە ھاكىملار بەلگىلىدى، دېگەن مۆلچەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. پارس تارىخچىسى گەردىزىنىڭ بىسۇ ھۆكمى يان - تېكىن تىيانشان تاغلىرى شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇشۇ كەڭ رايوندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بولغان دەپ ھېسابلاشقا قوشۇمچە ئاساس بولغان بولسا كېرەك. يان - تېكىننى پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلىشتىكى ئاساس، ئەلۋەتتە، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى يان - تېكىن 15 قەبىلىگە (ئۇرۇققا) باشچىلىق قىلدى، دېگەن مەلۇماتتىن كەلگەن. تۆۋەندە بۇ مەسىلىنى بىز تېخىمۇ تەپسىلىيرەك چۈشىنىۋېلىشقا ئىنتىلىپ كۆرىمىز.

مەنبەلەرگە قاراپ چىقىشقا كىرىشىشتە بىز مۇشۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئاساسىي ۋە قىسمەن ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان تېكىستلەرنى نەقىل كەلتۈرىدىغانلىقىمىزنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىز. مەنبەدىكى تېكىستلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا، جىددىي ئىختىلاپلار كۆرۈلگەندە تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى ۋە ئۇلارنىڭ تەھلىلىنى تەپسىلىي بايان قىلىمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈشى توغرۇ-

لۇق جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئاساسىي مەلۇماتلار تاڭ سۇلالىسى تارىخىدا كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» لەردە يېزىلغان.

«3.1 ئۇيغۇرلار تۇرلۇك ياۋايىلار ئارىسىغا تارقىلىپ كەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى ساجى، (تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ) جىيەنى پان - تېكىن ۋە ئۇنىڭ نەنلۇ، ئېغىن قاتارلىق بەش ئاكا - ئۇكىسى 15 قەبىلە (部) بىلەن غەرب تەرەپكە قارلۇقلارغا قاچتى. بىر قىسمى تىبەتلىكلەرگە بويسۇندى، باشقا بىر قىسمى ئەنشىگە كەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، خاقان ئايىمىغا يېقىن 15 ئۇرۇق تېكىن ئۇجى (ئۇشى) نى خاقانلىققا كۆتۈرۈپ جەنۇب تەرەپكە كەلدى ۋە خەن (تاڭ دۆلىتى - ئا. مالىيەۋكىن) گە قوشۇلۇپ كەتتى.»①

بۇ تېكىستتە پان - تېكىننىڭ ئاكا - ئۇكىلىرى توغرىسىدا گەپ بولۇۋاتقان جۈملە چۈشىنىشكە مەلۇم قىيىنچىلىقلار پەيدا قىلىدۇ. مەسىلەن، د.ر. گامىلتون بۇ يەردە گەپ «ئوغلى ۋە بەش ئاكا - ئۇكىسى» ئۈستىدە بولۇۋاتىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنداق دەپ تۇرۇپ پان - تېكىننىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمىنى كۆرسەتمەيدۇ. تېكىستنىڭ مانا مۇشۇ قىسمىنى ئابىي تاكېئو تامامەن باشقىچە چۈشىنىدۇ. ئابىي تاكېئونىڭ قارىشىچە، «كونا تاڭنامە» دە خاتالىق يۈز بەرگەن ۋە ئۇ قارىماققا بۇ يەردە ھەقىقەتەن ئوشۇقچە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بىلەن قاتار مەنىسىنى بىرىدىغان «بىلىك» (并) خېتى قۇدۇق مەنىسىنى بىرىدىغان «جىلىك» (井) ئېروگلىفىغا ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە جىلىك (井) خېتىنى ترانسكرىپسىيە ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن دەپ قارىغان. نەتىجىدە تۆت بوغۇملۇق ئىبارەت «لۇجىن ئى غىن» دېگەن ئىسىم پەيدا بولۇپ قالىدۇ. مۇشۇنداق ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، تېكىستنىڭ بۇ قىسمى: «... ۋە ئوغلى لۇجىن ئى غىن ھەم باشقىلار بولۇپ

---

① «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، 132 - بەت.

ھەممىسى بەش ئاكا ـ ئۇكا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ①. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېنلار مۇشۇ تېكستنى ئۆزلىرىنىڭ كىتابىدا كەلتۈرۈپ(جۇڭگو تارىخىي ئەسەرلىرىدە قوللىنىپ كېلىنگىنىگە ئوخشاش)بۇ ئىككى ئىسىمنى يەنى نەنلۇ ۋە ئېخىپنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، بۇلار بۇ ئىسىملارنىڭ توغرىلىقىغا گۇمان قىلمىغان②. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «كونا تاڭنامە»گە قارىغاندا قىسقىراق بولغان تېكستىدە (3.2 تېكستىگە قاراڭ) پان ـ تېكىننىڭ ئاكا ـ ئۇكىلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلمىگەن. ئېھتىمال، «يېڭى تاڭنامە»نى يازغۇچىلار تېكستنىڭ ئۇلارچە گۇمانلىق دەپ ھېسابلىغان مۇشۇ قىسمىنى ئېلىپ تاشلاپ ھۆججەتنى تېزلىك بىلەن ئاددىيلا قىلىپ مۇنداق «تەھرىرلىگەن» بولسا كېرەك.

«3.2 ۋەزىر ساجى پان ـ تېكىننىڭ 15 قەبىلىسى (بۇ 部) بىلەن قارلۇقلارغا قاچتى. باشقىلىرى تىبەت ۋە ئەنشىگە كەتتى. شۇ چاغلاردا خاقان قەبىلىسىنىڭ 13 ئۇرۇقى (姓) تېكىن ئۇچېنى خاقانلىققا كۆتۈردى ۋە جەنۇب تەرەپكە بېرىپ سوجىشەن تېغىدا پاناھلاندى.»③

بۇ يەردىمۇ كۆچكۈچىلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى «قارلۇقلارغا» كەتتى، دېگەن پىكىر تەكىتلىنىپ كۆرسىتىلگەن. لېكىن كۆچكۈچىلەرنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشىنى كۆرسەتمىگەن «غەرب تەرەپكە» دېگەن سۆز چۈشۈرۈپ قويۇلغان. بىز بۇ يەردە ئۇنى «باشقىلىرى ....

---

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 1955 ـ يىل توكيو نەشرى، 238 ـ بېتىگە قاراڭ.

② فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، 1958 ـ يىل بېيجىڭ نەشرى، 40 ـ، 41 ـ بەتلەر.

③ «يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلد، 22 ـ بەت.

كەتتى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق. لېكىن تەھۋالغا قارىغاندا «خەلقنىڭ قالغىنى... كەتتى» دەپ ئېيتىلغاندا تېخىمۇ ئېنىقراق بولىدىغان بولسا كېرەك. چۈنكى «تىسەن» ئېروگلىپىنى «ئازراقى، ئانچە مۇھىم بولمىغىنى، لازىم بولمىغان قىسمى» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. بىز تۆۋەندە شۇچاغلاردا قارلۇقلار ياشاپ تۇرغان يەتتەسۇغا ئۇيغۇرلارنىڭ كېتىشى مۇمكىن ئەمەسلىكى ھەققىدە ۋە 3.1 — ھەمدە 3.2 — تېكىستلىرىدە يولۇققان «قارلۇقلارغا كەتتى»دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ھەققىدە توختىلىمىز. بىز بۇ يەردە پەقەت ئېلىك جىياشىڭ، چېك سۇلۇ، موگۇاگۇېنلارنىڭ كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» لەردىكى بۇ تېكىستلەرنىڭ توغرىلىقىغا ھېچقانداق گۇمان كەلتۈرمەيدىغانلىقىنى ۋە بۇ تېكىستلەرنى ئۇلارنىڭ ھەربىر مەنىلىرىگە تولۇق مۇۋاپىق ھالدا ئىزاھلىغانلىقلىرىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. مەسىلەن، «كونا تاڭنامە» تېكىستىدىكى (3.1 — تېكىستتىكى) «غەرب تەرەپكە — قارلۇقلارغا قاچتى» دېگەن گەپكە مەزكۇر ئاپتورلار چۇ دەرياسىنىڭ ياقىسىغا باردى، كېيىن بۇ يەردە قاراخانىيلار دۆلىتىنى بەرپا قىلدى؟! دەپ ئىزاھات بېرىشىدۇ.

مۇشۇ ھەر ئىككى مەنبە ئوخشاش بىر مەلۇماتنى بېرىدۇ، بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تۆت يۆنىلىش بويىچە — «قارلۇقلارغا» (؟)، ئەنشىگە (كۇچا)، تىبەتلىكلەرگە ۋە تاڭ دۆلىتى چېگرا ياقىلىرىغا كەتكەن، بۇ ئىككى مەنبەنىڭ بىر-بىرىگە مۇنداق ئۇيغۇن كېلىشى كىشىلەرنى ئەجەبلەندۈرمەيدۇ، چۈنكى «يېڭى تاڭنامە» ئۇنى تۈزگۈچىلەرنىڭ كۆزقارىشىچە «كونا تاڭنامە»نىڭ سېلىشتۇرۇلۇپ تولۇقلانغان نۇسخىسىدىنلا ئىبارەت. لېكىن «تاڭنامە»نىڭ بۇ نۇسخىسى مەلۇماتلارنىڭ ئېنىقلىقى ۋە تولۇقلۇقى جەھەتتىن قارىغاندا، «كونا تاڭنامە»گە يەتمەيدىغانلىقىدا ھېچقانداق گۇمان يوق. باشقا مەنبەلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ كېتكەنلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار، بۇ مەلۇماتلار تاڭ دۆلىتى

ئەزگىرىچىلىرىنىڭ يۇقىرىدا كەلتۈرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن زىت كەلمەيدۇ. بەزى جەھەتلەردىن ئۇ ماتېرىياللارنى ئېنىقلايدۇ ۋە تۈزىتىدۇ. مەسىلەن، ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ كىتابىدا تۆۋەندىكى ئېنىقلىمىلەرنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي تۈزۈلمىلەر»دە، خۇيچاڭنىڭ بىرىنچى يىلى (2.13، 842 — 1.27، 841) يۈز بەرگەن ئىش دەپ كۆرسىتىلگەن مەلۇماتتا ئارسوزىنىڭ جۇڭگو پۇقرالىقىغا ئۆتۈش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى ھەققىدە سۆزلىنىدۇ ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا باش ۋەزىر لى دېيۇيىنىڭ مۇشۇ مەسىلە توغرۇلۇق ئېيتقان سۆز-لىرى نەقىل كەلتۈرۈلىدۇ. لى دېيۇيىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى بىز-نىڭ گەپ قىلىۋاتقان تېمىمىزغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىكتۇر.

«3.3 ھازىرقى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ دۆلىتى تولۇق تەرتىپسىز-لىك ھالىتىدە تۇرماقتا، دۆلەتنىڭ باشلىقى يوق؛ ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى (ئەسلى تېكىستتە جياڭ «将» خېتى قوماندان دەپ يېزىل-غانىكەن. — ئا.م) ۋە ۋەزىرلەر تارقىلىپ كېتىپتۇ، بەزىلىرى تىبەت-كە، بەزىلىرى قارلۇقلارغا كېتىپتۇ. پەقەت ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇلۇغ مەملىكەتنى ئەزەردە تۇتۇپ، شۇ يەرگە كېلىپتۇ (تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا — سەددىچىن رايونىغا كەلگەن — ئا.م)»①.

لى دېيۇيىنىڭ مەكتۇپ شەكلىدىكى ئەسەرلىرى توپلىمىدا بۇ تېكىست سەل باشقىچىرەك تۈزىتىپ بېرىلگەن.

«3.4 مۇشۇنىڭدىن كېيىن (ئالتۇن چېدىر يوقىتىلغاندىن كېيىن — ئابې تاكېئو) ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ رەھبەرلىرى ھەرقاي-سىسى ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بەزىلىرى غەربكە-رۇكلار (تىبەتلىكلەر — ئابې تاكېئو) غا، بەزىلىرى تۈرلۈك قەبىلىلەرگە بويسۇنۇپ كەتتى. پەقەت ئارىمىزدا...»②.

---

① يۇقىرىقى كىتابنىڭ 246 ـ جىلد، خۇيچاڭنىڭ 1 - يىلى، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 7953 - بەت.

② لى دېيۇي: «خۇيچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان مەكتۇپلار توپلىمى» 2 - جىلد، 11 - بەت.

4. 3 ــ تېكىست ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇ شۇ ۋەقەلەرگە زاماندىش ئادەم تەرىپىدىنلا يېزىلماستىن، بەلكى بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىسى تەرىپىدىن يېزىلىۋاتىدۇ، لى دېيۈي تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرىكىتى توغرۇلۇق ھەممە ماتېرىياللار توپلانغان بولۇشى كېرەك، لى دېيۈي ئىمپېراتورغا ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق ۋاقىتلاردا قوللىنىشقا تېگىشلىك چارىلەر توغرۇلۇق تەكلىپلەر بېرىپ تۇراتتى. ئەلۋەتتە، لى دېيۈي تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان ۋە دۆلەتكە رېئال خەۋپ بولۇپ تۇرغان ئۇچې خاقان قارمىقىدىكى ئۇيغۇرلارغا ھەمدە ئۇنىڭغا قارشى گۇرۇپپىلارغا ھەممىدىن ئاۋۋال قىزىقتى. ئەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ۋە كۈچا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئۇ ئېنىق ۋە تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەس ئىدى. تۇرپان ۋادىسى ۋە شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى ۋەزىيەتلەرمۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېنىق ئەمەس ئىدى. بۇ ئەھۋالنى ئۇنىڭ مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان «خۇيچاڭ يىللىرىدا يېزىلغان مەكتۇپلار توپلىمى» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىنغان باشقا تېكىستلەرمۇ ئىسپاتلايدۇ.

مورى ياسۇتاكائو ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە كەيچېڭنىڭ 4 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېزىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ جايلىشىشى ھەققىدىكى بىر مەلۇماتنى كەلتۈرىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ مەلۇمات ــ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئەڭ بالدۇرقى مەلۇماتلارنىڭ بىرى بولسا كېرەك.

«3.5» ئۇلارنىڭ ۋەزىرى، ساجى، پىيان تېلىسى (پيان ــ تېكىن ــ ئا.م) ۋە باشقىلار (داھىيلار)، ھەممىسى بولۇپ 15 قەبىلە غەربكە ــ قارلۇقلارغا كەتتى، بىر قىسمى تىبەتكە كەتتى، يەنە

بىر قىسمى ئەتىشىگە كەتتى.»①

مۇشۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تېكىستلەرنىڭ ھەرىپىگىلا ئېسىلىۋالىدىغان بولساق، ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشلىكىنىڭ تۆت چوڭ يۆنىلىش بويىچە ماڭغانلىقلىرىنى جۇڭگو مەنبەلىرى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ، دەپ ئالدىنئالا تەكىتلەشكە بولىدۇ. بۇ رايونلار تاڭ دۆلىتى چېگرىسىدىن يىراق بولىدىغان — خۇاڭخې دەرياسى چوڭ ئەگمىسىنىڭ يېنى، قاراشەھەر ۋە كۇچا «قارلۇقلار تەرەپ» ۋە تىبەت دۆلىتىنىڭ نەنسەن ئېتەكلىرى (خېشى كارىدورى) دۇر②. نەنسەن ئېتەكلىرىنى ئىزلەشتۈرۈش توغرىسىدا بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى بابىدا سۆزلەندى. ئۇيغۇرلار كۆچۈپ باردى دېيىلگەن باشقا ئىككى يۆنىلىش (قاراشەھەر بىلەن كۇچا ھەمدە جىددىي گۇمان تۇغدۇرۇۋاتقان «قارلۇقلار»غا كۆچۈپ بېرىش) مەسىلىسىگە قاراپ ئۆتىمىز.

ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈچ يۆنىلىش بويىچە كۆچۈشى، ئەگەردە قارلۇقلارتەرەپكە كەتتى،دېگەن گەپلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلساق ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرمايتتى. تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ پىكرى شۇ ھەر بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبەرلىكىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىگە مەركەزلەشكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە،جۇڭگو مەنبەلىرى ئۇيغۇرخاقانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى توغرىسىدىلا ئىسپات ماتېرىياللىرى بېرەلەيدۇ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىي تەرەپ يېرىمىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۈرنەكلەر»، 246 - جىلد، كەيچېڭ (开成) نىڭ 4 - يىلى، 9 - ئاي (839·10·11 — 11·9).

② سەددىچىنگە كېلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق مەخسۇس ماقالىدە تەتقىق قىلىنغانىدى. بۇ يەردە مالىيەۋكىننىڭ«... ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو» دېگەن ماقالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — تەرجىماندىن.

تەقدىرى ئۇستىدە بولسا ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. غەرب تەرەپتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى خېلى كېيىنرەك — 866 - يىلى باشلانغاچقا، تاڭ دۆلىتى تارىخچىلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ سىرتىدا قېپقالغان.

مەنبەلەردە، قۇمۇل رايونى پۈتۈنلەي كۆرسىتىلمىگەن. قۇمۇل ۋادىسى رايونى ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىگە ئەڭ يېقىن يەرلەرنىڭ بىرى ئىدى ۋە بۇ يەرگە ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتى پارچىلانغاندىن كېيىن كېلىشى تولۇق مۇمكىن ئىش ئىدى. پان - تېكىن قاراشەھەر رايونىغا قاراپ ماڭغاندا، تۇرپان ۋادىسىنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئەگىپ جەنۇب تەرىپىدىن ئۆتكەن. ئۇنداق بولمىغاندا، ئەلۋەتتە، ئۇ قۇمۇل رايونى ئارقىلىق ئۆتۈشى لازىم بولىدۇ. بۇ ئەھۋاللارغا قارىغاندا بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئانچە چوڭ بولمىغان بىر گۇرۇپپىسى قالغان بولۇشى كېرەك. مورى ياسۇتاكائونىڭ سىخېمىسى بويىچە مۇشۇ رايوندا پان - تېكىننىڭ قەبىلىسىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار قېپقالغان.

ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەرنىڭ بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسى رايونىدا پەيدا بولۇپ قالغانلىقى خېلىلا مۇرەككەپ بىر مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، يېڭى دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئايرىم تەتقىقاتچىلار تۇرپان ۋادىسىغا ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى (گەرچە بۇ توغرۇلۇق مەنبەلەردە مەلۇماتلار بېرىلمىگەن بولسىمۇ) ئۆز - ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك بىر ھادىسە، دەپ قارايدۇ. لېكىن باشقىچە كۆز قاراشلارنىمۇ يولۇقتۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ۋ.ف.مىنورىسكىنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى گەنسۇغا كەتكەن ۋە ئۇ يەردە يېڭى خانلىق قۇرغان.«ئەگەردە» ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى بىر سىياسىي تېرمىن دەپ قارايدىغان بولساق، مۇنداق تەخمىن

ئەمەلىيەتتە تامامەن ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەگەردە ئەسلى ئۇيغۇرلار ئۈستىدە سۆز بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا، بۇنداق خۇلاسە ئەجەبلىنىش پەيدا قىلماسلىقى كېرەك. چۈنكى نەنسەن ئېتەكلىرىدە ئەسلى ئۇيغۇرلارلا بىرەر يۈز يىلدىن ئۇشۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خانلىق تۈزگەن.

«1، 3 — 3.5 كىچە بولغان تېكىستلەرنى قاراپ چىقىشنىڭىزدا تۇرپان ئويمانلىقى ۋە بېشبالىق رايونىغا خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىققان قەبىلىلەرنىڭ بىۋاستە تۇرپان رايونىغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى توغرۇلۇق مەلۇماتلار يوق ئىكەنلىكى دەرھال كۆزگە چېلىقىدۇ. بىز تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرمەكچى بولغان 4.8 - تېكىستتە 200 مىڭ ئادەم چامىسىدىكى بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار (خەنزۇ مەنبەلىرىدە خۇيخۇ)لارنىڭ بوغدا تېغى رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىقى توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ. بۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۇرپان ۋادىسى چېگرىلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ پەيدا بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى بىردىنبىر يازما مەلۇماتتۇر. مەزكۇر تېكىست باشقا ھەرقانداق ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئايرىم تۇرىدۇ، ئۇلار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. شۇڭلاشقا، ئۇنى بىر ھەقىقىي ئەھۋال دەپ مۇھاكىمە قىلىشقا ئىمكان بولماي تۇرىدۇ.مورى ياسۇتاكائو ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ جايلىشىش تەرتىپلىرىنى چۈشەندۈرۈشلىرىدە بوغدا تاغلىرىغا چوڭقۇرلاپ كىرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەھەللىلىرى بوغدا تېغىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن يەنى بېشبالىققا يېقىنراق جايلاردىن كەلگەنلىك ئېھتىمالىغا يول قويىدىغانلىقى توغرىسىدا بىز يۇقىرىدا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتتۇق.

بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىۋېلىشنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى ئېنىقلاشقا بولغان ئېرىشىشلەردە پەيدا بولغان ئاساسىي قىيىنچىلىق بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنىڭ يوقلۇقىدىن بولۇۋاتىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا خاقانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن، بۇرۇن

كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ھەرىكەتلىرى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. مۇنداق مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇ ياكى بۇ ۋەقەلەرنى يېزىشنى ئۇنتۇپ قالغان تارىخچىلارنىڭ ئۇنتۇغاقلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن بۇنىڭ سابىق تېررىتورىيىسىدە يۈز بەرگەن ۋەزىيەتتىن بولغان. مۇنداق مەلۇماتنىڭ يوقلۇقى ۋاستىلىك ھالدا قىرغىزلار پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلارغىلا زەربە بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەسلى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ياغلاقار ئۇرۇقى باشچىلىقىدىكى توققۇز ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىدى. ياغلاقار ئۇرۇقى ھاكىمىيەت ئورنىنى 795 - يىلى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويغانىدى①. 795 - يىلى، خاقانلىق ئىچىدە شۇلالە ئالمىشىشقا سەۋەب بولغان ئۆزئارا ئىچكى كۆرەش ۋە ئېدىز قەبىلىسىدىن بولغان خاقانلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى زىددىيەتلەرنى كۈچەيتتى، كۆرەشلەرنى كەسكىنلەشتۈردى ۋە ئاخىرىدا خاقانلىقنىڭ ئىچكى ئىشىغا قىرغىزلارنىڭ ئارىلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قىرغىزلار ئېدىزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغان باشقا تۆرالارنى قوللىدى، قىرغىزلار ئۇيغۇرلارنىلا تارمار كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىگە ئىتتىپاقداش بولغان باشقا قەبىلىلەرگە چېقىلمىغانلىقى بەكمۇ تەبىئىي ئەھۋال. شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى يەرلىرىدە — خا-

① د.ر. گاملتون «كونا تاڭنامە»نىڭ 195 - جىلد 26 - 3a بەتلىرىدىكى ۋە قىسمەن «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 217A - جىلدە 3a - بېتىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئەسلى ئېيتىلىشىنى خەنزۇ ئىېروگلىفىدا قاراپ تۇرۇپ ئۇنىڭ ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشىنى تۆۋەندىكىچە بىرلىككە كەلتۈرىدۇ: ياغلاقار، ئۇتۇرقار، كۈيۈر، بىر، بوكسكىت، ئاۋۇچاق، قازار (قاچار)، ئوغۇز، يابۇتقار، ئاياۋىر.

AltunOq

قاناتىنىڭ غەربىي قىسمىدا كۆچۈپ يۈرۈپ مەئىشەتنى داۋام قىلىشۇرگەن باشقا قەبىلىلەرنىڭ كۆچۈشلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلارنىڭ بولماسلىقى مانا مۇشۇ ئەھۋال بىلەن چۈشەندۈرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تەركىبىدىكى خەلقلەرنىڭ قايسى قەبىلە - ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ۋە بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىدىزلارنىڭ رولى توغرىسىدا قىسقىچە توختاپ ئۆتىمىز. ئۇيغۇرلار بىلەن باسمىللارنىڭ ئۆزئارا ئىتتىپاقى بۇزۇلدى، ئاردىن كۆپ ئۆتمەي ئۇلارنىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقىمۇ بۇزۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تېلې قەبىلىلىرىنىڭ كونفېدېراتسىيىسى ئەدەبىياتتا ئۇيغۇر خاقانلىقى (ئىككىنچى ئۇيغۇر خاقانلىقى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى، مانا مۇشۇ تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىگە 740 - يىلى ئۇيغۇرلار ۋە بۇكۇ (بۇكۇت)، خۇن (كۇن)، بايىرقۇ، توڭرا، سۆگىر (سۆكىر)، كىبىلەر كىرگەن①. ئېروگلىپ بىلەن يېزىلغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئېيتىلىشىنى ئەكسىگە كەلتۈرۈشكە بولغان ئىزدىنىشلەرنى گامىلتوننىڭ ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق يازغان كىتابىنىڭ 3 - بەتلىرىدىن كۆرۈڭ. مەنبەلەردە ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خاقانلىقىنى بەرپا قىلغان مەزگىللەردە، ئىدىز قەبىلىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ. لېكىن 886 - يىلى ئىدىز قەبىلىسىنىڭ بىر ۋەكىلى تاڭ ئىمپېراتور سارىيىغا ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ئەۋەتىلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم. دېمەك، مانا شۇ چاغدا، ئىدىزلار كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن بولىدۇ. ئې. پۇللېي بلانكنىڭ مۆلچەرى بويىچە، ئۇلار باشتىلا كونفېدېراتسىيىنىڭ ئەزاسى بولغانىكەن، بۇنىڭ يەتتە قىسمىغا بۆلۈنۈشى سىياسىي مەنىدىكى بىر ئىش بولۇپ، ئېتنىك مەسىلە ئەمەستۇر. «مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى» دېگەن كىتابىمىزدا، ئىدىزلارنىڭ 647 - يىلدىن 727 - يىلغىچە بولغان تارىخىنى

---

① «يېڭى تاڭنامە» A 217 - جىلد، 3a - بەت.

تەپسىلىي قاراپ چىقىشتا تىرىشتۇق، ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىل بولغان كۈنلەردە، ئىدىزلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلىك ئەھۋالدا تۇرغانلىقى مەنبەلەردە بىۋاستە كۆرسىتىلمەيدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، دۈشمەنلىشىشنىڭ ئۆزىمۇ يوق بولغان بولۇشى مۇمكىن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىدىكى تۈركلەرنىڭ ئىدىزلارغا قارىتا تۇتقان ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن كۆچۈپ يۈرگەن جايلىرىنى تاشلاپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان. بۇلار سەددىچىن بويىدىكى تاڭ مەمۇرىيىتىنىڭ ئىشلەتكەن ھىيلە ـ نەيرەڭلىرى تۈپەيلىدىن ئىچكىرى چىقىملارغا دۇچ كەلگەن، ئىدىزلار ئاجىزلىشىپ كەتكەن، بىر پۈتۈن رەھبەرلىكى بولمىغان ۋەيرانە ئەھۋالدا شىمال تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بولغان، ئۇلار بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى تەشكىللەشكە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى سۈپىتىدە ئىشتىراك قىلغان. لېكىن بىر پۈتۈنلۈكتىن ئىبارەت تەشكىلىي تەرتىپتە بولمىغان. شۇڭلاشقا ئىدىزلار كونفېدېراتسىيىسىنىڭ ئاساسىي ئەزالىرىنىڭ روھىيىتى ئىچىگە كىرمەي قالدۇ. كېيىن ئىدىزلار تەدرىجىي ھالدا بىر رەھبەرلىك باشچىلىقىدىكى بىر پۈتۈن قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشقان، قۇدرەت تاپقان ۋە كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن باشقا تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدىن ئىتتىپاقچى تاپقان ۋە خاقانلىق ئىچىدە سالماق رول ئويناشقا باشلىغان. خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن، كونفېدېراتسىيە تەركىبىدىكى ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىشىش ساقلىنىپ قېلىۋەرگەن. مەسىلەن، تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ يان ـ تېكىن بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا بولغان ئۇرۇنۇشى خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن قېچىپ چىققان باشقا بىر گۇرۇپپا ئادەملەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى سەۋەبىدىن باشقا چىقمىغان. بۇ گۇرۇپپا ئادەملەرنىمۇ تاڭ ئىمپېرىيىسى ھاكىمىيىتى تارىخچىلىرى شۇ چاغدىكى ئومۇمىي تېندېنسىيە بويىچە «خۇيگۇ» (ئۇيغۇر) لار دەپ ئاتىغان.

مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلار (؟)، ئىنقىراق قىلىپ ئىپتىقاندا، ئەسلى ئۇيغۇرلارغا قارشى چىقىۋاتقان باشقا بىر تېلى قەبىلىسى ئەلچىلىكىنىڭ كارۋىنىغا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئەلچىلىكىنىڭ ۋە ئۇلارنى ھىمايە قىلىپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگەندەك يوقىتىدۇ.

866 - يىلى ئۇيغۇرلار كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىگە كىرگەن تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىر ئىتتىپاقى تۇرپان ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، كېلىدۇ ۋە ئۇ يەرنى ئىگىلىۋالىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرى 866 - يىلغا قەدەر سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋەزىيەت توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. بېشبالىق ۋە تۇرپان رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشتىن ئاۋۋال، ئۇ يەرلەردە بۇ تېلى قەبىلىلىرى كۆچۈپ يۈرەتتى. تېلى قەبىلىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ كۆچۈپ يۈرگەن جايلىرىنى تاشلاپ جەنۇب تەرەپكە يۈرۈشكە مەجبۇر قىلغان سەۋەبلەر توغرۇلۇقمۇ ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بۇ تېلى قەبىلىلىرى قىرغىزلار تەرىپىدىن بېسىمغا يولۇققانلىقى تۈپەيلىدىن بۇ يەرگە كەلگەن بولسا كېرەك، دەپ مۆلچەرلەشكىمۇ بولىدۇ. بەلكىم تېلى قەبىلىلىرىنى بېشبالىق ۋە تۇرپانلارنىڭ بايلىقى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىقى مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن تىبەت بىلەن ئۇزاققا سوزۇلغان خوراتقۇچ سوقۇشلارنى ئېلىپ بارغان ئەمەسمىدى، لېكىن كۆچمەنلەر پەقەتلا بۇ رايونلاردىكى بايلىقنىلا دەپ ئۆزلىرىنىڭ جانجان ئوتلاق - يايلاقلىرىنى تاشلاپمۇ كېتەرمۇ، جۇڭگونىڭ مالنامىلىرىدە تېلىلارنىڭ بۇ يەرلەرگە كېلىشىگە مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى مەلۇماتلار بار:

«3·6 جاڭ يىچاۋ ساجۇدىن (شىيەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى، 10 - ئايدا (·11 - 12 — ·11 ·11 - 866 - يىللار) ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسى بۆكۈچىننى تىبەتلىكلەرنىڭ باشلىقى زان كونبۇزېرگە

قارشى سوقۇشۇش ئۈچۈن ئەۋەتتىم، ئۇ بۇلاڭچى تىبەتلىكلەرنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە يولۇقتۇردى. زان كونبىزىرنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، ئۇنى پايتەختكە يوللاپ بەردى»①. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (195 - جىلد) دە بۇ مەلۇمات يېزىلمىغان، «تاڭ سۇلالىسىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دا (97 - جىلد) مۇشۇ تېكىست ھېچقانداق ئۆزگەرتىلمەي قايتا ئېلىنغان.

«3.7 ئىمپېراتور يىزوڭ (859 — 873 - يىللار) ئىش باشقۇرۇپ تۇرغاندا، ئۇلۇغ داھىي بۆكۈچىن بېيتىڭ (بېشبالىق) دىن تىبەتكە ھۇجۇم قىلدى. زان كونبىزىرنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە شىجۇ (تۇرپان)، لۇنتەي (ھازىرقى ئۈرۈمچى رايونى — ئا.م) ۋە باشقا شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى.»② مانا مۇشۇ مەلۇمات سەل باشقىچىرەك قىلىپ بەزى قىزىق تەپسىلاتلار بىلەن «يېڭى تاڭنامە. تىبەتلەر ھەققىدە قىسسە» دە تەكرارلانغان (3.8 تېكىستكە قاراڭ).

«3-8 (شيەنتوڭنىڭ) 7 - يىلى (3.8. 86 — 2.7. 866 - يىللار) ئۇيغۇر بۆكۈچىن بېيتىڭدىن (بېشبالىقتىن) شىجۇغا (تۇرپانغا) ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇ يەرنى ئىگىلىۋالدى، بارلىق قەبىلىلەرنى ئىتائەت قىلدۇردى. شەنجۇ ۋىلايىتىدىكى (شەنشىنىڭ) قەلئەسىنىڭ باشلىقى جاڭ جىيۇن زان كونبىزىر بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى، قولغا چۈشكەن قورال ۋە ھەربىي سەرەمجانلارنى چوڭ ھۆرمەت بىلەن ئىمپېراتور سارىيىغا يوللىدى. تىبەتلىكلەرنىڭ قالدۇقلىرى بىن [جۇ]نىڭ [جۇ] ۋىلايىتىلىرىگە بېسىپ كىردى، ھىراۋۇل شۆخۈگچۈن ئۇلارغا زەربە بەردى. دەل شۇ چاغدا بۆكۈچىن تىبەتلىكلەر بىلەن چوڭ بىر جەڭ قىلىپ (زان) كونبىزىرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇنى پايتەختكە

① «كونا تاڭنامە». 19 A - جىلد، 7B - بەت.

② «يېڭى تاڭنامە». 217B - جىلد، 3B - بەت.

يولـلاپ بـەردى.»① «ئـۇيغۇرلار تارىخىغا ئـائىت ماتېرىياللار» دېگەن كىتابتا مۇشۇ تېكىستنى تەرجىمە قىلغاندا بىز تـەرەپتىن جىددىي خاتالىق يۈز بېرىپتۇ، مۇشـۇ تـەرجىمىگە مورى يـاسىۇ تاكائودىققـەت قىپتۇ. «خۇي» دېگەن خەنزۇچە خەتنى گامىلتوننىڭ ئەگىشىپ گامىلتوننىڭ يازغىنىغا قـاراپ «بىللە، بىرلىكتە» دېگەن مەنىدە دەپ چۈشىنىپ قاپتىمىز، دەل مۇشۇ تېكىستتە مۇشۇ يەردە «دەل شۇ چاغدا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن.

«3-9 (شيـەنتۇڭ)咸通(نىڭ 7 - يىلى) 2 - ئـاي بـاھـاردا (20·3 — 19·2· 866)، گۈيىيى ھېراۋۇلى جاڭ يىچاۋ ئۇيغۇرلارنىڭ بېيتىڭ (بېشبالىق) لىق باشلىقى گۇجۇن (پۇگۇ ئۇجۇن/ بۆكۈچىن — ئـا.م) شىجۇ (تۇرپـان)، بېيتىڭ (بېشبالـىق)، لـۇنتەي (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى رايون — ئا. م)، چىنجېن (ماناس ياكى خارگوس رايـونى — ئـا. م) ۋە بـاشقـا شـەھەرلـەرنى بىويسۇندۇردى، دەپ ئىمپېراتورغا دوكلات قىلدى.»②

6·3 - تېكىستتىكى مەلۇمات جاڭ يىچاۋنىڭ تۇرپان ئويمانـلىقىنى تىبەتلىكـلـەر ئىستېلاسىدىن ئازاد قىلىشـقـا ئىشتىراك قىلغانلىقىنى تـولـۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ تەكىتلەيدۇ. ھەتتا شىجۇ (تۇرپان) ۋىلايىتىنى جاڭ يىچاۋنىڭ ئۆزى ئازاد قىلغانلىقىنى بايان قىلىدىغان تېكىستلەرمۇ يولۇقۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، شياڭ دا :«شاجىۇ، يىجىۇلارنىڭ جـۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» (沙州伊州地志) قولىيازمىسىنىڭ قېپقالغان پارچىلىرىدا جاڭ يىچاۋنىڭ داجۇڭ 4 - يىلى (16-2-850 — 4·2· 851)

① «يېڭى تاڭنامە» 216B - باب، 90 - بەت.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 250 - باب، 8113 - بەت.

شىجۇ ئايىمىقىنى قايتۇرۇۋالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بار، دەپ
كۆرسىتىندۇ①.

3·6 — 3·9 تېكىستلىرىنى ئوقۇغان چاغدا ۋە بۇ تېكىست-
لەرنىڭ مەزمۇنىنى شەرھلەپ شۇ چاغدىكى قوشنا تېررىتورىيىلەر-
دىكى ۋەزىيەت بىلەن باغلاپ قارىغىنىمىزدا، يۇقىرىدا بىز كۆر-
سىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇشۇ بەزى مەلۇماتلارنىڭ ئەھۋالىنى توغرا
ئىنكاس قىلغانلىقىغا گۇمان پەيدا بولۇپ قالىدۇ ۋە بۇلارنى
تۈزىتىش زۆرۈرىيىتى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، ئابې تاكېئو ئۆزى-
نىڭ يازغان كىتابىدا بۆكۈچىن بىلەن جاڭ يىچاۋ ئوتتۇرىسىدا
قانداقتۇر خىيالىي مۇناسىۋەتلەرگە دائىر جۈگگو مەنبەلىرىدىكى
مەلۇماتلاردا بەك مۇھىم زىددىيەتلەر ۋە بىر - بىرىگە چوڭ
ئۈيغۇن كەلمەسلىك ئەھۋالى مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە ئۆزىنىڭ
دىققىتىنى بۆلدى. ئابې تاكېئو مانا مۇشۇ مەنبەدىكى بايانلاردا
ئۇرغۇنلىغان يالغان مەلۇماتلار بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ ۋە مۇشۇنداق
يالغان مەلۇماتلار قاتارىغا بىرىنچى ئورۇنغا بۆكۈچىننىڭ تىبەت-
لىكلەر رەھبىرى زان كونبېزىر ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسى
ۋە ئۇنى ئۆلتۈرۈشى ھەمدە ئۇنىڭ كاللىسىنى تاڭ دۆلىتىنىڭ
پايتەختىگە ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى ھېكايىلەرنى قويى-
دۇ. فودزىشىدا بىر - بىرىگە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق تۈر-

---

① بۇ توغرۇلۇق شياڭ دانىڭ: لوشۇيەن (لوجېگيۇي) نىڭ
«دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپاندىن» ... «تاڭنامە. جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى»غا قوشۇمچە» دېگەن كىتابىغا
«قوشۇمچە ۋە تۈزىتىشلەر»، «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە
غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» — بېيجىڭ 1957 - يىل نەشرى، 418 -
بەتلەرگە قاراڭ. گۇاڭچى (光启) I - يىلى (885·3·20 — 886·2·7)
دەپ يېزىلغان قويۇلغان مۇشۇ دۆكۈمېنتنىڭ قولىيازمىسىنىڭ پارچىسى
(قولىيازما ئاپتورى جاڭ چىڭ) S 26342 نومۇر بىلەن ھازىر لوندون-
دا ساقلانماقتا.

لوك ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئاخباراتتىن جاڭ يىچاۋ بىرلا ۋاقىت ئىچىدە يۇقىرىنى خەۋەرلەندۇرگەچكە، ساراي تارىخچىلىرىنىڭ ئىشخانىلىرىدا بۇ مەلۇماتلارنى ئۆزئارا قوشۇپ سىڭدۈرۈۋەتكەن دەپ ھېسابلايدۇ. ئابې تاكېئو قۇدزىئېدانىڭ بۇ پىكرىگە تولۇق قوشۇلىدۇ.

بېشبالىق ۋە تۇرپان ۋادىسىنىڭ تېلى قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىشىنىڭ ئاساسى باسقۇچلىرىنى تەپسىلىي بىلىش ۋە ئېنىقلاش ئۈچۈن، مۇشۇ ئىشتىكى ھەممە ئېنىقسىزلىقلارنى، بەلكى بەزىدە ئاڭلىق قىلىنغان بۇرمىلاشلارنى بىرمۇ بىر تەھلىل قىلىپ چىقىش زۆرۈر. بۇ ئىشنى جاڭ يىچاۋ «ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسىنى... ئەۋەتتى» دەپ يېزىلغان 3-6 - تېكىستتىن باشلايمىز. مانا مۇشۇنداق دەپ مۇقىملاشتۇرۇش باشقا ھېچقانداق يەردە تەكرار قىلىنمايدۇ. مورى ياسۇتاكائو بۇ ھەقتە: «جاڭ يىچاۋ بۆكۈچىننى ئەۋەتتى» دېگەن مەسىلىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى توغرىسىدا بارلىق تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى بىردۇر» دەپ ئىزاھلايدۇ①. مورى ياسۇتاكائو مۇشۇنداق دەپ مۇقىملاشتا كوۋادا روكۇرۇ، قۇزىئېدا ئاكىرا، ئابې تاكېئو قاتارلىق مەركىزىي ئاسىيا تارىخى بويىچە چوڭ مۇتەخەسسىسلەرگە ۋە باشقىلارنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلىنىدۇ. ئې. پىينكىسىمۇ «جاڭ يىچاۋنىڭ تاپشۇرۇقى» يۈز بەرگۈدەك ئەھۋاللار تەرەققىياتىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكى توغرىسىدا گۇمان قىلىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «866 - يىلى ئۇيغۇرلار بېيتىڭ (بېشبالىق — ئا. م) دىن ئۇكۈچۈن (بۆكۈچىن — ئا.م) رەھبەرلىكىدە گويا جاڭ يىچاۋنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كۆتۈرۈلگەنمىش، ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇيغۇرلار خەنزۇلارنىڭ قوللىشى بىلەن تىبەتلىكلەرگە قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق كۈرەشلەر ئېلىپ

① مورى ياسۇتاكائونىڭ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئەمگىكىنىڭ 129-بېتىدىن ئېلىندى.

باردى ۋە تىبەتلىكلەرنى شەرقىي تۈركىستاندىن ھەمدە گەنسۇنىڭ غەرب تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم قوغلاپ چىقاردى①. ئېپىنكىس ئۆزىنىڭ بۇ خۇلاسىسىنى 3-5 — 3،7 - تېكىستلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ چىقارغان. مۇشۇ ھۆججەتلەرگە غەرەزلىك ھالدا (ئوبيېكتىپ بولمىغان ئاساستا — ت) قارىمىغاندىمۇ بۇ يەردە «خەنزۇلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى»نى زادى كۆرگىلى بولمايدۇ. پېنكىسنىڭ بۇ يازغانلىرىدىن بۆكۈچىن ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغاندا تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىمۇ ئەينى بىر ۋاقىت ئىچىدە (ياكى ئەينى ۋاقىتتا دېگۈدەك) چەكلىك دەرىجىدە ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلغان، دېگەن مەنە چىقىدۇ. مۇشۇنداق ئۆزئارا كېلىشىپ قىلىنغان ھەرىكەت بارمىدۇ؟ بىز مۇشۇنداق كېلىشىپ قىلىنغان ھەربىي ھەرىكەت بولمىدى ۋە بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، دەپ مۇقىملاشتۇرۇش تەرەپدارىمىز. ھەممىدىن ئاۋۋال بىزنىڭ قولىمىزدا، تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىۋالغان تىبەت قەبىلىلىرى گۇرۇپپىسى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا كېلىشكەن ھەرىكەتنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق بىرەر مەنبە ماتېرىيال يوق، ئۇنداق بولۇشى بۇياقتا تۇرسۇن، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىدە دۈشمەنلىشىش بارلىقىدىن خەۋەر بېرىدىغان مۇھىم ئاساسلار بار. مۆلچەرلەرگە قارىغاندا، كەلگۈسىدىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاساسىي مېغىزىنى تەشكىل قىلغان ئېدىزلار سەددىچىن بويىدا تاڭ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئېدىزلار ئۇستىدىن زوراۋانلىق ۋە نەسلىنى قىرىپ يوقىتىش سىياسىتى يۈرگۈزگەنلىكىنى ئۇلار ئەسلىرىدە ئوبدان ساقلاپ كېلىۋاتقانىدى، ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋات-

① پېنكىسنىڭ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى توغرۇلۇق 1960 - يىلى ۋىسبادىندا نەشىر قىلىنغان كىتابىغا قاراڭ.

قىلغان مەزگىللەردە، تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئەسلى ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلدىكى، بۇ خىل مۇناسىۋەتلەر داۋام قىلىۋەردى. تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسلى ئۇيغۇرلار يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان كۆچادىكى گۇرۇپپىسى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاشقا ئۇرۇنۇشلىرى تېخى قەبىلىلىرىگە ياقمايتتى. شۇ چاغدا، تاڭ ئىمپېراتور سارىيى پان - تېكىننى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى، دەپ ئېتىراپ قىلىشقا ھازىرلىنىۋاتاتتى. ئېھتىمال، مانا مۇشۇنداق مۇناسىۋەتلەرنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن بولسا كېرەك، تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى بۆكۈچىننىڭ ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلىنىشىدا ئالدىنئالا كېلىشىۋالمىغانلىقىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرمامدۇ؟ بۆكۈچىننىڭ ھەربىي يۈرۈشى بىلەن تىبەت دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىلىرىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىنىڭ بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قالغانلىقى تاسادىپىي ئەھۋال. تىبەت دۆلىتى ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن بەك چۈشكۈنلۈك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋالدىن تاڭ دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى پايدىلىنىپ، تىبەتلىكلەرنى قىستاش ئۈچۈن، ئۈنچە ئوڭۇشلۇق بولمىغان ئۇرۇنۇشلارنى قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئې. پېنكسنىڭ بۆكۈچىنگە خەنزۇلار تەرەپتىن ياردەملەر بولدى، دېگەن گەپ - سۆزلىرى پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بەلكىم پېنكس تۇرپان ۋادىسىدىكى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەردە ياشىغۇچى خەنزۇلارنى دېمەكچىمىكىن يا؟ جاڭ يىچاۋ رەھبەرلىكىدە دۇنخۇاڭدا ياشاپ كەلگەن خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقى توغرۇلۇق تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۆكۈچىن ئىگىلىۋالغان تۇرپان ۋادىسى ۋە باشقا

رايونلارغا كەلسەك، ئۇ يەرلەردە خەنزۇ ئاھالىسى دائىم بەك ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىپ كەلگەن، بۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ھەممىلا شەھەرلەردە ياشىمىغان. تىبەت دۆلىتىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن ئېلىپبارغان يۈز يىللىق كۈرىشى ۋە كېيىن ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن بولغان كۈرەشلىرى خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ خېلى دەرىجىدە ئازىيىشىغا سەۋەب بولۇشى كېرەك ئىدى. ئايرىم خەنزۇلارنىڭ بۆكۈچىن تەرەپتە تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئىشتىراك قىلىشى بۇ تولۇق رېئال گەپ، ئەمما ئىپ. پېنكىسنىڭ نەزەردە تۇتۇۋاتقىنى بۇلار ئەمەس.

پېنكىسنىڭ تىبەتلىكلەر «شەرقىي تۈركىستان ۋە غەربىي گەنسۇ» دىن سىقىپ چىقىرىلدى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇشىمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا زادى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلدى، دېگەن رايون خېلىلا دەرىجىدە تار بولغان. بۆكۈچىن ئىگىلىۋالغان شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان تېررىتورىيىلەر تەتقىقاتچى پېنكىسنىڭ مۆلچەرىدىن خېلى دەرىجىدە كىچىك ئىدى. غەربىي گەنسۇنى بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا زادى ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. ئۇ چاغلاردا غەربىي گەنسۇدا ئايرىم قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىشى ھەمىشە دېگۈدەك بولۇپ تۇراتتى. تىبەتلىكلەرمۇ بۇ رايونغا ئۇ چاغلاردا تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى.

فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە موگۇۋاڭۋېنلار جۇڭگو مەنبەلىرىگە تەنقىدىي قارىماستىنلا پايدىلانغان. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشىگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە: «ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە كۆچكەندىن كېيىن، ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ... 864 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسى پۇگۇچۇن بېيتىڭ رايونىدىن تىبەتكە ھۇجۇم قىلدى. تىبەتلىكلەرنىڭ باشلىقى زان كونبېزىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. شىجۇ

(تۇرپان ــ ئا. م)، لۈنتەي (ئۇرۇمتاي) نى ئىگىلىدى» دەپ يازىدۇ①. بۇ ئادەملەرنىڭ مۇشۇ بايانى «كونا تاڭنامە»نىڭ تېكىستىنى (3-7 تېكىستىگە قاراڭ) ئۇنىڭغا ھېچنېمە قوشماستىنلا ئۆزلىرىنىڭ تىلى بىلەنلا سۆزلەپ بېرىشىدۇ. پەقەت بۇ يەردە «ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي» دېگەن كىرىش سۆزلا قوشۇلغان. بۇ سۆزلەر بۇ يەردىكى خاتالىقنى تېخىمۇ چوڭايتىدۇ، چۈنكى بۆكۈچىنىڭ «غەربكە» كۆچكىنى ھېچقاچاندا بولغان ئەمەس. بۇ سۆزلەر مەزكۇر ئاپتورلارنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرنى پەرق ئەتمەستىن سۆزلەۋاتقانلىقىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ. بۆكۈچىن مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىشنىڭ ئالدىدا، تۇرپان ئويمانلىقىنى ۋە شەرقىي تيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان شەھەرلەرنى كىم ئىگىلەپ تۇرغانىدى؟ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۆكۈچىن كىم بىلەن سوقۇش قىلغانىدى، دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىشتا بەزى قىيىنچىلىقلار يۈز بېرىدۇ. يان - تېكىن خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كەتكەن چاغدا تۇرپان ۋادىسى يېنىدىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. ئەھۋالغا قارىغاندا، تۇرپان ۋادىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن ئۆتسە كېرەك. چۈنكى يان- تېكىننىڭ ئالدىدا قاراشەھەر، كۇچا رايونىغا بېرىشتىن باشقا يول يوق ئىدى، يان - تېكىن شۇ چاغدا تۇرپان ۋادىسىنى ئىگىلىمىدى، مۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب، ئۇنىڭ بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش پىلانىنىڭ يوقلۇقىدا ئەمەس، بەلكى مۇشۇ ئۇرۇش ئوپېراتسىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان چاغدا ئوڭۇشسىزلىقتا ئۇچراپ قالمايلى دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشىدىن بولدى. مۇشۇ رايوندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ كېيىنكى راۋا-

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلارنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 42 - بېتىگە قاراڭ.

جى پان ـ تېكىننىڭ ئەختىيارىدا شۇ چاغدا ھەربىي كۈچىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا پان ـ تېكىن (ياكى ئۇنىڭ ۋارىسلىرى) تۇرپان خانلىقى تەرىپىدىن قىلىنغان بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمىدى ۋە كۇچانىڭ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قالالمىدى. 4ـ8 ـ تېكىستتە، ئۇيغۇر خاقانلىقىنى تاشلاپ چىقىپ بوغدا تاغلىرىغا كېلىپ پاناھ تاپقان يەنە بىر بۆلۈك قەبىلىلەر ئۈستىدىمۇ گەپ بولۇۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ بىر گورۇپپا خەلق سىرلىق بولۇپ تۇرىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭ ئادەمگە يېتىدىكەن، ئەگەردە مەنبەدىكى ماتېرىياللاردا بۇ گورۇپپا خەلقنىڭ سانى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىلگەن دەپ قارىغاندىمۇ بۇ گورۇپپا خەلقنى ئەڭ چوڭ تۈركۈم خەلقلەرنىڭ بىرى دەپ قاراشتا گەپ يوق. تۆۋەندە مۇشۇ سىرلىق بىر گورۇپپا خەلقنى ئىمكان يار بەرگۈچە تەپسىلىي قاراپ چىقىش مۆلچەرلەنمەكتە، يەنە مۇشۇ يەردە بۇ بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ تۇرپان ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىغانلىقىنى، بەلكى تۇرپان ۋادىسىنىڭ چەت ياقىلىرىدىكى تاغلاردا توپلىشىۋالغانلىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، خاقانلىق ھالاك بولغان چاغلاردا بۇ يەردە خېلى مەھكەم ۋە دېگەندەك كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا كېرەك.

تىبەت 790 — 791 ـ يىللاردا، ئەسلى يەرلىك خەلقنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارشى كۈرەشتە چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلەر قازاندى ۋە كۇچا ـ قاراشەھەر رايونى، تۇرپان ئويمانلىقىنى ۋە بېشبالىق ئۆپچۆرىسىدىكى رايونلارنى ئۆز كونتروللۇقىغا ئالدى. مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەشلەرگە شۇ چاغدىكى شەرقىي ئاسىيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ئۈچ دۆلەت دەپ ھېسابلان-

غان تاڭ ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر خاقانلىقى ۋە تىبەت دۆلىتى قاتناشتى، بۇ ئۇرۇش بىر نۆۋەتتە ئۇ، يەنە بىر نۆۋەتتە بۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئاخىرىدا تىبەتنىڭ غەلىبە قىلىشى بىلەن تاماملاندى. بۇ مۇۋەپپەقىيەت تىبەت ئەسكەرلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىسى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تىبەتتە ئىچكى زىددىيەتلەر چوڭقۇرلىشىپ، پىشىپ يېتىلىپ بېسىۋالغان تېررىتورىيىلەرنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ يېتىش قولىدىن كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇھىم رايونلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن بولغان ئۇرۇش، ماھىيەتتە، مۇشۇ تېررىتورىيىلەردىن ئۆتىدىغان غەرب تەرەپتىن شەرققە بارىدىغان بەك مۇھىم سودا يوللىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن بولغان كۆرەش ئىدى. بۇ كۆرەشلەر باشقىلارنىڭ تېررىتورىيىسىدە چوڭ قەتئىيلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. كىچىك دۆلەت بولۇپ بىرلەشكەن يەرلىك ئاھالە، مەسىلەن، ئىدىققۇت ياكى ۋادىلارغا جايلاشقان نۇرغۇنلىغان شەھەر دۆلەتلىرى بۇ چاقىرىلمىغان مېهمانلارغا قارشى تۇرۇشقا قادىر ئەمەس ئىدى. بۇ قوشنا دۆلەتلەرنىڭ شۇ يەرلىك دۆلەتلەرنىڭ مۇداپىئە كۈچلىرىگە دائىم بۇزغۇنچىلىق قىلىپ كەلدى، پارچە ـ پارچە كۈچلەرنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ يەرلىك دۆلەتلەرنىڭ سىياسىتى ئازراق زىيان تارتىش ھېسابىغا ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى ساقلاپ قېلىش تاكتىكىسىنى ئىشلىتىشتىن ئىبارەت بولدى. نەتىجىدە ئۇلار بىر تۇرۇپ ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزسە، بىر تۇرۇپ باشقا بىرى بىلەن كېلىشىملەر تۈزۈپ تۇردى.

بېشبالىق رايونى ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كۆپ قېتىملار ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن بۇ ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەممىسىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. ئەمما بىردە بۇ تۇغرۇلۇق

مەلۇماتلار ئانچە كۆپ ئەمەس. بەزى ئالىملارنىڭ پىكرىچە، بۇ رايون تا ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغۇچىلىك تىبەتنىڭ ئازارىتى ئاستىدا تۇرغان. مانا مۇشۇنداق مۇقىملاشـ تۇرۇشلاردا 840 - يىلىدىن كېيىن، خاقانلىق ئاھالىسىنىڭ كۆچۈشىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئېنىقسىزلىقلارنىلا كۆرستىپ ئۆتىمىز. مەسىلەن، خ. ئېچىبدى: «ئۇيغۇرلار ۋاقىتلىق مۇۋەپپەـ قىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرالمىدى، ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى، ئاردىن بىر قانچە ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىرغىز ئەسكەرلىرىدىن قاچقان چاغدا (840 - يىلى ئەتراپىدا) ئۇ يەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى.»①

ۋ. ئا. باگاسلوۋىسكىنىڭ بۇ ھەقتە يازغانلىرىمۇ يۇقىرىقى پىكىرلەرگە ئوخشاپراق كېتىدۇ: «شىمالدا تۈرك - قىرغىزلار تەرىپىدىن بېسىمغا ئۇچرىغان ئۇيغۇرلار مەركىزى ئاسىيانى ئىگىـ لەش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە ھەرىكەتلەر ئېلىپ باردى. 843 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار تارىم، بېشبالىق، قاراشەھەر، كۇچاـ لارنى ئىگىلىۋالدى.»②

خ. ئېچىبدى ۋە ۋ. ئا. باگاسلوۋىسكى ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنكى مۇشۇ رايوندا كېلىپ چىققان ۋەزىـ يەتنى بەكمۇ ئاددىيلاشتۇرۇپ كۆرستىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى مۇھىم خاتالىقلارغا ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ رايونلارغا كەلگەن پان - تىبـ كىن باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر يەنى خاقانلىق تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ كەلگەنلەر كۇچا، قاراشەھەر رايونىنى ئىگىلىگەنىدى. تۇرپان ۋادىسى ۋە بېشبالىق رايونىنى 866 - يىلى بۆككۈچىن

① ئېچىبدىنىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى» ناملىق 1969 - يىلى نەشر قىلىنغان ماقالىسىگە قاراڭ.

② ۋ.ئا. باگاسلوۋىسكىنىڭ: «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 69 - بېتىگە قاراڭ.

ئىگىلىۋالغانىدى. بۇ يەردە بۆكۈچىنىڭ «خاقانات تېررىتورىيىسىدىن قاچقۇچى» دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۆكۈتېكىننىڭ كېلىشى ئۇيغۇر خاقانلىقى يوقىتىلىپ 25 يىل ئۆتكەندىن كېيىن بولۇۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۆكۈتېكىننىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ كېلىشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ خاراكتېرى بۈگۈنگىچە قەدەر دېگەندەك تەتقىق قىلىنغان ئەمەس. باگاسلوۋسكى: ئۇيغۇرلار «... ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن كەڭ كۆلەمدە ھەرىكەتلەر ئېلىپ باردى ...» دەپ يازىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىشىنى مۇنداق تەسۋىرلەش دېگەندەك جايىدا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار شۇ چاغلاردا ئىستېلاچىلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇ يەرلەرگە بېرىشى تىنچلىق خاراكتېرىدە ئىدى. بۇنىڭغا مىسال قىلىپ كۇچانىڭ ئىگىلىۋېلىنىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بەزىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قاچقۇنلار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋاقىتلىرىمۇ بار. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە كېلىشى شۇنداق بولغان. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى تېررىتورىيىلەرگە كۆچۈپ جايلىشىشى ھەر خىل شەرت - شارائىت ئاستىدا يۈز بەرگەن (بۇ يەردە گەپ پەقەت ئەسلى ئۇيغۇرلار ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ). ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇن ئاساسەن، تىبەت دۆلىتى تەركىبىگە كىرگەن يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقانلىقىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە تىبەتلىكلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئارانىلا دېگۈدەك ئۆزلىرىنىلا ساقلاپ تۇرالىغان ياكى تامامەن يىمىرىلگەن بولۇپ، يەرلىك ئاھالە تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ھۆكۈمرانلىقى نەتىجىسىدە بەك ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا ئىدى. ئەگەر ھازىرقى بۇرژۇئا سىياسەتۋازلىرىنىڭ تېرمىنى بويىچە ئېيتساق، ئۇيغۇرلار «بوش قالغان ئورۇنلا تولدۇرغان» بولدى.

تېلىلارنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنىڭ) تۇرپان ۋادىسىغا كېلىپ جايلىشىشى باشقا خاراكتېردە بولدى. تۇرپان ۋادىسىدا ۋە

بۇكۇتېكىن بېسىپ كېلىشتىن ئاۋۋالقى بېشبالىق رايونىدا مەۋجۇت ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشتىن بۇرۇن، بۇ يەرلەرنى تىبەتلىكلەر ئىگىلىۋېلىشىنىڭ ھارپىسىدىكى (790 — 791) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىللىق ئەھۋالنى قىسقىچە بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

تىبەت دۆلىتىنىڭ ئەسلى تېررىتورىيىسىدىن بەكمۇ يىراقتا جايلاشقان تۇرپان ۋادىسىنى بولۇپمۇ بېشبالىق رايونىنى تىبەتلىكلەرنىڭ بېسىۋېلىشىغا نېمە سەۋەب بولدى؟ ئاۋۋال مانا مۇشۇ مەسىلىنى قاراپ چىقىمىز. «كسونا تاڭنامە»دە بەك قىزىق بىر مەلۇمات يېزىلغان. بۇ ماتېرىيال تىبەتلىكلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقلىرىنى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىنى بىر قەدەر ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ:

«3·10 جېنيۈەن (贞元) نىڭ 6 - يىلى (790·2·7 — 791·1·20) تىبەت بىزنىڭ ۋىلايىتىمىز بېيتىڭنى بېسىۋالدى. بېيتىڭ (بېشبالىق) ۋە ئەنشى (كۇچا) ئوردىغا مەلۇمات يوللاشتا ئۇيغۇر دۆلىتى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولدىن پايدىلىناتتى، شۇڭلاشقىمۇ [ئۇيغۇرلارغا] بويسۇناتتى. بۇ ياۋايىلار ئاچكۆز ۋە ياۋۇز ئىدى. بىر نەرسە تەلەپ قىلىشتا چېكىنى بىلمەس ئىدى. بېيتىڭ چياڭ (羌 ياۋايى)لارغا يېقىن ئىدى. ئۇلار خەلقلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، يېمەك - ئىچمەكلىرىنى ۋە باشقا قىممەت باھالىق بۇيۇملىرىنى زورمۇزور تارتىۋالاتتى. خەلقنىڭ قولىدا ھايات كەچۈرۈش ئۈچۈن ھېچنېمە قالمايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، 6000 ئاۋۇلدىن كۆپرەك چۆل تۈركلىرىمۇ بېيتىڭغا بەك يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى ۋە ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارغا بويسۇنۇپ تۇراتتى، ئۇيغۇرلار ئۇلارنى خالىغانچە بۇلاپ - تالاپ تۇراتتى، خەلقمۇ ئازارلىنىشنى ئىپادىلەيتتى. قارلۇقلار، ئاق كىيىملىك تۈركلەر ئۇيغۇرلار

بىلەن ئىناق ئۆتەتتى، لېكىن ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بولاقچىـ
لىقىدىن قاخشايتتى. تىبەتلىكلەر قىممەتلىك سوۋغا - سالاملار
بىلەن ئۇلارنى سېتىۋالدى ۋە قىزىقتۇرۇپ ئۆزىگە
جەلپ قىلىۋالدى. ئۇلارمۇ [تىبەتلىكلەرگە] قوشۇلۇپ كەتتى.
شۇنىڭ بىلەن تىبەتلىكلەر قارلۇقلار ۋە ئاق تۈركلەرگە
باشچىلىق قىلىپ، ئىككىنچى يىلى بېيتىڭ (رايونى) غا ھۇجۇم
قىلىپ كىردى، ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى ئىل ئۆگەسى يار-
دەم ئۈچۈن ئەسكەر باشلاپ كەلدى، لېكىن بىر قانچە قېتىم
قاتتىق مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى. تىبەتلىكلەر ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە
[بېيتىڭنى] مەھكەم قورشىۋالدى. بېيتىڭنىڭ ئاھالىسى ئۇيغۇر-
لاردىن دەرد تارتىپ كەلگەچكە شۇ يىلى تىبەتلىكلەرگە تەسلىم
بولدى، چۆل تۈركلىرى قەبىلىلىرىمۇ تەسلىم بولدى. بېيتىڭنىڭ
نائىبى يان شىگو ئۆز قوماندانلىقىدىكى 2000 دىن ئوشۇق
ئادەم بىلەن شەھەرنى تاشلاپ شىجۇ (تۇرپان ۋادىسى)غا قېچىپ
كەتتى. ئىل ئۆگەسى مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇپ، [ئۇيغۇر دۆلىتىگە]
قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، جېنگيۈەننىڭ 7 - يىلى
كۈزدە (791.8.5 — 10.31) ئەللىك - ئاتمىش مىڭ ئادەم (ئۇيـ
غۇرلار توپلىغان) بېيتىڭنى ئازاد قىلماق بولدى، [يان] شىگوغا
بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش توغرۇلۇق يەنە تەكلىپ قىلدى.
كۆتۈلمىگەن جايدىن تىبەتلىكلەر قارلۇقلار ۋە باشقىلارنىڭ
ھۇجۇمغا يولۇقتى، قاتتىق مەغلۇپ بولدى، كۆپ قىسمى ھالاك
بولدى. ئىل ئۆگەسى [يان شىگو]نى كولدۇرلىتىپ: «ئەگەردە
مەن بىلەن خاقاننىڭ قارارگاھىغا بارسىڭىز سىز ئىمپېراتور
سارىيىغا قايتىشىڭىزدا سىزنى ھىمايە قىلىپ ساقلاپ بارىدىغان
ئەسكەرلەر قوشۇپ بېرىدۇ» دەيدۇ. [يان] شىگو ئۇنىڭ سۆزىنى
ئاڭلاپ خاقاننىڭ قارارگاھىغا كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇنى تۇتۇ-
ۋالىدۇ ۋە ئاقىۋەتتە ئۆلتۈرىدۇ. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئەنشى
بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. ئۇيەردە (نائىبلىق)

ھاكىمىيەت ساقلىنىپ قالغان ـ قالمىغانلىقى بىزگە نامەلۇم.»

«پەقەت شىجۇ ئاھالىسى شىددەت بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇردى. ئىبىل ئۆگەسى مەغلۇبىيەتكە يولۇققاندىن كېيىن، قارلۇقلار ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى ئىستۇپ دەرياسىنى ئىگىلىۋالدى. ئۇيغۇرلار بۇنىڭدىن چۆچۈپ كېتىپ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىلىرىنى، قوي ۋە يىلقىلىرىنى شىجۇدىن كۆچۈرۈپ، خاقان قارارگاھىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى رايونلار غابېرىپ پاناھلاندى.»①

مانا مۇشۇ تېكىستتە تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەر خىل مۇھاكىمىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەھۋاللار بار. مۇنداق جايلار ھەممىدىن ئاۋۋال بىز تەكىتلىگەن ئورۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك. مانا مۇشۇ ئىختىلاپ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئورۇنلارنى تەھلىل قىلىش ئىشى بىلەن سېن جۇڭمىيەن، ئابې تاكېئو، خ. ئېچېدى، ك. ماككېراس ۋە باشقىلار شۇغۇللاندى. مورى ياسۇ يېقىندىلا مۇشۇ تېمىغا دىققەت قىلىپ قالدى②. تەتقىقاتچىلار مەزكۇر تېكىستنى ھەر خىل چۈشىنىپ بىر ـ بىرىگە پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشى بولغان خۇلاسىلەرگە كېلىدۇ. مەسىلەن، خ. ئېچېدى تېكىستنىڭ بىز تەكىتلەپ ئاستىغا سىزىپ قويغان قىسمىنى تۆۋەندىكىچە تەرجىمە قىلغان: «ئۇلار بىزنىڭ ئۆلكىمىزگە مەنسۇپ ئىدى، تىبەتلىكلەردە ئاچكۆزلۈك ۋە تاش يۈرەكلىك خۇسۇسىيەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەلىپى تولىمۇ يۇقىرى ئىدى. بېيتىڭ چىياڭ (قەبىلە)لەردىن يىراق ئەمەس ئىدى.

---

① «كونا تاڭنامە» 1966 ـ جىلد، «تىبەتلىكلەر ھەققىدە قىسسە» 100 ـ بەت، تەكىتلەش بەلگىلىرىنى بىز قويدۇق ـ ئا. م.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى»نىڭ 60 ـــ 87 ـ بەتلىرىگە قاراڭ.

تىبەتلىكلەر بېيتىڭدا تۇرۇشلۇق كىشىلەردىن تۇرمۇشقا كېرەكلىك كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق نەرسىلەرنى مەجبۇرىي تارتىۋالاتتى، كىشىلەر تۇرمۇش كەچۈرۈشكە چارىسىز ئىدى.» بۇ تەتقىقاتچى مەزكۇر تېكىستنى مۇشۇنداق چۈشەنگەنلىكىگە ئاساسلىنىپ، تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىدۇ: بېيتىڭ (بېشبالىق) ۋە ئەنشى (كۇچا) تاڭ دۆلىتى مەركىزىي قارىمىقىدا بولغانىكەن. بۇ يەردىكى ئۆزىنىڭ ئىزاھلىرىدا ئۇ، چاۋانىسنىڭمۇ تېكىستىنىڭ مۇشۇ قىسمىنى شۇنداق چۈشەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. «پەن» (蕃) ئىروگلىفىنى تىبەت سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى دەپ چۈشىنىش كېرەك. شۇڭلاشقا ھەممە بۇلاڭچىلىقنى تىبەتلىكلەر قىلدى، دېگەن خۇلاسە كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

1968 - يىلى، ك. ماككېراس «كوتا تاگنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نى، جۇملىدىن مۇشۇ كىتابتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن 3.10- تېكىستنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى. تېكىستنىڭ مۇشۇ قىسمىنى — ئۇنىڭ كىتابىنىڭ ئىككى نەشرىدىكى تەرجىمىسىنى نەقىل كەلتۈرىمىز: «بۇنىڭدىن بۇرۇن بېيتىڭ بىلەن ئەنشى خان سارىيىغا دوكلات قىلىش ئۈچۈن ماڭغاندا ئۇيغۇرلار تىبەرستورىيىسىدىن ئۆتىدىغان يول ئارقىلىق باراتتى. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلارغا تايىناتتى. تىبەتلىكلەر ئاچكۆزلۈك بىلەن تەلەپلەر قوياتتى، بېيتىڭ ئۇلارغا نىسبەتەن يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى شۇ يەردىن بۇلاپ تارتىۋالاتتى.»①

ك. ماككېراس تېكىستىنىڭ بىرىنچى قىسمىنى بېشبالىق ۋە كۇچا ئۇيغۇرلارغا بېقىنىپ تۇرغان دەپ چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىككىنچى قىسمىنى ئىزاھلىشى خ. ئېچېدىنىڭ پىكرىگە ئوخ-

① ماككېراسنىڭ 1968 - يىلى كانبېررادا نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى (740 — 744)» دېگەن كىتابىغا قاراڭ.

شاش چىقىدۇ. ك. ماككېراس ئۆز تەرجىمىسىدىكى بېشبالىق رايونى ئاھالىسىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغانلىقى سۆزلىنىۋاتقان قىسمىنى يەنە قايتا قاراپ چىقتى. ئۇنىڭ كىتابىنىڭ بىرىنچى نەشرىدىكى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن تەرجىمىسىگە قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ بەكمۇ ئاچكۆزلۈكى بايان قىلىنغان.

بىر مەنبەنىڭ ھەر خىل نەشرىدە ۋە ھەر خىل ئەسەرلەردە ئوقۇلۇشى ھەر خىل بولۇپ كەلگەنلىكتىن، تېكىستنى توغرا چۈشىنىشكە خېلىلا دەرىجىدە قىيىنچىلىقلار بولۇپ تۇرغان. بىزنىڭ مەزكۇر ئەسىرىمىزدە تېكىستىكى ھەممە قارىمۇ قارشىلىقلارنى ۋە ھەر خىل ئوقۇلۇشلارنى تەپسىلىي تەھلىل قىلمىدۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىزمەت مورى ياسۇتاكا ئوتەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. بۇ ياپون تەتقىقاتچىسى ھەممە مەنبەلەرنى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن پىكىرلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ، بېشبالىق ۋە كۇچا ئۇيغۇرلارنىڭ قارىمىقىغا چۈشۈپ قالغانىكەن ۋە ئۇيغۇرلار بۇ شەھەردىكى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى تېررىتورىيىلەردە تۇرغۇچى ئادەملەردىن تۈرلۈك ناملار بىلەن نەرسە - كېرەك ئېلىپ تۇرغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

ئىمپېراتور سارىيىدىكى تارىخچىلار ئۆزلىرىنىڭ يىلنامىلىرىگە كېيىن كونا تاڭنامىدە سىستېمىغا سېلىنغان مەلۇماتلارنى يازغان چاغلاردا، ئۇيغۇر خاقانلىقى تاڭ دۆلىتىنىڭ بىردىنبىر كۈچلۈك ئىتتىپاقچىسى ئىدى ۋە تىبەتكە قارشى قاتتىق كۈرەشلەر ئېلىپ بارغانىدى. لېكىن بۇ ئىككى دۆلەت تىبەتكە قارشى ئۆزئارا كېلىشىپ ھەربىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بارغان دەپ مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئەمما تىبەتنىڭ ئىككى فرونتتا — تاڭ دۆلىتى ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرىشى ئۇيغۇرلارنى جۇڭگونىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىسى قىلىپ قويىدى. تاڭ دۆلىتى تارىخچىلىرىنىڭ مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا ئۇيغۇرلار ئۈستىدە ئالدىنئالا بىر پىكىر توقۇپ

چىقمىشى ئۇيغۇرلارنىڭ نىسبەتەن كىچىك بولغان ۋە بېشبالىق رايونىغا جايلىشىپ قالغان گۇرۇپپىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىدىكى ھەرىكەت ئوبرازلىرىنى بىلىپ تۇرۇپ ئالدىنئالا بۇرمىلىغانلىقى ۋە دەل مۇشۇ ۋاقىتلارنىڭ ئۆزىدە تىبەتلىكلەرگە نىسبەتەن پەقەت ئورۇنسىز كۆڭۈل يېقىنلىقىنى ئىپادىلىشى بەك شۈبھىلىكتۇر. تاڭ دۆلىتىنىڭ رەسمىي ۋەكىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ رولىغا توغرا باھا بەرگەنىدى. ئېپى كەلگەندە ئۇيغۇرلاردىن يەنە قوشۇمچە پايدا ئېلىش ئارزۇسىدا جۇڭگونىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئوبدان مۇناسىۋەتتە بولغانلىقلىرىنى ئوچۇق بايان قىلىپ تۇردى. مەسىلەن، تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى لىيۇيۇەنجىن تىنچلىق توغرىسىدا گەپ - سۆز بولۇپ تۇرغان چاغلاردا تىبەت باش قوماندانى بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتىدە مانا شۇنداق قىلغان (3،12 - تېكىستكە قاراڭ). ئابې تاكېئو تىبەتلىكلەرنىڭ چۆل تۈركلىرى، قارلۇق ۋە ئاق كىيىملىك تۈركلەردىن خېلىلا چوڭ ياردەملەر ئالغانلىقىنى بايان قىلىپ تۇرۇپ، شۇ چاغلاردا بېشبالىق رايونىدا ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن دۈشمەنلىك مەۋقەدە تۇرغان خېلىلا نۇرغۇن باسمىللار ياشاپ كەلگەنلىكىنى، مۆلچەرلەشكە ئىمكان بېرىدىغان مەلۇماتلارنى نەقىل كەلتۈرىدۇ.① مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار باسمىللارنى 750 — 753 - يىللاردا تارمار كەلتۈرگەنىدى، مانا شۇ باسمىللار بېشبالىق رايونىدا ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. باسمىللار ئولتۇراقلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئۆتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرىنچىسى ئىدى ۋە يەرلىك ئاھالە بىلەن (تۈركلەر ئەمەس) خېلىلا دەرىجىدە ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. بۇ توغرۇلۇق ئۆز ۋاقتىدا مەھمۇت قەشقەرىمۇ ياز-

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» 1965 - يىل كيوتو نەشرى. 163 - بەتكە قاراڭ.

قىلىندى①. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن 3-10 – تېكىستتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتكۈزۈپ قويغان سەۋەنلىكىنى تولۇق ھېسابقا ئېلىپ يەرلىك ئاھالىگە قارىتا تىبەتلىكلەرنىڭ قوللانغان نىسبەتەن ئەقىلگە مۇۋاپىق سىياسىتى تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىغا قارشى كۈرىشىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىغا سەۋەب بولغانلىقىنى ئىشەنچلىك ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مۇشۇ رايوندا تىبەت ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن تەپسىلىي ئەھۋاللار تەرەققىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئىسپات ماتېرىياللىرى، بولۇپمۇ خەنزۇچە ماتېرىياللار تەتقىقاتچىلارنىڭ قوللىرىدا بەك ئاز. ئۇيغۇر خاقانلىقى تىبەتلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئورۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشتا ئوڭۇشسىزلىققا يولۇقتى. ئابې مۇشۇ مەسىلىدە بەك كۆپ ئېنىقسىزلىقلار بارلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، مۇشۇ يەرلەردە تىبەت ئىستىبلاسى خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. ئېدىزلار يېڭى سۇلالىسىدىن بولغان بىرىنچى خاقان پەقەت قۇتلۇق (795 —— 805) تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە بېشبالىقنى قايتا قولغا كەلتۈرەلىدى②.

موري ياسۇتاكائو جۇڭگو مەنبەلىرىدە مۇشۇ سوقۇشنىڭ نەتىجىسىنى ئېنىق بايان قىلىپ بېرىدىغان پەقەت بىرلا ماتېرىيال بار، دەپ مۇنداق يازىدۇ:

«3·11. جېنيۈەننىڭ (贞元) 7 – يىلى 8 – ئايدا (791·6·3)

---

① بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە» دېگەن كىتابىغا قاراڭ، 1968 – يىل موسكۋادا نەشر قىلىنغان «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 – تومىنىڭ 44 – بېتى.

② ئابې تاكېئونىڭ«غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 200 —— 201 – بەتلىرىگە قاراڭ.

ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەر ۋە قارلۇقلارنىڭ بىسىيتىگدا «بېشبالىق يېنىدا» مەغلۇپ بولغانلىقلىرى ۋە قولغا چۈشكەن ئەسىرە چارۋا ماللار ھەققىدە [دوكلات] بېرىشكە [سارايغا] ئەلچى ئەۋەتتى»①. «يېڭى تاڭنامە»نىڭ مۇشۇ پاراللېل تېكىستىدە غەلىبە توغرىسىدىكى يەنە مۇشۇ خەۋەرنى سەل باشقىچىرەك بايان قىلىدۇ②.

خاندا تورۇ ۋە ئابې تاكېئو قاتارلىق چوڭ تەتقىقاتچىلار بۇ مەلۇماتنىڭ راستلىقى توغرۇلۇق گۇمان قىلغان ئەمەس ۋە مەلۇماتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەربىي توقۇنۇشلارنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلغان. ئوتادزاكا: ئۇيغۇرلار-نىڭ غەلىبە قىلغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات ئوپئوچۇقلا بىر ئويدۇرما، بېشبالىق ئۈچۈن بولغان كۈرەشتە غەلىبە تىبەتلىك-لەرگە مەنسۇپ دەپ قاراپ، پۈتۈنلەي قارىمۇ قارشى كۆز قا-راشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مانا مۇشۇ كۆز قاراشنى خ. ساتو قول-لىدى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇنىڭ كۆز قارىشى بويىچە، بېشبا-لىق ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەردىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقى تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاپ بارغان، تىبەتلىكلەر بولسا، ئەكسىچە مەركىزىي ئاسىيادا ئۆز تەسىرىنى بارغانچە كۈچەيتىپ بارغان. ئو تادزاكا ۋە خ. ساتونىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئومۇمەن ئالغاندا خ. ئېچچىدىمۇ قوشۇلىدۇ.

مورى ياسۇ تاكائو بولارغا جۈملىدىن، خ. ئېچچىدىغا قار-شى چىقىپ، ئەگەردە بېشبالىق ۋە كۇچا 846 - يىلىغا قەدەر تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا بولغان بولسا، ئۇ چاغدا بىر قەدەر ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى ۋە كۈچ-

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 195 - جىلد، 11^{a} - بەت.

② «يېڭى تاڭنامە» A 217 - جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 10^{a} - بەت.

لىڭ دۈشمىنى بېسىپ ياتقان جايلارغا كۆچۈپ كېلىشى غەيرىي تەبىئىي بىر ئەھۋال ۋە ئەقىلگە سىغمايدۇ. بېشبالىق ئۈچۈن بولغان سوقۇشتىن كېيىن بۇ شەھەر بىلەن كۇچا بۇرۇنقىدەك ئۇيغۇرلارنىڭ كونتروللۇقىدا قېلىۋەردى، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى بەزىدە مەھكەم، بەزىدە ئاجىز بولۇپ تۇردى، شۇڭلاشقا بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىشى تولۇق قانۇنىي بىر ئىشتۇر①. موري ياسۇ تاكائو «ئۇيغۇر»ئېتنونىمىنى كەڭ مەنىدە قوللىنىدۇ. يەنى خاقانلىقنىڭ پۈتۈن ئاھالىسىگە شۇ نامنى ئىشلىتىدۇ. يۇقىرىدىكى كەلتۈرۈلگەن پىكىرلەر (موري ياسۇ تاكائونىڭ) بەزى ياپون تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تامامەن قارشى بولغان كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقانلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ رايوندىكى ۋەقەلەرنىڭ راۋاجىغا ئۆز پوزىتسىيىمىزنى ئاساسلاپ كۆرسىتىشكە تىرىشىمىز. بىزنىڭ بۇ قاراشلىرىمىز يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان كۆز قاراشلارنى تەتقىق قىلغاندا كېلىپ چىقىدىغان قارىمۇ قارشىلىقلارنى يېشىشكە ئىمكان بېرىدۇ.

ئابې تاكېئونىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خاقانلىقتا يېڭى سۇلالىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەربىي جەھەتتە قۇدرەت تېپىشى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن. بۇ ئۆزىنىڭ ئىپادىسىنى بېشبالىق ۋە كۇچا رايونلىرىدىلا كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى ھەممىدىن ئاۋۋال مۇشۇ يەرلەرنىڭ غەربىدىكى رايونلاردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. كۆپلىگەن ئاپتورلارنىڭ تەكىتلەپ كۆرسىتىشىچە، ئېدىزلار ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۆز تېررىتورىيىلىرىنى غەربىي تەرەپ يۆنىلىشىدە كېڭەيتىش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغان. ئابې تاكېئو مۇشۇ مەسىلىگە ئالاھىدە كۆپ

① موري ياسۇ تاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىيىتى» دېگەن كىتابىنىڭ 71 — 72 - بەتلىرىگە قاراڭ.

كۆكۆل بۆلگەن. ئابې تاكېئوغەرب تەرەپكە مايىل بولغان بولسىمۇ، IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغىچە كۇچا ۋە بېشبالىق يەنىلا ئۇيغۇر خاقانلىقىغا تەۋە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ①. جۇڭگو مەنبەلىرى مۇشۇ رايوندىكى IX ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدىكى ۋەزىيەت ھەققىدە بەك ئاز مەلۇمات بېرىدۇ، IX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى بۇ يەردە تىبەتلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ مەۋقەسىنى يېڭىدىن مۇستەھكەملىۋالغانلىقى بەك ئېھتىمال. لېكىن بۇ ئەھۋالنىڭ قانداق يۈز بەرگەنلىكى ۋە بۇنىڭدا يەرلىك ئاھالىنىڭ قانداق رول ئوينىغانلىقى بىزگە نامەلۇم. بەزى ۋاسىتىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغان چاغلاردا مۇشۇ رايوندا شەكىللەنگەن ۋەزىيەتنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۆتەيلۇق،شەرقىي تيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى رايونلارنىڭ ۋەزىيىتى توغرۇلۇق بەزى تەسەۋۋۇرلارنى 822 - يىلى تىنچلىق توختامى تۈزۈش مۇناسىۋىتى بىلەن تىبەتكە كەلگەن تاڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ليۇيۈەندىنىڭ تىبا تىلىكلەرنىڭ باش قوماندانى ھەمدە ئۇلارنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ بىرى — شاڭ تىسسىرا بىلەن قىلغان سۆھبىتىنىڭ تۆۋەندىكى بىر قىسمىنى ئانالىز قىلىپ تۇرۇپ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

«3.12. ئۇيغۇرىيە — كىچىك بىر دۆلەت. بىز بىڭشىن (丙申) يىلى (816 - يىلى) چۆلدىن ئۆتۈپ [ئۇيغۇرلارغا] ھۇجۇم قىلدۇق ۋە ئۇلارنى شەھىرىگە يەتكۈچە 200 كۈن② قوغلى-

---

① ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»، 1955 - يىل كيوتو نەشرى، 217 - بەت.

② 200 كۈن — مورى ياسۇتاكائو XVIII - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا ساراي تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان كىتابتا «2 - كۈن» دەپ كۆرسىتىلگەن، «يېڭى، تاڭنامە» دە بولسا «3 كۈن» دەپ ئېلىنغان، دەپ كۆرسىتىپ، 200 كۈن بولۇشى خاتا، يۇقىرىقى ئىككى سىفىرنىڭ بىرى توغرىراق، دەپ

دۇق، تارمار قىلدۇق ۋە يوقاتتۇق. شۇ چاغلاردا ئۆز دۆلىتىمىزدە يۈز بەرگەن مۇستەبىتلىك ئەھۋالنى ئۇقتۇق ۋە شۇڭا قايتتۇق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاجىزلىقى مانا شۇنچىلىك، لېكىن نېمە ئۈچۈن تاڭ دۆلىتى ئۇيغۇرلارغا بىزگە قارىغاندا كۆپ كۆڭۈل بۆلىدۇ؟ (لىيۇ) يۈەندى: «ئۇيغۇر دۆلىتى قىيىنچىلىقتا قالغان ۋاقىتلىرىمىزدا ياردەم كۆرسىتىپ تۆھپە قوشقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلار ھېچقاچاندا بىزگە ھۇجۇم قىلىپ كىرمىدى ۋە بىزنىڭ بىر سۇڭ يېرىمىزنى بېسىۋالمىدى. بۇنى قەدىرلىمىسەك بولامدۇ؟» دەپ جاۋاب بەرگەن.»① يېڭى تاڭنامىنىڭ پاراللېل تېكىستىدە مۇشۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشنىڭ يىللىرى كۆرسىتىلمىگەن②.

موري ياسۇتاكائو ئاساسلىق دەلىللەرنى يېتەرلىك دەرىجىدە كەلتۈرۈپ، ئوتادزاكا ۋە خ. ساتولارنىڭ پىكىرلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى مەزكۇر ئادەملەر 3.12 تېكىستە قىلىنىۋاتقان گەپلەر تىبەتلىكلەرنىڭ خاقانلىقىنىڭ مەركىزى ئوردۇبالىق شەھىرى (قارا بالغاسۇن) غا گوبى چۆلىنىڭ غەربىي تەرىپىدىن قىلغان ھۇجۇمىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدىكەندۇق. موري ياسۇنىڭ پىكرىچە، مەزكۇر تېكىستتە زىكرى ئېتىلگەن چۆل لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ياكى لوپنۇر بىلەن قارا شەھەر ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان چۆل ئىكەن. موري ياسۇتاكائو بېشبالىق

ھېسابلايدۇ (موري ياسۇتاكائونىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەتلىكلەر بىلەن قىلغان ئۇرۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىيىتى» دېگەن كىتابىنىڭ 76 — 86- بەتلىرىگە، 46 - ئىزاھاتىغا قاراڭ).

① «كونا تاڭنامە» 196 ـ جىلد «تىبەتلىكلەر ھەققىدە قىسسە» 156 ـ بەت.

② «يېڭى تاڭنامە» نىڭ 216 - جىلد، «تىبەتلىكلەر ھەققىدە قىسسە»، 7α - بەت.

ئۆچۈن سوقۇش بولغان چاغلاردا (VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ئون يىلىدا) تىبەت ئەسكەرلىرى تۇرپان ۋادىسىنى چەتلەپ ئۆتۈپ، بېشبالىق رايونىغا چىققانىكەن. بۇ يەردە تىبەتلىكلەر قارلۇقلار ۋە ئاق كىيىملىك تۈركلەر بىلەن بالدۇرلا يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ بېشبالىق ئۈچۈن سوقۇش بولغان ۋاقىتلاردا تۇرپان ۋادىسى رايونى بىلەن قاراشەھەر تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىغانىكەن. بۇ رايونلار شۇ چاغلاردا ئۆزىنىڭ چۈشكۈنلۈك دەرىجىدە تۇرغان ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تەۋەلىكىگىمۇ كىرمىگەن. بۇ رايونلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىستېلاسى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئانچە مۇقىم بولمىغان ۋەزىيەتنىڭ شەكىللەنگەنلىكى ئېھتىمالغا كۆپرەك يېقىن. 763 - يىلىدىن كېيىن، خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىتقىچە كۇچا بىلەن بېشبالىقتا تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قېلىپ ھېچقانداق مۇناسىۋەت قىلالمىغان ئەسكەرلىرى ساقلىنىپ قالغان. مۇنداق ۋەزىيەتنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشى بۇ قوشۇنلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا تولۇق بويسۇنۇپ، شۇلارنىڭ ئىختىيارلىقىدا بولغانلىقىدىن كېلىپ چىققان. باشقا شەھەرلەردە بولسا يەرلىك ئاھالىنىڭ ھاكىمىيىتى تەشكىللەندى. بۇنداق ھاكىمىيەتنى تەشكىللەشتە، شۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان باي سوغدىلىقلار يېتەكچى رول ئوينىغان، كۆچمەنلەر بىلەن ئولتۇراقلاشقان خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا تىجارەت ۋە شۇنىڭدەك دۆلەتلەر ئارا ئۆتىدىغان سودا يولىنىمۇ سوغدىلىقلار باشقۇرۇپ تۇراتتى. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قوشۇنلىرى يوقىتىلغاندىن كېيىنمۇ ۋەزىيەتتە مۇھىم ئۆزگىرىش بولمىدى، IX ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇشۇ رايوندىكى ۋادىلارغا جايلاشقان شەھەر - دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا تۇردى. بۇ شەھەر - دۆلەتلىرى تىبەت بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئوتتۇرىسىدا ماھىرلىق

بىلەن جانلىق سىياسەت قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن 816 - يىلى تىبەتلىكلەرنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشىدىكى مەقسەت، ئۇ يەردىن ئۇيغۇرلارنى قوغلاپ چىقىرىش بولماستىن، بەلكى شۇ رايونلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىيىپ كەتكەن تەسىرىنى يوقىتىپ، تىبەتلىكلەرنىڭ نازارىتىنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت ئىدى (3.12 - تېكىستكە قاراڭ)، سودا يوللىرىغا ئىگە بولۇۋېلىش، ھېچ بولمىغاندا سودا يوللىرى ئۈستىدىن نازارەت يۈرگۈزۈش ئۇرلارغا كۆپلىگەن مەنپەئەت بېرەتتى. شۇڭلاشقا چوڭ دۆلەتلەر مۇشۇ رايوندىكى شۇ يوللارنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئۆزئارا سوقۇشلار ئېلىپ باردى. ژان كونبىزىرنىڭ 849- ۋە 851 - يىللار ئارىلىقىدا ئېلىپ بارغان ھۇجۇمىمۇ سەل باشقىچىرەك ۋەزىيەت ئاستىدا يەنىلا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەقسەتنى (يەنى تىبەتلىكلەرنىڭ نازارىتىنى ئورنىتىشنى) كۆزلىگەنىدى (2.2 - تېكىستكە قاراڭ).

قىرغىزلار ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، تاڭ ھاكىمىيىتى خاقانلىقتىكى ئەھۋال توغرۇلۇق خېلىلا دەرىجىدە ئېنىق بولمىغان تەسەۋۋۇردا بولدى. مەسىلەن، خۇيچاڭنىڭ (会昌) 3 - يىلى 2 - ئايىدا (843.3.5) سارايغا قىرغىزلارنىڭ بېشبالىق ۋە كۇچا رايونىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، مەزكۇر شەھەرلەرگە ياردەم ئەۋەتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرۇلۇق پىكىرلەر بايان قىلىنغانىدى. لېكىن ئېھتىياتچان ۋە تەجرىبىلىك سىياسىئون، ۋەزىر لى دېيۈي بۇ خەۋەرنىڭ راست ئىكەنلىكىگە گۇمان قىلىپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇنداق ياردەم زۆرۈر بولۇپ قالغان تەقدىردىمۇ، بۇ ۋەزىيەتتە ئۇنداق ياردەم قىلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى توغرىسىدا ئەمەلىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. چۈنكى تاڭ دۆلىتى مۇشۇنداق ياردەمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بەك زۆرۈر بولغان ئارىلىقتىكى تايانچ بازىلار-

نى قولدىن كەتكۈزۈپ قويغانىدى. لى دېيۇيىنىڭ بۇنداق
مۇھاكىمىلىرى ئىمپېرىيىدىكى ئايرىم يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل-
دارلارنىڭ مەۋجۇت ۋەزىيەتنى سەگەكلىك بىلەن مۆلچەرلەشكە
قادىر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ كۆرسەتتى. لى دېيۇيىنىڭ
پىكىرلىرى ئۇنىڭ تەرجىمىھالىدا بايان قىلىنغان. تەرجىمىھالى-
نىڭ مۇشۇ قىسىملىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئىمپېراتور سارىيىدىكى
ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇشۇ تالاشنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى
سەۋەبلەر توغرىسىدىكى مەسىلە كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئەگەر-
مۇشۇ تېررىتورىيىلەر شۇ چاغدا تىبەتكە
تەۋە بولغان بولسا، تاڭ ھاكىمىيىتى ئۆزلىرىنىڭ ئەشەددىي
دۈشمەنلىرىگە ياردەم بېرىش مەسىلىسىنى ھېچقاچاندا ئوتتۇرىغا
قويمىغان بولاتتى. تاڭ ھاكىمىيىتى ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىش
ئۈچۈنمۇ ئانچە ئالدىراپ كەتكىنى يوق. دېمەك، مەزكۇر تېررى-
تورىيىلەر تىبەتنىڭ نازارىتىدە بولمىغان بولىدۇ (كۆچا شۇ
چاغدا پان تېكىن تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ بولۇنغانىدى).
شەرقىي تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا جايلاشقان بېشبالىق
ۋە باشقا شەھەرلەر بولسا تېخى ئۇ چاغلاردا تېلى قەبىلىلىرى
(توققۇز ئوغۇزلار) تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنمىغانىدى. ئۇ يەردىكى ۋادى-
لاردا مۇستەقىل، تېخى بىرلىككە كەلمىگەن جامائەلەرنىڭ مەۋجۇت
بولۇپ كەلگەنلىكىنى تەخمىن قىلىش مۇمكىن. جۇڭگو ستراتېگلىرى
ئۆز قوشنىلىرىنىڭ مۇشۇنداق پارچىلىنىپ تۇرۇشىنى دائىم بەكمۇ
ئالقىشلاپ كەلگەن ۋە مۇشۇنداق پارچىلىنىشنى ساقلاپ قېلىش
ئۈچۈن «ياردەم» كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىدى. «كونا تاڭنامە» دىكى
لى دېيۇيىنىڭ تەرجىمىھالىدا، خېلى ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان
مەۋجۇت بولۇشتىن قېپقالغان ئەنشى ۋە بېيتىڭ نايىپلىكىگە
ھۇجۇم بولغانلىقى توغرىسىدىكى سۆزلەرنى تەئەججۇپ بىلەن
تەكىتلەشكە ئەرزىيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئىچكى زىددىيەتلەرنىڭ كۈچىيىشى تىبەت دۆلىتىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە جايلاردىكى ھەربىي ئۈستۈنلۈكىنىڭ يوقىلىشى تۈپەيلىدىن، ۋادىلاردىكى ھاكىمىيەت يەرلىك خەلقنىڭ قولىغا تەدرىجىي ئۆتۈپ قالىدۇ. يەرلىك ئاھالىنىڭ ئۆز دۆلىتىنى (مەسىلەن، ئەڭ قەدىمكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنى ۋە كېيىنكى ۋادىلاردا شەكىللەنگەن شەھەر دۆلەتلىرىنى) قۇرۇشتا قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان مۇستەھكەم ئەنئەنىلىرى بار ئىدى. مانا مۇشۇ جەريان ئەھۋاللارغا قارىغاندا XI ئەسىرنىڭ 1 - ئون يىللىقىدا باشلانغان بولسا كېرەك. تىبەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يوقىتىلىشى ھەر جايدا ھەر خىل بولدى. بەزى ئورۇنلاردا تىبەتلىكلەر يەرلىك يۇقىرى قاتلام فېئوداللار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھاكىمىيەتنى شۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۆزلىرىمۇ شۇ جايلاردا قېلىۋەردى. بەزى رايونلاردا تىبەتلىكلەرنى قوراللىق كۈچ بىلەن قوغلاپ چىقاردى. بەزى ئورۇنلاردا تىبەتلىكلەر ئۆزلۈكىدىن ئالدىن كېتىپ قالدى. مۇشۇ بايان قىلىنغان ئەھۋاللار تىبەت دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى خېلى بىر مەزگىل داۋام قىلىپ تۇرغان رايونلاردىمۇ يۈز بەرگەن. يەنە بىر مۇنچە خېلى كەڭ يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەر تىبەت ھاكىمىيىتىمۇ، ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىمۇ مۇقىم ھالدا تەرەققىي قىلمىغان يەرلەر ئىدى، بۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئورۇنلىرى بولغان. مۇنداق يەرلەردە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن شەھەر دۆلەتلىرى شىمال ۋە جەنۇبتىكى ئىستېلاچىلار ئوتتۇرىسىدا ماھىرلىق بىلەن جانلىق سىياسەت يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى تىبەتلىكلەرگە قاراشلىق خېلىلا جايلاردا ۋە مۇناسىۋەتلىك رايون تېررىتورىيىلىرىدە 840 - يىلىغا كەلگەندە، ھاكىمىيەت يەرلىك خەلقنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولىدى. بۇ يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئاساسەن، كىچىك، مۇستەقىل، ھەربىي جەھەتتە بەك ئاجىز دۆلەت شەكىللىرى ئىدى. پەقەت تۇرپان ۋادىسىلا بىرقەدەر قۇدرەتلىك

دۆلەت تەشكىلى شەكىللەنگەن بولسا كېرەك.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسىنى يېڭى تاڭنامىدىكى زان كونبېزېرنىڭ نەسەن بويىلىرى ۋە تۇرپان ئويې مانلىقىنىڭ ئەڭ مۇھىم رايونلىرىغا 843 – ۋە 851 – يىللار ئارىلىقىدا ئىچكىرىلەپ كىرىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتى ۋاسىتىلىك ھالدا ئىسپاتلايدۇ (2-2 – تېكىستكە قاراڭ) . مەنبەلەردە زان كونبې زېرنىڭ شۇ جايلاردا يولۇققان خانىۋەيرانچىلىقى ئۈستىدە مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. تۇرپان ۋادىسى شۇ تېكىستكە قارىغاندا شۇ چاغلاردا يەرلىك تىبەت ھاكىمىيىتىنىڭ بەزى تەسىرلىرى تۈپەر – بۆيەردە ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، تىبەتنىڭ مەركىزىدىكى ئۆزئارا ھاكىمىيەت تالىشىۋاتقان چوڭ فېئوداللارغا بويسۇنمىغان. زان كونبېزېرنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىشى جايلاردىكى ۋەزىيەتكە ھېچقانداق ئۆزگىرىش كىرگۈزەلمىدى. شۇڭلاشقا، بۆكۈچىن يېڭى دۆلەت تەشكىللىنىۋاتقان تېررىتورىيىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، دەپ جۆرئەت بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. كەلگۈ چىلەرنىڭ كۆچى يەرلىك ئولتۇراقلىق ئاھالىسىدىكىگە قارىغاندا كۆپ ئىدى. تۇرا قەبىلىلىرى بۇ رايونلارنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇردى ۋە مەزكۇر دۆلەت XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

تۇرپان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى قەدەملىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار ئازراق ساقلىنىپ قالغان. مۇشۇ مەسىلىلەر بەكمۇ ھەر خىل پەرەزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدى. پېنكىس بۇ جەرياننى تۆۋەندىكىچە تەسەۋۋۇر قىلىدۇ: « ... شىجۇ دۆلىتى (تۇرپان خانلىقى — ئا. م.) نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئېپتىدائىي تارىخى توغرۇلۇق مەلۇماتلار بەك ئاز. ئېھتىمال، ئۇيغۇرلار شىمالىغا كىرگەن چېغىدىلا (840 – يىلى) شىجۇنى بويسۇندۇرغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇلار ئارىدىن

ئۆزۈن ئۆتمەيلا يەنە سىقىپ چىقىرىلدى. پەقەت شىجۇدا 20 يىل جىددىي كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلار بۇ يەردە ئۇزۇل-كېسىل مۇقىملاشتى ①. پېنكىس ئۆزىنىڭ بۇ خۇلاسىلىرىنى مەنبەلەردىكى كونكرېت ئاساسلار بىلەن ياكى ۋاستىلىك دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلىمايدۇ. ھالبۇكى، بۇ خۇلاسىلەر ئەينى ۋاقىتتا تەنقىدكە موھتاج. ئې. پېنكىس ھەممىدىن ئاۋۋال شۇ چاغدىكى تىبەتلىكلەرنىڭ كۈچى ۋە رولىنى بەك يۇقىرى مۆلچەرلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىدىن گەپ ئېچىپ شەرقىي تۈركىستانغا ئۇيغۇرلارنىڭ كىرگەن چېغىدىكى كۆلىمىنى كىچىكلەيتىۋەتتى. ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ رايونغا كىرىشى شۇ چاغلاردا پەقەت ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىلا ئىدى. نەقىلىمە پەقەت خەنزۇچە ئاتالغۇلارنىلا مۇقامغا توغرا كەلمىگەن ھالدا ئىشلىتىدۇ. ئې. پېنكىس ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر تەرىپىدىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدىمۇ بۆكۈچىنىڭ رولىنى خېلى دەرىجىدە چوڭايتىدۇ. تۇرپان ۋادىسىدىن چىققۇچىلارنىڭ مانا مۇشۇ جەريانغا ھېچقانداق ئىشتىراك قىلمىغانلىقى مەلۇم ئىدى. لېكىن ئې. پېنكىس ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ بەرپا قىلىنىشىدا بۆكۈچىن ئۇيغۇرلىرىمۇ ئىشتىراك قىلدى دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ. ئې. پېنكىس: «...شۇ بىھىسىزكى، بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن —ئا.م.) ئىستېلاسى نەتىجىسىدە خېلىلا مىقداردىكى ئۇيغۇرلار گەنسۇغا كېلىپ ئورۇنلاشتى » دەپ يازىدۇ②. مەزكۇر تەتقىقاتچى ئايالنىڭ يەنە بىر باشقا مۆلچەرىنىمۇ شۇ كىتابىنىڭ داۋامىدا كۆزگە چېلىقتۇرغىلى بولىدۇ: «گەنجۇدا يېڭىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن دۆلەتنىڭ ئاساسچىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكى مەنبەلەردە ئانچە ئېنىق ئەمەس. لېكىن بۇ يەردە

①② پېنكىسنىڭ: « گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى » ناملىق كىتابىنىڭ 62 — 63 - بېتىگە قاراڭ.

گەپ بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن — ئا. م.) ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقىنى يەنى خەنزۇلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بىرىنچى خاقانمۇ ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسچىسىمۇ بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى تەخمىن قىلغىلى بولىدۇ. لېكىن بىز بۆكۈچىننىڭ گەنجۇ دۆلىتى تەشكىل قىلىنغان چاغدا ياڭ تېلى ياكى ئەنشى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى بىلمەيمىز.»①

ئې. پىنكسىنىڭ بايانلىرىنى بۇ يەردە كەلتۈرۈپ ئولتۇرۇشىمىز مۇشۇ مەسىلىگە يەنە قايتىپ كېلىش بولماستىن، بەلكى بۇ مەسىلىنىڭ ئايرىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگىكىدە قانچىلىك دەرىجىدە چىگىشلىشىپ گادىرماش بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈندۇر. مەسىلەن، ل. ن. گومىليوۋ بۆكۈچىننىڭ ھۆججىتى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «كۇچادا 856 - يىلى جۇڭگو بىلەن ئالاقىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرغان يېڭى خان مانلى يۇرت سوراپ تۇرغانىكەن، لېكىن بىر يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرىيىگە بارىدىغان يوللار ئۈزۈلۈپ قالدى. ئەھۋاللارغا قارىغاندا تىبەتلىكلەر قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسا كېرەك. شۇ چاغدا بۇ ئىشقا جۇڭغارىيىلىك ئۇيغۇرلارمۇ ئارىلىشىپ قالدى. بېشبالىقنى ئۆزىگە ئاساس قىلىپ تۇرغان خان بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن) ۋە تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ باشلىقى شان بېننىڭ ياردەمچىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى تۇبا خۇەيگۇەن رەھبەرلىكىدىكى بۇددا دىنىنى قوللىغۇچى تىبەت ھۆكۈمىتىنىڭ دۈشمەنلىرىگە ياردەم بېرىپ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۆزلىرىگە تەھدىت سېلىۋاتقان بۇددا دىنىغا قارشى مانى دىنىدىكىلەر، بۇددىستلار، كۆچمەنچىلەر بىلەن ئۆزئارا ئىختىلاپلىرىنى بىرچەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىتتىپاقلاشتى ۋە ئۆزئارا

① پېنكسىنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 65 - بېتىگە قاراڭ.

باتۇرلۇقتا رىقابەتلەشتى.»① «ئۆزئارا ئىختىلاپلارنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىتتىپاقلاشتى ۋە ئۆزئارا باتۇرلۇقتا رىقابەتلەشتى» دېگەن جۈملە شەكلەن چىرايلىق، لېكىن بۇنىڭدا ھېچقانداق مەزمۇن يوق. (ئا.م) بۇ يەردە ئۇيغۇرلار، بۆكۆچىن ۋە ئۇيغۇرلاردىن باشقىلار توغرۇلۇق يازغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى رېئاللىقنى ئىپادىلەپ بەرمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بۆكۆچىن پەقەت ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ھەرىكەت قىلغان، يۇقىرىدا بىز بۆكۆچىننىڭ تاڭ دۆلىتىگە نىسبەتەن دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسى توغرۇلۇق سۆزلەپ ئۆتتۇق، پان - تېكىننىڭ خانلىقىنىمۇ ئۇنىڭ يوقاتقانلىقىنى ۋە شۇنىڭدەك تىبەتلىكلەرگىمۇ قارشى تۇرغانلىقىنىمۇ كۆرسەتتۇق.

ھازىر، مەنبەلەردىكى ئانچە كۆپ بولمىغان مەلۇماتلارغا ۋە شۇنىڭدەك بىر قاتار تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، تۇرپان خانلىقىنىڭ بەرپا قىلىنىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشىمىز. يۇقىرىدا بىز كەلتۈرۈپ ئۆتكەن 3.6 - 8-3 - تېكىستلىرى بۆكۈتېكىننىڭ 866 - يىلى تۇرپان ۋادىسىنى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋېلىشقا كىرىشكەنلىكىنى قىلچە ئىككىلەنمەستىن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن ئابې تاكېئو 851 - يىللار ئەتراپىدا ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيلىرى شىجۇنى (تۇرپان ئويمانلىقىنى) تىزگىنلەپ تۇرغانىدى، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 851 - يىلى بىلەن 866 - يىللار ئارىلىقىدا تۇرپان ئويمانلىقى يېڭىباشتىن تىبەت

① گومىلېۋنىڭ «قەدىمكى تۈركلەر» ناملىق كىتابىنىڭ 433-بېتىگە قاراڭ، 1967 - يىل موسكۋا نەشرى، بۇ ئەمگەكتە گومىلېۋ دە ر. كامىلتونغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسىنى مانلى دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئىسىم ئەسلى پان - تېكىن بولۇشى كېرەك.

ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان①. مورى ياسۇتاكائو 851 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا تىبەتلىكلەرنىڭ تۇرپان رايونىغا كېلىشىنىڭ پەقەت مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئاددىيلىق بىلەن تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى دۇڭخۇاڭ ۋەگۇاجۇلار شۇ چاغلاردا جاڭ يىچاۋنىڭ قولىدا بولغان، قاراشەھەر بولسا 851 - يىلىغا قەدەر پان - تېكىننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇڭلاشقا نەنسەن تېبەتلىكلىرى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يول ئۈزۈلۈپ قالغان بولۇپ، خوتەن، كۇچا ۋە تىيانشاننىڭ ئۆتكەل - داۋانلىرى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يوللاردىن تىبەتنىڭ ئۆزىدە مۇستەھكەم قاتتىق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت بولغان شارائىت ئاستىدىلا ئۆتكىلى بولاتتى②. شۇنداق قىلىپ، 851 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا تىبەتنىڭ مەركىزىي قىسمىدىن كەلگەن تىبەت ئەسكەرلىرى تۇرپان ۋادىسىنى بېسىۋالغان دېگەن رىۋايەت تولۇق رەت قىلىنىدۇ. مۇشۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ ئۆزئارا ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان كۈرەشى قانات يېيىۋاتقانىدى. بۇ كۈرەشكە ئەسلى يەرلىك ئاھالىنىڭ (شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر) ئەۋلادلىرى، بۇ يەرلەرگە مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىشتىن خېلىلا بالدۇر كېلىپ قالغان سوغدىلار، ھەر خىل تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ گۇرۇپپىلىرى ۋە ئېھتىمال بۇ يەرلەرنى تىبەتلىكلەر بېسىۋالغان چاغلاردا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان تىبەتلىكلەر قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ سانغىچە كۆرسىتىلگەن خەلقلەرگە

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ئەسىرى، كيوتو شەھىرى، 1955 - يىلى نەشرى 248 — 253 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② مورى ياسۇتاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى مەسىلىسىگە دائىر» ناملىق كىتابىنىڭ 120 - 123 - بەتلىرىگە قاراڭ

قارىغاندىلا تۇرپان ۋادىسىنىڭ ئاھالىسى تەركىبىنىڭ كۆپ خىللىقى ۋە بۇلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش بولۇش ئۈچۈن سەۋەبلەرنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقى مەلۇم. مورى ياسۇ تاكائو تىبەتلىكلەر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بۇ يەردە قايتا تىكلىنىش مۇمكىنلىكىگە قەتئىي قارشى پىكىردە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئابې تاكېئونىڭ 851-يىلى ئۇيغۇرلار تۇرپاننى ئىگىلىۋالغان، دېگەن مەسىلىدىكى كۆز قارىشىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئەگەردە ھەقىقەتەنمۇ ئەھۋال شۇنداق بولغان بولسا، ئۇنداقتا نېمە ئۈچۈن 866 ـ يىلى ئۇيغۇرلار (؟) يېڭىدىن تۇرپاننى ئىشغال قىلىۋالىدۇ؟ مەنبەلەردىكى قانداق مەلۇماتلارغا ياكى مەنتىقىي خۇلاسىلەرگە ئاساسەن، ئابې تاكېئو 851 ـ يىلى ئۇيغۇلارنىڭ داھىيلىرى ئابې تاكېئو بۇلارنى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ باشلىقى «مۇشۇ» دەپ ئاتايدۇ) تۇرپاننى تىزگىنلەپ تۇردى دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ؟

ئابې تاكېئونىڭ ھەممە مۇھاكىمە ۋە خۇلاسىلىرىدە شۇنداق بىر خىل ئالدىن قىلىنغان، لېكىن ئۇنى ئىسپاتلاشقا پاكىت كەلتۈرمىگەن بىر تەسەۋۋۇر باركى، ئۇ بولسىمۇ، بېشبالىق ۋە كۇچا 795 ـ يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان يېڭى سۇلالىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغاندىن كېيىن، دائىم خاقانلىققا قاراشلىق يەرلەر بولۇپ كەلدى، دېگەندىن ئىبارەت. تۇرپان ۋادىسىدا 851 ـ يىلىغىچىلىك بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەن دېگەن ئىشەنچ پەقەت ئىمپېراتورنىڭ بىر پەرمانىغىلا ئاساسلانغان. بۇ پەرمانغا داجۇڭ (大中) 5 ـ يىلى (851·11·5 — 852·1·24) تەخمىنەن قىش ئېيى دېگەن ۋاقىت يەنى 851 ـ يىلى نويابىر بىلەن 852 ـ يىلى يانۋار ئېيىنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدىغان ئاي، كۆزنەر ئىمزا قىلىنغان. پەرمانىنىڭ تېكىستى دۇمۇ① تەرىپىدىن يېزىلغان ۋە شىجۇ (تۇرپان)

① دۇمۇ (803 — 852) تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىر بولۇپ، ئىمپېراتور سارىيىدا يۇقىرى مەنسەپلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆلكىلەرنىڭ مەمۇرىيەتلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇ خاقان ئۇجىي باشچىلىقىدىكى

ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقىغا «جەسۇر قوغدىغۇچىلارنىڭ ئۇلۇغ سەركەردىسى» دېگەن پەخرى نام بېرىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلان قىلىنغان. ئابې تاكېئو ئۆزىنىڭ كىتابىدا مەزكۇر پەرماندىن ئۆۋەندىكى نەقىلنى كەلتۈرىدۇ:

«3.13 سې يۈي (ئەسلى نۇسخىسىدا سىيگان دەپ يېزىلغان — ئابې) جاسى جۈيۈي خې مىشى موخې دۇدۇ — كۆچمەنلەر داھىيسى مۇشۇ (ئەسلى تېكىستتە پەن شۇ دەپ ئېلىنغان — ئابې) بىرىنچى ۋەزىر ئەن نىن ۋە باشقىلار ۋىجدانلىق، جەسۇر، باتۇرلۇق، سۈرلۈك قىياپەتتە ئىدى. غەربتىكى ياۋايىلار شى رۇن (تېبەتلىكلەر — ئابې تاكېئو) ساداقەتلىكتە رىئايە قىلماقتا. بۇنىڭ ئۆزى جۇڭگو(؟) نىڭ ... ئەمىنلىكىگە كاپالەتتۇر... ھازىر ئۇلار ناھايىتى ئىتائەتمەنلىك بىلەن سارايغا يېتىپ كەلدى. ۋەزىپىگە تەيىنلەش پەرمانىنى ئېھتىرام بىلەن ئىلتىماس قىلماقتا. يىراقتىكى مەملىكەتلەر، يېقىن چېگرا ياقىلار گۈللەنسۇن دەپ بىر سۈڭ چوڭلۇقتىكى تۆت بۇرجەكلىك مۆھۈر تەقدىم قىلىندى. يۇقىرى ئەمەللەر بېرىلىدۇ».①

مورى ياسۇ تاكائو ئۇنىڭ ئۆزىدە پەيدا بولغان گۇمانىنى ۋە ئابې تاكېئونىڭ يازغانلىرىدىكى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان زىددىيەتنى XI ئەسىردىكى پارس تارىخچىسى گەردىزىنىڭ يازغان

ئۇيغۇرلار سەددىچىنگە كەلگەندە ئالدىنئالا قىلىنغان ھەربىي ھازىرلىقلارغا قاتناشقان، بۇ توغرۇلۇق «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 166 - جىلد 7_a — 10_a - بەتلىرىگە قاراڭ.

① ئابې تاكېئونىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق كىتابىنىڭ 249 - بېتىگە قاراڭ. مەزكۇر پەرمان دۇمۇ تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ «پەن چۈەنجى» ناملىق ئەسەرلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەنىكەن.

ئەسەرلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ھەل قىلىنىشقا تىرىشىدۇ ۋە گەر-
دىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» («گۈزەل خەۋەرلەر») دېگەن كىتابىدىن
تۆۋەندىكى نەقىلنى كەلتۈرىدۇ: «تۇغۇز — غۇزلارنىڭ (ئۇي-
غۇرلارنىڭ — موري ياسۇتاكائو) خاقانى ئارىق (قاراشەھەر) تا
ئۆزىنىڭ كىچىك ئوكىسىنى يەنجىكەنتكە (بېشبالىق — موري
ياسۇتاكائو) ھاكىم قىلىپ بەلگىلىدى. كىچىك ئوكىسى شۇ يەردىكى
ئاھالە بىلەن ئوبدان مۇناسىۋەت ئورناتتى، كۈچ توپلىدى
ۋە قىرغىزلاڭ كۆتۈرۈلۈشكە پەيت كۈتۈپ تۇردى. ئەڭ ئاخىرىدا
ئۇنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشتى ۋە ئۆزى خاقان بولدى».①
ئۇنىڭدىن كېيىن، موري ياسۇتاكائو تېكىستتە كەلتۈرۈلگەن ۋەقە-
لەر (ئۇنىڭ پىكرىچە بۇ ۋەقەلەر IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا
يۈز بەرگەنىكەن) بىلەن ۋە بۇ ئەسەرنى يازغان ۋاقىت XI
ئەسىر ئوتتۇرىسىدا 200 يىل ۋاقىت ئۆتكەن. مانا مۇشۇ ئەھۋال-
نىڭ ئۆزى بەزى سەۋەنلىكلەرگە ۋە قوشۇمچىلارغا ئېلىپ كېلىدۇ
دەپ كۆرسىتىدۇ. موري ياسۇتاكائو مانا مۇشۇنداق خاتالىقلارغا
گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە پەيدا بولۇپ قالغان بېشبالىققا ھاكىم
قىلىپ ئەۋەتىلگەن ئۇيغۇر خاقانىنىڭ ئوكىسىنى كىرگۈزىدۇ.
ياپون ئالىمى مۇنداق خاتالىقلارنىڭ بولۇپ قېلىشىنى چوقۇم
دېگەن مۆلچەر بىلەن گەردىزدىن ئېلىنغان مۇشۇ تېكىستنى
J_1.J_4 تېكىستلىرى (مۇشۇ كىتابتىكى 3.5 — 3.8 - تېكىست
بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ ۋە مۇ-
شۇنداق سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا 851 - يىلغا قەدەر تۇرپان
ۋادىسى يان - تېكىننىڭ ئىلكىدە بولۇپ كەلدى. 866 - يىلى
بولسا بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى بېشبالىقتىكى گۇرۇھ تەرىپىدىن
ئىشغال قىلىنغان، دەپ ھېسابلايدۇ. بۆكۈتېكىننىڭ تۇرپان ئۇي-

① موري ياسۇتاكائو نىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسى-
دائىر» ناملىق كىتابىنىڭ 121 - بېتىگە قاراڭ.

مانلىقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشى پان-تېكىننىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئۆلتۈرۈلۈشى ياكى پان-تېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل تۈپەيلىدىن ئۇچۇشلۇق بولدى دېگەن تەخمىنلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. ت. مورى ياسونىڭ تەكىتلەپ كۆرسىتىشىچە، بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى بېشبالىقتىكى ئۇيغۇرلار پان-تېكىن رەھبەرلىكىدە ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كۆچكەن 15 قەبىلىنىڭ تەركىبىدە بار ئىكەن. بۆكۈتېكىن پان تېكىننىڭ ئىتائىتىدىكى ئادەم ئىكەندۇق. يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەن پان-تېكىن رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ (ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ) كۆچۈپ جايلىشىشى توغرىسىدىكى رەتلىك سخېمىغا يەنە بىر قېتىم مۇھىم تەپسىلاتنى قوشۇپ قويۇشقا مۇمكىن بولۇپ قالدى. مورى ياسو يۇقىرىدا بۆكۈتېكىننىڭ پان-تېكىنگە نىسبەتەن بېقىندىلىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ 15 قەبىلىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشى پان-تېكىننىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن تەشكىللىك ھالدا يۈز بەرگەن ۋە پان-تېكىن مۇشۇ ئايرىلىپ چىققان گۇرۇھنىڭ ئېھتىمال پەقەت شەكلەن جەھەتتىنە بولسىمۇ باشلىقى بولۇپ كەلگەن. دېمەك، مۇشۇ كۆز قاراشقا بىنائەن 840-يىلىدىن كېيىن، تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب ئېتەكلىرىدە تا قۇمۇلدىن باشلاپ كۇچاغىچە بولغان ئارىلىقتا بۈيۈك ئۇيغۇر دۆلىتى تەشكىللەندى. مورى ياسو خاقانلىقنىڭ غەربىي تەرەپ يېرىدىكى ئاھالىنى خاقانلىق ئىچىدىكى ئۇرۇق-قەبىلەر تەركىبىنىمۇ ۋە ئېدىزلارنىڭ يېڭى سۇلالىسى پەيدا بولغاندىن كېيىن، ھەممۇ كۆچۈپ كەتكەن ۋە ئاخىرىدا خاقانى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلگەن ئۆزئارا ئۆچمەنلىكنى بولسا زادىلا دىققەتنەزەرىگە ئالمايدۇ.

مورى ياسو تاكائونىڭ بۇ مۇلاھىزىنى قاراپچىقىشقا كىرىشكىنىمىزدە ۋ. ۋ. بارتولد گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىن تەرجىمە قىلغان

ئۇزۇن بىرپارچىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. چۈنكى ياپونىيىلىك ئالىم بۇ پارچىنى ئاپتورىنىڭ تېكىستلىرىدىكى ئەڭ مۇھىم نەرسىلەردىن پەقەت بەك قىسقىلا مەلۇمات بېرىدۇ: «... كۆل - تېكىننىڭ قېرىندىشى خاقان ئىدى... قېرىندىشى كۆل - تېكىننى ئۆلتۈرمەك بولدى ۋە ئۇنىڭ كېكىردىكىنى كېسىۋېتىپ ئۇنى جەسەت قويۇلىدىغان جايغا تاشلاپ قويدى. كۆل - تېكىننىڭ ئۆيىدە بىر خىزمەتچى موماي بار ئىدى. بۇ موماي ئۇنى مانى دىنىدىكىلەرگە ئاپىرىپ ساقايتىپ بېرىڭلار دەپ دىندارلارغا بەردى. دىندارلار ئۇنىڭ يارىسىنى داۋالاشقا كىرىشتى. نەتىجىدە ئۇ خېلىلا ئوبدان ساقىيىپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ توغۇز - غۇزلارنىڭ خاقانىنىڭ پايتەختى ئازال ① دېگەن شەھەرگە كەلدى ۋە ئۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ تۇردى؛ كۆل - تېكىننىڭ دوستلىرى ئۇنىڭ قېرىندىشىنى ئالداپ تۇردى، ئەڭ ئاخىر بۇ توغرۇلۇق توغۇز - غۇزلارنىڭ خاقانىغا ئېيتتى ۋە خاقاننىڭ غەزىپىنى باستى. نەتىجىدە قېرىندىشىنىڭ كېلىشىگە رۇخسەت قىلدى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالدى. ئۇنى ئۆز يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلىدى. لېكىن پەنجىكەنت (بېشبالىق) شەھىرىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى بەردى. كۆل - تېكىن ئۇ يەردە قۇدرەت تاپتى. ئۆز تەرىپىگە يەرلىك ئاھالىلەرنى قارىتىۋالدى ۋە خەيرىخاھلىق قىلىپ تۇرۇپ پۇرسەت كۈتۈپ تۇردى. ئاخىردا ئۇ توغۇز- غۇز خاقانى ئوۋغا چىققانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى، كۆل - تېكىن نۇرغۇن قوشۇن توپلىدى ۋە توغۇز - غۇز خاقانىغا ھۇجۇم باشلىدى. ئۇلار بىر - بىرىگە دۈچ كەلگەندە جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كۆل - تېكىن خاقان ئەسكەرلىرى ئۈستىدىن

① ئازال — بۇنى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا «ئارالە دەپمۇ ئوقۇيدىكەن. بارتولد ئەسەرلىرى 8 - توم 54 - بېتىدىكى 44 - ئىزاھاتقا قاراڭ. بۇ يەردە «زەينۇل ئەخبار»دىن كەلتۈرۈلگەن نەقىللەرمۇ بار.

غەلىبە قىلدى؛ توغۇز - غۇز خاقانى قېچىپ قەلئە ئىچىگە كىرىۋالدى. كۆل - تېكىن قەلئە سېپىلىغا سۇ قۇيۇۋېتىشكە بۇيرۇدى. تاملار ئۆرۈلۈپ چۈشتى. كۆل - تېكىن ھەممىگە رەھىم قىلغانلىقى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. قەلئە ئىچىدىكى ئاھالىلەر ئاچارچىلىقتىن بەك قىيىلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇلار ھەممىسى چىقىپ رەھىم قىلىش توغرۇلۇق ئىلتىماس سۇندى. ھەممىگە رەھىم قىلىندى. توغۇز - غۇز خاقانى قەلئەدىن چىقمىدى. كۆل - تېكىن خاقانىنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆز ئادەملىرىنى قەلئە ئىچىگە ئەۋەتتى، كۆل - تېكىن خاقانلىق تەختىگە ئىگە بولدى.»①

مۇشۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تېكىست تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئەمەس، بەلكى بىر ھېكايىنى قايتا سۆزلەپ بەرگەنلىكتۇر، مورى ياسۇتاكائونىڭ چۈشەندۈرۈشىچە بۇ ھېكايىنىڭ مەزمۇنى بولغان تارىخى ئىشتەك كۆرۈنىدۇ. ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە گەردىزى ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، بايانىنىڭ مۇشۇ قىسمىنىڭ ئەپسانىۋى خاراكتېرىدە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلدى. شاھزادە كۆل - تېكىننىڭ تەقدىرى توغرىسىدىكى بايانىدىكى ئەپسانىۋى قىسمىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى②. مورى ياسۇ

① بارتولد ئەسەرلىرى 8 - توم 52 - بېتىگە قاراڭ. گەردىزىنىڭ «زەينول ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدىكى تۈركلەر توغرۇلۇق يېزىلغان قىسمى 1897 - يىلى بارتولدنىڭ «1893 — 1894 - يىللاردا ئىلمىي مەقسەت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان سەپەر توغرىسىدىكى دوكلات»قا قوشۇمچە سۈپىتىدە ئېلان قىلىنغانىدى.

② ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكى: «IX - X ئەسىرلەردىكى تۇرپان ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرىدىكى ماتېرىياللار» 1947 - يىل لېنىنگراد نەشرى، شەرق تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە ئائىت ئەسەرلەر توپلىمى، 4 - توم، 429 - بېتىگە قاراڭ.

كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئارىق شەھىرى توغرىسىدا جۇغراپىيىگە ئائىت باشقا بىر ئەسەردىمۇ سۆزلىنىدۇ. بۇ «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» دېگەن كىتاب بولۇپ، مىنورىسكى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان. مۇشۇ ئەپسانىدە بۆكۈتېكىننىڭ تۇرپان ۋادىسىنى ئەمەلىيەتتە بېسىۋالغانلىقى ئۈستىدە گەپ كېتىۋاتقانلىقى تولۇق مۇمكىن ئىش. لېكىن بۇ تارىخىي ۋەقە ئۈستىدە توقۇلغان چۆچەك تەرتىپسىدىكى تەپسىلاتلارنىڭ نۇرغۇنلۇقى ھەقىقىي ئەمەلىي ۋەقەلەرنى ئېنىق ئىپادىلەشنى بەكمۇ مۇشكۈللەشتۈرۈۋەتتى. ئەگەردە خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن يۆتكەلگەن ئۇيغۇر رەھبەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇن مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ ۋە ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى نەزەرگە ئالىدىغان بولساق، مۇشۇنداق چۆچەكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا باھانىلەر يېتىپ ئاشاتتى. مۇنداق چۆچەكلەرنىڭ توقۇلۇشىغا بۆكۈتېكىننىڭ تۇرپان ۋادىسىنى بېسىۋالغانلىقىغا ئوخشاش چوڭراق بىر تارىخىي پاكىتنىڭ ئاساس قىلىنىشى زۆرۈر دەپ ھېسابلايمىز. «يېڭى تاڭنامە» دە بوغدا تاغلىرىغا جايلىشىپ بېكىنىۋالغان 200 مىڭغا يېقىن چوڭ بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار ئۈستىدە مەلۇمات بار. بۇ بىر قىزىقارلىق ئىش ۋە خېلى دەرىجىدە تېپىشماقلىق ھالەتتىكى بىر مەلۇماتتۇر (4.8 - تېكىستكە قاراڭ). ئەپسۇسكى، بۇ مەلۇمات ئايرىم چېقىلىپ قالغان بىر ئىش بولۇپ، تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا بۇنى ئىسپاتلايدىغان باشقا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق. مۇشۇ ئىش تەكرارلىنىپ يېزىلغان بىرەر ئەسەرمۇ يوق. شۇنداق قىلىپ ھازىر مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنى ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ بىرەر گۇرۇپپىسىغا مەنبەدىكى ماتېرىياللار ئارقىلىق باغلاشقا ھېچقانداق ئىمكان بولماي تۇرىدۇ. شۇنچىلىك كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار گۇرۇپپىسىنىڭ بىرى ئۈستىدە گەپ بولۇۋېتىپ يەنە بۇ توغرۇلۇق قوشۇمچە مەلۇماتلارنىڭ بولماسلىقى يوقىرىدىكى مەلۇماتقا قىس-

مەن ئىشەنچسىزلىك ۋە ئېھتىياتلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇر قىلماقتا. مۇشۇ مەلۇماتنى خاتا دەپ ئېلان قىلىشقا مۇمكىن بولاتتى. بۇ يەردىكى مەسىلىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋاتقان نەرسە 4-8 ـ تېكىستتىكى شۇ يۇقىرىقى مەلۇماتتىن باشقا مەلۇمات ـ لارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن بولۇپ تۇرغانلىقىدۇر.

مورى ياسۇتاكائونىڭ ماقالىسىگە قارىغاندا، ئۇ مۇشۇ گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنى بۆكۈتېكىن قەبىلىسى تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلاردۇر دەپ ھېسابلايدىكەن. بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى بېشبالىق گۇرۇپپىسىدىكى قەبىلىلەر خاقانات تېررىتورىيىسىنى تاشلاپ چىققان 15 قەبىلىنىڭ ئىچىدە بار ئىدى، دەپ سۆزلەپ كېلىپ مۇشۇ يەردە ئالىم تۆۋەندىكىچە ئىزاھات بېرىدۇ: «تېكىستتىكى (مۇشۇ كىتابنىڭ 4-8 ـ تېكىستتىكى) «قالغان قەبىلىلەر جىن سۇ تېغىغا (بوغدا تېغى ئا. م) جايلىشىپ بېكىنىۋالدى. ئۇلارنىڭ سانى 200مىڭ جانغا يېتەتتى، دېگەن مەلۇمات مانا مۇشۇ توغرۇ ـ لۇق (پان ـ تېكىن بىلەن بۆكۈتېكىننىڭ بىر ۋاقىت ئىچىدە ۋە بىرلىكتە يۆتكەلگەنلىكى توغرۇلۇق ــ ئا. م) بەكمۇ ئوبدان كۆرسىتىپ تۇرماقتا.»① بۇ تېكىستنىڭ ئۆزىنىڭ بەزى ئالاھىدى ـ لىكلىرىگە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ: بۇ تېكىست نىسبەتەن خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىت (تەخمىنەن 100 يىل) ئىچىدە يۈز بەر ـ گەن مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ يىغىنچاقلانغان ئاخباراتى ئىكەن. شۇڭ ـ لاشقا تېكىستكە ئېنىق يىل، ئايلىرى يېزىلمىغان. مانا مۇشۇ ئەھۋال بوغدا تېغىدا خاقانلىق ھالاك بولغاندىن خېلىلا كېيىن «باشقا قەبىلىلەر» پەيدا بولۇپ قېلىشى مۇمكىنلىكى توغرىسىدى ـ كى پىكىرنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىغا يول قويىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ گۇرۇپپا ئادەملەرنىڭ «200 مىڭغا يېتىدىن كىشى

① مورى ياسۇتاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسى ـ لىسىگە دائىر» ناملىق كىتابنىڭ 129 ـ بەت 66 ـ ئىزاھاتىغا قاراڭ

مدى» دېگەن سانى بەك قىزىقىش پەيدا قىلدۇ. بۇ سان بەكمۇ چوڭ. ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ شەرقىي يېرىمىدىكى ئاھالە-سىنىڭ مۆلچەرلىشىچە مۇمكىن بولىدىغان ئومۇمىي سانىغا زادى ئۇيغۇن كەلمەيدۇ ۋە مەزكۇر خاقانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب يۆنىلىشلىرىگە يۆتكەلگەن ئاھالىلەرنىڭ مۆلچەر سانىغىمۇ زادى مۇۋاپىق كەلمەيدۇ.

مانا مۇشۇ گورۇپپا ئاھالە ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈز-گەندە كېلىپ چىقىدىغان زىددىيەتلەرنى تۆۋەندىكىچە ھەل قىلغىلى بولىدۇ. مورى ياسۇتاكائونىڭ بوغدا تېغىدىكى بىر گورۇپ-پا ئاھالە ۋە بۆكۈچىن گورۇپپىسى دېگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىر خەلق، ھەممىسى بىر گەپ، دېگەن پىكرىگە تولۇق قوشۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن بۇ بىر گورۇپپا خەلق تىيانشان تېغىنىڭ شىمال تەرەپ ئېتەكلىرىدىكى بېشبالىق رايونىغا ۋە بوغدا تېغىغا سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىن خېلىلا كېيىن كەلگەن. مۇشۇ كەلگۈچىلەر تەركىبىگە ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ سابىق ئەزالىرى — تېلې قەبىلىلىرىمۇ كىرگەن. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئىگىلىۋېلىنىشى ۋە ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى بەكمۇ چۈشىنىشلىك ۋە گۇمان پەيدا قىلمايدىغان ئىش بولۇپ قالدى.

مورى ياسۇ تاكائو ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش ئەھۋالىنى بەك تەرتىپلىك قىلىپ كۆر-سەتكەن، بۇ كۆچۈش ئومۇمىي بىر رەھبەرلىك ئاستىدا كۆڭۈل-دىكىدەك تەرتىپ بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپكە يۆتكەلگەنسېرى پىلانلىق ھالدا تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە يېيىلىپ ئورۇنلاشقان. لېكىن ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاكەتكە يۈزلەنگەن چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ يۇقىرىدا ئېيتقانلارغا تامامەن زىت كېلىدىغان

يۆتكىلىشلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدىغان مەلۇماتلارنى مەنبەلەردىن كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. مۇشۇ كىتابتا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار (مەسىلەن، 3.3 ـ تېكىست) خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا قىرغىزلارنىڭ زەربە بېرىش ھارپىسىدا ۋە بولۇپمۇ ئۇنىڭدىن كېيىن كېلىپ چىققان تەرتىپسىزلىكلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ دەلىللەش ئۈچۈن تۆۋەندە خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا يۈز بەرگەن ۋەيرانچىلىق ۋە تەرتىپسىزلىكلەرنى بەك ئېنىق تەسۋىرلەپ كۆرسىتىدىغان بىر نەچچە تېكىستنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز.

«3.14 ئۇيغۇرلار بىر بەختسىز ۋاقىتقا دۇچ كەلدى، يېزا ئىگىلىكىدىن ئۇدا بىرنەچچە يىل مەھسۇلات چىقمىدى، چارۋا ماللار چوڭ جۇتچىلىققا ئۇچرىدى. يېزا ـ كەنتلەر بوشلا قالدى، ئۆي ـ ماكانسىز قالغان ئادەملەر چۆل ـ جاڭگاللارغا كەتتى، يولدا ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىتى چۆللەرنى قاپلىدى.»① بۇ تېكىست «چەت ئەللەردىن كەلگەن سادىق ئادەملەرنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن بابقا يېزىلغان كىرىش سۆزدىن ئېلىنغان.

«3.15 ئاغرىق ـ سىلاق بەك ئەۋج ئېلىپ كەتتى. قېلىن قار ياغدى، قوي ۋە يىلقىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلۈپ قىرىلىپ كەتتى.»②

«3.16 ئۇيغۇرلار قاتتىق ئاچارلىقتا قالدى، ئاۋۋال يېزىلار تارقاپ كەتتى»③. مۇشۇ كىتابتا كەلتۈرۈلگەن ۋە شۇنىڭدەك باشقا

---

① لى دېيۇي: «خۇيچاڭ يىللىرىدىكى مەكتۇپلار توپلىمى» نىڭ 2 ـ جىلد، 11 ـ بېتىگە قاراڭ.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 246 ـ جىلد، كەيچېڭنىڭ 4 ـ يىلى (839.1.19 ــ 840.2.6) 1956 ـ يىل نەشرى، 9 ـ توم 7942 ـ بەت.

③ يۇقىرىقى كىتاب 246 ـ جىلد، «تاڭنامە» 62 ـ جىلد، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»گە ئىزاھ» 21 ـ جىلدقا قاراڭ، بۇ يەردە قوشۇمچە مەنبەلەردىنمۇ نەقىل كەلتۈرۈلگەن. 3.14 ــ 3.16 تېكىستلىرى.

بىر قاتار ئاساسىي ۋە ئىككىنچى مەنبەلەردىكى باشقا تېكىستلەر خاقانلىقنىڭ بەك دەھشەتلىك ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ۋە خاقانلىقنىڭ قىسمەن كىچىك ئۇرۇق - گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنگەنلىكىنى ۋە چۆل - گوبى ئارقىلىق ستىخىيىلىك ھالدا جەنۇبقا كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلغان ۋەقە ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ پارچىلىنىشى ئەمەس، ئۇنىڭ پارچىلىنىشى ئېنىسەيلار قەبىلىسىدىن چىققان ئادەملەرنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى بىلەن خېلىلا بالدۇر باشلانغانىدى. ئېنىسەيلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى ئۇيغۇرلار بىلەن ئېنىسەيلار ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش ئۈچۈن جىددىي كۈرەشلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان، بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلغان فەرسە ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ پارچىلىنىشى بولۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىشتا ساداقەتلىكىنى ساقلاپ كەلگەن باشقا ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭمۇ ۋەيرانچىلىققا دۇچ كېلىشى تولۇق مۇمكىن ئىش. مۇشۇ قالايمىقان ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ ئۇ يا بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ بۇرۇنراق ئېلان قىلغان ئەمگەكلىرىمىزنى خاقانلىق تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەسلى ئۇيغۇرلارنى (ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنى) تولۇق پارچىلىنىپ كەتتى ۋە تەرتىپسىز ھالدا قاچتى دېگەن پاكىتنى ئېتىراپ قىلىپ تۇرۇپ يازغانىدۇق، لېكىن بۇ پارچىلىنىش ئايرىم - ئايرىم ئاۋۇللارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئەلۋەتتە، يا ئۇنداق، يا مۇنداق چوڭراق گۇرۇپپىلارمۇ بولغان، لېكىن پۈتۈن دۆلەت مىقياسىدا بۇنى تەشكىللىگەن مەركەز بولمىغان. ئايرىم گۇرۇپپىلار ستىخىيىلىك ھالدا ھەرىكەت قىلىپ بارغان ۋە دەسلەپكى چاغلاردا باشقا گۇرۇپپىلارنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات ئالالمىغان. باشقا بەزى تەتقىقاتچىلارمۇ مۇشۇ كۆز قاراشتا تۇرۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئابې ئاكېسو ئۇيغۇرلارنىڭ تارقىلىپ جايلىشىشىنى: «بوران

ئۆچۈرۈپ تاشلىغۇدەك تېكىنلەر»① دەپ تەسۋىرلەيدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئەزەردە تۇتۇش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرىدىكى بۇ ئېغىر ۋاقىتلاردا دۆلەت باشلىقىنىڭ ئورغۇنلىغان تۇغقانلىرىنىڭ ئايرىلىشقا بولغان خاھىشىمۇ سەلبىي رول ئوينايدۇ (تېكىن — ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ئۇلۇغ باشلىقلىرىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى، بەگلەرگە ئېيتىلىدۇ). مەلۇمكى، مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خاھىشلار كۆچمەن دۆلەتلەرنى دائىم ھالاكەتكە ئېلىپ كەلگەن.

كېيىنرەك يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە ۋە شۇنىڭدەك ئويما خاتىرىلەرنىڭ ئايرىم تېكىستلىرىدە تاڭنامىلەردىن تاپقىلى بولىدىغان خاقانلىق ھالاكىتى توغرىسىدىكى تەپسىلاتلار يېزىلمىغان. ئاپتورلار بۇ يەردە ئومۇمىي ئەھۋالنىلا بايان قىلىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋەقەلەرنىڭ ئەسلىدە قانداق راۋاجلانغانلىقىنى ئەمەلىيەتتە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن ئەمەس، مىسال ئۈچۈن ئىدىقۇتتىكى خانلارنىڭ تۆھپىسى شەرىپىگە قويۇلغان يادا تاشتىكى تېكىستلەردىن ئېلىنغان نەقىلنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، بۇ يەردە ئەپسانىۋى بۆكۈخاندىن تاكى تۇرپان خانلىقىنىڭ ھالاك بولغان ۋاقتىغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ قىسقىچە بايانى بېرىلگەن. شۇنىسى قىزىقكى، ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىننىڭ تەرجىمىھالىنى يازغاندا مۇشۇ قىسقىچە تارىخ ئەينەن كۆچۈرۈپ قويۇلغان، ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن ۋاقتىدا تۇرپان خانلىقى چىڭگىزخانغا بويسۇناتتى②.

① ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» 234 - بەت.

② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 122 - جىلد، 1a — 5a - بەتلىرىگە قاراڭ.

«17، 3 يەتتە كۈندىن كېيىن، يۈيلۈن① تېكىن ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ئىچىدە نۇرغۇنلىغان تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بەردى. خەلقنىڭ تىنىچ ھاياتكەچۈرۈش ئىمكانىيىتى بولماي قالدى. تەختكە چىققانلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۆلۈپ تۇردى. شۇ چاغلاردا ئۇلار جاۋجۇ (تۇرپان — ئا. م) غا كۆچۈپ كەلدى ۋە شۇ يەردە ھايات كەچۈرۈشكە باشلىدى.»②

بۇ يەردە تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىغا كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەخمىنەن سانى مەسىلىسىگە يەنە بىر قېتىم توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئابې تاكېئو «غەربكە كەتكەن، دېگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئەلۋەتتە نامەلۇم» دەپ بەكمۇ ئادىللە كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئابې تاكېئو سەددىچىنگە كۆچۈپ كەتكەن قەبىلىلەرنىڭ سانى ۋە ئۇلار ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەخمىنى قىلىنىۋاتقان سانىنى «غەربكە» كەتكەن قەبىلىلەرنىڭ سانى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ، سەددىچىن رايونىدا ئۇجې خاقان بىلەن رىقابەتلىشىۋاتقان گۇرۇپپىدا 7000 ئاۋۇل بار ئىدى، دەپ كۆرسىتىپ، ئومۇمىي ئادەم سانىنى (باللار ۋە قېرىلارنى قوشۇپ) 90 مىڭ جان دەپ

---

① يۈيلۈن — ئۇيغۇر خاقانلىقىدا 808 - يىلدىن 821 - يىللار ئارىلىقىدا ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان خاقاننىڭ شەخسىي ئىسمىنىڭ خەنزۇ ئىيروگلىپقا بىلەن بېرىلگەن تەلەپپۇزىدۇر. بۇ ئادەمنىڭ نامى جۇڭگونىڭ مەنبەلىرى ۋە ئەدەبىياتىدا جۇڭگو تەرەپتىن بېرىلگەن «باۋ — يى» دېگەن ئۇنۋان بىلەن بەك مەشھۇردۇر. ئۇنىڭ تۈركچە ئۇنۋانى «كۈن تەڭرىدە بولمىش بىلگە خاقان» دۇر. — ئا. م.

② ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ تۆھپىسى شەرىپىگە قويۇلغان يادىكار تاشتىكى تېكىست «يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن. 1958 - يىلى، بېيجىڭ نەشرى.

ھېسابلايدۇ. بۇنىڭدا «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابقا ئاساسلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «3-18 لۇلۇن① ئۆلكىسىنىڭ گېنېرال گوبېرناتورى جياڭجۇن ۋۇ ئۆزىنىڭ كىچىك ئوكىسى [جاڭ] جۇن جىي باشچىلىقىدىكى 30 مىڭ ئەسكەرنى قارشى جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتى؛ ئۇلار قاتتىق مەغلۇپ قىلىندى. كالىلىسى ئېلىنغانلار ۋە ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىڭ سانى يوق. 7000 ئاۋۇلنى قولغا چۈشۈردى ۋە ئۇلارنى تۆرلۈك ھەربىي قىسىملار ئارىسىغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى.»②

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ مۇشۇ نەشرىدە نۇرغۇنلىغان نەقىللەرنى باشقا مەنبەلەردىن ۋە تۆرلۈك ئىزاھلىق ئەسەرلەردىن ئەسلى تېكىستكە كەلتۈرىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»دىكى 3-18- تېكىستكە قىلىنغان چۈشەندۈرۈشلەردىكى تۆۋەندىكى ئىككى ئىزاھات كىشىنى بەك قىزىقتۇرىدۇ:

«3-19 [جاڭ] جۇنۋۇ نايىرچورنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، 7000 ئاۋۇلنى قولغا چۈشۈردى، قېرى ۋە باللار بولۇپ ئۆلتۈر-

① لۇلۇن ئۆلكىسى — ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. كونا مەنۇرىي بۆلۈنۈش بويىچە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، رېخې ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۆلكىنىڭ نامى لۇلۇن تېغىدىن كېلىپ چىققان. ھازىرقى سىلاۋتۇ ۋە سۇڭلىن تاغلىرى شۇنداق ئاتىلاتتى. بۇ تاغ سەددىچىن رايونىغا جايلاشقان — ئا. م.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 246 - جىلد، خۇيچاڭنىڭ 2 - يىلى 5 - ئاي، 1956 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 9 - توم 7962 - بەت.

رولگەنلەر ۋە ئەسىرگە ئېلىنغانلار جەمئىي 90 مىڭ ئادەمدۇر.»①

«20-3 كاۋئىي ئىسيانچى ۋاسساللارغا قارشى جازا يۈرۈشىنىڭ خاتىرىلىرى»(剿捕集) دە تۆۋەندىكى نەرسىلەر يېزىلغانلىقىنى مەلۇمات قىلىدۇ: [جاڭ] جۇن ۋۇغاچى شىنىڭ پىتراپ كەتكەن ئەسكەرلىرى ۋە خاقانغا ئىتائەت قىلىپ كەلگەن قەبىلىسىرى بولۇپ ھەممىسى 30 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم تەسلىم بولدى. بۇ ئادەملەرنى تۈرلۈك ھەربىي قىسىملار ئارىسىغا بۆلۈپ جايلاشتۇردى. مۇشۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقى تۈگەپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتتى»، مەزكۇر تېكىست سىماگۇاڭ تەرىپىدىن يېزىلغان «دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە ئىزاھ» ناملىق ئىزاھاتلىق ئەسەردىن ئېلىنغان.

«19-3 تېكىستكە قاراپ بىر ئاۋۇلدا ئوتتۇرا ھېسابتا 13 جان بار بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ، لېكىن تايىرچۇرنىڭ قولىدا چى شىنىغا قاراشلىق 7000 ئاۋۇلدىن باشقا، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئاۋۇللىرى بارلىقىنىمۇ ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەنبەلەردە كەلتۈرۈلگەن سىفىرلار ئومۇمىي ئاۋۇلنىڭ سانىنى ئېنىقلاپ چىقىرىشقا ياردەم بېرەلمەيدۇ. ئابې تاكېئونىڭ كۆرسىتىشىچە، خاقان ئۇجېغا قاراشلىق 13 قەبىلىنىڭ سانى ھېچيەردە كۆزگە چېلىقمايدۇ، لېكىن تەخمىنەن مۆلچەرلەپ ئۇلارنى 200 مىڭ ئادەم ئىدى دېگىلى بولىدۇ. دېمەك، سەددىچىنىڭ يېنىدىكى ئومۇمىي ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 290 مىڭ ئادەم بولغان بولىدۇ. مۇشۇ سانلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، تەتقىقاتچى «غەربكە كەتكەن» 15 قەبىلە تەخمىنەن 300 مىڭ ئادەمگە يېتىدۇ، دەپ مۆلچەرلەيدۇ.»②

ئەگەردە مۇشۇ ئىككى چوڭ گۇرۇپپىنىڭ ئومۇمىي سانىغا

---

① «كونا تاڭنامە» 195 ـ جىلد، 136 ـ بەت.

② ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 209 ـ بېتىگە قاراڭ.

Altun0q

قەنسەن ئېتەكلىرى بويىغا بېرىپ جايلاشقان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي سانى 700 مىڭغا يېقىن ئادەمگە توغرا كېلىدۇ (بۇ سانلارنىڭ ئىچىگە خاقانلىقنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىسىدە ئۆز ئورۇنلىرىدا قېپقالغانلار، شىمال تەرەپكە ۋە شەرقىي تەرەپكە يۆتكىلىپ كەتكەنلەر ھەمدە ئاچارچىلىق يىللىرى چەت ئەللىكلەرنىڭ ھۇجۇمى ۋەشۇ مالىمانچىلىقتا ئۇيان-بۇيان قېچىش نەتىجىسىدە مۇقەررەر ھالدا بولىدىغان خېلى چىقىملار بۇنىڭغا كىرگۈزۈلمىدى). بۇ سان بەك چوڭ، بۇ ساننى خاقانلىقنىڭ ھەممە ئاھالىسى (ئۇنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرىپىدىكى تېررىتورىيىلىرى قوشۇلۇپ) ئۆز ئورۇنلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ ھەرقايسى تەرەپلەرگە كەتكەن، دېگەن ئالدىنقى شەرت ئاستىدىلا بۇ ساننى ھەقىقەتكە ئوخشاپراق تۇرىدۇ، دەپ قاراشقا بولىدۇ، ئەھۋالغا قارىغاندا، ئابىي تاكېئو ئۆزىمۇ مۇشۇنداق مۆلچەرلىگەن بولسا كېرەك. ياپون ئالىمى پان – تېكىننىڭ قول ئاستىدىكى 300مىڭ ئادەم تەركىبىگە بوغدا تېغىغا جايلاشقان 200 مىڭ ئادەمنىمۇ كىرگۈزگەن بولسا كېرەك (لېكىن بوغدا تېغىدىكىلەر ئەسلى ئۇيغۇرلارغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتسى بولمىغان تېلى قەبىلىلىرىدۇر). ئەگەردە ئابىي تاكېئو ئوتتۇرىغا قويغان مۇشۇ ساندىن بوغدا تېغىغا جايلاشقان 200 مىڭ ئادەمنى چىقىرىۋەتسەك ۋە سەددىچىننىڭ يېنىدىكى گۇرۇپپىنىڭ ساننى بىرئاز ئازايتساق، ئۇ چاغدا خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىلەردىن يۆتكەلگەن ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ تولۇق رېئال سانى 400مىڭ ئادەم ئەتراپىدا بولىدۇ.

ئابىي تاكېئونىڭ مۇشۇ ماقالىسىدە ئاجىز نۇقتىلار بارلىقىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ ساننى ئېنىقلاشتا ئۇچىي خاقان قارىمىقىدىكى قەبىلىلەر بىلەن پان – تېكىن قارىمىقىدىكى قەبىلىلەرنى سېلىشتۇرىدۇ. مۇشۇ ئارقىلىق پان – تېكىننىڭ قول

كىلتەمچىلەرنىڭ سانىنى چىقىرىدۇ. ئۇچىنىڭ قول ئاستىدىكى ئائىلىلەرنىڭ سانى ھېچنەردىن چىقمىغان، ئاپتور بۇ سانىنى تۆۋەنچىلا 200 مىڭ ئادەم دەپ ھېچنېمىگە ئاساسلانمايلا ھېسابلايدۇ. ئارموزنىڭ ۋە باشقا رەھبەرلەرنىڭ قول ئاستىدىكىلەرى بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 290 مىڭ ئادەم بولىدۇ. بۇ سانلار ئابى تاكېشوغا قەبىلەسانى ئازراق بولغان پان تېكىننىڭ قول ئاستىدىمۇ 300 مىڭغا يېقىن ئادەم بار ئىدى، دەپ مۆلچەرلەشكە ئىمكان تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن سان ئاشبەكمۇ ئىشەنچسىز. چۈنكى ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئىچىدىكى ئادەملەرنىڭ سانىمۇ ئوخشاش بولۇپ كېلىۋەرمەيدۇ، خېلى ئېگىز-پەسلىكلەر بولىدۇ، روشەنكى، ئابى تاكېشونىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللارنى-ۋە ئىگىلىك ئامىللىرىنى ھېسابقا ئالماي تۇرۇپ كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئاخىرقى نەتىجە ھېسابىنى خېلى ھەرىجىدە كۆپەيتىۋېتىلگەن سان، دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

كۆچمەنلەرنىڭ سانىنى ئېنىقلاشقا كىرىشكىنىمىزدە، كۆچمەن ئىمپېرىيە ئاھالىسىنىڭ ھايات كەچۈرۈشىنىڭ بىردىن-بىر ئەمەلىي مەنبەسى چارۋىچىلىق ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئارخېئولوگلار سانى ئانچە كۆپ بولمىغان شەھەرلەر ئەتراپىدا بەك ئاددىي ئۇسۇلدا ئىشلەنگەن دېھقانچىلىقنىڭ ئىزلىرىنى كۆرەلىگەن. ئەھۋالغا قارىغاندا، مۇشۇ دېھقانچىلىق بىلەنمۇ سوغدىلار شۇغۇللانغان بولسا كېرەك. كىسېليوۋ س. ۋ. نىڭ 1957 - يىلدىكى «سوۋېت ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى شەھەرلەر» دېگەن ماقالىسىدە ۋە پېرلېئېنىڭ 1957 - يىلى 3 - سانىدىكى «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» دېگەن ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر» دېگەن ماقالىسىدە قەدىمكى زاماندىكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى

بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى دېھقانچىلىق مەسىلىلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ماتېرىياللار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ماتېرىياللاردا ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە ئانچە چوڭ بولمىغان ۋە سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان ئېتىزلار بولغانلىكەن. بۇ ئېتىزلاردا ئاساسەن، تېرىق، بۇغداي قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلىدىكەن. بۇ يەردە بىر - بىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن كەڭ ئېتىزلار بولماستىن، ئايرىم - ئايرىم كىچىكرەك ۋە سۇ باشلاپ سۇغىرىدىغان ئېتىزلار بار ئىكەن. دېمەك، مۇشۇنىڭغا قارىغاندا، دېھقانچىلىق كەڭ كۆلەمدە تارالمىغان بولسىمۇ ئېتىز سۇغىرىدىغان ئېرىقلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى بۇ يەردە دېھقانچىلىقنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ خىلدىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇ چاغلاردا سوغدىلارلا شۇغۇللىناتتى). ھازىرقى زامان تارىخ پېنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسىنىڭ مۇمكىن بولۇش ئېھتىمالى بولغان سان مەسىلىسىگە خېلى ئېنىق جاۋاب بېرىشكە مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرىدۇ. بىزنىڭ چېۋەر ئالىمىمىز ۋە دىپلوماتىمىز ئى. م. مايىسكى تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلگەنىدى: «...ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق سىستېمىسى يۈرگۈزۈلۈۋاتقاندا، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئوتلاقلار بۈگۈنكى چارۋا سانىدىن خېلى ئوشۇق بولغان چارۋىلارنى بېقىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېھتىمال، مۇشۇ ئوت - چۆپلەر بايلىقلىرىنى قاتتىق تېجەشلىك بىلەن ئىشلەتكەندە بۇ ئوت - چۆپلەر ھازىرقى چارۋا سانىغا قارىغاندا يېرىم ھەسسىدىن ئوشۇق چارۋىغا يېتىشى مۇمكىن دېيەنى ھازىرقى 13 مىليونغا ئەمەس، بەلكى 20 مىليونغا يەتكەن بولىدۇ.»①

① مايىسكىنىڭ «بۈگۈنكى موڭغۇلىيە» دېگەن كىتابىنىڭ 134- بېتىگە قاراڭ، ئىركۇتسكى شەھىرى، 1921 - يىل نەشرى.

ۋ. س. تاسكىن يايون ئالىمى ئېگامى ناملىق ھېسابلاپ چىقارغان ھۇنلارنىڭ بىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېسابتا توغرا كەلگەن چارۋىنىڭ سانىنى (19 تۇياق) ئى. م. مايىسكى ھېسابلاپ چىققان بىر ئادەمگە توغرا كەلگەن چارۋا سانىغا (17.8 تۇياق) سېلىشتۇرۇپ ۋە شۇنىڭدەك ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ تۇرلۇك رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان مۇشۇ توغرۇلۇق تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىنى (65، 14 تۇياق ۋە 6، 19 تۇياق) سېلىشتۇرۇپ كۈتۈلمىگەندە شۇنداق نەتىجىگە ئىگە بولدىكى، بۈگۈنكى موڭغۇل دالالىرىدا بۇنىڭدىن 2000 يىل ئاۋۋال ياشىغان بىر كۆچمەن ئىگە بولغان چارۋىنىڭ سانى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا بىر موڭغۇل ئىگە بولغان چارۋىنىڭ سانىغا تەڭ كېلىدىكەن ①. ئادەم بېشىغا توغرا كەلگەن چارۋىنىڭ مۇشۇ سانى كۆچمەن جەمئىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان مىنىمۇم (ئەڭ كىچىك) ساندۇر. مۇشۇ يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارنى سېلىشتۇرۇپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر خاقانلىقى ئاھالىسىنىڭ سانىنى ئاسانلا ھېسابلاپ چىققىلى بولىدۇ. مۇشۇ ئۇيغۇرلار خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدە چارۋىلارغا لازىم يايلاق - ئوتلاقلار ناھايىتى قولاي شارائىتتا كېڭەيتىپ راۋاجلاندۇرۇلدى، دېگەندىمۇ ئۇنىڭ ئاھالىسى 800 مىڭ ئادەمدىن ئانچە ئېشىپ كېتەلمەيدى. مەلۇمكى، قىرغىزلارنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن پەقەت خاقانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر ئورنىنى تاشلاپ يۆتكەلدى، يەنى ئەسلى ئۇيغۇرلار يۆتكەلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇدا ئىككى يىل داۋام قىلغان

① ۋ. س. تاسكىننىڭ «جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يېزىلغان ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىقى» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ. «جۇڭگو تارىخى ۋە تارىخ ئىلمى مەسىلىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 43 - بېتىگە قاراڭ، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.

جۇتچىلىق، ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشى ئاھالە ئىچىدە ئۆلۈم - يېتىملەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۈبھىسىزكى، خاقانلىق ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى قىرغىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلار ياكى شۇ بۆرۈنقى ئورۇنلىرىدا تۇرۇپ قالدى، ياكى شىمال تەرەپكە قوغلاندى. ئەگەردە مۇشۇ يۇقىرىدا ساناپ كۆرسىتىلگەن بولۇش ئېھتىمالى بولغان چىقىم-لارنى نەزەرگە ئالىدىغان بولساق، خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن يۇرتىنى تاشلاپ كەتكەنلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى (ماكسىمۇم) سانى 300 400 مىڭدىن ئاشمايدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى خاقان ئۆجىبىنىڭ قول ئاستىدىكى 100 مىڭغا يېقىن ئادەم تاڭ دۆلىتى چېگراسىغا يېتىپ كەلدى، دېگەن مەلۇماتلار مۇشۇ گۇرۇپپا ئاھالىنىڭ چوڭ بىر توپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇ ساننىڭ ئۆزى قارىماققا بىر ئاز ئاشۇرۇۋېتىلگەندەك تۇرىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ رايونغا ئارمۇزنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەم-لەرمۇ كۆچۈپ كەلگەنىدى، ئەمما، بۇنىڭدا بۇلارنىڭ سانى كۆرسىتىلمەيدۇ. ۋاستىلىك ھۆججەتلەر ماڭا مۇشۇ گۇرۇپپا ئاھالە ئۈستىدىمۇ خېلى چوڭ توپ ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكە ئىمكان بېرىدۇ. مەلۇمكى، مۇشۇ گۇرۇپپا قىسمەن ھالاك بولدى، قىسمەن تاڭ دۆلىتىنىڭ شىمالى تەرەپ ئۆلكىلىرىگە تارقىلىپ جايلاشتى ۋە بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تارىخىغا ئىشتىراك قىلىدى. بۇ توپنىڭ پەقەت پارچىلىنىپ كەتكەن بەك ئۇششاق گۇرۇپپىلىرىلا غەرب تەرەپكە كېلىشكە مۇۋەپپەق بولالىدى. ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن بايقال كۆلى رايونىغا، شەرق تەرەپتە مانجۇ-رىيىگە كەتكەن ئۇيغۇرلارنىمۇ ھېسابقا ئالماي بولمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، تەنسەن ئېتەكلىرىگە ۋە كۇچا، قاراشەھەر رايونىغا 200 مىڭدىن ئارتۇقراق ئادەمنىڭ كۆچۈشى مۇمكىن ئەمەس، بىزدە مۇشۇ ئىككى مەركەز ئوتتۇرىلىقىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ جايلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى

توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ھازىرچە يوق، خاقانلىقنىڭ غەرب تەرەپتىكى ئاھالىسىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە قارىغىنىمىزدا، ئۇ يەرلەردە (ئۇيغۇرلاردىن باشقىمۇ) تېلى قەبىلىلىرىنىڭ كۆچۈپ يۈرگەنلىكلىرىنى ۋە بۇلارنىڭ تېلى قەبىلىلىرى كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەنلىكلىرىنى ۋە كونفېدېراتسىيىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى، دېگەن نام بىلەن داڭقى چىققانلىقىنى نەزەردە تۇتۇش لازىم. بۇ خاقانلىقنىڭ غەربىي تەرەپتىكى ئاھالىسى ئۆز ئورۇنلىرىدىن خېلىلا كېيىنرەك — 866 - يىلى قوزغالدى ۋە تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونغا يۆتكەلدى ۋە بۇ يەرلەردە تۇرپان ۋادىسى تىيانشان تېغىنىڭ شىمال تەرەپ ئېتەكىدىكى بىر قانچە شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى. بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 200 مىڭ ئادەمگە يېتەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ سانى يۇقىرىقى كۆرسىتىلگەن سانغا كىرگۈزۈلمىدى.

كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ سانىنى ئېنىقلاشقا، قارا شەھەر، كۇچا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ياكى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئورۇنلاشقان تېلى قەبىلىلىرى بولسۇن، بۇرۇن ئادەم ياشىمىغان بوش يەرلەرگە كەلگەن ئەمەس، ئۇلار ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە ۋە ۋادىلىرىدا دېھقانچىلىق مەيدانىغا پۇختا ۋە ئىنچىكە ئىشلەيدىغان ۋە خېلىلا ئاھالىسى بار ۋادىلارغا كېلىپ ماكانلاشتى، مۇشۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلار مەزكۇر تېررىتورىيىلەرنى ئىگىلىۋالغاندا، يەرلىك ئاھالىنى خانىۋەيران قىلغانلىقى ۋە قىرغانلىقى توغرىسىدا بۇلارنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق مەلۇمات يوق، بۇ كۆچۈپ كەلگۈچىلەر ۋادىلارنى ۋە شەھەر مەركەزلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نازارىتىگىلا ئالدى، چۈنكى بۇ يەردىن چىققان مەھسۇلاتلارغا كۆچمەنلەر ئېھتىياجلىق ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرى چارۋىلىرى بىلەن بىللە، كۆلىمى چەكلىك بولغان شەھەر ئەتراپىدىكى بوش ئوتلاقلاردا

ۋە يېرىم چۆل يەرلەردە كۆچۈپ يۈردى. پەقەتلا تاغلارنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىلا كەڭ مۇنبەت يايلاقلار بار ئىدى. كۆچمەنلەر ئاھالىلىك پونكىتلارغا كېلىپ دەرھاللا ئورۇنلاشقىنى، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول-ھۈنەرۋەنلىكى بىلەن شۇغۇللانغىنى يوق. مانا مۇشۇ جەريان بەك ئاستا بولدى. بۇ جەريان مۇشۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن ھەممىلا ئۇيغۇرلار ۋە تۇرا قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغىنى يوق. بۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تۇرپان خانلىقىغا خاتىمە بېرىلگۈچە كۆچمەن پېتىچە قېلىۋەردى. بۇ مەسىلىلەرنى تۆۋەندە بىز تەپسىلىي قاراپ چىقىمىز. بۇ يەردە بولسا، بۇ رايونلارنىڭ قوشۇمچە ئاھالىنى ئۆزىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ كېتىش ئىمكانىيىتىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا تۇرپان خانلىقى ئاھالىسىنىڭ سانىنى كۆرسىتىدىغان مەنبەلەردە ئېنىق ماتېرىياللار بار. بۇ مەلۇماتقا 1073 - يىلى دەپ ئىمزا قويۇلغان.

«3.21 [شىنىڭ (熙)] 6 - يىلى (1073 .2.10 — 1074 .1.29) [ئەلچىلەر سارايغا] يەنە كەلدى ... ئىمپېراتور شېن زۇڭ (神宗 1068 — 1085) ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى قەبىلە ۋە ئورۇقلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى توغرۇلۇق سورىدى. [ئۇنىڭغا] 300 مىڭدىن ئارتۇقراق ئادەم بار، دەپ جاۋاب بەردى. [ھەربىي ئىشلاردا؟] پايدىلىنىشقا بولىدىغان يارامىلىق ئادەملەرنىڭ سانى قانچىدۇر، [دېگەن سوئالغا] 200 مىڭ ئادەم بار [دېگەن جاۋابنى ئالدى]»①.

نەقىل كەلتۈرۈلگەن مۇشۇ تېكىستتە «پايدىلىنىشقا بولىدىغان يارامىلىق» دېگەن جۈملە قىسمەن گۇمان تۇغدۇرىدۇ، بىز بۇ جۈملىنى «ھەربىي ئىشلاردا پايدىلىنىشقا بولىدىغان» دەپ پەرەز قى-

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» 165 - بەت.

گۈچلەر تەرەپدارىمىز. ئۇنداق بولغاندا «300 مىڭدىن ئوشۇقراق» دېگەن سان ئاھالىنىڭ ئەرلىرىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. مۇنداق بولغاندا ئاھالىنىڭ ئومۇمىي سانى 600 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم بولىدۇ. شۇ چاغلاردا تۇرپان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى بەك كەڭ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ سان بەك ئوشۇقلۇق قىلمايدۇ.

ئىنقىلاش خېلىلا قىيىن بولۇپ تۇرغان مەسىلە ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنلا يەنى 840 - يىلدىن كېيىن بېشبالىقنى كىم ئىگىلەپ تۇردى؟ دېگەن مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر. جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلاردا مىڭشۇنىڭدا زىددىيەت بار، جۇڭگو مەنبەلىرى بىر تەرەپتىن بېشبالىق بۆكۈچىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئىدى، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ (3.7-، 2.8- تېكىستلەرگە قاراڭ). ئىككىنچى تەرەپتىن، بۆكۈچىن بېشبالىقنى تىيانشان تاغلىرىنىڭشەرقىي قىسمىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان باشقا شەھەرلەر بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىگىلىۋالدى، دەپ كۆرسىتىدۇ (3.9 تېكىستكە قاراڭ). ئابېي تاكېئو مانا مۇشۇ بىر - بىرىگە زىت مەلۇماتلارنى تەتقىق قىلىپ تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەلگەن:

«بېيتىڭ (بېشبالىق — ئا. م.) خۇيچاڭ (841 — 846) يىللىرىدىن باشلاپ ياكى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، شەرقىي ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىنلا غەربتىكى ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلەرنىڭ بازىسى بولۇپ قالدى. ھېچ بولمىغاندا شۇلارنىڭ بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. كېيىن ئارىدىن 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، پەقەت شەنتۇڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادى— 866 - يىلى) تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ سەھىپىلىرىدە بېيتىڭ (بېشبالىق — ئا.م.) ئۇيغۇرلىرىنىڭ داھىيسى بۆكۈچىن (بۆكۈتېكىن — ئا. م.) توغرۇلۇق مەلۇماتلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

840 - ۋە 860 - يىللار ئارىلىقىدىكى تىيانشان تاغلىرى شەرقىي قىسمىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ۋەزىيەتنى تۆۋەندىكىچە

بايان قىلىشقا بولىدۇ: ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررىتورىيەسىدىن كۆچۈشى بۇ رايونلارغا تەسىر كۆرسەتمىسىدى، چۈنكى پان - تېكىن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى تۇرپان ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يەرلەردە ئۇ چاغلاردا ئانچە چوڭ بولمىغان پارچە - پارچە قەبىلىلەر بىلەن شەھەر - ۋادىلاردىكى ئولتۇراقلاشقان دېھقان ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئانچە مۇقىم بولمىغان كۈچ تەڭپۇڭلۇقى ساقلىنىپ تۇرغان بولۇشى كېرەك. سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شىمال، شەرقىي شىمال ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە كۆچۈپ يۈرگەن چوڭ بىر گۇرۇپپىسى خاقانلىق ھالاكەتكە يولۇققاندىن كېيىن، ئۆز ئورۇنلىرىدا قېلىشۋەرگەن بولسىمۇ، سىرتقا قارىتا مەلۇم بىر ۋاقىتقىچە بىرەر ھەرىكەت قوللانمىدى. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى — قەبىلىلەرنىڭ يېڭى ئىتتىپاقىنى قۇرۇش، يېڭى رەھبەرلىك يادروسىنى تەشكىللەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. مانا مۇشۇ ئىشلار تاماملىنىپ، يېڭى ئىتتىپاق تەشكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇلار بېشبالىق رايونىغا بولغان قىزىقىشلىرىنى يەنە باشلىدى ۋە 866 - يىلى ئۇلار ئومۇمىي ھالدا جەنۇبقا كۆچۈشتىن سەل ئاۋۋالراق بېشبالىقنى ئىگىلىۋالغانلىقلىرى تولۇق ئېھتىمالغا يېقىن، مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئابې تاكېئو ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قاراشقا زىت كەلمەيدۇ، لېكىن بۇ يەردە بۆكۈتېكىن ئەسلى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ ئەمەس ئىكەن دېگەن بىر ئىشلا ئېنىقلىنىدۇ.

يېڭى تەشكىللەنگەن بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى بېشبالىق بولۇپ قالدى. ئابې تاكېئو تۇرپان خانلىقىنىڭ جەنۇب ۋە غەرب تەرەپلىرىگە خېلىلا دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتكەنلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە، بۇ ئىش ھېچقاچاندا پايتەختنىڭ ئىدىقۇتقا كۆچۈرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلىمايدۇ، دەپ بەكمۇ كەسكىن تەكىتلەيدۇ، ياپونىيە ئالىمىنىڭ تۇرپان خانلىقىنىڭ دائىمىي پاي-

تەختى بېشبالىق دېگەن كۆز قارىشى يېتەرلىك دەرىجىدە تولۇق ئاساسلار بىلەن كۆرسىتىلمەيدۇ. ليۇ ماۋسەي ئابې تاكېئو ئوتتۇرىغا قويغان ئىسپاتلار سىستېمىسىنى تەنقىد قىلىپ، بۇنىڭغا تامامەن قارىمۇ قارشى بولغان بېشبالىق تۇرپان خانلىقىنىڭ داۋاملىق دائىمىي پايتەختى بولغان ئەمەس، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ①.

يولباشچى بۆكۈتېكىننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە ئۇنىڭ تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى رايونىنى ئىگىلىۋېلىشىغا مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنى توغرا چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇيغۇر خاقانلىقى هالاك بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ غەرب تەرەپتىكى تېررىتورىيىسىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ماهىيىتىنى چۈشىنىۋېلىش زۆرۈر. ئەپسۇسكى، جۇڭگو مەنبەلىرىدە بولسۇن ياكى غەرب مەنبەلىرىدە بولسۇن بۇ ۋەقەلەر توغرۇلۇق هېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن قىرغىزلار ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولغان ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىنىڭ سابىق ئەزالىرى — ئېدىزلار ۋە باشقا تۇرا قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلەر خاراكتېرى توغرىسىدا ئازدۇر - كۆپتۇر ھەقىقەتكە ئوخشاپراق كېتىدىغان مۆلچەرنى قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش — بۇخىل مۆلچەرلەرنى مەنبە ماتېرىياللىرى بىلەن ئىسپاتلاشقا بولمايدۇ. ئاجىزلىشىپ قالغان تاڭ دۆلىتى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئىشلىرىدىن بارغانسېرى يىراقلاشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو مەنبەلىرىدە مۇشۇ رايوندىكى خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى بەك ئاز ئۇچرىتىمىز. مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ بۇ ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىنىڭ خاراك-

① ليۇ ماۋسەينىڭ 1955 - يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان مۇشۇ مەسىلىگە ئائىت ماقالىسىگە قاراڭ، بۇ «مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق ژۇرنالنىڭ 1958 - يىلى نەشر قىلىنغان تومىنىڭ 73 — 81 - بەتلىرىدە.

AltunOq

تېرىنى ۋ. ۋ. بارتولد تۆۋەندىكىدەك بەك ئوبدان تەسۋىرلەپ كۆرسەتتى: «ئەرەبلەر تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئارىسىدىكى يۈز بەرگەن سوقۇشلارغا ۋە بىر كۆچمەن ھۆكۈمراننىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر كۆچمەن ھۆكۈمران ئولتۇرغىنىغا ئوخشاش ئىشلارغا ئانچە قىزىقمىدى؛ ئەگەردە جۇڭگو مەنبەلىرىدە، قىسمەن يۇنان مەنبەلىرىدە بۇ ۋەقەلەر بايان قىلىنمىغان بولسا، بۇ ئىشلارنىڭ جەريانى توغرىسىدا بىز ھېچقانداق تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولالمىغان بولاتتۇق. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بىزگە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە قارىغاندا، شەرق تەرەپتە — موڭغۇلىيە ۋە جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى تۈركىستان دائىرىسىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر خېلىلا دەرىجىدە مەلۇم.»①

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قاراشەھەر، كۇچا رايونلىرىدا 840 — 866 - يىللار ئارىلىقىدا ھېچقانداق چوڭراق بىر ئۆزگىرىش بولمىدى. تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىدىن كېيىن بۇ يەردىكى ئاھالىلەر — شەرقىي ئىرانلىقلار، خېلى كېيىن پەيدا بولۇپ قالغان سوغدىلار ۋە تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى باسمىل، قارلۇق، چۆل تۈركلىرى ② نىڭ خېلىلا كۆپ ساندىكى گۇرۇپپىلىرى تەدرىجىي ھالدا ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋالدى. سابىق ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى (بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي پېرىمى ۋە جۇڭغارىيەنىڭ شۇ يەرلەرگە ئۇلىنىپ كەلگەن تېررىتورىيىلىرى) قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىغا يولۇقمىدى. لېكىن بۇنىڭدىن بۇ جايلاردا ھېچ-

---

① ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا ئائىت 12 لېكسىيە» ناملىق كىتابىغا قاراڭ.

② بارتولدنىڭ كۆرسىتىشىچە، چۆل تۈركلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى IX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا شەرق تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەنىكەن.

قانداق ئۆزگىرىشلەر بولىدى، دېگەن مەنە چىقمايدۇ. بۈرۈن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسىگە كىرگەن ۋە مۇشۇ جايلاردا كۆچۈپ يۈرگەن تېلى قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشىنىڭ كېلىپ چىقىشى چوقۇم ئىدى. بۆكۈتېكىنىنىڭ بېشبالىقنى ئىگىلىۋېلىشىنى مانا شۇ كۈرەشلەرنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ يېڭى ھۆكۈمران قەبىلىگە (قايسى قەبىلە ئىكەنلىكى بىزگە نامەلۇم) ئىتائەت قىلىشنى خالىمىغان قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى رايونلىرىغا كۆچۈپ كەتتى ۋە شۇ يەردە ئورۇنلىشىپ قالدى. لېكىن بۆكۈتېكىنىنىڭ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇب تەرەپكە قىلغان يۈرۈشىنىڭ سەۋەبىنى قىرغىزلارنىڭ بېسىمىدىن بولغان، دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. بەلكىم مۇشۇ تەخمىن قىلىنىۋاتقان قىرغىزلارنىڭ بېسىمىنى قىرغىزلارنىڭ غەرب تەرەپكە — ھازىرقى قىرغىزىستانغا كۆچۈشى بىلەن باغلاشقا مۇمكىنچىلىك بولۇپ قالار، ئەمما ھازىر مەنبەلەردىكى بىۋاسىتە ماتېرىياللار بىلەن بۇنى ئىسپاتلاشقا بولماي تۇرىدۇ. مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەخمىننى ئۆزئارا باغلاشقا بولىدىغان بىردىنبىر مەلۇمات تۇمانىسكىنىڭ قول يازمىسىدىن چىقىدۇ. مانا مۇشۇ مەسىلە مۇناسىۋەتى بىلەن بارتولد تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «... تۇمانىسكىنىڭ قول يازمىسىدا مانا مۇشۇ شەھەر (پېنچۇل — بۈگۈنكى ئاقسۇ — ئا. م.) قارلۇقلار ئېلىدا ئىكەن، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ باشلىقى توغۇز - غۇزلارغا بويسۇنىدىكەن، كېيىن بۇ يەرنى قىرغىزلار قولغا كىرگۈزۈۋالغان. تۇمانىسكىنىڭ قول يازمىسىغا قارىغاندا، قارلۇقلار، توغۇز - غۇزلار ۋە قىرغىزلارغا تېگىشلىك ۋىلايەتلەر چېگرىسىدا قەشقەرمۇ بولغانىكەن. تۇمانىسكى قول يازمىسىدىكى قىرغىزلار توغرۇلۇق بۇ مەلۇمات كىشىنى بەكمۇ قىزىقتۇرىدۇ؛ بۇنىڭدىن قىرغىزلارنىڭ جەنۇب تەرەپكە — بۈگۈنكى كۈنىدە ياشاپ تۇرغان جايلىرىغا بولغان كۆچۈشى X ئەسىرنىڭ مابەي-

نىدە باشلانغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. لېكىن بۇ
توغرۇلۇق گەردىزى ئەسەرلىرىدە بولسۇن، ياكى مەھمۇد قەشقە-
رىنىڭ يازغانلىرىدا بولسۇن، ياكى بۇنىڭدىن باشقا مەنبەلەردە
بولسۇن، ھېچقانداق مەلۇمات يوق.»

ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تارىخىدا پاجىئەلىك رول ئوي-
نىغان ئېدىزلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى قانداق بولغاندۇ؟ ئېدىزلار
بۆكۈتېكىن رەھبەرلىكىدە بېشبالىقنى بېسىۋالغان ۋە كېيىن
تۇرپان ئويمانلىقىنى ئىگىلىۋالغان قەبىلىلەر ئىچىدە بارمىدى -
يوقمىدى؟ مەنبەلەردە بۇ توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار بېرىل-
مەيدۇ. بۇ يەردىكى يولباشچىنىڭ نامىغا قاراپ مۆلچەرلىگەندە
مۇشۇ گۇرۇپپا ئىچىدە يېتەكچى رولنى تېلى قەبىلىلىرىدىن
بولغان بۆكلۈ (بۆكلۈت) قەبىلىسى ئوينىغان بولسا كېرەك.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي
قىسمىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپ تېررىتورىيىلىرىدە بىر قەدەر
مەركەزلەشكەن مۇستەھكەم ھاكىمىيەت بولمىغان. 866 - يىلى
مانا بۇ رايونلارنى بۇرۇن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيىسى تەركىبىگە
كىرگەن تېلى قەبىلە ئىتتىپاقى (يالغۇز بىر قەبىلە ئەمەس)
ئىگىلىۋالدى. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا مۇشۇ ئىتتىپاق تەر-
كىبىگە كىرگەن قەبىلىلەر قايسى قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسە-
تىپ بېرىدىغان ماتېرىيال يوق، تەتقىقاتچىلار بېشبالىق رايونى-
نىڭ ۋە تۇرپاننىڭ قانداق بويسۇندۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى
تەپسىلىي ئەھۋاللاردىنمۇ خەۋەرسىز. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ
يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش نىسبەتەن تىنچ ئۇسۇللار بىلەن بولغان
بولۇشى كېرەك. تېلى تۈركلىرى كەڭ، بوش يايلاق رايونلىرى-
نى ئىگىلىۋالغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ نازارىتى ئاستىغا ۋادىلارنى
ۋە ئاھالىلىك پۇنكىتلارنى ئالغان. دەسلەپكى چاغلاردا تېلىلارنىڭ
بەك ئاز قىسمى ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر جايلاشقان يەرلەرگە
كىرگەن، ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بولسا شۇ چاغلاردا خېلى

خەرىجىدە تۈركلىشىپ كەتكەن شەرقىي ئىران قەبىلىرىدىن ئىبارەت بولغان. بۇ تۈركلىشىش جەريانى تەدرىجىي ھالدا بارغان. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەرلەردە بۆكۈچىن رەھبەرلىكىدىكى ئىلى تۈركلىرى پەيدا بولغانغا قەدەر شەرقىي ئىرانلىقلارنىڭ تۈركلىشىشىدە ئاساسىي رولنى باسمىللار ئوينىغان. بارتولد باسمىللارنى بۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ھايات كەچۈرۈشكە باشلىغان ئەڭ بىرىنچى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلق دەپ ھېسابلايدۇ (بارتولدنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ 44-، 86 - بەتلىرى). تۈركلىشىش جەريانىنىڭ تەرەققىياتىدا مەلۇم رولنى قارلۇقلارمۇ ئوينىدى ۋە شۇنىڭدەك خەنزۇ مەنبەلىرىدە چۆل تۈركلىرى دەپ نام ئالغان تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقىمۇ مەلۇم رول ئوينىدى. بارتولد تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «بۇ ئوبلاستىنىڭ شەرقىي قىسمىدا خەلقلەر ئالماشقان بولسىمۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئەڭ بىرىنچى قېتىم كېلىپ ئورۇنلاشقان باسمىل تۈركلىرى تەرىپىدىن تىكلەنگەن ئەنئەنىلەر ساقلاپ قېلىنغان. ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدە باسمىل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «ئىدىقۇت» دېگەن ئۇنۋانى بارلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس بەخت» ياكى «شان-شەۋكەت» دېگەنلىك بولىدۇ... ئەينەن مۇشۇ ئۇنۋانى XIII ئەسىردە يەنە مۇشۇ جايدا يۇرت سوراپ تۇرغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىمۇ «ئىدىقۇت» شەكلىدە قوللانغان.» باسمىللارنىڭ شۇنچىۋالا قاتتىق تەسىرى ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ بۇ جايلاردا مۇستەھكەم يىلتىز تارتىشى ۋە يەرلىك ئاھالە بىلەن سىڭىشىپ كېتىش شەرتى ئاستىدىلا بولۇشى مۇمكىن. بارتولدنىڭ «XIII ئەسىردە يەنە مۇشۇ جايدا يۇرت سوراپ تۇرغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانى» ئىدىقۇت ئۇنۋانىدا بولغان دېگەن ئىزاھاتىنى پەقەت XIII ئەسىردىلا شۇنداق بولغانىكەن دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. مەلۇمكى، دۆلەت باشلىقىغا مەنسۇپ بولغان مەزكۇر ئۇنۋانى يېڭى ئۇرپان خانلىقى قۇرۇلغان چاغ-

دىكى خانلارمۇ قوللانغان. ئىككىنچى بىر جايدا بارتولد تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ: «... باسمىللارنىڭ ھۆكۈمرانى ئەدىققۇت ئۇزۇن ۋاقىتتا بولغان، كېيىن بۇ يەرلەرنى سوراپ تۇرغان ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىمۇ شۇ ئۇنۋاندا بولغان» دەپ يازغان①. بارتولدنىڭ ئايرىم سۆزلىرى باسمىللار ئەنئەنىسىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن دېگەن ئۆزىنىڭ تىزىسىغا زىت كېلىپ قالغاندەك كۆرۈنىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ پىكرىچە، IX ئەسىرنىڭ بېشىدا تۈركلەر بېشبالىق رايونىدىن تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن «ئەسلى جۇڭگو دائىرىسىگە» (؟) سىقىپ چىقىرىلغان. ئىككىنچى بىر يەردە بارتولد «باسمىللار بېشبالىق ئەتراپىدا يوقىتىلدى» دەپ يازىدۇ②. بارتولدنىڭ بۇ سۆزلىرىنى پەقەت ئېنىقلاش ئارقىلىقلا چۈشىنىشكە بولىدۇ — سىقىپ چىقىرىلغانلار تۈركلەر — جۈملىدىن كۆچمەن ھاياتىنى ساقلاپ كەلگەن باسمىللاردۇر. ئۇيغۇرلار ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خاقانلىقىغا قارشى مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بارغان چاغدا باسمىللار ئۇيغۇر - باسمىل ئىتتىپاقى ئىچىدە يېتەكچى رول ئوينىغان ئەمەسمىدى؟ ئۇيغۇر - باسمىل ئىتتىپاقى ئىچىگە باشقا ئۇششاق تېلى قەبىلىلىرىمۇ كىرگەنىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئىناقلىق ئۇزۇن داۋام قىلمىدى ۋە

---

① بارتولد: «تۈرك - موڭغۇل خەلقلىرى تارىخى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى، 207 - بەت.

② بارتولد: «قىرغىزلار تارىخىدىن ئوچېرك» «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم، 2 - قىسىم، موسكۋا 1960 - يىل نەشرى، 491 - بەت، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - تومىنىڭ (1968 - يىلى نەشر قىلىنغان) 304 - بېتىدىكى «قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرى ۋە ئەرەب مەنبەلىرى» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.

ئۇيغۇرلار قارلۇقلارنىڭ ياردىمى بىلەن باسمىللارنى تارمار كەلتۈردى①.

نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن تېلې قەبىلىلىرى بېشبالىق - تۇرپان رايونىنى ئىگىلىۋېلىپ ئۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئادەتتە تۈركىي تىللىرىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ دۆلەت باشلىقى قوللىنىپ كەلگەن «خاقان» دېگەن ئۇنۋاننى قوللانماستىن، بەلكى باسمىللارنىڭ «ئىدىقۇت» ئۇنۋانىنى قوللانغان؟ قارىماققا ئانچە چوڭ بولمىغان بۇ مەسىلىنىڭ توغرا يېشىلىشى مۇشۇ رايوننىڭ ۋەزىيەتنى تېخىمۇ ئېنىقراق بىلىۋېلىش ئۈچۈن تەتقىقاتچىلارغا ياردەم قىلغان بولاتتى. ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، يۇرتىنى تاشلاپ كەتكەن ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ دۆلىتى چېگرىلىرىغا كېلىپ جايلاشقانلىرى بولسۇن، نەنسەن ئېتەكلىرىگە كېلىپ جايلاشقانلىرى بولسۇن، ياكى قاراشەھەر ۋە كۇچا رايونلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىرى بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ داھىيلىرىدا خاقان دېگەن ئۇنۋاننى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى بۇ يەردە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشمۇ ئورۇنلۇق بولسا كېرەك. بەلكىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىگە قېرىنداش بولغان تېلې قەبىلىلىرى ئۈستىدىن ئۇزۇن ۋاقىتلار ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەن ۋە خاقانلىقىنىڭ كېيىنكى بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان جىددىي كۆرەشلەر تېلې قەبىلىلىرىدە خاقان دېگەن ئۇنۋاننى ياقتۇرماسلىقنى پەيدا قىلغانمۇ - يا؟

بۆكتېكىن ۋەقەلىرى ئۈستىدە توختالغان كۆپلىگەن ئاپتورلار شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال - جەنۇبىدىكى ۋادىلىرىدا ياشاپ كەلگەن يەرلىك ئاھالىنىڭ رولىغا

---

① سامولىننىڭ مۇشۇ ھەقتىكى ئەسىرىنىڭ 74 - بېتىگە قاراڭ. ئۇنىڭ بۇ پىكرى ۋە ئېبىرخارتنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسىدا قويۇلغان.

دېگەندەك باھا بەرمىگەن. مەزكۇر كىتابتا يەرلىك ئاھالىنىڭ رولى ئۈستىدە خېلى تەپسىلىي بايان بېرىلمىدۇ. بۇ يەردە فېڭ جىياشىڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە مۇگۇۋاڭۋېنلارنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشىگە بېغىشلانغان ماقالىسى ئۈستىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. بۇ ماقالىدە تۆۋەندىكى جۈملە لەر يېزىلغان: «غەرب تەرەپكە كۆچكەنلەرنىڭ بىر قىسمى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ مۇنبەت ۋە سۇغىرىشقا ئەپلىك جايلىرىنى مەركەز قىلى- غان شىجۇ ۋىلايىتىنىڭ گاۋچاڭ شەھىرىدە يىلتىز تارتىپ تۇرۇپ قالدى...»①. مەزكۇر ئاپتورلار ئۆز ماقالىسىنىڭ داۋامىدا ئۇيغۇرلار چوڭ كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا غەربىي يۇرتتا (شىنجاڭدا) ئۇيغۇرلار، تۈركلەر ياشاپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭغا مىسال تەرىقى- سىدە «سۇيىنامە» دىكى قۇمۇلنىڭ غەرب تەرىپىدە ۋە قارا شەھەر- نىڭ شىمال تەرىپىدە بېيشەن (تيانشان) يېنىدا «ئۇخۇ» (乌护) نامىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ياشىغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى شىپى كەلتۈرىدۇ ۋە مۇجۇ خاقانىنىڭ بېسىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يايلاق- لىرىنى تاشلاپ گەنجۇ بىلەن لەنجۇ ئارىلىقىدىكى رايونلارغا كېلىپ جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئۈستىدە سۆزلەيدۇ. VIII ئەسىر- نىڭ باشلىرىدا مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇنقى جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى بۇ ئاپتورلار بىلمەيدىغاندۇ؟ «ئۇخۇ»لارمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ كۆچمەنلەر ئىدى ۋە بۇ يەردە ئۇلار توغرۇلۇق گەپ بولۇشنىڭ لازىمى يوق ئىدى. شۇنىسى روشەنكى، بۇ ئاپتورلار بۇ يەرلەردىكى ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنى ئۇنتۇپ قالغان. شۇڭلاشقا بۇلارنىڭ يازغانلىرىنى ئوقۇغاندا يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگۈچىلەر مۇشۇ رايونلاردىكى I – قېتىم تىرىكچىلىك قىلغانلار، دېگەن تەسەۋۋۇر كېلىپ چىقىدۇ.

① «ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش مەسىلىسى» 41 – بەت.

كىشىگە جۇڭگو تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بۇ كەمچىلىكى — ئۇلارنىڭ ئۇنتۇغاقلىقىنىڭ نەتىجىسىدىن بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنى بايان قىلىشقا تۇتقان مۇئەييەن پوزىتسىيىسىدىن بولغان، دېگەن ئوينى كەلتۈرىدۇ. بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ (ئېلىملارنىڭ دەپ يېزىلىشى لازىم) دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئاپتور «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» ۋە «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىن مەلۇماتلار ئېلىپ، يېزا ئىگىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تەرەققىياتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەزكۇر ئاپتورلار تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ چاغلاردا يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشقا بۇ مەلۇماتلار تولۇق يېتىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ماقالىنىڭ داۋامىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى دائىرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى، بىۋاسىتە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەھۋالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي توختايدۇ. ئۇلارنىڭ مۇشۇ يازغانلىرى ئولتۇراقلاشقان يەرلىك ئاھالىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ يەر كېيىن ئىگىلىۋالغان كۆچمەنلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەمەس. كۆچمەنلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە دەرىجىسىنى يەنە ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ.

866 - يىلى بۆكلۈتېكىن شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىگە جايلاشقان شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، مۇشۇ رايوندا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان بىر مەزگىل ئىچىدە ئىككى خانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ ھەر ئىككى خانلىقنى ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر تەشكىل قىلغان. بۇ خانلىقلارنىڭ بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى؛ يەنە بىرى، تۇرپان خانلىقى. تۇرپان خانلىقى بىز-

نىڭ ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. جۇڭگو مەنبەلىرىدە بولسۇن ياكى غەرب ئەللىرى مەنبەلىرىدە بولسۇن، بۇ ھەر ئىككىسى مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈستىدە مەلۇمات بەرمەيدۇ. بۇ ئىككى خانلىقنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېيىن تۇرپان خانلىقىنىڭ كۇچا ئۇيغۇرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ پارچىلىنىۋاتقان شارائىتىدا يۈز بەرگەن. مانا مۇشۇ ۋەزىيەت 1 - قول مەنبەلەردە ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە شەرقىي تۈركىستان توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك يېزىلمىغانلىقىنى بەلگىلىگەن.

تۇرپان خانلىقى تەرىپىدىن كۇچانى ئىگىلىۋالغان ۋاقىت توغرىسىدا مەلۇماتلارنىڭ يوقلۇقىنى ئې. پېنكىس ۋە ئابې تاكېئولارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ①. بۆكۆتېكىن ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەيلا ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنىڭ تۇرپان خانلىقى ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتۈپ قېلىشى تولۇق مۇمكىن ئىش. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، كۇچا ۋە قاراشەھەر تېررىتورىيىلىرىنىڭ ئىگىلىۋېلىنىشىنى بىر قېتىملىق ھەربىي يۈرۈش بىلەن يۈز بەرگەن ۋەقە دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ھەربىي يۈرۈش مەزگىلىدە، تىيانشان تاغلىرى شەرقىي قىسمىنىڭ جەنۇبىدىكى تېررىتورىيىلەر ئىگىلىۋېلىنغان بولىدۇ. كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىمۇ نامەلۇم. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ رايوندا ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان، شۇڭلاشقا بەزى ئاپتورلارنىڭ ئۇلارنىڭ

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 264 - بېتىگە، ئې. پېنكىسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 61 - بېتىگە قاراڭ.

شەرققە ـــ نەنسەن تېغى ئېتەكلىرىگە ئىككىنچى قېتىم كۆچكەن، دېگەن تەخمىنلىرى خېلىلا راستەك قىلىپ تۇرىدۇ. چۈنكى نەنسەن بويلىرىغا ياغلاقار ئۇرۇقىغا مەنسۇپ يولباشچىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەسلى ئۇيغۇرلار كېلىپ جايلاشقان ئەمەسمىدى؟ لېكىن كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ كۆچۈشىدە ھەممىلا ئۇيغۇرلار كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ خېلىلا كۆپ قىسمى ئاشۇ جاينىڭ ئۆزىدە قېپقالغان بولۇشى ياكى تۇرپان ئويمانلىقىغا يۆتكەلگەنلىكى ئېھتىماللىقا يېقىن. كېيىن ئۇلار شۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇپ، بىر - بىرىگە سىڭىپ كەتكەن. بۈگۈنكى كۈندە ئې. ۋ. بىرىتشنەيدېرنىڭ «بىۋلىڭ سۇلالىسى تارىخى. كۇسەن تەزكىرىسى» گە ئاساسلىنىپ «ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ياكى ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» پايتەختىنى غەربكە ـــ كۇچاغا يۆتكىگەن بولسا كېرەك، دېگەن تەخمىنىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ، دېگەن مۆلچەرنىڭ ھېچقانداق ئاساسى بولمىغانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.①

تۇرپان خانلىقى كۇچا رايونىنى ئۆز قولىدا ئۇنچىۋالا ئۇزۇن ساقلاپ تۇرالمىدى. بۇ ئەھۋالنى غەرب (مۇسۇلمان) مەنبەلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. بۇ مەنبەلەرنى ۋ. ۋ. بارتولد بەك ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ چىققانىدى. مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە كۇچا رايونىنىڭ تۇرپان خانلىقىدىن ئاجراپ كەتكەن ئېنىق ۋاقتىنى كۆرسەتكەن ياكى مۇشۇ ۋاقىت ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكە ئىمكان بېرىدىغان ھېچقانداق باشقا مەلۇمات يوق. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، كۇچانىڭ قولدىن كېتىشى مۇشۇ رايوندا ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. بارتولدنىڭ كۆرسىتىشىچە، مەھمۇد قەشقەرى

---

① ئې. ۋ. برېتشنەيدېرنىڭ 1888 - يىلى نەشر قىلىنغان مۇشۇ ھەققىدىكى كىتابىنىڭ 245 - بېتىگە قاراڭ.

Altunoq

شەرقىي تۈركىستاندا مۇسۇلمانلار ئىگىلەپ تۇرغان جايلارنىڭ چەك - چېگرىسىنى كۆرسەتكەندە كۇچانى مۇسۇلمانلار رايونىغا كىرگۈزگەنىكەن. دېمەك، مەھمۇد قەشقەرى زامانىسىدىلا كۇچا مۇسۇلمانلارنىڭ بولغان. «شىمالىي يولىدا چېگرا پۇنكىتلىرى كۇچا ۋە بۈگۈر بولغانىكەن، جەنۇبتا بولسا چەرچەن بولغانىكەن...» شەرقتە ئۇيغۇر خانلىرىغا مەنسۇپ يەرلەر بولغان①. مانا مۇشۇ چېگرا موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن. بۇ توغرۇلۇق بارتولد تۆۋەندىكىچە يازىدۇ: «موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تەشكىل بولغان چاغدىمۇ مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چېگرىسى كۇچانىڭ شەرقىدە بولغان، يەنى مەھمۇد قەشقەرى زامانىدىكى كۇچانىڭ شەرقىدە چېگرا بولغان. كۇچالىق خىزىربەگ ئىسىملىك مۇسۇلمان تۈركلەرنىڭ بىر باھادىرى ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى تۈپەيلىدىن نام چىقاردى، دېگەن بىرلا مەلۇمات بار. شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار دائىم ئەسكىرىي ۋەزىيەت ئۆتەپ تۇرغان باتۇرلارغا قارشىلىق كۆرسىتىش ھالىدا بولمىغان تىنچ كەسىپ بىلەن مەشغۇل بولغان خەلق دەپ ھېسابلىنىدىكەن②. جۇڭگو مەنبەلىرىدە تېلىلارنىڭ كۇچادىن كەتكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ.

تۇرپان خانلىقىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخى جۇڭگو مەنبەلىرىدە بەكمۇ ئاز كۆرسىتىلگەن. مۇسۇلمانلارنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ توغرىدىكى ماتېرىياللار ئاز. سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ بەك مەشھۇر دوكلاتىدىن باشقا، تۇرپان خانلىقىدىن سۇڭ ئىمپېراتور سارىيىغا كەلگەن بىر قانچە ئەلچىلىكلەر (سودا كارۋانلىرى دېيىش تۈزۈكرەك) ئۈستىدە سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئايرىم كىچىك مەلۇماتلار بار. مانا مۇشۇ

① بارتولدنىڭ «... 12 لېكسىيە» سىنىڭ 81 - بېتىگە قاراڭ.
② بارتولدنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 111 - بەتلىرى.

داق مەلۇماتلارنىڭ بىرىنى بىز يۇقىرىدا «3.21» تېكستتە كەلتۈرۈپ ئۆتتۇق. سۇڭ دۆلىتى (960 — 1279) تارىخىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقى تىررىتورىيىسىدىن چىققانلارغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنىڭ خاراكتېرى (ئومۇمىي باھا) ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ (490 - جىلد).

«كۇسەن تەزكىرىسى»، «قوجۇ تەزكىرىسى» ۋە «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق ئۈچ بايان بار. «كۇسەن تەزكىرىسى» ئۈستىدە 4 - بابتا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمىز. «قوجۇ تەزكىرىسى» گە كەلسەك، ئەمەلىيەتتە، سۇڭ دۆلىتى ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ دوكلاتىدىنلا ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا سۇڭ دۆلىتى مەركىزىگە كەلگەن ئۈچ ئەلچىلىك ئۈستىدە سۆز قىلىنىدۇ. بۇ ئەلچىلىكلەرنىڭ ئىككىسى 962 - يىلدىن 982 - يىل ئارىلىقىدىكى 20 يىل ئىچىدە كېلىپ كەتكەنىكەن، ئۈچىنچى بىر ئەلچىلىك بولسا 1004 - يىلى كەلگەنىكەن①. بۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىنى كۆپرەك ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغىنى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دۇر. مانا مۇشۇ تەزكىرە ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ ئۆتۈش لازىم بۇ ئەسەردىكى مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلغاندا، ھەممىدىن ئاۋۋال مەزكۇر مەنبەدە تىلىلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىككىسى بىر گەپ دەپ خاتا مۇقىملاشتۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا بۇ مەسىلە توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان: «3.22. ئۇيغۇرلار ئەمەلىيەتتە ھۇن نەسلىنىڭ ئايرىم بىر ئەۋلادىدۇر. (ئۇلار) ۋېيەندى (ئۆلكىسىنىڭ) غەربىي شىمال تەرىپىدە سولىن (سېلىنگا) دەرياسى بويىدا ياشاپ كەلگەن، كېيىنكى ۋېي(شىمالىي ۋېي 386 — 533) دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغدا، «تېلى» نامى بىلەن ئاتالدى. تاڭ دۆلىتى (618 — 907) نىڭ دەسلىپىدە «تەلى»

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 8a — 12б - بەت.

دەپ ئاتالدى، كېيىنرەك «خۇيخې» (回纥) دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.»①

مۇنداق مۇقىملاشتۇرۇش «يېڭى تاڭنامە»دىكى مەلۇماتلار بىلەن جۈرلەشتى. «يېڭى تاڭنامە»دىكى تېكىستنىڭ ئۆزىدە بەك روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان قارىمۇ قارشىلىق بار، بۇ تارىخنى يازغۇچىنىڭ مۇقىملاشتۇرۇپ كۆرسىتىشى بويىچە، «خۇيخې» 15 قەبىلىگە بۆلۈنگەنىكەن، ئاپتور بۇ 15 قەبىلىنى بىر - بىرلەپ ساناپ كۆرسەتكەندە بۇنىڭ ئىچىدە «يۈەنخې» (袁纥) نىمۇ كىرگۈزىدۇ. ئۇنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ قىلغان كېيىنكى بايانلىرىدىن «يۈەنخې»لاۋۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى نامىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى روشەنلىشىدۇ. «كونا تاڭنامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «خۇيخې» (ئۇيغۇرلار) نىڭ تېلى كونفېدېراتسىيىسى ئىچىدىكى بىر قەبىلە ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ناملىرى دەپ دائىم قارىلىۋاتقان ئايرىم ئېتنونىملارغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار مەسىلىلەرنىڭ يېشىلىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. بەزى ئېتنونىملار پاراللېل قويۇلۇپ كەلگەن. شۇڭلاشقا بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ھەممە تەپسىلاتلارنى ئېنىقلاپ چىقىش ئۈچۈن يەنە داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

«3.23». تېلىلار ئەمەلىيەتتە ھونلارنىڭ ئايرىم بىر قەبىلىسىدۇر. تۈركلەر كۆچىيىشكە باشلىغاندا تېلى قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتتى، خەلق ئاجىزلاشتى، ۋۇدى (武帝) يىللىرى (618 — 627) نىڭ دەسلىپىدە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمال تەرىپىدە تۆۋەندىكى قەبىلىلەر تارقىلىپ ياشىغانىدى: سىر - تاردۇش، چۇبە، خۇيخې (ئۇيغۇرلار)، دۇبو، قورىقان، دولانغىت، پۇگۇ، بايىئىرقۇ،

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 12 - بەت.

تۇڭرا، خۇن، سىجى، شىجىپ، ئىدىز، بەي دى.»①

بۇ يەردە يەنە شۇ 15 قەبىلە سانىپ كۆرسىتىلگەن، مانا مۇشۇ رىۋايەتتىكى قەبىلىلەرنىڭ كېيىنرەك يېزىلغان «يېڭى تاڭنامە» دىكى رىۋايەت بىلەن سېلىشتۇرسىڭىز، دەسلەپ قارىغاندا مۇھىم پەرقلەر يوقتەك كۆرۈنىدۇ، بۇلارنى ئىنچىكىلەپ سېلىشتۇرۇپ كۆرسىڭىز، يېڭى تاڭنامىدىكى رىۋايەتتە «خۇيخې» (ئۇيغۇرلار) دېگەن ئېتنونىم «يۈەنخې» دېگەن نام بىلەن ئالماشتۇرۇلغان، «خۇيخې» ئېتنونىمى بولسا «تېلى» دېگەن ئېتنونىمنىڭ سىنونىمى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. «كونا تاڭنامە» دىكى رىۋايەتتە ئۇيغۇرلار (خۇيخې) ئۇچىنچى ئورۇنغا — سىر - تاردۇشلار بىلەن چۇبە(πu6u)لەرنىڭ كەينىگە قويۇلغان. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، رىۋايەتنىڭ مۇشۇ تەرتىپتە تۈزۈلۈشى تېلى قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا يېتەكچى رول سىر - تاردۇشلار قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان ۋەزىيەتنى ئىنكاس قىلسا كېرەك. بۇ دەۋر خاقان سىلى (خېلى) باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈرك خاقانلىقى بىلەن تېلىلارنىڭ كۈرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋاقتى ئىدى، شۇنىڭدەك شەرقىي تۈرك خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئانچە ئۇزۇن بولمىغان بىر مەزگىل ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىر-تاردۇش خاقانلىقى ۋە سىر-تاردۇش-ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانىدى، مەزكۇر ئىتتىپاق تاڭ سۇلالىسى دىپلوماتلىرىنىڭ ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە بۇزۇلغانىدى. سېين جوڭمىيەن «يېڭى تاڭنامە»دەك نىسبەتەن كېيىنرەك بىر مەنبەدە «يۈەنخې» دېگەن ئېتنونىمنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشىدا توختىلىپ، سۈي ۋە تاڭ دۆلەتلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرلەردىكى تېلىلار ۋە ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى تەزكىرىلەردە يۇقىرىقى ئېتنونىمنىڭ ھېچ يەردە يولۇقمايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. سېين جوڭمىيەن

---

① «كونا تاڭنامە» 1995 - جىلد، 19 - بەت

«يەنخي» ئېتنونىمى مەزكۇر تېكىستكە «ۋېينامە. تۈلۈسلەر هەققىدە قىسسە» دىن ئېلىنىپ مۇشۇ تېكىستكە كىرگۈزۈلگەنمىكىن، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ①. ئۇ«يېڭى تاڭنامە» تېكىستىدە «تېلى» ۋە «خۇيخې» ئېتنونىملىرىنى بىر گەپ دەپ كۆرسىتىشى مەزكۇر تېكىستنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللاردىكى تارىخچىلار تەرىپىدىن يېزىلىپ تەييارلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۇيغۇرلار هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان (هېچ بولمىغاندا خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان) يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تېلى قەبىلىلىرى كونفېدېراتسىيىسىدىن ئىبارەت ئىدى. خاقانلىق ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ هاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغانلىقى تارىخچىلار تەرىپىدىن مۇشۇ دەۋر ئىچىدە ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىمنى كۆپ يېزىپ تارقىتىشقا سەۋەب بولغان، دەسلەپتە مەزكۇر ئېتنونىم خۇيخې شەكلىدە ئىشلىتىلگەن، كېيىن خۇيخې شەكلىدە قوللىنىپ ئۇيغۇر خاقانلىقى دائىرىسىدە بىرلەشكەن هەممە تېلى قەبىلىلىرىنى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، تېخى خاقانلىق ئىچىدە ياشاپ كەلگەن سوغدى ئاهالىسىمۇ خۇيخې دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنونىم تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋردىكى مەنبەلەردە ۋە مۇشۇ دەۋرگە ئائىت ئەسەرلەردە ئېتنىك خاراكتېرىدە ئەمەس، بەلكى سىياسىي خاراكتېر بېرىلىپ يېزىلغان②.

توققۇز ئوغۇزلار مەسىلىسى ئۈستىدە تەپسىلىي توختاپ

---

① سېن جۇڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار توپلىمى» 1958 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان 715 - بېتىگە قاراڭ، «ۋېينامە» 103 – جىلد 30 - بەت.

② سامولىن. ۋ. : «شەرقىي تۈركىستان...» 72 - بېتىگە قاراڭ.

ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. توققۇز ئوغۇزلار مەسىلىسى بىلەن شۇ جۈملىدىن گويا جۇڭگو مەنبەلىرى بىلەن مۇسۇلمان مەنبەلىرى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان قارىمۇ قارشىلىقلار ئۈستىدە ۋ. ۋ. بارتولد كۆپ مەشغۇلات ئېلىپ باردى ۋە بۇ قارىمۇ قارشىلىقلار توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەرنى يازدى: «...بۇنىڭدىن جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئەرەب مەنبەلىرىدىكى توغۇز - غۇزلار ھەممىسى بىر خەلق دېگەن خۇلاسىگە كېلىشتى. بىر مەزگىل ھەتتا توغۇز - غۇزنى — توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئوقۇشنى تەكلىپ قىلغۇچىلارمۇ بولدى. كېيىن مۇنداق دەپ ئوقۇشتىن ۋاز كېچىشكە توغرا كەلدى. توغۇز - غۇزلارنى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر خەلق دەپ قاراشنى ئەرەبلەرنىڭ تارىخىي مەلۇماتلىرىمۇ رەت قىلدى. ئىبنى ئەل ئەسىر غەرب تەرەپتىكى غۇزلار توغۇز - غۇزلاردىن كېلىپ چىققان دېگەن مەلۇماتنى ساقلىغان، تەبەرى 820 - يىلدىن كېيىن ئانچە ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەستىن سۇترۇشانا (ماۋرائۇننەھر) غا توغۇز - غۇزلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىدۇ... مانا بۇنىڭدىن كۆرۈنىدۇكى، شۇ چاغلاردا توغۇز - غۇزلار دەپ جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرلا ئېيتىلىپ قالماستىن، بەلكى مۇسۇلمان يەرلىرىگە بىۋاسىتە قوشنا بولغانلارمۇ ئېيتىلغانىكەن.»① بارتولدنىڭ مۇشۇ سۆزىگە تەھرىر تۆۋەندىكىچە ئىزاھ بېرىپتىكەن (30 - ئىزاھات): «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك ھەرپىدىكى تېكىستلەر توققۇز ئوغۇز دېگەن ئېتنونىمنىڭ توغرا ئوقۇلۇشىنى ئېنىقلىۋېلىشقا «ئوغۇزلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى» دەپ چۈشىنىشكە ئىمكان بەردى. قەبىلىلەرنىڭ مەزكۇر كونفېدېراتسىيىسىدە ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرىدىكى

① بارتولدنىڭ: «12 لېكسىيە»سىنىڭ 54 - بېتىگە قاراڭ.

توققۇز ئوغۇز دېگەن ئاتالغۇ پەقەت شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغىلا قارىتىلغان.» بارتولدنىڭ يېزىشىچە: «توغۇز - غۇزلارنىڭ ئەرەب مەنبەلىرىدىكى تىلغا ئېلىنغان تارقىلىپ جايلاشقان ئورۇنلىرى جۇڭگونىڭ مەلۇماتلىرىدىكى ۋە كېيىنرەك ۋاقىتلاردىكى مۇسۇلمان مەلۇماتلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاپ كەلگەن جايلىرى دەپ كۆرسەتكەن يەرلىرى بىلەن ئوخشاش چىقىدۇ. (......) ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئەرەبلەر توغۇز - غۇزلار دېگەن نامنى كېيىن ئۇيغۇرلارغا يۆتكىگەن بولسا كېرەك، توغۇز - غۇز دېگەنلەر ئەسلىدە ئۇيغۇرلاردىن ئاۋۋال مۇشۇ يەردە ئۆتكەن چۆل تۈركلىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەن. تىبەتلىكلەرنىڭ چۆل تۈركلىرىنى بۇ يەرلەردىن سىقىپ چىقارغانلىقىنى، تىبەتلىكلەرنى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ قوغلاپ چىقارغانلىقىنى ئەرەبلەر بىلمەي قالغان بولسا كېرەك.»① دېمەك، بۇ شەرقشۇناس ئالىم توققۇز ئوغۇز ۋە ئۇيغۇرلار تامامەن باشقا - باشقا خەلق دەپ ھېسابلىغان. شۇنىڭ بىلەن بارتولد توققۇز ئوغۇزلارنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى چۆل تۈركلىرى بىلەن بىر خەلق دەپ قاراپ جىددىي سەۋەنلىك ئۆتكۈزدى. «موڭغۇلىيىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ئوغۇزلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردىن كېيىن ئۇيغۇرلار تەركىبىگە ئوغۇز خەلقىنىڭ بىر قىسمى كىرگەن... ئەگەردە ئەرەبلەر جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن ئۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلار تۇرغان مەزگىللەردە دەسلەپ تونۇشقان بولسا، ئۇ چاغدا ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە ئەدەبىياتىدا توغۇز - غۇز دېگەن نام ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر دېگەن نام يېزىلغان بولاتتى» دەپ كۆرسىتىدۇ②. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار چوڭ مۇستەقىل بىر خەلق سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ.

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1968-يىل نەشرى، 5-تومنىڭ 568 — 569-بەتلىرىدىكى «توغۇز - غۇز» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ.

② بارتولدنىڭ «قىرغىزلار» دېگەن ماقالىسىنىڭ 491-بېتى.

ئەھۋالغا قارىغاندا، خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە ئۇنىڭ ئىز باسارلىرى تەرىپىدىن جارى قىلدۇرۇلغان بارتولددەك مەشھۇر ئالىمنىڭ بۇ كۆز قاراشلىرى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە چوڭ، خېلىلا دەرىجىدە پىشقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئەپسانىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇيغۇرلار تېلى كونفېدېراتسىيىسى ئىچىدىكى قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى، سىرتاردۇشلار ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئەڭ كۈچلۈكلەردىن بولۇپ قالدى. بۇ ئەھۋال باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئەتراپىغا ئۇيۇشۇشىغا سەۋەب بولدى. ئا. ۋ. ياكوبوۋىسكى بارتولددىن خېلى كېيىن ئېلان قىلغان ماقالىسىدىمۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۈيۈك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرۇلۇق گۇمان قىلمىغان. ياكوبوۋسكى: «ئۇيغۇرلار ۋە ئوغۇزلار ئەڭ قەدىمكى ئىككى تۈركى خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ئەڭ قەدىمدىن باشلاپ VII ئەسىرگىچە ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەلگەن. كېيىن ئۇلارنىڭ تەقدىرى تامامەن باشقىچە بولۇپ كەتتى»① دەپ يازىدۇ. ئاپتورنىڭ كېيىنكى بايانلىرى ئۇنىڭ پەقەت غۇزلار - ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئىككىنچى قەبىلىسى ئۈستىدە سۆزلەۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

توققۇز - ئوغۇز ۋە ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك يېڭى مۇھاكىمىلەرنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا پەيدا بولۇپ قالغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، س. گ. كىلياشتورنىي ئادىللانە ھالدا تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىدۇ: «840 — 866 - يىللاردا قىرغىزلار تەرىپى-

① ياكوبوۋسكىنىڭ «X - XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر - تۈرپان خانلىقى توغرۇلۇق ئەرەب، پارس مەنبەلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 423-بېتى، 1947 - يىل نەشرى.

دىن سىقىپ چىقىرىلغان توققۇز - ئوغۇزلار ھازىرقى شىنجاڭ ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرى تېررىتورىيىلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئۇ يەردە گەنجۇ (1028 - يىلى تاڭغۇتلار دۆلىتى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان) ۋە تۇرپان دۆلەتلىرى (850 — 1210) نى تەشكىل قىلغان. بۇ يەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا توققۇز - ئوغۇز دېگەن ئىسىم ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىم تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى.»① مۇشۇ كەلتۈرۈلگەن نەقىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ئانچە ئېنىق بايان قىلىنمىغان. مەسىلەن، شۇ يەردىكى ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىم شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ ئۆزىنىڭ نامى سۈپىتىدە تەبىئىي ئېتنوگېنېتىك② جەريان نەتىجىسىدە پەيدا بولغان بولماستىن، بەلكى بايانات ئۇسۇلىدا قوبۇل قىلىنغان③.

مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكى ئاساسىي خۇلاسىلەرنى يېزىشقا بولىدۇ:

1. تاڭ دۆلىتىنىڭ شۇنىڭدەك كېيىن بۇ دۆلەتنىڭ ئورنىدا تەشكىللەنگەن دۆلەتلەرنىڭ تارىخچىلىرى خۇيخې ۋە كېيىن خۇيخۇ (ئۇيغۇر) دېگەن ئېتنونىمنى كونفېدېراتسىيە تەركىبىگە كىرگەن ھەممە تېلې قەبىلىلىرىگە ئىشلىتىپلا قالماستىن، ھەتتا ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدە ياشىغۇچى سوغدىلارغىمۇ ئىشلەتكەن.

2. تېلې قەبىلىلىرى كونفېدېراتسىيىسىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مەزكۇر دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ

---

① كېلىيەشتورنىينىڭ «سوۋېت تارىخى ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ 10 - تومىدىكى «ئوغۇزلار» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ، 467 - بەت.

② ئېتنوگېنېتىك — بىر خەلقنىڭ بىر ئۇرۇق قەبىلىدىن تارقىلىپ كۆپىيىش مەنىسىدە.

③ ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «ياۋروپا ۋە روسىيىدە شەرق تەتقىقاتى تارىخى» غا قاراڭ، 9 - توم، 426 - بەت.

تۇرغان دەۋرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇ دۆلەت ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يېتەكچى رول ئوينىغانلىقىدىن بولغان.

3. خاقانلىق تەركىبىگە كىرگەن تېلى قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىمىغان. ئۇلار خاقانلىقنىڭ غەربىي رايونلىرىنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان ۋە ئۇلار توغرۇلۇق ئەرەب، پارس جۇغراپىيە ئالىملىرى خەۋەر تاپقان. شۇڭلاشقا مەزكۇر ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە توققۇز-ئوغۇز دېگەن ئېتنونىم ئىشلىتىلگەن.

4. ئۇيغۇرلار شۇ توققۇز - ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان. شۇڭلاشقا مۇشۇ نۇقتىئىنەزەردىن ئەرەب ۋە پارس جۇغراپىيە ئالىملىرى تەرىپىدىن توققۇز-ئوغۇز ئاتالغۇسىنىڭ ئىشلىتىلىشى قارشىلىققا ئۇچرىمىغان.

5. خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن، پەيدا بولغان تۇرپان دۆلىتى ئەسلى ئۇيغۇر قەبىلىسى تەشكىل قىلغان دۆلەت بولماستىن، ئۇنى خاقانلىق تەركىبىگە كىرگەن باشقا توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى بەرپا قىلغان.

6. بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاھالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئەسلى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئىشتىراكى بەك ئاز دەرىجىدە بولغان. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىم بۇ رايوندا دەسلەپتە كەڭ تارقالمىغان. جۇڭگو مەنبەلىرى ئەسلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئانچە كۆپ بولمىغان بىر قىسمى پەقەت كۇچا رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان دەپ كۆرسىتىدۇ.

7. 795 - يىلى خاقانلىق ئىچىدە ئىدىز قەبىلىسىنىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ غەرب تەرەپكە بولغان كۈچلۈك كېڭىيىشى باشلانغان. نەتىجىدە خاقانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى خېلى دەرىجىدە كېڭەيگەن. دەل شۇ چاغلاردا بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي رايونلىرىغا خېلىلا چوڭ گۇرۇپپا ئادەملەرنىڭ كۆچۈپ ئورۇنلاشقانلىقى ئېھتىمال. قانداقلا بولمىسۇن، مانا مۇشۇ ئەھۋال بىلەن

AltunOq

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ، مەسىلەن، قارلۇقلار بىلەن قوشنا رايونلاردا بولۇپ قېلىشنى چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بۇ رايونلاردا ياشاپ تۇرغانلىقى توغرۇلۇق بەزى ئەرەب ئاپتورلىرى مەلۇمات بېرىدۇ①.

8. جۇڭگو مەنبەلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، توققۇز قەبىلىدىن تەركىب تاپقان تېلىلار كونفېدېراتسىيىسى تەشكىل بولغانغا قەدەر 15 تېلى قەبىلىسى بار بولغانىكەن (3-23. تېكىستكە قاراڭ). تېخىمۇ بالدۇرقىراق مەنبەلەردە («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە «سۈينامە») تېلى قەبىلىلىرىنىڭ رويخىتى بېرىلگەنىدە 50 كە يېقىن قەبىلىنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلگەن، مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخچىلار ئارال دېڭىزىدىن چوڭ ھىنگان تاغلىرىغىچە قەدەر كەڭ تېررىتورىيىلەردە نۇرغۇنلىغان تېلى قەبىلىلىرى ياشاپ كەلگەن دېگەن مۆلچەردە بولغان.

«سۇي سۇلالىسى تارىخى» دىكى ئۇيغۇرلار تاڭ دۆلىتى تەشكىل بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا «تېلى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى، دېگەن ھۆكۈمگە دىققەت قىلىشىمىز زۆرۈر. بۇ مەلۇماتنى ئەھۋاللارغا قارىغاندا، سۇي سۇلالىسى تارىخىنى يازغۇچىلار كونا تاڭنامىدىن ئالغان بولسا كېرەك. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە: «ئۇلار يېقىندىن بۇيان تېلى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» دەپ يېزىلغان②. «يېڭى تاڭنامە»نىڭ پاراللېل تېكىستىدە بۇ بايان يوق. بۇ ھۆكۈم «كونا تاڭنامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ يوق③. ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ يەردە «تېلى» ئاتالغۇسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئومۇم تەرىپىدىن قوللىنىلغان. ئەسلىدە تۈركلەرنىڭ تېگىن دېگەن ئۇنۋانىنىڭ خەنزۇچە ئېروگ-

① بارتولدنىڭ «12... لېكسىيە» سىنىڭ 56 - بېتىگە قاراڭ.

② «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، 10 - بېتىگە قاراڭ.

③ «كونا تاڭنامە»نىڭ 199 - جىلد، 10 - بېتىگە قاراڭ.

لىقى بىلەن بۇزۇلۇپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغانلىقىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. تېكىن دېگەن ئۇنۋان خاقاننىڭ بالىلىرى ۋە ئۇكىلىرىغا بېرىلىپ كېلىنگەنىكەن. «تېجىن» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغاندا توغرا بولغان بولاتتى. سېن جۇڭمىيەن تۈركلەرنىڭ تېكىن (تېلى) دېگەن ئۇنۋانىنىڭ قانداق ئۇسۇللار بىلەن ئېتنونىمغا ئايلىنىپ قېلىپ «كونا تاڭنامە»گە كىرىپ قالغانلىقى توغرىسىدا مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ئېنىقلاپ چىققان. بۇ يەردە سېن جۇڭمىيەننىڭ مۇھاكىمە قىلىش ئۇسۇلى ۋە جەريانى ئۇنىڭ ئىسپاتلىرىنى تەپسىلىي بايانلاپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، پەقەت ئۇنىڭ خۇلاسىسىنىلا كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. «تاڭ دۆلىتى كەيىۋەن (开元) يىللىرىدىن كېيىن شىمال تەرەپتىكى ياۋايىلار (بېي فەن) بىلەن بۇرۇنقىغا ئوخشاش ئۇنچىۋالا زىچ مۇناسىۋەتتە بولمىدى.» ئېھتىمال، مۇشۇ دەۋردىكى تارىخچىلار «تېجىن» ئاتالغۇسىنىڭ خېلىدىن بۇيان بۇزۇلۇپ تېلى شەكلىگە كىرىپ قالغانلىقىغا دىققەت قىلمىغان بولسا كېرەك ۋە تېلى سۆزىنى مۇستەقىل بىر نام سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان. مۇشۇنىڭ نەتىجىسىدە «يېقىندىن بۇيان ‹تېلى› دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» دېگەن سۆزلەرنى يېزىپ قويغان. ‹يېقىندىن بۇيان› دېگەن سۆزنىڭ ئۆزى تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللارنىڭ دەسلىپىدە مۇشۇ ئاتالغۇنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.»① سېن جۇڭمىيەن «يېڭى تاڭنامە» دە بۇ خاتالىقنىڭ تۈزىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. سۇڭ تارىخىنى يازغۇچىلارمۇ شۇ جۈملىنى يەنە كىرگۈزۈپ قويۇپ، مەنبەلەرگە تەنقىدىي نۇقتىدىن قارىمىغان، بۇنىڭ بىلەنلا قالماس-

① سېن جۇڭمىيەننىڭ: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» ناملىق كىتابىنىڭ 770 - بېتىگە قاراڭ.

تىن، ئۇلار بۇ ئاتالغۇ تاڭ دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا كېلىپ چىققان دېگەن ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي خاتا پىكىرلىرىنىمۇ بۇ يەرگە يېزىپ قويغان.

سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنى يازغۇچىلار سۇڭ دۆلىتىنىڭ غەربىتىكى بىۋاسىتە قوشنىلىرىنىڭ — شۇ جۈملىدىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تارىخلىرىنى ئېنىق بىلمەيدىكەن. سۇڭ دۆلىتى تەشكىللىنىپ ئارىدىن ئازلا كەم 70 يىل ئۆتكەندىن كېيىن — 1028-يىلى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنى تاڭغۇتلار بېسىۋالغانىدى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۇلارنىڭ تارىخى توغرۇلۇق مۇجمەل قاراشتا بولۇشى تەبىئىي ئەجەبلىنەرلىك. بۇنداق ئەجەبلىنىش سۇڭ تارىخىغا كىرگۈزۈلگەن «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نىڭ ماتېرىياللىرى بىلەن تونۇشقىنىمىزدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كۆپلىگەن تارىخچىلىرى ئىمپېراتور سارىيىغا كەلگەن ئەلچىلىكلەرنى كۆپىنچە ئاددىي ساناپ كۆرسىتىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. قوشنا ئەللەر ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئۈستىدە كۆپىنچە توختاپ ئۆتمەيدۇ، سۇڭ تارىخنامىسىگە كىرگۈزۈلگەن «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» مانا مۇشۇنداق ئۇسلۇبتا يېزىلغان. تارىخچىلار 1028 - يىلى سارايغا كەلگەن ئەلچىلەر توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ئۇزۇن بىر مەزگىل ھېچقانداق بىر نەرسە يازماي توختاپ قالىدۇ، كېيىن ھېچقانداق بىرەر ئىزاھاتسىزلا 1069 - ۋە 1074 - يىللاردا ئەلچىلىكلەر كەلگەنلىكىنى يازىدۇ، شۈبھىسىزكى، بۇ يەردىكى ئەلچىلىك دەۋاتقانلار سودا كارۋانلىرىدۇر. لېكىن گەپ بۇنىڭدا ئەمەس. 1028 - يىلى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى مۇنقەرز بولدى، مەزكۇر خانلىق «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سۇڭ دۆلىتى بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ كەلگەنىدى، لېكىن تارىخچىلار ئۇيغۇرلارغا مەخسۇس بېغىشلانغان بابلاردىمۇ مانا مۇشۇ ۋەقە ئۈستىدە بىرەر مەلۇمات

بېرىش لازىم، دەپ ھېسابلىمايدۇ. ئەمدى بۇ «ئەلچىلىكلەر» (سودا كارۋانلىرىغا) گە كەلسەك، ئۇلار پەقەت تۇرپان خانلىقىدىنلا كېلەلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى باشقا ئۇيغۇر خانلىقى (جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ تېرمىنولوگىيىسى بويىچە) بۇ چاغلاردا يوق ئىدى.

1069 – ۋە 1074 – يىللاردا سۇڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىگە كەلگەن «ئەلچىلەر» (سودىگەرلەر)نىڭ سوغدى تىجارەتچىلىرى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا ھەممىدىن تولاراق يېقىن. بۇنداق خۇلاسە مۇشۇ تەزكىرىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىن كېلىپ چىقىدۇ: «ئەلچىلەر – ئۇلپان ئېلىپ كەلگەنلەر شەنشى ئۆلكىسىنىڭ تۈرلۈك ناھىيىلىرىگە تارقىلىپ جايلىشىپ سودا – تىجارەت بىلەن مەشغۇل بولدى.»① بۇ مەلۇماتنى كەڭ كۆلەمدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خەلقئارا سودىنى ئىسپاتلىغۇچى ھۆججەت قاتارىدا قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ، مۇنداق سودىنى شۇ چاغلاردا پەقەت سوغدى تىجارەتچىلىرىنىڭ شىركەتلىرىدىلا ئېلىپ بارالايتتى.

مەشھۇر تارىخچى مادۇەنلىنىڭ «ھۆججەت – ۋەسىقىلەر ئۈستىدە تەھسىل» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىگە «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»نى تەھرىر بۆلۈم تەرىپىدىن ھېچقانداق تۈزىتىش بەرمىگەن ھالدا، لېكىن خېلىلا دەرىجىدە قىسقارتىپ كىرگۈزگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش قىزىق. شۇنداق قىلىپ، مادۇەنلىنىمۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ھالاكىتىگە سەۋەب بولغان پاجىئەلىك ۋەقەلىرى ئۈستىدە بىرەر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىغان②. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخشۇناسلىقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى مانا شۇلاردىن ئىبارەت. بۇ تارىخشۇناسلىقنىڭ

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 496 – جىلد، 168 – بېتىگە قاراڭ.

② مادۇەنلىنىڭ «ھۆججەت – ۋەسىقىلەر ئۈستىدە تەھسىل» كىتابىنىڭ 40 – 44 – بەتلىرىگە قاراڭ.

كۆپلىگەن ۋەكىللىرى تېكىستلەردىكى تالاش بولۇپ تۇرغان ۋە ئانچە ئېنىق بولمىغان جايلارنى كىشىنى قانائەتلەندۈرگۈدەك ئىزاھلاپ بېرىشنى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچى دەپ قارىمىغان. بۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا تېكىستلەرنى ھېچقانداق ئۆزگەرتىشسىز بىر-بىرىدىن بىرىگە كۆچۈرۈش بىلەن مەشغۇل بولغان، ھەممىگە ئايان بەكمۇ ئوچۇق خاتالىقلار كۆرۈلۈپ قالسا، مۇنداق بەتلەرنى ئېلىپلا تاشلىۋەتكەن.

ۋاڭ يەندې زىيارىتى مەزگىلىدىكى تۇرپان خانلىقى

981 — 983- يىللاردا سۇڭ ئىمپېراتورىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې تۇرپان خانلىقىنى رەسمىي زىيارەت قىلدى. ئۇ قىسقا، لېكىن بەكمۇ مەزمۇنلۇق خاتىرە قالدۇردى. بۇ خاتىرىدە تۇرپان خانلىقىنىڭ دۆلەت تۈزۈمى، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە دىنىي - ئېتىقادلىرى توغرىسىدا بىردىنبىر قىممەتلىك ھېسابلىنىدىغان قىزىق مەلۇماتلار كۆپتۇر. مەركىزىي ئاسىيا ئىشلىرىدىن تولۇق دېگۈدەك قامال قىلىنغان شارائىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سۇڭ دۆلىتىنىڭ رەسمىي تارىخ ئىلمى ئومۇمەن مۇشۇ رايوندىكى مەلۇماتلارنى بەكمۇ ئاز ساقلاپ كەلگەنلىكى تۈپەيلىدىن بۇ ھۆججەتنىڭ قىممىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ.

ۋاڭ يەندېنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىش — تۆۋەندىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بولدى. 960 - يىلى تارىختا «بەش دەۋر» دەپ ئاتالغان پارچىلىنىش مەزگىلىگە خاتىمە بېرىلدى. مەملىكەت يېڭى سۇڭ دۆلىتى (960 — 1279) دائىرىسىدە بىرلىككە كەلدى. نىسبەتەن قىسقىلا بىر ۋاقىت ئىچىدە خېلىلا كۈچلۈك مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت تىكلەندى. ئىككىنچى ئىمپېراتور سۇڭ تەيزۇڭ (宋太宗 976 — 997) ۋاقتىدا سەددىچىننىڭ جەنۇبىدىكى

خېلىلا چوڭ تېررىتورىيىلەرنى (16 ۋىلايەتنى) ئىگىلەپ تۇرغان قىتانلارنى سىقىپ چىقىرىش ئۈچۈن، بىر قاتار چارىلەر كۆرۈلدى. لېكىن ھەربىي ھەرىكەتلەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغانلىقتىن، بەلكى سۇڭ دۆلىتى قىتانلارغا يېڭى يول قويۇشلارغا مەجبۇر بولدى. سۇڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەرىكىتى ھېچ بولمىغاندا بىرىنچى مەزگىلدە تاڭغۇتلار كۆچۈپ يۈرگەن غەربىي شىمال تەرەپتىكى چېگرا رايونلاردا بىر ئاز ئۈنۈملۈك بولدى (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن ئوردوسنىڭ قالغان قىسمى). ئۇيۇشۇش - شەكىللىنىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان تاڭغۇت قەبىلىلىرى ئۈچۈن ئېغىر بىر دەۋر باشلاندى. 982 - يىلى بەش ۋىلايەتنى ئۆز نازارىتى ئاستىدا تۇتۇپ تۇرغان تاڭغۇتلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ بىرى — توباجىپىڭ سۇڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختى كەيفېڭ شەھىرىگە قېچىپ كەتتى. توباجىپىڭنىڭ بۇ قىلمىقى ئۆز تۇغقانلىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت ئۈچۈن قاتتىق كۆرەشلەر ئېلىپ بېرىش تۈپەيلىدىن بولغانىدى. ئۇ مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولۇشقا ۋە تاڭغۇتلارنىڭ باشقا باشلىقىنى مۇستەقىللىكتىن مەھرۇم قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئۇكىسى توبا جىجيەن تاڭغۇت خەلقىنىڭ تولۇق مۇستەقىللىكى ئۈچۈن يەنە شۇ يىلى سۇڭ دۆلىتى بىلەن بىرلىشىشكە قارشى چىقتى①.

سۇڭ دۆلىتى تاڭغۇتلار ئۈستىدىن قەتئىي ۋە ئۈزۈل - كېسىل غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلەيدىغان يېتەرلىك كۈچ - قۇۋۋەتكە

① كىچانوۋنىڭ «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 24 - ، 32 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئىمگە ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى تاڭغۇتلارنىڭ سۇڭ دۆلىتى بىلەن ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىگە ۋە بۇ كۆرەشنىڭ بىردە ئۇنداق، بىردە مۇنداق بولىشىغا مۇۋەپپەقىيەتلىك كېتىۋېتىشىغا ۋە ئۆز تىررىتورىيىلىرىنى كېڭەيتىپ جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە بولغان بېسىمىنى كۈچەيتىشىگە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋال سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ۋە ئۇلار ئارقىلىق تىبەتنىڭ غەربكىرەك جايلاشقان ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە تەھدىت سېلىپ تۇردى. مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى ئۆزلىرىگە ئىتتىپاقچى ئىزلەشكە مەجبۇر بولدى. سۇڭ دۆلىتىنىڭ تەبىئىي ئىتتىپاقچىسى تاڭغۇتلار بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئىدى. لېكىن بۇ دۆلەت ئاجىز ئىدى ۋە ئۆزى چوڭ ياردەمگە موھتاج ئىدى.

سۇڭ دۆلىتى شىمال ۋە غەربىي شىمال تەرەپتە قىتانلار ۋە تاڭغۇتلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىداش تۇراتتى ۋە ئۇلار بىلەن جىددىي كۆرەشلەر ئېلىپ بېرىپ تۇراتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى شۇ دەۋرلەردە گۈللەپ - ياشناپ تۇرغان ۋە ئاساسەن توققۇز ئوغۇز ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن ئىبارەت خېلىلا دەرىجىدە چوڭ، جەڭگىۋار ئەسكىرىي كۈچكە ئىگە بولۇپ تۇرغان يىراقتىكى تۇرپان خانلىقىغا دىققەت - نەزەرىنى بۇراشقا مەجبۇر بولۇپ قالغانىدى. سۇڭ دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قولىدىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئېنىقلىقى توغرىسىدا ھازىر بىر نەرسە دېيىش تەس گەپ. ئىمپېراتور سارىيىدىكىلەر تۇرپان خانلىقىنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى بەك يۇقىرى مۆلچەرلىۋەتتىمىكىن، دېگەن ئوي كېلىدۇ. ۋاق

يەندبنىڭ تۇرپان خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتىغا ئەلچى سۈپىتىدە ئەۋەـ
قىلىشىنىمۇ مۇشۇنىڭ بىلەن قىسمەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئەپسۇسكى، ۋاڭ يەندېنىڭ قىسقا، لېكىن بەكمۇ مەزمۇنلۇق،
كىشىنى ئىنتايىن قىزىقتۇرىدىغان بۇ دوكلاتى تا بۈگۈنكى
كۈنگىچە بىزنىڭ ۋەتىنىمىزدىكى ياكى چەت ئەللەردىكى شەرقشۇـ
ناسلىققا بېغىشلانغان ئەدەبىياتتا ئىنچىكە، مەخسۇس تەتقىق قىـ
لىنمىغان. ۋەتىنىمىزدىكى ئالىملار ئىچىدە بۇ دوكلاتنى ئازدۇرـ
كۆپتۇر قاراپ چىققانلار قاتارىغا ۋ.ۋ. رادلوۋ، ئى. ۋ. بىرنتشنەيـ
دىر، ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكى ۋە ۋ. ۋ. گرىگورىيېۋ قاتارلىقلار
كىرىسە كېرەك (بۇ ئالىملارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ تۇرپان خانلىقىـ
غا دائىر يازغان ئەسەرلىرى بار، بۇنى كىتابنىڭ ئاخىرىغا بېرىلـ
گەن كاتولوگىدىن كۆرۈۋېلىڭ — ئۇ.س). مەزكۇر ئاپتورلار بۇ
دوكلاتتا ياخشى كۆرسىتىلگەن ئېتنوگرافىيىلىك تەپسىلاتلارنى
ئالاھىدە كۆرسەتكەن ۋە بۇنىڭغا نەقىللەرنى س. ژۇلىيەنـ
نىڭ تەرجىمىسى بويىچە كەلتۈرگەن. چەت ئەل ئەدەبىياتى خەزىنىـ
سىدە ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ ھۆججەتنىڭ بىردىنبىر تەرـ
جىمىسى سۈپىتىدە فرانسۇز شەرقشۇناسى س. ژۇلىيەن تەرىپىدىن 1847 -
يىلى قىلىنغان نۇسخىسى ساقلانماقتا. گەرچە، مەزكۇر ھۆججەتنى
تەتقىقاتچىلار خىلمۇ خىل مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا كەڭ
پايدىلانسىمۇ، لېكىن غەربنىڭ شەرقشۇناسلىق ئەدەبىياتىدىمۇ بۇ
دوكلاتقا قارىتىلغان مەخسۇس تەتقىقاتلار يوق.

بۇ يەردە بىز سۇڭ دۆلىتى ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇم
مەلۇماتلىرىدىن پايدىلىنىپ بۇ رايوندىكى ئەھۋال، تۇرپان خانـ
لىقىنىڭ ئورنى ۋە رولى توغرىسىدا بىرەر تەسەۋۋۇرغا ئىگە بوـ
لۇشقا تىرىشىپ كۆرىمىز. تۇرپان خانلىقىغا ئەلچى X ئەسىرنىڭ
ئاخىرقى چارىكىدە — تۇرپان خانلىقى تەشكىللىنىپ 100 يىلـ
دىن ئوشۇقراق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن كەلدى. تۇرپان خانـ
لىقىنىڭ تارىخى ۋاڭ يەندې ئۇ يەرگە كەلگۈچە ئارىلىقتا بولـ

سۇن. ياكى ئۇنىڭ زىيارىتىدىن كېيىن بولسۇن. (يىلىۋى داشى
باشچىلىقىدىكى قاراختايلار باستۇرۇپ كەلگەنگە قەدەر) غەربنىڭ
ۋە شەرقنىڭ مەنبەلىرىدە ئاز ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن
ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىلىرى بەك نادىر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ
قىممىتىگە يېتىش تەس. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ۋاڭ يەندېنىڭ
ئەسىرىدە مۇشۇ رايوننىڭ سىياسىي تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەسى
لىلەرگە قاراشتا ئۇنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشۈرىدىغان يېتىشسىزلىك
لەرمۇ بار. مەسىلەن، بۇ يول خاتىرىسىنىڭ تېكىستىدە، تۇرپان
خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ دائىرىسى خۇسۇسىدا بىردىن تەسەۋ
ۋۇرغا ئىگە بولىدىغان مەلۇماتلار بەك ئاز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ
نىڭ يازغان بەزى مەلۇماتلىرى ياكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس،
ياكى شۇنچىلىك دەرىجىدە ئېنىقسىزكى، نەتىجىدە ئۇ تېررىتورى
يە ھەققىدە بۇ خانلىقنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىمۇ يالغان چۈشەن
چىگە ئىگە بولۇپ قالىسىز. مانا مۇشۇ ئەھۋالغا ۋ. گرىگورىيېۋ
دىققەت قىلغان، ئۇ تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: «ۋاڭ يەن
دېنىڭ ئۆزى «خانغا يازغان مەلۇمات»تىدا كۆرسىتىشىچە قوچۇ
نىڭ غەرب تەرىپىدىكى يەرلەرگە بارمىغان، شۇنىڭ
ئۈچۈن، مۇشۇ تەرەپتىكى ئەللەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى تەبى
ئىيكى، بەكمۇ ئېنىق بولمىغان. ئارسلانخان ئىگىلەپ تۇرغان
يەرلەرنىڭ غەربىتىكى چېگرىسى توغرىسىدا ئۇ ئېنىقراق ھېچنېمە
ئېيتالمىدى. ئىككى قېتىم بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختالغان بولسى
مۇ، بىرىنچى قېتىمدا، بۇ چېگرا خۇددى تاڭ سۇلالىسى ۋاقتى
دا جۇڭگونىڭ چېگرىسىغا ئوخشاشلا يىراق كەتكەن دېگەندەك
ئېنىق بولمىغان سۆزلەر بىلەنلا بۇ گەپنى توختىتىپ قويىدى.
ئىككىنچى بىر يەردە توختالغىنىدا بۇ يەرلەر تارجىيلەر (ئەرەبلەر
نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىرى) ۋە پارسلار (پېرسىيە — ئا.
م.) يەرلىرىگە ئۇلاشقان دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ يەرلەرنى ئەسلىدە
تېگىشلىك بولغان غەربتە دەپ كۆرسەتمەيدۇ، قوچۇ يەرلى

رىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا دەپ كۆرسەتتى.»① تۇرپان خانلىقى-
نىڭ چېگرىلىرى ھەققىدە ۋاڭ يەندې يازغان مەلۇماتلارغا ۋ. ۋ.
گرىگورىيېۋنىڭ بەرگەن باھاسىغا تولۇق قوشۇلۇشقا بولىدۇ.
تۇرپان خانلىقىنىڭ قوشنا ئەللەرنىڭ ۋاڭ يەندېنىڭ يول خاتى-
رىسىدە كۆرسىتىلگەن تەرەپلەر چېگرىسىغا كەلسەك، بۇ يەردە س.
ژۇلىيەن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىشتا ئۆتكۈزۈلگەن خاتالىقنى ۋە ۋ.ۋ.
گرىگورىيېۋ تەرىپىدىن تەكرارلانغان خاتالىقنى تۈزىتىدىغان
بولساق، تەرەپ مۆلچەرلىرىدە ئۈنچىۋالا ھەيران قالغۇدەك ئىش
يوق. گەپ شۇ يەردىكى، س. ژۇلىيەن «مەغرىب دىيارى» دېگەن
سۆزنى تىبەت دەپ تەرجىمە قىپتۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ
ھىندىستان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا «شىتيەن» سۆزىدىن كېيىن كەل-
گەن «بولۇشى» دېگەن سۆزنى س. ژۇلىيەن ھىندىستاندىكى بىر
يەر ئىسمى دەپ ترانسكرىپسىيە قىلماستىن، بۇنى بىر جۈملە
قاتارىدا چۈشىنىپ تەرجىمە قىپتۇ (پاكىستاننىڭ شىمال تەرىپىدىكى
بۈگۈنكى پېشاۋۇر دېگەن شەھەر بۇرۇن پۇرۇشاپۇرا دەپ ئاتالغان،
بۇ شەھەر كەندىخارانىڭ پايتەختى بولغان. «بولۇشى» دەپ شۇ
شەھەرنىڭ خەنزۇچە ئېروگلىفى بىلەن ترانسكرىپسىيە قىلىنىشىدۇر).
دېمەك، مەزكۇر تېكستتىكى گەپ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھىندىستان-
نىڭ ئەڭ غەرب تەرىپىدىكى رايونلىرى ئۈستىدە بولۇۋاتىدۇ.

بولۇشى دېگەن يەر ئىسمىنى س. ژۇلىيەن «قۇملۇق چۆل-
نى بېسىپ ئۆتتى» دەپ تەرجىمە قىپتۇ. مانا مۇشۇ جۈملىنىڭ
ئۆزى س. ژۇلىيەننىڭ قولىدا سەل باشقىچىرەك يەنى «بو - لو-
شيا» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان تېكىست بولغانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە خۇددى سۆڭ سۇلالىسى تارىخىدىكىگە

① گرىگورىيېۋنىڭ «روسىيە بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىلىشىپ تۇ-
رىدىغان ئاسىيا مەملىكەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىسى» — 1873 - يىلى
چىققان بۇ كىتابىنىڭ 272 - بېتى.

Altunoq

ئوخشاش ئۈچ ئېروگلىف بار، بۇ (پىيادە مېڭىش — ھەر ئىككى خىل ترانسكرىپسىيىگە ئورتاق) + بولۇپ، ئاخىرقى ئىككىسى — لۇ (ئوچۇق جاي) + شىيا (قۇم) «مەنبەلەر ئۈستىدە تەتقىقات» تىن ئېلىنغان تېكىستكە ئوخشىمايدۇ. جۇڭگو ئالىمى ۋاڭ رىۋى 1935 - يىلى ئېلان قىلغان ئۆزىنىڭ بىر ماقالىسىدە تېكىستنىڭ مۇشۇ قىسمىنى ئوخشاشلا خاتا چۈشەنگەن، ئۇ جۈملىنى بۆلۈپ «غەرب تەرەپتە شىتيەن (ھىندىستان — ئا.م) بىلەن چېگرىلىنىدۇ، يول قارلىق ۋە پىيازلىق (葱岭)①تاغلاردىن ئۆتىدۇ، دەپ يازىدۇ.» («بۇ»نى ۋاڭ رىۋى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان ئېروگلىف دەپ قارايدۇ، «لۇشى»نى يۇقىرىقىدەك چۈشىنىدۇ — ئا.م.) سى ۋۇلىيەن بۇنى «مەنبەلەر ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابتىن ئېلىپ تەرجىمە قىلغان، ۋاڭ رىۋى بولسا سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن پايدىلانغان.

ۋاڭ يەندېنىڭ پىكرىچە، تۇرپان خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان دەپ كۆرسىتىلگەن قەبىلىلەرنىڭ رويخېتى كىشىنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدۇ، بۇ توغرۇلۇق خاتىرىدە تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

«3.24. قوچۇ دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا شىمال ۋە جەنۇبى تۈركلەر چوڭ ۋە كىچىك چىگىللەر، ياغمىلار، قارلۇقلار، بارمانلار، گېتلار، ئۇرۇڭخۇ قاتارلىق تۇرغۇقلىغان قەبىلىلەر بولغان.»②

تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسىنى ئەگەردە مانا مۇشۇ روي

---

① كۆكتارت — تەھرىردىن.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 106 - بەت، (بۇ قەبىلىلەر توغرۇلۇق ۋە ئۇلارنىڭ ترانسكرىپسىيىسى ھەققىدە مالىيەۋكىنىڭ «... ماتېرىياللار توپلىمى»نىڭ 770 — 776- ئىزاھاتلىرىغا قاراڭ. ئابى تاكېئونىڭ «غەربى ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق 1955 - يىلى كيوتودا نەشىردىن چىققان كىتابىنىڭ 393 — 395 - بەتلىرىگە تەپسىلىي قاراڭ.

مەتتە بېرىلگەن مەزكۇر خانلىق ئىستائىستىدە بولغانلىقى بىسلىلەرگە ئاساسەن، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزغا بىنەكمۇ چوڭ بولغان بىر دۆلەت كېلىدۇ. مانا مۇشۇ دۆلەت تەركىبىگە بۈگۈنكى خاكاسىيە (قىرغىزلار)، مونغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي قىسمى (شىمالىي يەنى غەربىي تۈركلەر)، جۇڭغارىيە (قارلۇقلار)، يەتتە سۇ (قارلۇقلار)، ئىسسىق كۆل رايونى (چىگىللەر)، قەشقەرىيە (قارلۇقلار، ياغمىلار، بارمان — مارمان)لار، ئامۇ ۋە سىردەريا ۋادىلىرى (گېپتلار) كىرگەن بولىدۇ. مانا بۇ ئەھۋال زادى ھەقىقەتكە ئوخشىمايدۇ ۋە ۋاڭ يەندې زىيارەت قىلغان چاغلاردىكى مۇشۇ رايونلاردىكى رېئال ۋەزىيەتكە مۇتلەق ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مەلۇمكى، شۇ چاغلاردا تۇرپان خانلىقىنىڭ غەرب تەرىپى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بارلىققا كەلگەن قارا خانىلار دۆلىتى بىلەن چېگرىلىناتتى. قارا خانىلار دۆلىتىگە بېغىشلانغان ئەڭ كېيىنكى بىر ئەسەردە: «قارا خانىلار دۆلىتى تارىخىنىڭ ھەسلەپكى دەۋرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئىشەنچلىك مەلۇماتلار مەنبەلەردە يوقنىڭ ئورنىدا ساقلانغان. تۈركلەر سۇلالىسىگە مەنسۇپ بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيىتى بېشىدا قايسى قەبىلە خەلقىنىڭ تۇرغانلىقى ھازىرغىچە دېگۇدەك ئېنىقلىنىپ كەتمىدى، بىرىنچى قاراخانىلار ئۈستىدىكى گەپ — سۆزلەرنىڭ يېرىمى ئەپسانىۋى خاراكتېردىكى سۆزلەردۇر»① لېكىن شۇنىسى مەلۇمكى، قارا خانىلار دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە قارلۇقلار كونفېدېراتسىيىسىگە كىرگەن قەبىلىلەر — جۇملىدىن، چىگىللەر، ياغمىلار يېتەكچى رول ئوينىغان. قارا خانىلار مەسىلىسىدە تېخى «ئاق ئورۇن»لار بەك كۆپ. لېكىن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ۋە غەرب مەنبەلىرىدە

① «قازاق سوتسىيالىستىك سوۋېت جۇمھۇرىيىتى تارىخى»نىڭ 1979 – يىلى، ئالمۇتا نەشرى، 2 – تومىنىڭ 13 – 14 – بەتلىرىگە قاراڭ.

ئۇچرايدىغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شەرق تەرەپتىن ئۇلارغا تېز-تېز قىلىپ تۇرىدىغان ھۇجۇمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بۇ دۆلەتنىڭ تەشكىل قىلىنىشىدا ھېچقانداق رول ئوينىمىغانلىقىمۇ ناھايىتى ئېنىق①.

ۋ.ۋ. بارتولد ئىلمىي پائالىيىتىنى ئەمدى باشلىغان ۋاقىتلاردا 1893 - يىلى ئېلان قىلىنغان «تۈركىستاندا موڭغۇللارغا قەدەر بولغان دەۋردىكى خرىستىئان دىنى» دېگەن ماقالىسىدە: «قارلۇقلار ئېلىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بېسىۋالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق، لېكىن قارلۇقلار بىلەن ئۇلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى قوشنىلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار بولۇپ تۇرغان. قۇدامىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، 10 نەپەر توققۇز ئوغۇز 100 نەپەر قارلۇققا تېتىيدىكەن. ئىككىنچى تەرەپتىن، قاراخانىلار دۆلىتىدە بىز ئۇيغۇرلارنى كۆرەلمەيمىز، قارلۇقلار بولسا، قاراخانىلار دۆلىتىدە خۇددى غۇزلار سەلچۇقىيلار رايونىدا ئوينىغاندەك رولنى تەخمىنەن ئوينىغان» دەپ يازغان②. ئۇنىڭدىن خېلى كېيىنرەك يېزىلغان ئەسىرىدە («يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېركلار»دا) يەنە مۇشۇ مەسىلە توغرۇلۇق بۇ ئالىم تۆۋەندىكىلەرنى تەكىتلەيدۇ: «لېكىن قارلۇقلار باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۇجۇمىغا بولۇپمۇ X ئەسىردە ھەممە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك دەپ ھېسابلانغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ھۇجۇمىغا دائىم ئۇچراپ تۇردى»③.

---

① يۇقىرىقى كىتابنىڭ 14 - بېتىگە قاراڭ.

② «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1964 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان 2 - توم 1- قىسمىنىڭ 289 - بېتى.

③ بارتولدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېركلار»نىڭ 39 - بېتىگە قاراڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنىلى 1984 - يىل 8 - ئايلىق سانىنىڭ 22 - بېتىگە قاراڭ - ئۇ.س)؛

بۆكۈتېكىن باشچىلىقىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ جەنۇب تەرەپكە ھەربىي ھۇجۇم قىلىپ شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇب-شىمال تەرەپتىكى يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىشقا تىرىشقىنىمىزدا، شەرق ۋە غەرب مەنبەلىرىدە بۇ توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوقلۇقىنى بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق، بەلكىم بۇ ھەربىي يۈرۈش توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان كۈرىشىنىڭ ئانچە ئوڭۇشلۇق تەرەپكە قاراپ راۋاجلانمىغانلىقى تۈپەيلىدىن بولدىمىكىن؟ مەنبەلەردە قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار بىرلەشمىسى ئوتتۇرىسىدا ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان ئىتتىپاق تۈزۈلۈپ كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقى ۋە نەتىجىدە ئۇلارنى غەرب تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىر قانچە تولۇق ئىشەنچلىك مەلۇمات بار. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر خاقانلىقى تەشكىللىنىپ ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەيلا يۈز بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان كۈرىشى بىر نەچچە يىل داۋام قىلدى ۋە ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنىڭ تولۇق غەلىبە قىلىشى بىلەن تاماملانغان بولسا كېرەك. ئۇيغۇر خاقانلىقىدا سۇلالىلەر ئالمىشىپ ئېدىزلاردىن چىققان يېڭى خاقان قۇتلۇق 795 - يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، غەرب تەرەپكە بولغان بېسىمنى خېلى دەرىجىدە كۈچەيتكەن. نەتىجىدە توققۇز ئوغۇزلار قارلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئابې تاكېئو بۇ توغرۇلۇق كۆپ نەرسىلەر يازدى ۋە بۇنىڭ ئۆزىنى ئېدىزلارنىڭ كېڭىيىشىنىڭ «غەرب تەرەپتىكى لايىھىسى» دەپ ئاتىدى. ئابې تاكېئو مۇھاكىمىسىنىڭ ماھىيىتى ھاكىمىيەت بېشىغا يېڭى سۇلالە چىققاندىن كېيىن، ئۇلار خاقانلىق تېررىتورىيىسىنى غەرب تەرەپكە كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. ياپون ئالىمىنىڭ پىكرىچە، مۇشۇ ئۇرۇنۇش چوڭ ئۇتۇقلۇق بولغان.

خاقانلىق تۆۋەندىكى نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن:

1. بېشبالىق قايتۇرۇۋېلىنغان. ئۇيغۇر خاقانلىقى ئۆزلىرىدە سۇلالىلەر ئالمىشىش ھارپىسىدا غەرب تەرەپتە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە يولۇققانىدى. 790 - يىلى تىبەتلىكلەر بېشبالىقنى ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دېڭگۇدەك مەزگىلدە ئىستۇپا (خەنزۇچە «پۇتۇ» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان) دەرياسى رايونىنى قارلۇقلار ئىگىلىۋالغانىدى①. خاقانلىقتا يېڭى سۇلالە پەيدا بولغاندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە كەسكىن ئۆزگىرىش بولدى. ئابې تاكېئونىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا، خاقان قۇتلۇق ئەسكەرلەرگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، بېشبالىق ۋە ئىستۇپا دەريا رايونلىرىنى ئىگىلىۋالغان ۋە شۇنىڭ بىلەن غەرب تەرەپكە كېيىن ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئاساس ياراتتى. يۇقىرىدا بىز تىبەتلىكلەرنىڭ بېشبالىقنى قايتا ئىگىلىۋالغانلىقى ئۈستىدە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

2. تىبەتلىكلەرنىڭ كۈچىغا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا قىلغان ھۇجۇمىغا جاۋابەن توققۇز ئوغۇز خاقانى قايتۇرما ھەربىي ھەرىكەت قوللاندى. ئۇ ياردەم ئۈچۈن چوڭ قوشۇن ئەۋەتتى ۋە تىبەتلىكلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئابې تاكېئو بۇ مەلۇماتلارنى ئۇ. تادزاكانىڭ يازغانلىرىدىن ئالغان. ئۇ. تادزاكا VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپتىكى چېگرىسى ھەققىدە مەخسۇس ماقالە يازغانىدى. ئۇ. تادزاكا بۇ خاقانىنى «خۇەيشىن» دەپ ئاتايدۇ. يەنى خاقاننىڭ خەنزۇچە ئىسمىنى ئىشلىتىدۇ. بۇ دەل قۇتلۇق خاقاننىڭ (تەڭرى خاقاننىڭ) ئۆزى ئىدى. ئۇ يەنە مۇشۇ جەڭنىڭ يىلى، ئايلىرى

① «كونا تاڭنامە» 196б - جىلد «تىبەتلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ 10а - بېتىگە قاراڭ. مالىيەۋكىننىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيەسى» دېگەن كىتابىدىكى 262б - ئىزاھاتقا قاراڭ.

ھازىرچە نامەلۇم دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتكەن①.

ئابې تاكېئو قۇتلۇق خاقان (خۇەيشىن خاقان)نى بىر ئەپسانىۋى داھىي بىلەن بىر ئادەم دەپ قاراش تەرەپدارى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن گويا بۆكۈ خاقان ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشلەرنىمۇ قۇتلۇق خاقان قىلغان، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئابې تاكېئو خاقاننىڭ ھاكىمىيىتى شۇ چاغلاردا سىر دەريا ئېقىنىچە كېڭەيگەنىدى، دەپ ھېسابلايدۇ. تىيلى قەبىلىلىرى ھەقىقەتەنمۇ غەرب تەرەپتە يىراق جايلارغىچە بارغانىدى، بۇ ئەھۋال مەركىزىي ئاسىيا تارىخىنىڭ تۈرلۈك دەۋرلىرىدە يۈز بەرگەنىدى؛ بەلكىم VII ~ IX ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئۇيغۇر خاقانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن كۈرەشلەر بولۇۋاتقان چاغلاردا ياكى بۇ خاقانلىق تىكلەنگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولغان بولۇشى مۇمكىن. تىيلى قەبىلىلىرى، جۈملىدىن توققۇز قەبىلە (توققۇز ئوغۇز) ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرگەنلەرمۇ غەرب تەرەپكە خاقانلىقتىن مۇستەقىل ھالدا كۆچكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلار ئىچىدە يېتەكچىلىك ئورۇن تالىشىپ قىلغان كۈرىشى ئۇيغۇرلارنىڭ باش بولۇشىنى خالىمىغان قەبىلىلەرنىڭ كۆچۈشىگە سەۋەب بولغان. شۇنداق قىلىپ، تىيلى قەبىلىلىرىنىڭ خاقاناتىنىڭ غەرب تەرىپىگە ھەر قېتىمقى كۆچۈپ كىرىشىنى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تاجاۋۇزى ياكى ئۆز نازارىتىنىڭ تىكلىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا ھېچقانداق ئاساس يوق.

مۇشۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنى خۇلاسىلىسەك، VIII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن باشلاپ (يەنى قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى بۇزۇلغاندىن ئېتىبارەن)، 100 يىل دېگۈدەك ۋاقىت

① ئۇ. تادزاكا: «تاڭ دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى غەربىي شىمال چېگرىلىرىنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە» 1940 - يىل، توكيو نەشرى، II - توم، 596 - بەت.

ئىچىدە قارلۇقلار بىلەن خاقانلىق ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك داۋام قىلىۋەرگەن. تۇرپان خانلىقى ۋاڭ يەندى زىيارەتكە كەلگەن ۋاقىتلاردا غەرب تەرەپتە قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن چېگرىداش ئىدى. بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى كونكرېت چېگرىغا كەلسەك، ئۇ چاغلاردا مەخسۇس چېگرا سىزىقى بولمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئايرىم چېگرا رايونلاردا ھاكىمىيەت پات - پاتلا ئالمىشىپ تۇرغان.

نېمە ئۈچۈن شۇ چاغلاردا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ (جۇڭگو تېرمىنى بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ) چوڭ بىر دۆلىتى مەۋجۇت ئىدى دەپ پەرەز قىلىشقا سەۋەب بولىدىغان، تۇرپان خانلىقى قارىسىقىندىكى قەبىلىلەر (3.24 - تېكىستكە قاراڭ) دەپ كۆرسىتىلگەن چوڭ بىر رىۋايەت ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىدە پەيدا بولۇپ قالىدۇ؟ بۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىشنى ئانچە - مۇنچە ھەقىقەتكە ئوخشىتىپراق چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىككى مۆلچەر بۇنىڭغا جاۋاب بولىدۇ.

تۇرپان خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرىپىدىكى خېلى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان بۇ يەرلەردىن غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم يوللار ئۆتەر ئىدى. مانا مۇشۇ رايون — بولۇپمۇ تۇرپان ئويمانلىقى خېلىلا جەنۇبتىكى ئەللەر بىلەنمۇ (خوتەن، تىبەت)، ۋە شىمالدىكى ئەللەر (بۈگۈنكى موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسى ۋە باشقىلار) بىلەنمۇ ئالاقىلىشىپ تۇراتتى. تۇرپان ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر بىردا يوللىرىنىڭ كېسىپ ئۆتۈشكەن يوللىرىغا توغرا كەلگەچكە، قەدىمدىن تارتىپلا تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلدى. بۇ يەرلەرگە ئەڭ قەدىمكى ۋاقىتلاردا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كۆچۈپ كېلىپ جايلاشتى. مىلادى IV ~ V ئەسىرلەردە بۇلارغا سوغدىلار كېلىپ

قوشۇلدى. بۇ تېررىتورىيىلەر يەنە مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ
ئوتلاق بوشلۇقلىرىدا كۆچمەنلەر تەرىپىدىن — مەسىلەن، ھۇنلار،
جورجانلار، تۈركلەر تەشكىل قىلغان تۈرلۈك دۆلەت تەشكىلات-
لىرىنىڭ تەركىبىگە كىردى. كۆچمەنلەر دۇنياسىنىڭ ئاساسەن
تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان
ئاھالىگە قاتتىق تەسىرى ئۆتمەي قالمىدى. كۆچمەنلەرنىڭ ئانچە
چوڭ بولمىغان ئايرىم گۇرۇپپىلىرى بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇن-
لىشىشقا باشلىدى. بۇ يەردىكى بۇرۇنقى ئاھالىنىڭ كېيىنگە
قايتۇرۇشقا مۇمكىن بولمىغان دەرىجىدىكى تۈركلىشىش جەريانى
باشلاندى. بۇ رايونغا باشقىلاردىن كېيىنرەك قارلۇقلار، باسمىللار،
تېبەتلىكلەر، چۆل تۈركلىرى، ئەڭ ئاخىرىدا IX ئەسىرنىڭ
ئىككىنچى يېرىمىدا توققۇز ئوغۇزلار كەلدى. مۇشۇ بابتا بىز
تومانسكىنىڭ قول يازمىلىرىدىن بارتولد ئېلىپ ئىشلەتكەن
قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلار ئوتتۇرىسىدا بەلكىم كۇچا
رايونىدا قىرغىزلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدى-
كى مەلۇماتنىمۇ كەلتۈرۈپ ئۆتتۇق. شۇنداق قىلىپ، توققۇز
ئوغۇزلار تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان دۆلەتتە تۈرلۈك - تۈر-
لۈك قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان ئاھالىلەر بار بولۇپ، بۇلار-
نىڭ سىڭىشىپ بىر پۈتۈن خەلققە ئايلىنىش جەريانى باشلاندى.
شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاڭ يەندې ئۆزىنىڭ رويخىتىدە كەلتۈرۈلگەن
قەبىلىلەرنى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي
كۆپچىلىكىدىن بۆلۈنۈپ باشقا دۆلەت تەركىبىدە بولۇپ قالغان،
تۈرلۈك ئانچە چوڭ بولمىغان قەبىلىلەر گۇرۇپپىسىنىڭ مەۋجۇت
ئىكەنلىكى پاكىتىنى قەيت قىلىپ كۆرسەتكەنلىك دەپ قاراشقا
بولىدۇ، رويخەتتىكى قەبىلىلەرنى مانا مۇشۇنداق مۇھاكىمە
قىلغاندا، تۇرپان خانلىقى ئەتراپىغا يېقىن جايلاردا ھېچقاچان
بولۇپ باقمىغان بىر قەبىلە — گېتلار (خەنزۇچىدا بۇ گېندۇ
ھەپ ئېلىنغانىكەن) بىر چەتتە قېپقالىدۇ. مانا مۇشۇ تېررىتورىيى-

يېنىگە قالغان باشقا قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان ۋاقىتلاردا بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىدىكى يەنە بىر مەلۇمات روبىختەتنى دۆشۈنداق چۈشەندۈرۈشكە گويا زىت كېلىپ قالغاندەك بىلىنىدۇ.

«3.25. خاقانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى جەنۇبتا خوتەنگىچە، غەربىي جەنۇبتا ئەرەب دۆلىتى ۋە پېرسىيىگە، غەربتە بولسا ھىندىستاندىكى پورۇشاپۇرغا تۇتىشىدۇ.»①

ۋاڭ يەندې نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ پىكرىچە تۇرپان خانلىقى بىلەن چېگرىداش بولغان پەقەت جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبتىكى دۆلەتلەرنىلا كۆرسەتكەندۇ؟ بەلكىم تۇرپان خانلىقى شۇ چاغلاردا مۇشۇ ئەللەر بىلەن مۇقىم ھالدا ئانچە - مۇنچە سودا مۇناسىۋەتلىرى قىلىپ كەلگەنمۇ - يا؟ بۇ يەردە ۋاڭ يەندې بۇ دۆلەتلەرنىڭ تۇرپان خانلىقىغا نىسبەتەن جايلاشقان ئورنىنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى مۇشۇ رايونلارغا ئېلىپ بارىدىغان يوللارنىڭ دەسلەپكى يۆنىلىشىنى كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك. مەسىلەن، مەنبەدىكى «خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى غەربىي - جەنۇبتا ئەرەب دۆلىتى ۋە پېرسىيىگە يېتىپ بارىدۇ» دېگەن مەلۇماتنى كۇچا ئارقىلىق ئاندىن كېيىن يە؟ ۋادىلىرى بىلەن ۋاخان دەرياسىنى بويلاپ ئۆتۈپ، غەربىي-جەنۇب يۆنىلىشىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ بولىدۇ. بۇنىڭدىن ۋاڭ يەندېنىڭ زىيارىتى مەزگىلى تەرەپكىرەك جايلاشقان يوللار ئېتىلىپ قالغانىكەن، د چىقىدۇ. بۇ بولسا، قارلۇقلار بىلەن توققۇز ئوغۇز ئارىسىدا دۈشمەنلىك مەۋجۇت ئىدى، دېگەن مەلۇماتلا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇماتلىرى كۆرسىتىلگەن بۇ ئەللەر بىلەن تۇرپان خانلىقى

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد.

چېگرىسى بار ئىدى، دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. بەلكى جۇنى جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلەرگە قاراپ مېڭىپ، جۇڭگوغا ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىلا ياخشى مەلۇم بولغان مۇشۇ كۆرسىتىلگەن دۆلەتلەرگە بېرىشكە مۇمكىن بولىدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرغانلىق، دەپ چۈشىنىش كېرەك. تۇرپان خانلىقىنىڭ شەرقتىكى چېگرىلىرى ئەھۋالىغا قارىغاندا، سۇڭ دۆلىتىگە بەك ياخشى مەلۇم بولسا كېرەك. شەرقتىكى ئەڭ مۇھىم قوشنىسى قىتانلارنىڭ لياۋ دۆلىتى ئىدى. ۋاڭ يەندې بۇ ھەممىگە ئايان بولغان ئىشنى يەنە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ ھېسابلىغان.

تۇرپان خانلىقى ئىتائىتىدىكى دەپ كۆرسىتىلگەن شۇنچە كۆپ قەبىلىلەرنىڭ رويخېتىنى چۈشەندۈرىدىغان ئىككىنچى مۆلچەر، خانلىقتا ئېغىر سالماق ۋە چوڭ ئەھمىيەت بېرىش مەقسىتىدە رەسمىي بىر ۋەكىلنىڭ ئاغىزلىق ھالدا كۆپتۈرگەنلىكىنىڭ ئىنكاسىمىكىن، دەپ قاراشتىن ئىبارەت. ۋاڭ يەندې ۋەزىيەتنى ئوبدان چۈشەنمەي قېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە بېرىلگەن مەلۇماتلارنى راست دەپ قوبۇل قىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق كۆپتۈرۈشلەر يالغۇز جۇڭگودىلا ئادەتتىكى بىر ھادىسە ئەمەس، بىز «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» — لياۋ تارىخىنىڭ 96 - بابىدىكى «بېقىندى دۆلەتلەرنىڭ ئەسكەرلىرى» دېگەن بۆلۈمدە 59 تۈرلۈك دۆلەت ۋە قەبىلىلەرنى ساناپ كۆرسەتكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەنىدۇق. مانا شۇ رويخەتتە قىتانلارغا ھەقىقەتەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان قەبىلە ۋە خەلقلەرنى كۆرسەتكەندىن باشقا پېرسىيە، ئەرەب خەلىپىلىكى ۋە باشقىلارمۇ كۆرسىتىلگەنىدى، يەنە شۇ يەرنىڭ ئۆزىگە تارىخ سەھنىسىدىن ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن ئاسىيۇلارنىمۇ يېزىپ قويۇپتىكەن. جەزى دۆلەت، قەبىلە ئىككى قېتىم ھەتتا ئۈچ قېتىم تۈرلۈك

دەۋرلەردە مەۋجۇت بولغان ھەر خىل ناملار بىلەن يېزىلغانىكەن①.

قارا خىتايلار ۋە تۇرپان خانلىقىنىڭ كېيىنكى تەقدىرى

ۋاڭ يەندېنىڭ مەلۇماتى شەرقتىكى تۈركىي قەبىلىلەر ماكانى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدىغان سۇڭ دەۋرىدىكى، ئەمەلىيەتتە ئەڭ كېيىنكى مۇھىم يازما ھۆججەتتۇر. سۇڭ دۆلىتى مەركىزىي ئاسىيادىن ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن بۆلۈپ تاشلانغاچقا، غەربتىكى دۆلەتلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتە بولالمىدى. شۇڭلاشقا تەتقىقاتچىلار گەرچە سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان مەخسۇس بىر بۆلۈم بولغان بولسىمۇ، شۇ دەۋردىكى ئەسەرلەردە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك مەلۇماتلارنى تاپالمايدۇ②. قىتانلارنىڭ تارىخىدا ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان ئايرىم بىر بۆلۈم بولمىسىمۇ، شەرقىي ئاسىيا تارىخى توغرىسىدىكى بۇ مۇھىم ئەسەردە تۇرپان خانلىقى بىلەن قىتان ئىمپېرىيەسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەت (ئەلچىلىك) توغرىسىدا كۆپلىگەن قىسقا بايانلار بار. بۇ مەلۇماتلار ئىككى مەملىكەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇئامىلىسىنىڭ كەڭلىكىنى كۆرسىتىپ بەرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، تۇرپان خانلىقىنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى تارىخىي تەرەققىياتىنى يېزىپ كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ۋە خانلىقنىڭ باشقا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ھېچقاچان مەلۇمات بەرمەيدۇ.

جۇرجىتلار ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكى ئۈچۈن قىتانلارغا

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 36 ـ جىلد، 96 ـ بەت.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 ـ جىلد، 12b — 16a ـ بەتلەرگە قاراڭ.

قارشى كۆرەش قىلغانلىقتىن 1225 - يىلى قىتان ئىمپېرىيىسى ھالاك بولدى. ئۇنىڭدىن سەل ئاۋۋالراق بۇ دۆلەت ئىمپېراتورىنىڭ بىر تۇغقىنى يېلۈيداشى (耶律大石) باشچىلىقىدا قىتانلارنىڭ بىر قىسمى جورجىتلاردىن قېچىپ مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلدى ۋە بۇ يەردە «قارا خىتاي» دەپ ئاتالغان چوڭ فېئودال دۆلەتنى تەشكىل قىلدى. مانا بۇ ۋەقەلەر لياۋ سۇلالىسى تارىخىنىڭ ئاخىرىدىكى 30 - جىلدتا بايان قىلىنغان.

تۇرپان خانلىقىنىڭ XII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى يەنى ۋاڭ يەندې كېلىپ كەتكىنىگە 140 يىل بولغاندىن كېيىنكى ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكانىيەت بېرىدىغان ماتېرىياللارمۇ بار. بۇ تېكىستلەر بۇ رايوننىڭ تارىخىنى چۈشىنىش ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭلاشقا، تۇرپان خانلىقى بايان قىلىنغان بىر نەقىلنى بۇ يەردە بېرىمىز:

«26-3. مەن ھازىر غەربكە — ئەرەبلەرگە كېتىۋاتىمەن، سىزلەرنىڭ دۆلىتىڭىزلەر ئارقىلىق ئۆتۈشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئىش سىزلەردە ئەندىشە پەيدا قىلمىسۇن. بىلگىنە خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال ئالدىغا قارشى ئېلىشقا چىقتى، [داشىنىڭ] قارارگاھىغا كېلىپ ئۈچ كۈن مېھماندارچىلىقتا بولدى. يۇرۇشكە ئاتلىنىش ئالدىدا [بىلگە] 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوينى [داشىغا] ھەدىيە قىلدى. بالىلىرى، نەۋرىلىرىنى گۆرۈ سۈپىتىدە قويۇپ قويدى ۋە ئۆزى ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئادەم بولۇپ قالدى. [داشىنى] ئۆز مەملىكىتىنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇزىتىپ قويدى. [داشى] بارغانلا يېرىدە دۈشمەنلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى، ئىتائەت قىلغانلارنى خاتىرجەم قىلدى.»①

بۇ تېكىست نەقىلچىلارغا ئۆزۈندىن بۇيان مەلۇم، بۇنى

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 30 - جىلد، 56 - بەت.

بىرىنچى قېتىم ئى. ۋ. بىرنتشنەيدىر تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قارا خىتايلار دۆلىتىنىڭ — جۇڭگو تارىخچىلىرى «غەربىي لياۋ» دەپ ئاتايدىغان دۆلەتنىڭ تەشكىل قىلىنىشى توغرىسىدىكى شەرقىي ئاسىيا رىۋايىتىنى ئىلىم ساھەسىگە كىرگۈزدى. تورپان خانلىقى مۇشۇ ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئۆزىنىڭ سەلتەنىتىدىن مەھرۇم بولۇپ قالدى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، قارشىلىق كۆرسەتمەستىنلا ئۆزىنى قارا خىتايلار ئىتائىتىدە دەپ ئېتىراپ قىلغان بولسا كېرەك. لېكىن ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىلا لياۋ تارىخىدا بايان قىلىنغاندەك ئاددىيلا بولغان ئەمەس، كۆپ مەسىلىلەر ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. مەنبەدىكى بەزى مەلۇماتلار كىشىدە: بۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغۇ دېگەن گۇماننى تۇغدۇرىدۇ. مەسىلەن، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 30 - جىلدىدا مانا مۇشۇنداق بىر - بىرىگە زىت ئەھۋالنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىر تەرەپتىن، بېشبالىقنىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقى ئۈستىدە سۆزلىنىدۇ. ئىككىنچى تەرەپتىن، يېلۈي داشى ئۆزىنىڭ ئىدىقۇتقا يازغان خېتىدە تورپان خانلىقى تىبىررىتورىيىسىدىن ئۆتۈۋېلىشقا رۇخسەت سورايدۇ. ئابې تاكېئونىڭ مۆلچەرىچە «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ مۇشۇ تېكىستىدە خاتالىق يۈز بەرگەنىكەن: «بېيتىڭ فائىنىپلىقى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «تەنبى فائىپلىقى» دەپ يېزىلىشى لازىم ئىكەنىدۇق①. بۇخىل خاتالىقنىڭ يۈز بېرىشى تولۇق مۇمكىن بولىدىغان ئىش. تەتقىقاتچىلار موڭغۇللار تەرىپىدىن يېزىلغان ئۈچ تارىخنامە («لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، «جىن سۇلالىسى تارىخى» ۋە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى») ئىچىدە «لياۋ سۇلالىسى

① بۇ ھەقتە ئابې تاكېئو: «غەربىتىكى ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات»، 1955 - يىل، كىيوتو نەشرى، 493 - بەت.

تارىخى» دا خاتالىق، ئىملا خاتالىقى ۋە باشقا ئېنىقسىزلىقلار ھەممىدىن كۆپرەك ئىكەن دەپ كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ نەقىلدە «بېيتىڭ نائىپلىقى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىشتە ھېچقانداق ئاساس يوق. بۇ نائىپلىق (ئۆلكە ياكى ۋىلايەت — ئۇ. س) ئەمەلىيەتتە VIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مەۋجۇت بولغانىدى، يەنى مۇشۇ لياۋ تارىخىدا مۇشۇ تېرمىن ئىشلىتىلىۋاتقان ۋاقىتتىن 250 يىل ئاۋۋال بۇ نائىپلىق يوقالغانىدى. مۇشۇ گەپنى ئەنبى نائىپلىقى توغرىسىدىمۇ ئېيتقىلى بولىدۇ، بۇ يەردىكى پەرق شۇ بولدىكى، ئەمەلىيەتتە مۇنداق نائىپلىق بولغان ئەمەس. بۇ نائىپلىق قاڭ ئىمپېراتور سارىيىنىڭ ئارخىپلىرىدا 669 — 714 ـ يىللاردا «مەۋجۇت بولۇپ تۇردى». بەلگىلەنگەن قانۇن بويىچە ئەنبى نائىپلىقىغا تېگىشلىك رايون گوبى چۆلىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە (ئورقۇن دەرياسى ۋادىسىدا) ئۇيغۇرلار بۇرۇن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان يەرلەردە «بولۇشى كېرەك ئىدى». ئابى تاكېيتونىڭ مۆلچەرىچە، يېلۈي داشىنىڭ دەسلەپكى بازىسى ئۆرۈب رايونى بولغان، بۇ يەردە ئۇ ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن مەجلىس ئېچىپ مەسلىھەتلەشكەن، كېيىن بۇ يەردىن تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسى ئارقىلىق غەرب تەرەپكە ماڭغان.

مەنبە ماتېرىياللىرىنىڭ كەمچىلىكىدىن بەكمۇ تەبىئىي ھالدا كېلىپ چىقىدىغان تۈرلۈك كۆز قاراشلىرىدىن باشقا، شۇ چاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىنى مۇتلەق خاتا چۈشەندۈرۈشلەرمۇ يولۇقىدۇ. بۇنىڭغا مىسال سۈپىتىدە ل. ن. گۇمىليوۋنىڭ «خىيالىي شەھەرنى ئىزلەش» دېگەن كىتابىدىكى بەزى گەپ ـ سۆزلەرنى نەقىل كەلتۈرىمىز. يېلۈي داشى توغرۇلۇق يېزىلغان نەرسىلەرگە ئىشەنچكىلەپ قارىسىڭىز، بەزى ئۇقۇشماسلىقلار تۇغۇلىدۇ. مەسىلەن، دەسلەپتە ئۇنىڭ كۈچى شۇنچىۋالا چەكلىك بولۇپ تۇرۇقلۇق قانداق قىلىپ ئۆز ئەتراپىغا كۈچلۈك بىر توپنى ئۇيۇشتۇرۇۋالالىدى ۋە بۇ توپ ئۇنىڭ

غەرب ئەرمىكە يۈرۈشكە ياردەم قىلىپ ئۇنىڭغا بىر يېڭى دۆلەت قۇرۇپ بېرەلىدى؟ ل. ن. گۇمىليوۋ بۇ توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: «پەقەت ئۇيغۇرلارلا بۇ قېچىپ كەلگەن گۇرخاننى (ئۇ خىلىدىن كېيىن گۇرخان بولغان — ئا. م) ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى بېشبالىقتا قوبۇل قىلىپ ئۇنى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈكلەر بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى قايتىدىن تەشكىللىۋېلىشىغا ئىمكان بەردى. كېيىن ئۇنىڭ قوشۇنىنى دالا باتۇرلىرى بىلەن تولۇقلاپ بەردى. بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇيغۇرلار ھەر قانداق بىر تىجارەتچىسى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان نەرسىنى قولغا كىرگۈزدى — ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ دەپ كۆتۈرۈپ قويغان بۇ ئادەمنى ئۇيغۇرلارنىڭ سەمەرقەنت، پەرغانە، قەشقەر ۋە خوتەندىكى رەقابەتچىلىرىنى ۋەيران قىلىپ بەردى. كارۋان يولىدىكى مونوپولىيىنى يولغا قويدى. كاتىۋان جېڭىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا شەھەرلىرىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى باشلاندى.»① ۋەقەلەرنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈش مەنبەلەردىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ بېقىندىلىق ئەھۋالى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا تامامەن زىت كېلىدۇ. بۇ بىر ياقتا تۇرسۇن. يەنە شۇ كىتابىنىڭ ئۆزىدە سەل يۇقىرىراق تامامەن قارىمۇقارشى كېلىدىغان: «داشى بېشبالىق قەلئەسى ۋە شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ...» دېگەن سۆزلەرنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى قىتانلارنىڭ ھەربىي باشلىقىنى ياللىۋالغان دېگەن پىكىر ل. ن. گۇمىليوۋقا بەكمۇ يېقىپ كېتىپتۇ. ئۇ بۇ پىكىرنى جارى قىلىشنى ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. يەنە بىر نەچچە نەقىل كەلتۈرىمەن: «يېلۈي داشى ۋاپات بولدى، لېكىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۇيغۇر-

① گۇمىليوۋ: «خىيالىي شەھەرنى ئىزلەش»، 1970 - يىلى موسكۋا نەشرى 131 ـ، 132 — بەتلەرگە قاراڭ.

لارنىڭ سودا كاپىتالى كۆرسىتىپ بەرگەن سىياسەتنىڭ ئىزى بىلەن ماڭدى»، «ئۇيغۇرلار جۇڭگودا قانداقلىكى بىر ھۆكۈمەت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلار بىلەن تۇقۇنۇشۇپ قېلىشنى زادىلا خالىماس ئىدى، چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېرى ئارقىلىق ئۆتىدىغان كارۋان سودىسى ھېسابىغا بېيىدى، ئەگەردە تۇقۇنۇش بولۇپ قالغان تەقدىردە ئۆزلىرىگە لازىم تاۋارلاردىن قۇرۇق قالغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇيغۇرلار قارا خىتايلارنىڭ زەربىسىنى ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان رىقابەتچىلىرىگە—ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە بۇراپ قويدى. قارا خىتايلارنىڭ قورالىنى شەرق تەرەپكە قارىتىش ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن خىراجەت بەرمىدى». «قارا خىتايلاردەك ئانچە چوڭ بولمىغان بىر دۆلەتنىڭ مالىيىسىنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تەرىپىدىن تەمىن ئېتىپ تۇرۇلغانلىقىنى ۋە بۇ سودىگەرلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان رىقابەتچىلىرىنىڭ ئەدىپىنى بېرىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. گۆرخان ئۇيغۇرلارنىڭ تاپشۇرغان ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغاچقا، ئۇيغۇرلار قىتانلارنىڭ بىر ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ چىڭگىزخانغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى.»①
مۇشۇ مۇھاكىمىلەرنىڭ پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقى ئېنىق ۋە بۇنى ئەنقىد قىلىشنىڭمۇ لازىمى يوق. گوملىيۇۋنىڭ يازغانلىرىنچە بولسا شەرقىي تۈركىستاننىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر پەقەت ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يامان نىيىتىدىنلا قىتانلارنىڭ تاجاۋۇزىغا يولۇققان ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

تۇرپان خانلىقى XII ئەسىرگە خېلى ئاجىزلاشقان ھالدا

---

① مىنورسكى: «شەرەپ ئەل زامان ئەل مەرۋازى ...» 1942 - يىلى نەشرى.

قەدەم باستى. ئۇ قىتانلارنىڭ يېلۈي داشىغا قارشىلىق كۆر-
سىتەلمىدى ۋە ئۇنىڭغا بېقىندىلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.
نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلار گۈرخانغا ئىستائەتمەنلىك پەقەت
ئۇنىڭغا ئالۋان - سېلىق تۆلەشتىلا ئىپادىلىنىدۇ، دەپ كۆرسە-
تىدۇ. قارا خىتايلار دۆلىتىگە قاراشلىق جايلاردا ئالۋان -
سېلىق يىغىدىغان قارا خىتاي ۋەكىللىرى دائىم بولۇپ تۇرمى-
غان، بەزى چاغلاردا قارا خىتايلارنىڭ بۇ ۋەكىللىرى ئالۋان -
سېلىق ئېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرى كەلگەن، بەزىدە ئۇلارنىڭ
قارىمىقىدىكى ئادەملەر گۈرخانىنىڭ سارىيىغا ئالۋان - سېلىقلارنى
ئۆزلىرى ئاپىرىپ بېرەتتى ①.

ئەمدى تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاجىزلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈ-
رۈپ چىقارغان سەۋەبلەرگە قاراپ چىقىشقا تىرىشىشىمىز زۆرۈر.
بۇ مەسىلىنى تەھلىل قىلىشنى 866 - يىلدىن يەنى تىيانشان
تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمى رايونىدا يېڭى بىر دۆلەت تەشكىل-
لىنىشكە باشلىغان ۋاقىتتىن تارتىپ باشلايمىز. توققۇز ئوغۇزلار
تۇرپان ئويمانلىقىغا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەرگە ۋە
شۇنىڭدەك تىيانشان تېغى (بوغدا تېغى ۋە بارسكۆل تېغى)-
نىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان مۇنبەت يەرلەرنى ئىگىلى-
گەندە بۇ يەرلەردە (بولۇپمۇ تۇرپان ئويمانلىقى رايونىدا) ئەڭ
قەدىمكى يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىگە ۋە تەركىبى تۈرلۈك بول-
غان ئاھالىلەرگە يولۇقتى. بۇ يەردە شۇ چاغلاردا ياشاپ تۇرغان
ئاھالىنىڭ ئاساسىي يادروسىنى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى تەشكىل
قىلاتتى. ئارىدىن خېلى ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن (IV ۋە
V ئەسىرلەردە) بۇ يەرلەردە سوغدى جامائەلىرى پەيدا
بولدى. ئۇلاردىن كېيىن، بۇ يەرلەرگە تۈركىي تىل سىس-

---

① بارتولد: «... 12 لېكسىيە» سىنىڭ 106 - بېتىگە قاراڭ.

تىپىسىدىكى تۈرلۈك قەبىلىلەرگە مەنسۇپ خەلقلەرمۇ كەلدى. تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاخىرقى كەلگۈنى 866 - يىلى يېتىپ كەلدى. تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى بۇ خەلقلەرنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشنى باشلىشى (ئۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ قىسمەن كۆچمەن تۇرمۇشىنىمۇ ساقلاپ قالدى ۋە كېيىنرەك باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتتى)، ئۇلارنىڭ ۋادىلارغا ۋە شەھەرلەرگە كېلىپ جايلىشىشى ۋە شۇنىڭدەك يەرلىك ئاھالە بىلەن ئىناقلىشىش ئىشلىرىنى يولغا قويۇشى بۇ يەردىكى ئەسلى ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى ئاھالىنىڭ تۈركلىشىش جەريانىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. توققۇز ئوغۇزلار مۇشۇ يەرلەرگە كەلگەن چاغلاردا مۇشۇ تۈركلىشىش جەريانىنىڭ قانداق باسقۇچتا تۇرغانلىقى توغرۇلۇق مەخسۇس تەتقىقاتلار ئېلىپ بارماي تۇرۇپ بىر نەرسە دېيىش تەس گەپ.

توققۇز ئوغۇزلار ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى تىكلىگەندىن كېيىن، ئۆز چارۋىلىرى بىلەن خېلى كەڭ ئوتلاق ۋە يېرىم چۆل ھالالارنى ئىگىلىدى. كۆچمەن تۇرمۇشقا باب كېلىدىغان خېلىلا كەڭ تېررىتورىيىلەر بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن تىيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقانىدى. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈش جەريانى مۇشۇ كەمگىچە مەخسۇس تەتقىق قىلىنغان ئەمەس، بۇ توغرۇلۇق ھازىر قولىمىزدا بار بولغان مەلۇماتلار پەقەت پەم - مۆلچەر خاراكتېرىدىكى ياكى ئاددىيلا چىقىرىلغان ھۆكۈمگە قاراپلا ئېيتىلغان سۆزلەردىن ئىبارەتتۇر. ئېھتىمال، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقۇچىلار بەك تېزلىك بىلەنلا ئولتۇراق تۇرمۇشقا كىرىشىپ كەتتى، دەپ ئىشەنسە كېرەك. مەسىلەن، ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكى «ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرى باشقىچىرەك بولدى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا ئولتۇراقلاشقان

تۇرمۇشقا بالدۇر كۆچۈپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئۇلار شامانىزمدىن مۇناسىۋەتنى بالدۇرراق ئۈزدى، ئۇلار ئاۋۋال مانى دىنىنى، كېيىن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا، ئاۋۋال ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى ياراتتى ھەم جۇڭگو بىلەن ماۋرائۇننەھر ئوتتۇرىسىدا ياشىغۇچى ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن بولۇپ قالدى»① دەپ يازدى. مانا مۇشۇ ئانچە ئېنىق بولمىغان جۈملىلەردە بىر قانچە ۋەقەلەر قوشۇپ كۆرسىتىلگەن، بۇ مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ بەزىلىرى (مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى، يېزىق يارىتىشى) ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە يۈز بەرگەن، بۇلارنىڭ بەزىلىرى (بۇددىزمنى قوبۇل قىلىشى، ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈشى) خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتتىنى ساناپ كۆرسەتكەندە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا ئۆتۈشىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ. ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىنىڭ مۇشۇ بايانلىرى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئايرىم ئاپتورلارنى ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا خاقانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا ئۆتكەن، دېگەن قاراشقا ئىسپات سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇرلىسا كېرەك. ئەلۋەتتە، ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىغا توققۇز ئوغۇزلار مۇشۇ يەرلەرگە كەلگەندە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئىرانلىق دېھقانلارنى كۆرگەنلىكى ۋە شۇنىڭدەك بۇ تېررىتورىيىدە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭمۇ ياشاپ كەل-

---

① ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىنىڭ «ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن كىتابىنىڭ 423 - بېتىگە قاراڭ، بۇنىڭ تولۇق ئىسمى «IX—X ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى توغرىسىدا ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرى» ناملىق ئەسەر. «شەرقنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى، سەنئىتى» دېگەن توپلامنىڭ 1947 - يىلدىكى 4 - تومىغا كىرگۈزۈلگەن.

گەنلىكى مەلۇم①. لېكىن ئۇ تۇرپان خانلىقى تارىخىنىڭ تۈرلۈك ئەھۋاللىرىنى بايان قىلغاندا، پەقەت ئۇيغۇرلار (توققۇز ئوغۇز-لار) ئۈستىدىلا توختاپ، باشقا پاكىتلارغا سەل قارايدۇ. مەزكۇر تەتقىقاتچىنىڭ ئىشىنىشىچە، «ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى كۆپى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا بالدۇر كۆچۈپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان.» ياكوبوۋسكى مانا مۇشۇ پىكىرنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ، تۇمانسكىنىڭ قول يازمىسىدىكى ئېنىق مەلۇماتلارنىمۇ ئىزاھلايدۇ. ياكوبوۋسكى سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ يازغانلىرىنى ئاپتورى نامەلۇم بولغان ئەسەر — «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» (تۇمانسكىنىڭ قول يازمىسى) دىكى بۇ يەردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى چارۋىچى ۋە ئەينى ۋاقىتتا بەك جەڭگىۋار دەپ كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلارغا سېلىشتۇرۇپ: «لېكىن بۇ يەردىكى زىددىيەت قارىماققىلا شۇنداق، چۈنكى جۇڭگو ئەلچىسىنىڭ بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇۋاتقانلىرى پەقەت ئولتۇراقلىشىپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ئۇيغۇرلاردۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ②.

توققۇز ئوغۇزلار ۋادىلار ۋە ئاھالىلىك پونكىتلارغا ئۆزلىرىنىڭ نازارىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈشكە ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى، ئۇلار ئەنئەنىۋى كۆچمەنلىك ھاياتىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلارنىڭ ئايرىم قىسىملىرى شەھەرلەرگە ۋە دېھقانچىلىق يېزىلىرىغا دەرھاللا كەلمىدى، ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئۆزلىرى ئۈچۈن يېڭى بولغان كەسىپنى تەدرىجىي ھالدا ئۆزلەشتۈردى. مەنبەلەردە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ كۆچمەن ھاياتىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بىر قاتار مەلۇماتلار بار. مەسىلەن،

①② ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ 437 — 435 - بەتلىرىگە قاراڭ.

«ھۇدۇدۇلئەل ئالەم»نىڭ ئاپتورى: «تۇرپان خانلىقىدا تەۋە دېھقانچىلىق يېزىلىرى ۋە شەھەرلەرنى ساناپ كۆرسەتسىمۇ ...... دېھقانچىلىق ۋادىلىرى دائىرىسىنىڭ سىرتىدا ياشىغۇچى تۈركىي تىلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ئەينى ۋاقىتتا بەك جەڭگىۋار قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ»① ۋاڭ يەندېنىڭ يول خاتىرىسىدىمۇ تۇرپان خانلىقىنىڭ يۇقىرى تەبىقىگە مەنسۇپ ئادەملىرىنىڭ سانسىز كۆپ مال - چارۋىلىرىنىڭ بارلىقى توغرىسىدا بايانلار بار. ئەينى ۋاقىتتا «ئەلچى» ئاھالىلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغانلىقى ئۈستىدە كۆپ يازىدۇ. ئۇنىڭ مەملىكەتنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئاھالىسىنىڭ ھاياتىنى بايانلاشقا ئۆزىنىڭ ئاساسىي دىققىتىنى بۆلگەنلىكىنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈر.

شۇنداق قىلىپ، X ئەسىرنىڭ بېشىدا يەنى تۇرپان خانلىقى تەشكىل قىلىنىپ 120 يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، مەزكۇر خانلىقنىڭ خېلى قىسمى كۆچمەن ھايات ئەنئەنىسىنى مەھكەم ساقلاپ كەلگەن. مەنبەلەرنىڭ كۆپچىلىكى تۇرپان خانلىقىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ ۋە خېلى مىقداردىكى كۆچمەنلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسەتسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، مۇشۇ ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك (قەبىلە) تەركىبى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. پەقەت ئاپتورى نامەلۇم قول يازما «ھۇدۇدۇلئەلئالەم» دىلا كۆچمەنلەر تۈركلەر ئىدى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەبۇلغازى باھادۇرخاننىڭ XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يېزىلغان «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە بەك قىزىق بىر مەلۇمات بار. ئەبۇلغازى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ پارچىلانغانلىقى ئۈستىدە مەلۇمات بېرىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى بېشبالىق رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولدى، ئىككىنچى

① يۇقىرىقى ئەسەرنىڭ 435 - بېتىگە قاراڭ.

بىر قىسمى بېشبالىقتىن يىراق يەرلەردە كۆچمەن ھايات كەچۈردى①. ئەبۇلغازى 366 - يىلى تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىنى ئىگىلىۋالغان پەقەت توققۇز ئوغۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ بېشبالىق رايونىغا تارقىلىپ ئورۇنلىشىشى ئۈستىدىلا گەپ ئاچىدۇ، گويا بۇ يەردە بۇرۇن ھېچقانداق ئىنسان ياشىمىغاندەك، توققۇز ئوغۇزلار بۇ يەرگە كەلگەنگە قەدەر بۇ يەردە ياشىغان ئاھالىلەر توغرىسىدا ھېچقانداق نەرسە يازمايدۇ. لېكىن تېكىستتە، شۇ چاغلاردا بۇ يەردە شەھەرگە بىۋاسىتە ئۇلىنىپ كەتكەن چەكلىك دائىرىدىكى ئېتنىزلىقلارنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن. ئەبۇلغازىنىڭ مۇشۇ يازغانلىرىنى فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە مۇگۇاڭۋېنلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كىتابىدا شىپى كەلتۈرىدۇ. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار بۇنىڭغا مۇھىم «تۈزىتىش» كىرگۈزىدۇ: توققۇز ئوغۇز دېگەننىڭ ئورنىغا ئۇيغۇرلار توغرىسىدا گەپ قىلىدۇ. بۇ ئىش جۇڭگونىڭ كونا ئەنئەنىسىگە دەلمۇ دەل لايىقلاشتۇرۇلغان بولۇپ، خاقانلىقنىڭ ھەممە ئاھالىسىنى ئۇيغۇرلار دەپ ئاتايدۇ. يۇقىرىقى ئاپتورلار ئۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئۇيغۇر دېگەن ئېتنونىمنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى بېرىش ئۈچۈن (تېكىستنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغاندا) بۈگۈنكى «ۋېيۋۇر» دېگەن ترانسكرىپسىيىسىنى ئىشلەتكەن. بۇ ئاتالغۇ XIII ئەسىردە كەڭ تارقالغان پەقەت ئېروگلىپ جەھەتتە تاللىنىشىلا ئۆزگەرتىلگەن. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن تېكىستنى زامانىۋىلاشتۇرۇش

① ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، سابلىسكوۋ تەرجىمىسى، قازان دارىلفۇنۇنىنىڭ ئارخېئولوگىيە، تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە جەمئىيىتىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى، 21 - توم، 5 — 6 - قىسىملىرىغا قاراڭ، 1905 — 1906 - يىلى قازان شەھىرىدە نەشر قىلىنغان.

ئەلۋەتتە مۇھىم ئەمگەكلەردە يول قويۇلمايدۇ①. تۇرپان خانلىقىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈش سۈرئىتىگە بەك يۇقىرى باھا بېرىدۇ. شەرقىي تيانشان تاغلىرى بەلباغلىرىدىكى ۋادىلاردا ئىران تىللىق سىستېمىسىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلىدىغان ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىي: «بۇ ۋەقە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھاياتىدا پەۋقۇلئاددە چوڭ رول ئوينىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا پارلاق دەۋر باشلاندى» دەپ كۆرسەتتى②. ياكوبوۋسكىي بۇ يەردىكى يۈكسەك مەدەنىيەتنى ۋە كۆپلىگەن بىلىملىك ئادەملەر (ئۇستىلار، رەسساملار، ھەيكەلتىراشلار ۋە بىناكارچىلار)نىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ: «مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى كەلگەن ئۇيغۇرلارغا (توققۇز ئوغۇز، دەپ يېزىش لازىم ئىدى — ئا. م) ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. ئۇلار مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا بەك تېز جەلپ قىلىندى، ئۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى دېھقانلارغا، قول ھۈنەرۋەنلەرگە ئايلاندى، گەرچە ئۇلارنىڭ يەنە بىر تۈركۈمى يەنىلا چارۋىچىلىقنى داۋاملاشتۇرغان بولسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەن ئەنئەنىلىرىنى تېزلا تاشلىۋەتتى» دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. مۇشۇ تەسۋىرلەنگەن سۈرەت ئەپسۇسكى، پەقەت ئابستراكت نەرسىدۇر. چۈنكى تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا ئايرىم پاكىتلار بايان قىلىنغان ياكى ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئاممىۋى ھالدا كۆچكەنلىكى توغرۇلۇق مۆلچەرلەشكە بولىدىغان بىرەرمۇ مەلۇمات يوق.

---

① فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «...قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 44 - بېتىگە قاراڭ.

② ياكوبوۋسكىينىڭ «... ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنىڭ 425 - بېتىگە قاراڭ.

فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭۋېنلار ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا ئۆتۈش توغرىسىدا ھەممىدىن باشقىچىرەك مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزىدۇ، ئۇلار: «ئىچكى نىزالار ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن كۆچمەن جەمئىيەتنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلار ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ غەرب تەرەپكە يول ئالدى ۋە تىيانشان تاغلىرى بىلەن گەنسۇ ھەمدە لياڭجۇ (凉州) ۋىلايەتلىرى ئارىلىقىغا تارقىلىپ جايلاشتى ۋە ئاساسەن دېھقانچىلىققا ئاساسلانغان ھاياتقا ئۆتتى» دەپ يازدى. بۇ تامامەن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان خۇلاسىدۇر. مەنبەلەردە، خاقانلىق ئىچىدە كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ كىرىزىسقا دۇچ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بىرەر پاكىت ئەمەس، ھەتتا بىرەر بىشارەتمۇ يوق. لېكىن ئاپتورلار كىرىزىس ھەققىدە سۆزلىمەستىن، بۇ تۈزۈلمىنىڭ يىمىرىلىشى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. مانا مۇشۇنداق يالغان تىزىسقا قارشى ئەڭ ئوبدان ئىسپات خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىقىپ كەلگۈچىلەرنىڭ قانداقلا بىر يەرگە بېرىپ تارقىلىپ جايلاشقان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كۆچمەن تۇرمۇشنى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە مۇستەھكەم ساقلاپ قالغانلىقى بولىدۇ. خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىكى تەبىئىي شەرت-شارائىتمۇ كىرىزىس پەيدا بولۇشقا شەرت يارىتىپ بەرمىدى، بۇ تېررىتورىيىلەردە تا بۈگۈنكى بىزنىڭ كۈنىمىزگىچە كۆچمەنلىك ساقلىنىپ كېلىۋاتىدىغۇ. دېمەك ئاپتورلارنىڭ ئاممىۋى ھالدا تېزلىك بىلەن توققۇز ئوغۇزلار (ئۇلارنىڭ ئاتالغۇسى بىلەن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلار) ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچتى دەپ مۇقىملاشتۇرۇشى دەپلا چۈشىنىشكە بولمايدىغان بۇ تېكىستنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسىمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن ئەمەس.

تۇرپان خانلىقى ئۆز ئاھالىسىنىڭ تەركىبى ۋە خانلىقتىكى ھاياتنىڭ خاراكتېرىگە قارىغاندا ئۆزىگە يارىشا ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە مەملىكەت. ئۇنىڭدىكى بۇ ئالاھىدىلىك كۆچمەن-

لەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەتلىك ئاھالىسىنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدە كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ كەمچىلىكلىرىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ يەردىكى مەسىلە، بۇ دۆلەتتە ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆچمەنلىكتىن ئىبارەت ئايرىم ئىككى تۈزۈلمىنىڭ بار بولغانلىقىدىلا ئەمەس، بەلكى بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ تۇرلۇك قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقانلىقىدىدۇر. ئېتنىك تەركىب جەھەتتىكى پەرق تەدرىجىي ھالدا ئازىيىپ، تۇرپان خانلىقى ھالاكەتكە يولۇققانغا قەدەر ۋە 1283 — 1284 - يىللاردا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ كۆچمەنلىك ھاياتىنى ساقلاپ كەلگەن بىر قىسمى شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى غەنسەن بويلىرىغا كۆچۈپ كەتكەنگە قەدەر ساقلىنىپ تۇردى. دۆلەتنىڭ تۇرلۇك قەبىلىلەردىن ئىبارەت ئولتۇراقلاشقان ئاھالىسى ئىچىدە ئاستا، لېكىن ئۈزلۈكسىز ھالدا توسقىلى بولمايدىغان دەرىجىدە تۈركلىشىش جەريانى داۋام قىلىۋەردى. ئاھالىنىڭ بۇ قىسمى كۆچمەنلەر ھاكىمىيىتى ئاستىدا كۆپ كەچۈرۈپ تۇرىۋەردى ۋە كۆچمەنلەرنىڭ بۇ يەردە پەيدا بولۇشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان تېگىشلىك بولغان قاتتىق ئۆزگىرىشلەرسىز تەرەققىي قىلىۋەردى. ئومۇمەن ئالغاندا، تامامەن بىرخىل تائىپىدىن ئىبارەت دېگۈدەك ئامىدىن تەركىب تاپقان توققۇز ئوغۇزلار بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ ھاكىمىيەت خېلىلا دەرىجىدە مۇستەھكەم بولغان بولسا كېرەك. چۈنكى مەنبەلەردە بۇرۇن بۇ يەردە ياشاپ كەلگەن ئاھالە بىلەن بۇ يەرنى ئىگىلىۋالغانلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. مەملىكەت ئىچىدىكى ئولتۇراقلاشقانلار بىلەن كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەدرىجىي ھالدا كېڭىيىپ ۋە چوڭقۇرلىشىپ باردى. مۇئامىلىلەرنىڭ قويۇقلىشىشى يەرلىك ئاھالىنىڭ داۋاملىق تۈركلىشىۋېرىشى ۋە بىر قىسىم

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچۈشى سەۋەب بولدى. ئولتۇراقلىق هاياتقا ئۆتۈش تەدرىجىي ۋە بەك ئاستا يۈز بېرىپ، توققۇز ئوغۇزلار هۆكۈمرانلىق قىلغان 400 يىل ئىچىدە داۋام قىلىۋەردى. سابىق كۆچمەن توققۇز ئوغۇزلار يەرلىك ئاهالىنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى، ئەمما ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنىمۇ بولۇپمۇ بۇ يەردە شەكىللىنىۋاتقان يېڭى تىلغا ئۆتكۈزدى. ئاخىرقى هېسابتا توققۇز ئوغۇزلار بىلەن يەرلىك ئاهالە ئۆزئارا تولۇق سىڭىشىپ كەتكەن بولدى. لېكىن XIII ئەسىردىكى ۋەقەلەرنىڭ ياخشى بولمىغان تەرەققىياتى ئۇلارنى بۇ رايونلارنى تاشلاشقا ۋە جۇڭگونى سوراپ تۇرغان موڭغۇللار سۇلالىسىگە بېرىشقا مەجبۇر بولدى.

ئا. يۇ. ياكۇبوۋسكىنىڭ تۇرپان خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار (توققۇز ئوغۇزلار دەپ يېزىش كېرەك — ئا. م) نىڭ يېزا ئىگىلىك، ئارخىتېكتورا، سەنئەت هەمدە باشقا جەھەتلەردە قولغا كەلتۈرگەن تەجرىبىلىرى توغرىسىدا يازغانلىرى مۇشۇ رايوننى ئىشغال قىلىۋالغان كۆچمەنلەرگە هېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق دېيەرلىك، مانا بۇلار بۈگۈنكى تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشاۋاتقان خەلقنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادلىرى بولغان ئەسلى يەرلىك خەلقنىڭ ئۇتۇقىدۇر. خۇددى مۇشۇنىڭدەك خاتالىقنى فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە موگۇاڭژېنلار ۋە شۇنىڭدەك ئا. گابىن (گاباين)، د. ئى. تىخونوۋ ۋە باشقا تۇرغۇن تەتقىقاتچىلارمۇ ئۆتكۈزدى①.

تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسى ئۇنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىۋىلىك ئەهۋالىغا قاراپ شەرقىي تيانشان تاغ تىزمىسى سىزىقى بويىچە ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي تيانشان تېغىنىڭ

① د. ئى. تىخونوۋ: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» 22 ـ، 40 ـ بەتلەر، 1966 ـ يىلى موسكۋا نەشرى.

شىمالىي تەرەپ ئېتىكىدە كەڭ يايلاق - ئوتلاقلار بار، بۇ يەردە چوڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى يايلاقتا قاراپ كۆپەيتىشكە شارائىت مەۋجۇت. تاغنىڭ جەنۇب تەرىپىدە بولسا كۆچمەن ئىگىلىككە مۇناسىپ شارائىتلار خېلىلا ناچار. تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە كۆپلىگەن مۇنبەت ۋادىلار بار ۋە بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاساسىي يېزا ئىگىلىك رايونىدا تۇرۇپ قالغان توققۇز ئوغۇزلار يەرلىك ئاھالىنىڭ قاتتىق تەسىرىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىش جەريانى تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكىلەرگە قارىغاندا تېزرەك بولدى. مانا مۇشۇ ئوي - پىكىرلەر كۆچمەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى شەرقىي تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ياشىدى، دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسىي چارۋىلىرى ۋە جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈكرەك بولغان قوشۇنلىرىمۇ مۇشۇ يەردە بولغان.

تۇرپان خانلىقىنىڭ پايتەختىنى ئېنىقلاش مەسىلىسىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا ئىككى خىل كۆز قاراش مەۋجۇت. بەزى ئالىملار بېشبالىقنى پايتەخت دەپ ھېسابلايدۇ. يەنە بەزى ئالىملار بېشبالىق ھەممىلا ۋاقىت پايتەخت ئەمەس، پايتەخت خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل قوچۇدا بولغان، دەپ ھېسابلايدۇ. بىرىنچى كۆز قاراشنىڭ قاتتىق تەرەپدارى ئابې تاكېئودۇر①. ئۇنىڭ پىكرىچە، تۇرپان خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت ئىچىدە بېشبالىق شەھىرى بىردىنبىر پايتەخت بولغانىكەن. تەتقىقاتچى مۇشۇ پىكىرگە قارشى كۆز

---

① «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» ئابې تاكېئونىڭ 1955 - يىل كيوتودا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 286 ـ 374 - بەتلىرىگە قاراڭ.

قاراشتا بولغۇچىلار بىلەن جۈملىدىن ۋ. ۋ. بارتولد بىلەن قىزىقىن مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بارىدۇ. لېۋ ماۋسەي ئىناۋەتلىك مەنبەلەردىن بىر قاتار ئىسپاتلارنى كەلتۈرۈپ، ئابىي تاكېئونىڭ خۇلاسىسىگە گۇمان چۈشۈرۈپ قويىدۇ. بۇ قىزىپ كەتكەن مۇنازىرە مەسىلىنى تولۇق ھەل قىلالمىدى. ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ بۇ پايتەختنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى پىكرىگە كەلسەك، ئۇنىڭ كۆز قارىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى لېكسىيەلىرىدە بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدىن: «ئورقۇن يېزىقلىرى ۋە ئۇيغۇر تېكىستلىرىدىن قوچۇ شەھىرىنىڭ — تۇرپاندىكى ئىدىقۇت شەھىرى خارابىسىنىڭ يېنىدىكى بۈگۈنكى قاراغوجا - ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبتىكى ئۆلكىسىنىڭ باش شەھىرى بولغانلىقى مەلۇم... بۇ ئۆلكىنىڭ شىمال قىسمىدىكى باش شەھەر - بەلۋەتتە، بېشبالىقتۇر» دەپ يازغانلىقىنى كۆرىمىز①. بۇنىڭدىن شۇنداق چۈشەنچە كېلىپ چىقىدۇكى، بۇ ئەسەردە ۋ. ۋ. بارتولد تۇرپان خانلىقىنىڭ پايتەختى مەسىلىسىنى زادىلا سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرغىنى يوق. ئالىم ئىككى چوڭ شەھەرنىڭ — ئىككى ئەڭ چوڭ ئۆلكىنىڭ ئاساسلىق شەھىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىلا قەيت قىلغان. شۇڭلاشقا، «جەنۇب تەرەپنىڭ باش شەھىرى» ۋە «شىمال تەرەپنىڭ باش شەھىرى» دېگەن ئىبارىلەرنىلا ئىشلەتكەن. ئابىي تاكېئو بارتولدنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ فرانسۇز تىلىدىكى تەرجىمىسىدىن پايدىلانغان. بۇ تەرجىمىدە «باش شەھەر» دېگەن سۆزنى (پايتەخت، «lacapitale») دەپ تەرجىمە قىلغانىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئابىي تاكېئو ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە پايتەخت سۆزىگە توغرا كېلىدىغان ياپونچە سۆزنى ئىشلەتكەن. دېمەك، ئابىي تاكېئونىڭ بارتولدقا قارشى چىقىشى ئوقۇشماسلىق ئاساسىدىلا كېلىپ چىققان.

تۇرپان خانلىقىدا كۆچمەنلىك ۋە ئولتۇراقلىقتىن ئىبارەت

① بارتولدنىڭ «... 12 لېكسىيە» سىنىڭ 83-بېتىگە قاراڭ.

ئىككى ئايرىم تۈزۈلمىنىڭ شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە تۇتىشىپ كېتىدىغان، مەملىكەتنىڭ شىمال تەرەپ يېرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تەرەققىياتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان شارائىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ۋاستىلىك ھالدا بېشبالىقنىڭ دىن جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان كۆچمەنلەرنىڭ پايتەختى بولۇشى كېرەك ئىكەنلىكىنى، دېمەك، پۈتۈن دۆلەتنىڭ پايتەختى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. توققۇز ئوغۇزلار كۆچمەن ھاياتىنى دۆلەت ھالىتى بويىچە ساقلاپ قالغاچقا، بېشبالىق شەھىرىمۇ پايتەخت بولۇپ تۇرۇۋېرىشى كېرەك ئەلۋەتتە. مەنبەلەردە توققۇز ئوغۇزلار يا ئۇنداق يامۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى، پايتەختنى قوچۇغا ياكى باشقا بىر يەرگە كۆچۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ۋ. ۋ. بارتولد «جەنۇب تەرەپنىڭ باش شەھىرى» دەپ ئاتىغان قوچۇغا كەلسەك، ئۇ شەھەر چوڭ ۋە باي يېزا ئىگىلىك رايونىنىڭ مەركىزى بولۇپ، ئۆزىنىڭ بويانلا چوڭ ئاۋات شەھەرگە ئايلانغانىدى، بۇ يەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي ئەتكەنىدى، خەلقئارا سودىنىڭ مۇھىم مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ شەھەر دىنىي مەركەز ئىدى. نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار، بولۇپمۇ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى كۆپ ئىدى. مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە كەلگەن ساياھەتچىلەرگە، ئەلچىلەرگە كۈچلۈك تەسىر قىلماي قالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى كۆرگەن ئادەملەرنىڭ بۇ ئەھۋاللارنى سۆزلىشى ياكى يېزىشى تولۇق تەبىئىي بىر ئەھۋال. تارىخچىلار مانا شۇ ئادەملەرنىڭ سۆزىگە قاراپ قوچۇ شەھىرىنى تۇرپان خانلىقىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە دەپتەرگە پۈتتى. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ توققۇز ئوغۇزلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشى قوچۇ شەھىرىنىڭ ئەھۋالىغا ھېچقانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزمىدى. ئۇ شەھەر ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئەھمىيىتىنى ساقلاپ قېلىۋەردى. بەلكى بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى

رايونلار بىر مەملىكەت دائىرىسىگە قوشۇلغاندىن كېيىن، قوچۇ شەھىرىنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ ئۆسۈشى كېرەك ئىدى. ماھىيەتتە قوچۇ شەھىرى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە دىنىي مەركىزى بولۇپ قالدى. بېشبالىق بولسا مەملىكەتنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي مەركىزى بولۇپ قېلىۋەردى. يەنە ئەمەلىيەتتە پايتەخت بولۇپ تۇردى. بۇنىڭدىن باشقا قوچۇ رايونىنىڭ قىش پەسلىدىكى ئاب - ھاۋاسىنىڭ ئۆنچىۋالا سوغۇق بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ شەھەردىن ئىدىقۇت ئۆزىنىڭ قارارگاھى سۈپىتىدە پايدىلانغانىدى. ئابې تاكېئو ئۆزىگە قارشى تەرەپتىكىلەر بىلەن مۇنازىرىلەشكەندە، قوچۇ شەھىرى ئىسسىپ كەتكەندە قىشلىق قارارگاھ بولغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن پىكىرگە يول قويغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. تەتقىقاتچى ئۆزىنىڭ پىكرىچە، دەل مۇشۇ ئىشنى ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچكەن ئۇيغۇرلاردا (توققۇز ئوغۇزلار دەپ يېزىش كېرەك — ئا. م) كۆچمەنلىك ئەنئەنىسىنىڭ قالدۇق سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغانلىقى دەپ ھېسابلايدۇ①.

ئەمدى توققۇز ئوغۇز دۆلىتىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ ئاجىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەڭ مۇھىم سەۋەبلەر ئۈستىدە پىكىر قىلىشقا تىرىشىپ كۆرۈشكە بولىدۇ. كۆچمەن خەلق ئۈچۈن ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن زىچ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئالاقىدە بولۇشى ئۆزىنىڭ نەتىجىسىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. كۆچمەنلەر ئەنئەنىسىنىڭ بۇزۇلۇشى كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ۋەيران بولغان ئەزالىرىنىڭ مۇقەررەر ھالدا ئولتۇراق ھاياتقا كۆچۈشىدىلا ئىپادىلىنىپ قالمىدى. كۆچمەنلەر جەمئىيىتىنىڭ ئۆز ئىچىدە فېئوداللىشىش كۆچىيىشى مۇقەررەر ئىدى، بۇنىڭ ئۆزى مۈلۈكچىلىك باراۋەرسىزلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇراتتى.

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنىڭ 350 - بېتىگە قاراڭ.

AltunOq

ۋە ئاخىر ۋەيران بولغان ئادەتتىكى كۆچمەنلەرنى تېخىمۇ كەمبەغەللەشتۈرۈپ، ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان يۇرتلارغا بېرىشقا مەجبۇر قىلاتتى. فېئوداللىشىش جەريانى توققۇز ئوغۇزلار تۇرپان ۋادىسىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن باشلانغان ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى بالدۇرلا — توققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇر خاقانلىقى دائىرىسى ئىچىدە ئۇيۇشۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردىلا فېئوداللىشىش باشلانغانىدى. يانا مۇشۇ ئەھۋالغا سۇڭ دەۋرىدىكى بىر ئاپتور — شياۋبوۋېن (1057 — 1134) دىققەت قىلدى. ئۇ ھەشەمەتلىك تۇرمۇش ۋە يەكمۇ ئىسراپچىلىق ياۋايىلارنىڭ ئۆرپ — ئادەتلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى؛ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، كۆچمەنلەر جەمئىيىتىدە نىسبەتەن بىر خىل بولغان ئىجتىمائىي تۈزۈلمە بۇزۇلۇشقا باشلىدى. XII ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە، بۇ جەريان راۋاجلىنىپ شۇنچىلىك دەرىجىگە يەتتىكى، كۆچمەنلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا ئۆزلىرىنىڭ تەسىرلىرىنى كۆرسەتتى. شۇڭلاشقا، توققۇز ئوغۇزلار يېلۈي داشىغا قارشىلىق قىلىشقا تەۋەككۈلچىلىك قىلالمىدى.

قارا خىتايلار تۇرپان خانلىقىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان بولسا كېرەك. ئۆزلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇلارغا لايىقىدا ئالۋان — سېلىق بەلگىلەپ بەرگەن بولسا كېرەك. بىزگە ئىدىقۇت سارىيىدا قارا خىتايلارنىڭ مەخسۇس ئادەملىرى تۇرۇپ، ئالۋان — سېلىقنىڭ ئۆز ۋاقتىدا يەتكۈزۈلۈپ بېرىلىشىگە نازارەت قىلىپ تۇرغانلىقى مەلۇم. قارا خىتايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، تا موڭغۇللار ھاكىمىيەتكە كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر داۋام قىلغان خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلغان تۇرپان خانلىقىنىڭ بىرقەدەر تىنچ دەۋرى باشلاندى. تارىخىي پاكىتلاردا تۇرپان خانلىقى ھاياتىنىڭ مۇشۇ

دەۋرى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلار بېرىلمەيدۇ. جۇڭگونىڭ ئۇ چاغلاردا مەركىزىي ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىلىرى ئۈزۈلۈپ قويۇلدى، دائىملىق مۇناسىۋەتلەردە بولىسىدى. مۇسۇلمان جۇغراپيىئونلىرى بولسا بۇ «كاپىرلار»غا دىققەت قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ، دەپ قارىدى.

تۇرپان خانلىقى قارا خىتايلار بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈپ موڭغۇللار تەرىپىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنىڭ دائىرىسىگە كىرىپ كەتتى. 1209 - يىلىدىن باشلاپ تۇرپان خانلىقىنىڭ تارىخى بولۇپمۇ ئۇنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن مەشھۇر ئەربابلىرىنىڭ پائالىيىتى غەرب تەرەپنىڭمۇ، شەرق تەرەپنىڭمۇ تۈرغۇنلىغان مەنبەلىرىدە ياخشى ئىنكاس قىلىنغان. ماتېرىياللار شۇنچىلىك كۆپكى، مانا شۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ 1209 - يىلدىن 1284 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۇرپان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋە بەكمۇ دراماتىك دەۋرى ئۈستىدە ئالاھىدە بىر چوڭ كىتاب يازغىلى بولىدۇ.

ئەمدى يازغانلىرىمىزنىڭ يەكۈنىنى چىقىرىپ تۇرپان خانلىقىنىڭ قۇبلاي تەرەپتە تۇرۇپ ئۆزئارا ئىچكى نىزالارغا ئارىلىشىپ كۆپ چىقىم تارتقانلىقىنى ۋە ئاخىر مۇنقەرز بولغانلىقىنى كۆرسىتىمىز: «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن ئەسەردە كەلتۈرۈلگەن مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارنىڭ تەھلىلى كۆرسەتكەندەك، شەرقىي تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپتىكى كەڭ رايونلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان توققۇز ئوغۇزلار (يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن كىتابتا خاتا يېزىلىپ قالغان) نىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنلىك ھاياتىنى ساقلاپ قالغان ۋە نەنسەن بويىدىكى يۇگچاك دېگەن شەھەرگە كۆچۈپ كەتكەن. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مۇشۇ كۆچۈشى ئۈچ باسقۇچتا بۆلۈنۈپ ئېلىپ بېرىلغان، ھەممىدىن ئاۋۋال مەملىكەتنىڭ شەرقىي تىيانشان تېغى-

نىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان رايوننى تاشلاپ كەتكەن، مانا شۇ چاغدا مەملىكەتنىڭ پايتەختى قوچۇغا كۆچۈرۈلگەن. ئابې تاكېئونىڭ پىكرىچە مۇشۇ ۋەقە 1270 - ياكى 1271 - يىللاردا يۈز بەرگەنىكەن①. مەنبەدىكى ماتېرىياللارغا قاراپ مەملىكەتنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆچۈپ كەتكەن، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ. مانا بۇ ئەھۋال توققۇز ئوغۇزلار كۆچمەن ھاياتنى ساقلاپ قالغان ۋە بۇ شىمالدىكى رايونلاردا ئاساسەن، چارۋىچىلىق تەرەققىياتى بىرىنچى ئورۇندا تۇرغان دېگەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۆلچەرىمىزگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. توققۇز ئوغۇزلار جەنۇبتىكى رايونلاردىمۇ ئۇزۇن تۇرالمىدى، ئاردىن بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن قۇمۇلغا كەتتى. 1283 — 1284 - يىللىرى ئۇلار 400 يىل داۋامىدا ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن دۆلىتىنى تاشلاپ كەتتى. شەھەر ۋە ۋادىلاردا ئەسلى ئاھالە قېپقالدى. مۇشۇ ۋاقىتلارغا كەلگەندە بۇ خەلق ئۇزۇل - كېسىل تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بولدى ۋە بۈگۈنكى كۈندە «ئۇيغۇر» نامىدا ھەممىگە مەلۇم بولغان يېڭى خەلقنى تەشكىل قىلدى. ھازىرقى تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە توققۇز ئوغۇزلار مۇئەييەن رول ئوينىدى. ئەمدى ئەسلى ئۇيغۇرلارغا (قەدىمكىلىرىگە) كەلسەك ئۇلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق رول ئوينىغىنى يوق.

① ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنىڭ 94 - بېتىگە قاراڭ.

ئوتتۇنچى باب

ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەر قۇرغان دۆلەتلەر

ئەسلى ئۇيغۇرلار قۇرغان ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە باشقا تېلى قەبىلىلىرى قۇرغان تۇرپان خانلىقىدەك ھەممىگە ئايان دۆلەت تەشكىللىرىدىن باشقا، خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن چىققان باشقا گورۇپپا ئادەملەرمۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆرۈشىگە قاراپ، بىر مۇنچىلىغان تەتقىقاتچىلار ئۇلارنىمۇ خانلىق دەپ ئاتىدى. بۇلارنى تەتقىق قىلىشتا ئۇيغۇر خاقانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن پەيدا بولغان ئاساسىي دۆلەتلەرنى تەتقىق قىلىشتا ئۇچرىغىنىمىزغا ئوخشاشلا بىر مۇنچە قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. بۇ خىلدىكى قىيىنچىلىقلارنى ماتېرىيال مەنبەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان. مانا مۇشۇ ئەھۋال تەتقىقاتچىلارنى تولاراق ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ھالدا مۆلچەرى سىخېمىلار تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ ۋە بۇنداق سىخېمىلار چوڭقۇر تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە كۆپىنچە پۇت تىرەپ تۇرالماي قالىدۇ. مانا مۇشۇ بابتا جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئانچە كۆپ بولمىغان مەلۇماتلارنى ئانالىز قىلغاندا ۋە ئالىملارنىڭ مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پىكىرى بىلەن تونۇشقاندا كېلىپ چىقىدىغان مەسىلىلەر قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

ئۆزلىرىنىڭ داھىيىسى ياۋ - تېكىن رەھبەرلىكىدە خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئەڭ چوڭ تەشكىللەنگەن

گۇرۇپپا كۈچا گۇرۇپپىسى ئىدى، مەنبەلەردە بۇلارنىڭ سانى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. لېكىن ئۇلار 100 مىڭ ئادەم ئىدى، دەپ ئالدىنئالا مۆلچەرلىنىدۇ. تاڭ دۆلىتى ئىمپېراتور سارىيىنىڭ پان-تېكىننى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلىپ مۇئامىلە قىلغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ يەردە بىر قەدەر كۈچلۈك بىر خانلىق قۇرۇلغان، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خانلىقنى ئۇيغۇر كۈچا خانلىقى دەپ ئاتاشقا تولۇق ئاساسلار بار. قەنسەن ئېتەكلىرىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى — دۈڭخۇاڭ، سۇجۇ ۋە گۇاجۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە قىزىقىش پەيدا قىلىدۇ.

ئۇيغۇر كۈچا خانلىقى

تۇرپان خانلىقى ئۈستىدىكى گەپنى قويۇپ تۇرۇپ، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پان-تېكىن ۋە ئۇنىڭ گۇرۇپپىسى توغرىسىدىكى ھەممە مەلۇماتلارنى يىغىپ بۇ خانلىقنىڭ تىكلىنىشىدىكى ۋە يوقىلىشىدىكى تولۇق ئەھۋالنى يېزىپ چىقىشقا تىرىشىمىز، ئىشنى مۇھاكىمە قىلغاندا، تېكىستلەردىكى جەددىي پىكىر ئىختىلاپلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر قاتار مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلىشتىن باشلايمىز:

«1. 4 بىر مۈنچە سانىدىكى ئاۋۇللار يەنىلا تاغ ۋە قويۇق ئورمانلار ئىچىگە تارقىلىپ يوشۇرۇنۇپ يۈردى؛ ئۇلار تۆرلۈك ياۋايى قەبىلىلەرنى بۇلاش - تالاش بىلەن شۇغۇللاندى ۋە پۈتۈن ۋۇجۇدى غەربكە قارىتىلىپ ئەنشىدىن پانلى (پان - تېكىن — ئا. م.)نىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلدى. پان تېلى بۇ ئارىلىقتا ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى ۋە چۆلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى.

لېكىن كېيىنرەك ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئاجىزلىشىپ كەتتى، گەنجۇدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار قەدىمدىكىگە ئوخشاش گۈللەپ - ياشناش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەلمىدى.»①

«4.2 قېپقالغان ئاۋۇللار تاغ ۋە ئورمان ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالدى، تۇرلۇك ياۋايى قەبىلىلەرنى بولاپ ياشىدى، ئاستا - ئاستا پان - تېكىننىڭ يېنىغا كەتتى. بۇچاغلاردا تېكىن ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى، گەنجۇدا تۇردى ۋە چۆلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالدى.»②

«4.3 بىر مۇنچە ساندىكى ئاۋۇللار يەنىلا تاغ ۋە ئورمانلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈردى، تۇرلۇك ياۋايى قەبىلىلەرنى بولاپ يۈردى، ئايرىم (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنىڭ (داھىيسى) پان لى (پان - تېكىن - ئا.م.) ئاۋۋال ئەنشىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى - دە، ئۆزىنى خاقان دەپ يۈردى. گەنجۇ شەھىرىدە تۇرۇپ چۆلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى شەھەرلەرنى ئىدارە قىلدى.»③

4.1 — 4.3 - تېكىستلاردا پان - تېكىن بىر ۋاقىت ئىچىدە تۇرپان ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى بولغانلىقى مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر خاقانلىقى پارچىلانغاندا، خاقانلىقنىڭ بۇرۇنقى تېررىتورىيىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە يېڭى، كۆلىمى چوڭ ئۇيغۇر دۆلىتى تەشكىللەندى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تىكلىنىشىنى تەپسىلىي ئانالىز قىلغاندىن

① «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد، 14 - بەت.

② «يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد، 3 - بەت.

③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىنىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 248 - جىلد، داجۇڭ 2-يىلى (9. 2. 848 — 1. 8. 3) نىڭ بىرىنچى ئېيى، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8032 - بەت. موري ياسو تاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 1977 - يىل، توكيو نەشرى، 107 - بەت.

كېيىن، يۇقىرىقى ھۆكۈمنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەسلىكى، ئۇي-
نىڭ مەنبەلەردىكى سەھىپىلەردە يېزىلىپ قېلىشى بولسا پۈتۈن-
لەي ئۇقۇشماسلىقتىن بولغانلىقى بەكمۇ ئايان بولدى. مۇشۇ
بابتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىستلەردە گەپ ئۇچى باشچىلىقىدا تاڭ
دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلاردىن، قېپقالغانلىرى
ئۈستىدە كېتىپ بارىدۇ. مانا مۇشۇ گۇرۇپپا پارچىلىنىپ ھالاك
بولغاندىن كېيىن، ۋەيران بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ توپلىرى غەرب
تەرەپكە ئۆزلىرىنىڭ قەبىلىداشلىرىنىڭ يېنىغا قاراپ ماڭدى.
جۇڭگونىڭ شۇ چاغدىكى تەزكىرىچىلىرى ئۇلارنىڭ بۇ ھەرى-
كەتلىرى ئۈستىدە ئانچە - مۇنچە خەۋەر تاپقان، لېكىن غەرب
تەرەپتىكى ۋەزىيەت ئەھۋالى ئۈستىدە تەپسىلىي مەلۇماتلارغا ئې-
گە بولمىغاچقا، يازغانلىرىدا بىر قاتار ئېنىقسىزلىقلار كېلىپ
چىققان. بۇ تېكىستلەرنىڭ ھەممىسى IX ئەسىرنىڭ 40- يىللى-
رىنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان. ئۇ چاغلاردا تيەنشەن ئېتەكلىرىدە
ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تېخى تۆرەلمىسىمۇ يوق ئىدى. «كونا تاڭنامە»
بىلەن «يېڭى تاڭنامە» مەلۇماتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئوخشى-
ماسلىقلارغىمۇ دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. 1. 4 - تېكىستنى
ئىچكى جەھەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشى بولمىغان تۈرلۈك مەلۇ-
ماتلارنىڭ مېخانىك ھالدا قوشۇلۇشى دەپ قاراشقا بولىدۇ: يان-
تېكىن ئۈستىدىكى گەپ بىر گەپ، گەنجۇدا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار
ئۈستىدىكى گەپ باشقا بىر گەپ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، «يېڭى
تاڭنامە»نى يازغۇچىلار مانا مۇشۇ سەۋەبلىكنى سېزىپ بۇنى
قايتا تەھرىرلىگەن ۋە بۇلارنىڭ قەلىمى تەگكەندىن كېيىن
يان - تېكىن گەنجۇدا «تۇرۇۋاتقان» ئادەم بولۇپ قالغان. مۇشۇن-
داق ئۇسۇل بىلەن «تۈزىتىلگەن» بۇ تېكىست 1. 4 - تېكىستكە
قارىغاندىمۇ كۆپىرەك ئەجەبلىنىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، «يېڭى تاڭنامە»نىڭ سەھىپىلىرى-
دە بۇنداق خاتالىقلارنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ

ھەلسەن تېغىنىڭ ئېتەكلىرىگە كىرىشى ۋە بۇ يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئىگە بولالمىغانلىقتىن كېلىپ چىققان دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھەققىي ئەھۋالى پەقەت IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە تولۇق مەلۇم بولدى، پانتېكىن شۇ ئەينى ۋاقىتلاردا جۇڭگوغا خېلىلا ئوبدان مەلۇم ئىدى. تاڭ ئىمپېراتور سارىيى پان - تېكىننى ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلدى، شۇڭلاشقا كېيىنرەك كۇچا ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قېپقالغاندىن كېيىنمۇ سارايى تارىخچىلىرى پان - تېكىنگە ئۇنىڭ ئۆتمۈشىگە قاراپ گەنجۇنى بويسۇندۇرۇپ بەردى». «1. 4 — 3. 4 - تېكىستلەرنى چۈشەندۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر. تەتقىقاتچىلار قائىدە بويىچە تېكىستلەرنىڭ ئاساسى قارىمۇ قارشىلىقلارنى ئۆزئىچىگە ئالغان ئىككىنچى بىر يەرىگە دىققەتلىرىنى بۇرىدى. ياپون ئالىمى خانېدا تورو: 1928 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى پان تېكىن ئەۋلادلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە شەرقىي تەرەپتە گەنجۇ رايونىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى، دەپ يازدى. ئۇنىڭ مۆلچەرىچە، بۇ كۆچۈشكە قىرغىزلارنىڭ بېيتىڭ (بېشبالىق)، ئەنشى (كۇچا)لارغا ھۇجۇم قىلىشىدىن بولغان. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن «كونا تاڭنامە. لى دېيۇيىنىڭ تەرجىمھالى»دىن نەقىللەر كەلتۈرۈلگەن. مەزكۇر تەرجىمھالدا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

«4. 4 خۇيچاڭنىڭ 3 - يىلى 2 - ئايدا (5. 3. 843 — 3. 4) جاۋفەن قىرغىزلار ئەنشى ۋە بېيتىڭ نائىبلىقلارغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى شۇڭلاشقا ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا دوكلات قىلدى. لى دېيۇي [ئىمپېراتورغا] يازغان دوكلاتىدا: «جۇغراپىيىلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئەنشىدىن پايتەختكىچە 7000 لى كېلىدۇ، بېيتىڭدىن پايتەختكىچە

5200 لى كېلىدۇ، تېنىچ ۋاقىتلاردا خېشى (ئوردوس) ۋە لۇنيۇي (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمى) لاردىن غەربتىكى ئۆلكىلەرگە ماڭغانلار، ئادەتتە، يۈيمىنگۇەندىن ئۆتىدۇ؛ ئۇ چاغلاردا پۈتۈن يول بويىچە تاڭ دۆلىتىنىڭ ۋىلايەت ۋە ناھىيىلىرى بار ئىدى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسىدە تۇرغۇن ئەسكىرىي قىسىملار تۇراتتى. ئەنشى ۋە بېيتىڭلارغا ئەسكەرلەر تەلەپ قىلىنىپ قالسا، ئۇلارنى ئادەتتە ئەڭ يېقىن جايلاردىن ئالاتتى. قىينچىلىقلار باشلانغاندىن كېيىن خېشى ۋە لۇنيۇيلەر تامامەن تىبەتلىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، ئەنشى ۋە بېيتىڭلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ يولىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلەتتى. هازىرقى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار تارمار قىلىندى ۋە ئۇلار قىرغىزلارنىڭ ئىشائى-تىدە تۇرۇۋاتامدۇ، بۇ نامەلۇم. ئەگەر ئەپلىك بىر پەيت بولۇپ قالغاندا، ھەتتا ياردەم قىلىشقا توغرا كەلسىمۇ ئۇ چاغدا تايانچ پونكىتلىرىنى قۇرۇش لازىم بولىدۇ ۋە بۇ پونكىتلاردا خەنزۇ ئەسكەرلىرىدىن بولغان مۇھاپىزەتچى قوشۇن تۇرغۇزۇشلىرى كېرەك. ھەر بىر گارنىزوندا ئاز دېگەندە 10 مىڭدىن ئادەم بولۇشى كېرەك. ئادەملەرنى قەيەردە سەپەرۋەر قىلىشقا بولىدۇ؟ قايسى يوللار بىلەن ئۇزۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ؟» ① جاۋفەن ئەنشى ۋە بېيتىڭ نائىبلىقلىرى ئۈستىدە سۆزلىگەندە ئۇلار بۇرۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رايونلارنى نەزەردە تۇتقان. چۈنكى IX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئۇلار ئۇ يەردە يوق ئىدى، ت. خانىدا بۇ تېكىستنى (404) كەلتۈرۈشتە، ئەھۋالغا قارىغاندا، قىرغىزلارنىڭ بېسىمى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە سوزۇلغان بولسا كېرەك، ئۇيغۇرلار كۇچا ۋە بېشبالىق رايونىدىن شەرققە نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتقان بولسا

① «كونا تاڭنامە»، 95 - 96 ـ بەتلەر.

كېرەك①. شۇنداق قىلىپ، بۇ تەتقىقاتچى ئۇيغۇرلارنى ئەسلى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى دەپ ئايرىمايدۇ، ئۇ ھەممىلا ئۇيغۇرلار خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن 840 - يىلى كەتتى، دەپ ھېسابلايدۇ. مورى ياسۇتاكائو ئوخشىمىغان ۋاقىتلاردا كوۋادا راكورۇ، د.ر.گامىلتون ۋە مائىن ماسانالار ئۇيغۇرلارنىڭ كۇچا ۋادىيىسىدىن نەنسەنگە كۆچكەنلىكى مۇمكىنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان، دەپ كۆرسەتكەن. لېكىن ئۇلار بۇ كۆچۈش تۇرپان خانلىقىنى تىكلىگەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بېسىمى بىلەن بولغان. ت. خانىدا يازغىنىدەك قىرغىزلارنىڭ بېسىمى بىلەن بولغان ئەمەس دەپ ھېسابلىغان. ئابې تاكېئو بەك ئېھتىياتچانلىق بىلەن بولسىمۇ، كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرققە نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچكەنلىك ئېھتىماللىغا يول قويغان②. مورى ياسۇتاكائونىڭ پىكرىچە، پان - تېكىن باشچىلىقىدا ئەنشى (كۇچا) غا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار گەنجۇدىكى ئۇيغۇرلار گورۇپپىسىنىڭ يادروسى بولغان. ئالىم مۇشۇ پوزىتسىيىدە تۇرۇپ تەتقىقاتىنىڭ ئىسپات ماتېرىياللىرىنى كۆرۈپ چىقماق بولىدۇ. بۇ ماتېرىياللاردا بەزىدە بىر - بىرىگە تامامەن قارىمۇ قارشى ئىسپاتلارمۇ بار③.

كوۋادا راكورۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۇچادىن نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچكەنلىكى مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى پىكرىنى بىرىنچى قې-

---

① خانىدا نىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 267-، 268 - بەتلىرىگە قاراڭ. پروفېسسور خانىدا تورۇنىڭ ئەسەرلىرى 1 - توم توكيو نەشرى، 1957-يىل.

② ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن 1955 - يىل كيوتو نەشرى، 261 - 264 - بەتلەر.

③ مورى ياسۇنىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 107 - بېتىگە قاراڭ.

AltunOq

تىم ئوتتۇرىغا قويغان. مۇشۇ پىكىرنى تەستىقلاش ئۈچۈن ئۇ ئۈچ تېكىستكە ئاساسلانغان. بۇ تېكىستلەرنىڭ بىرىنى مۇشۇ كىتابىمىزدا كەلتۈردۇق (26. 2 - تېكىستكە قاراڭ). قالغان ئىككىسىنى تۆۋەندە كەلتۈرىمىز.

«4.5 شىيەنتۇڭنىڭ 13 - يىلى 8 - ئاي (5. 710. - 9. 872) گۇيىي [ئۆلكىسى] ھېراۋۇلى جاڭيىچاۋ ۋاپات بولدى، ساجۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ساۋيىچىن پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ئۈستىگە ئالدى. ئىمپېراتورنىڭ پەرمانى بىلەن ساۋ يىچىن گۇيىي ھېراۋۇلى قىلىپ تەيىنلەندى. كېيىنرەك جۇڭگودا كۆپ ئاپەت يۈز بەردى، سارايدىن چىقىرىلغان بۇيرۇقلار [ئاپىرىلىشقا تېگىشلىك ئادەملەرگە] يەتكۈزۈلمىدى. ئۇيغۇرلار گەنجۇنى ئىگىلىۋالدى. گۇيىي [ئۆلكىسى] غا ئىتائەت قىلىدىغان باشقا ۋىلايەتلەرنىڭ كۆپرەكى چەتلەر بىلەن خۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.»①

«4.6 [چيەنفۇنىڭ 1 - يىلى، 11 - ئاي (9 - 2 — 11. 1. 874)] دەسلەپتە ئۇيغۇرلار ئىش يۈرگۈزۈش ئۈچۈن قەغەز ھۆججەت قىلىپ بېرىشنى بىر نەچچە قېتىم ئىلتىماس قىلدى. چىجۇنجۇيىنى خىزمەتكە تەيىنلەش قەغىزىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئەلچى سۈپىتىدە ئەۋەتىشكە يولىيورۇق بېرىلدى. بۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار تۈيغۇن ۋە ئۇمۇلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان ۋە نامەلۇم تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەنىدى. [چى]جۇنجۇي ئىمپېراتورنىڭ پەرمانى ۋە قەغەز - ھۆججەتلىرىنى لىڭ [جۇ] ۋە ياڭ (جۇ) «ۋىلايەتلىرىنىڭ» ھېراۋۇلى تاڭخۇڭفۇغا ئۇنىڭ بۇنى كېيىن بىر تەرەپ قىلىشى ئۈچۈن تاپشۇرۇپ بې-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» شىيەنتۇڭنىڭ 13 - يىلى 3 - ئاي (5 872 .9 — 5. 10) 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8164 - بەت.

رىشى ۋە ئۆزىنىڭ پايتەختىگە قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا يول يورۇق تاپشۇرۇۋالدى».①

مۇشۇ ئۈچ تېكىستنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ كۇچا رايونىدىن نەنشەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كېلىشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، دەپ چۈشەندۈرىدىغان ھېچ قانداق ماتېرىيال - پاكىتنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. دېمەك مۇشۇ كەلتۈرۈلۈۋاتقان تېكىستلەر كۇچا ئۇيغۇرلىرىغا ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك (2 - بابقا قاراڭ)، بۇ تېكىستلەر خاقانلىق پارچىلانغاندىن كېيىن ئوردوسىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى كەڭ دالادا يۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۆرلۈك ئۈچ گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپتۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى غەربتىن — كۇچا رايونىدىن شەرققە — گەنسۇ كارىدورى رايونىغا كۆچكەن دېگەن قاراشقا قارشى چىققۇچىلار قاتارىغا جۇڭگو ئالىمى سۇڭ كەيدىنىمۇ قوشقىلى بولىدۇ. سۇڭ كەيدى مەنبەلەردە خاتالىق يۈز بېرىپتۇ دەپ ھېسابلايدۇ، يان تېكىستنىڭ گەنجۇغا كېلىشكە مۇناسىۋەتلىك 4.2 — 4.3 تېكىستلەرنى ئىشىنىشكە ئەرزىمەيدۇ②، دەپ قارايدۇ.

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» چېيەنفۇ 1 - يىلىنىڭ 12 - ئېيى (874 ،II، 1—9، 2) 1956 - يىلى نەشرى، 9 - توم، 8174 - بەت؛ بۇ ھەققە يەنە كوۋاداراكورو نىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ھالاك بولۇش تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ (1928 - يىلى كيوتودا نەشر قىلىنغان) 115 - بېتىگە قاراڭ، مورى ياسو تاكائو نىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 108 - بېتىگە C_1، C_2، C_3 تېكىستلەرگە قاراڭ).

② سۇڭ كەيدى: «بېيەنتۇيىن جاڭ خۇەيشىن توغرىسىدا»، دۇڭخۇاڭ قول يازمىسى ھەققىدە «دۇڭخۇاڭ شىبىن جاڭ خۇەيشىن جيەنئۇيىن با».

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»نى يازغۇچىلار ئەھۋالغا قارىغاندا، «4.1—4.3» تېكىستلەرنىڭ ئۆز ئارىسىدىمۇ ۋە شۇنىڭدەك ھەر بىر ئايرىم تېكىستنىڭ ئىچىدىمۇ قارىمۇ قارشى-لىق بارلىقىغا ئۆز ۋاقتىدا دىققەت قىلغان بولسا كېرەك، چۈنكى ئۇ ئۆز ئەمگەكلىرىگە مۇشۇ مەلۇماتلارنى كىرگۈزگىنىدە ئۇلارغا تۈزىتىش كىرگۈزگەن، تۈزىتىلگەندىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك تۈس ئالغان:

«4.7 ئۇلارنىڭ ۋەزىرى ساجى [تاڭ ئىمپېراتورى] نىڭ جيەنى جەن - پان - لى (تې پان لى — پان تېكىن — ئا.م.)نىڭ ئەنشىگە قېچىشىغا ياردەم قىلدى. ئۇيغۇرلار يۇيجۇ ھېراۋۇلى جاڭ جۇنىۋۇ تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاچقا، پان لى ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇيغۇرلار گەنجۇ، ساجۇ ۋە شىجۇ (تۇرپان) لاردا ياشاپ يۈردى. بۇرۇنقىدەك، ئەڭ قەدىمكى-دەك، گۈللەپ ياشىغان سەۋىيىسىگە يېتەلمىدى.»①

بۇ يەردە پان تېكىن ئۆزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلدى، دېگەن مەلۇمات ئۇجى خاقان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار گۇرۇپ-پىسىنىڭ ھالاك بولغانلىقى بىلەن باغلىنىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مۇشۇ تېكىستكە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ پان تې-كىننى ئۇجىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ۋارىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. «ئۆزىنى ئۆزى خاقان دەپ ئېلان قىلدى» دېگەن سۆزلەر شۇ چاغدا تاڭ دۆلىتى تېخى ئۇنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقىنى ئىسپات-لايدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، مۇشۇ ئىككى ۋەقەنىڭ ئۆز ئارا ھېچ-قانداق مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پان تېكىن كۇ-چا رايونىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى يېنىدىكى ۋەقەلەرنىڭ راۋاجلىنىشىدىن مۇناسىۋەتسىز ھالدا ئۆز

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»، 197- بابە «ياۋايىلار» 1- قىسىم 4- بۆلۈم.

ئالدىغا تېكىلىدى. تەزكىرە يازغۇچىلار بۇ توغرۇلۇق تولۇق ماتېرىياللارغا ئىگە بولمىغان ئەھۋالدا بۇ ئىككى ۋەقەنى ئۆز-ئارا مۇناسىۋەتلىك دەپ خاتا ھۆكۈم قىلىپ قويىدۇ. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورلىرى ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالمايدۇ. بۇ ئەھۋالنى خانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن بولمىغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. 856 - يىلى تاڭ ئىمپېراتورى پان تېكىننى قانۇنىي خاقان دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنىڭغا بەك سەلتەنەتلىك ئۇنۋان بەردى (د.ر. گامىلتوننىڭ مۇشۇ ھەققىدىكى كىتابىغا قاراڭ). ئۇنىڭدىن ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن بۆكۈچىن باشچىلىقىدىكى تېلىلار ئۇيغۇر كۇچا خاقانلىقىنى يوقاتتى. ئەگەردە تارىخچىلار مۇشۇ تېكىننى ئۇچى خاقان بىلەن كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ باشلىقى پان تېكىننىڭ ئۆزئارا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى بىلىپ يېزىۋاتىدۇ، دەپ مۆلچەرلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ ھۆججەتنى كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ كۇچا ئۇيغۇرلىرى (ياپونىيە ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەنشى ئۇيغۇرلىرى) نى ئەسلى ئۇيغۇرلار، ئۇلارنىڭ داھىيسىنى ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ۋەكىلى دېگەن كۆز قارىشىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىسپاتلىغانلىقى دەپ قاراشقا بولىدۇ. 4.7 - تېكىستتە شىجۇ (تۇرپان) نى تىلغا ئېلىش بىر ئەجەبلىنىش پەيدا قىلىدۇ. ئاپتورلار مۇشۇ رايوننى پان تېكىنگە راستىنلا بويسۇندۇرۇپ بەرمەكچىمۇ؟ ئومۇمەن ئالغاندا، خۇددى 4.1—4.3 - تېكىستلەرگە ئوخشاشلا مۇشۇ تېكىستنىڭمۇ ئىشەنچلىكى يوق. مەنبەلەردىكى مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنى ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكىرلىرىنى ئىنچىكە ئانالىز قىلغاندىن كېيىن مورى ياسۇتاكائو: ھەر ئىككى گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار (كۇچا ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى) ئۆزلىرىنىڭ جانىجان يەرلىرىنى بىر ۋاقىت ئىچىدە تاشلاپ كەتكەن، لېكىن بۇلار ھەر

قايسىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم ئوخشىمايدىغان يۆنىلىش بويىچە ماڭغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى خېلىلا قويۇق مۇناسىۋەتنى ھەر ئىككى گۇرۇپپىنىڭ داھىيلىرىنىڭ بىر ياغلاقار ئۇرۇقىدىن چىققانلىقى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. مورى ياسۇئاكائو ئەنشى (كۇچا) ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرق تەرەپكە كۆچۈپ كېلىش ئېھتىمالىنى ۋە ئۇلارنىڭ تەنشەن ئېتەكلىرى ئۇيغۇرلىرىغا ئايلىنىپ كېتىشىنىڭ مۇمكىنلىكىنى زادى ئېتىراپ قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ①. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن باشقا، يان تېكىن گۇرۇپپىسىنىڭ ھەرىكىتىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان قوشۇمچە مەلۇماتلار — يىل، ۋاقىتلىرى، ئۇنىڭ ئىستائىتتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت خاراكتېرى، كېيىنكى تەقدىرى قاتارلىقلارغا ئوخشاش قوشۇمچە ماتېرىياللار يوق. بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدىغان بىردىنبىر قوشۇمچە ماتېرىيال «تۈركەشلەر ھەققىدە قىسسە»نىڭ ئاخىرىدا بايان قىلىنغان ئۇبزور شەكلىدىكى تېكىستتۇر. بۇ يەردە سېرىق تۈركەشلەر ۋە قارا تۈركەشلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار باشلانغاندىن كېيىن تۈرلۈك قەبىلىلەرنىڭ ھەرىكىتى توغرىسىدا قىسقا مەلۇمات بېرىلىدۇ.

«408 دالى يىلى (766 — 779) دىن كېيىن، قارلۇقلار كۆچۈپ كەتتى ۋە سۇي يې (سۇياب) دەرياسى بويىغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتى، ئىككى تۈرۈك - قەبىلە (سېرىق ۋە قارا تۈركەشلەر — ئا. م.) چۈشكۈنلەشتى ۋە قارلۇقلارغا بويسۇندى، [ئاشىنا] خۇسىلۇ قەبىلىسىنىڭ قالدۇقلىرى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ

① مورى ياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر»، 1977 - يىل توكيو نەشرى، 112 - بەتكە قاراڭ.

كەتتى، ئۇلار (ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار — ئا.م.) تار-
مار قىلىنغان چاغدا پان لى (پان تېكىن — ئا.م.) ئاگىنى
(قاراشەھەر — ئا.م.) قەلئەسىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى
ۋە ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتىدى. باشقا قەبىلىلەر (ئۇيغۇر خاقان-
لىقىنىڭ قەبىلىلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ — ئا.م.) جىن سۇ تېغى
(بوغدا تېغى، تيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغلارنىڭ
بىرى — ئا.م.)غا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەرنى ساقلاپ قالدى.
خەلقىنىڭ سانى 200 مىڭغا يەتتى.»①

بۇ مەلۇماتتا پان تېكىننىڭ قارارگاھى كۇچا بولماستىن، قاراشەھەر بولغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن بۇ ئەھۋال بىزگە يېڭى دېگۈدەك بىر نەرسە كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ئۆزئارا مۇساپىسى 300 كىلومېتر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان چوڭراق بىر تەبىئىي توسالغۇ يوق. مەزكۇر تېكىستتە كۆرسىتىلگەن «باشقا قەبىلىلەر» (سانى 200 مىڭغا يېتىدىغان قەبىلىلەر) نىڭ پان تېكىنگە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. بۇلار كېيىن تۇرپان خانلىقىنى تىكلىگەن تېلى قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت باشقا بىر گۇرۇپپىدۇر.

پان تېكىن باشچىلىقىدا قاراشەھەر ۋە كۇچا رايونىنى ئىگىلىۋالغان ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ئۈستىدە مەلۇماتلار بەك ئاز ساقلىنىپ قالغان. بۇ توغرىدىكى مۇھىمراق مەلۇماتلارنىڭ بىرى «يېڭى تاڭنامە»، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى قىسقىچىنا بىر مەلۇماتتۇر. بۇ ھۆججەت بەك چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋە ئۇنى بۇ يەردە تولۇق كەلتۈرۈپ ئۆتۈش زۆرۈر.

«4.9 تاڭ شۈەنزۇڭ (846 — 859) يىراق يەرلەرنى تىنچلاندۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ قاراپ، ئىنجۇغا ئۇلارنىڭ [ئۇيغۇرلارنىڭ] باشلىقلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ تۇرۇش

① «يېڭى تاڭنامە»، 215 - جىلد، 10 - بەت.

ئۇچۇن ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇيغۇرلار مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن ئۆز-لىرىنىڭ ئادەملىرىنى تاڭ ئەلچىسى بىلەن بىرگە پايتەختكە ئەۋەتتى. ئىمپېراتور [ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىغا] ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ كۆلۈگ بىلگە خۇەي-جان خاقان دېگەن ئۇنۋاننى ئىنئام قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئون يىلدىن سەل ئوشۇقراق ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرلار يەرلىك مەھسۇلاتنى [سارايى-غا] نەچچە قېتىم ئەۋەتتى.»① بۇ مەلۇماتتا ئىككى ۋەقەنىڭ ۋاقىت جەھەتتىن بىر مەزگىلگە توغرا كېلىپ قېلىشى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. بۇنىڭ بىرى، ئىمپېراتور ئەلچىسىنىڭ لىڭجۇ ۋىلايىتىگە كېلىشى (بۇ جاي بۈگۈنكى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپ-تونوم ئوبلاستىنىڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوڭ ساھىلىغا جايلاش-قان ھازىرقى لىڭۋۇ ناھىيىسىدە). ئىككىنچىسى، پان تېكىن-نىڭ ئەلچىسىنىڭ سارايغا بېرىشىدۇر. شۈبھىسىزكى، بۇ تاسا-دىپىي بىر ئەھۋالدۇر. مورى ياسۇتاكائو «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پاي-دىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىن پان تېكىنگە ئۇنۋان بېرىشكە قارار قىلىنغان ۋاقىتنى — 856-يىلنى ئېنىقلايدىغان بىر مەلۇماتنى شىپى كەلتۈرىدۇ②.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە بۇ توغرۇلۇق تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

«4·10 [دا جۇڭنىڭ 10-يىلى] 3-ئاينىڭ شىن-خەي (856 — 4·16) كۈنى ئىمپېراتورنىڭ پەرمانىدا: ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن ئالدىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسى بار، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قۇدا بولۇپ كەلدۇق، ئۇلار بىزنى ئۇلۇغلاپ كەلدى، ئۇلپانلار تەقدىم قىلدى، شىمالدىكى چېگرىلىرىمىز تىنچ بولۇپ كەلدى. خۇيچاڭ يىللىرى (841—847) ۋاقتىدا ۋەھشىلەرنىڭ

① «يېڭى تاڭنامە»، 217-جىلد 36-بەت.

② مورى ياسۇنىڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغ-رىسىدىكى مەسىلىگە دائىر» دېگەن كىتابىنىڭ 118-بېتىگە قاراڭ.

ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئورۇقسىدا جېدەل - ماجىرا چىقتى، خاقان قاچتى، خائىنلىق قىلغان ئەمەلدارلار بۇ ئاپەتنى تېخىمۇ ئەۋج ئالدۇردى. يېقىندا ئىتائەت بىلدۈرۈپ كەلگەنلەر ھازىر خاقان پان لى (پان تېكىن — ئا. م.) بولدى، ئۇنىڭ قارارگاھى ئەنشىدە» دېيىلگەن. ئۇلار ئوردىلىرىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىنى كۈتمەكتە. ئۇلارغا نام - ئەمەل بېرىش ئۈستىدە پەرمان چىقىرىش كېرەك» ① دەپ كۆرسىتىلگەن. ئىككىنچى يىلى پان تېكىنگە ئىمپېراتورنىڭ ئىنئام بەرگەن ھۆججىتىنى ۋە مەكتۇپىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ۋاڭ دۇەنجاڭ ئەۋەتىلدى، لېكىن ئۇنىڭغا خېيچېيزى دېگەن خەلق يول بەرمىدى، ئەلچى پايتەختكە قايتىپ كەلدى.

«4·11 ۋاڭ دۇەنجاڭ ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىنى خان نامىدىن رەسمىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن [ئەۋەتىلدى]. يول خېيچېيزى خەلقى تەرىپىدىن ئېتىۋېتىلدى، مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلدى.»②

4·10 — 4·11 — تېكىستلىرىدە ئەلچى ۋاڭ دۇەنجاڭ ساياھىتىنىڭ تەپسىلاتى بايان قىلىنمايدۇ، لېكىن قولىمىزدا بار ماتېرىياللار بۇ ساياھەت توغرۇلۇق بىرەر تەسەۋۋۇرغا كېلىشىمىزگە ئىمكان بېرىدۇ. ئابې تاكېئو بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە توختاپ ۋاڭ دۇەنجاڭ ھەقىقەتەن چوڭ ساياھەت قىلغان دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭغا ئىسپات سۈپىتىدە ئابې تاكېئو تاڭ ئىمپېراتور سارىيىنىڭ قىرغىز خاقانىغا يازغان خېتىدىن كىچىك بىر نەقىل كەلتۈرىدۇ، بۇنىڭدا تۆۋەندىكىلەر يېزىلغان:

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 249 - جىلد، داجۇڭ 10 - يىلى (856·2·10 — 857·1·29)، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8059 - بەت.

② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 249 - جىلد، داجۇڭ 11 - يىلىنىڭ 10 - ئېيى (857·10·22 — 11 · 20)، 1956 - يىل نەشرى، 9 - توم، 8066 - بەت.

«4·12 خەنلەر چېگرىسىدىن (بۇ يەردە تاڭ دۆلىتىنىڭ چېگرىسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ — ئا.م.) چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان خېيچېزىلارغىچىلىك بولغان يول مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق.»①

ئابې تاكېئو خېيچېزىلار سەددىچىنىنىڭ يېنىدا تارمار قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇقلىرىدۇر②، دەپ كۆرسىتىدۇ.

جاڭ يىچاۋغا بېغىشلانغان بېيەنۋېنىڭ ساقلىنىپ قېلىنغان بىر كىچىك پارچىسىدا ئەلچى ۋاڭ دۇەنجاڭنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باشلىقى چىڭ يۈەنخۇڭنىڭ شاجۇغا كەلگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ «ئىسيانچى» ئۇيغۇرلارغا يولۇقۇپ قالغانلىقى ھەممە بۇ يولۇقۇشنىڭ نەتىجىلىرى توغرىسىدىكى باياتلىرى بېرىلگەن. مانا شۇ تېكىستنى بۇ يەردە تولۇق كەلتۈرىمىز:

«4·13 بۇنىڭغا قەدەر داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (856·1·29 — 2·10) ئۇلۇغ تاڭ باش تەيتىشىنىڭ ياردەمچىسى ۋاڭ دۇەنجاڭغا ئىمپېراتورنىڭ خىزمەتكە تەيىنلەش مەكتۇپلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن قولىغا ئەلچىلىك دەستىكىنى بېرىپ تەڭرىقۇتقا ئەۋەتكەنىدى. كېيىن مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ باشلىقى چىڭ يۈەن-

① لى دېيۇي: «خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى» 6 - جىلد 41- بەت.

② ئابې تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن 1955 - يىلى كيوتودا نەشر قىلىنغان كىتابىنىڭ 260 - بېتىگە: يەنە گ.پ. سۇپرۇنىنكونىڭ IX ئەسىر مەنبەسى — «لى ۋېيگۇنىڭ ‹خۇيچاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ ئۇسلۇبىدا يېزىلغان ئەسەرلەر توپلىمى›دىكى جۇڭگو بىلەن يېنسەي قىرغىزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ — 1963 - يىلى فرونزى (ھازىرقى بىشكەك)دا قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئىجتىمائىي ئەسەرلەر توپلىمىنىڭ 5 - توم، 78 - بېتىگە بېسىلغان.

خوڭ ساجۇ تېررىتورىيىسىدىن كېتىۋاتقاندا، ئۇ قاراۋۇللارنىڭ
باشلىقى زوچىنجىنغا ئۇچراپ قالدى. [زو] چىنجىن تالادا
خۇددى سازاڭدەك قېچىپ كېتىۋاتقان بىر ئادەمنى
يىراقتىن كۆرۈپ قالدى؛ ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئادەملىرىگە ئۇ ئا-
دەمنى تۇتۇپ ئەكېلىشكە ۋە دەرھال سوراق قىلىشقا تاپشۇردى.
چىڭ يۈەنخۇڭ بىر قەدەم ئالدىغا بېسىپ ئۆزىنىڭ خەن سارىيى-
نىڭ (تاڭ سارىيىنىڭ دېيىش كېرەك ئىدى — ئا. م.) ئەلچىسى
ئىكەنلىكىنى، شىمال تەرەپتىكى ئۇيغۇرلارغا ئەلچى سۈپىتىدە بې-
رىپ خىزمەتكە تەيىنلەش مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن
يولغا چىققانلىقىنى، بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغانلىقىنى سۆزلىدى. قارلىق تاغ
(شۆشەن — 雪山) نىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا ئىسيان كۆتۈرگەن
ئۇيغۇرلار دۆلەتنىڭ ھۆججەتلىرىنى تارتىۋالدى، شۇنىڭ ئۈچۈن
ھەممىسىنى تارقىلىپ قېچىپ كەتتۇق؛ مەن بۇ يەرگە ئېزىپ
كېلىپ قاپتىمەن. مەن دۈشمەن ئەمەس. مەن كوماندىر-
نىڭ يۈزىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ ئامالىنى تاپار، دېگەن ئۈمىدتە.
[زو] چىنجىننىڭ خەن سارىيىنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىدىن
خەۋىرى يار ئىدى، ئۇنى ئاتقا مىندۈرۈپ ساجۇغا يەتكۈزۈپ باش قوماندا-
نى (يۈپى) نىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىردى. چىڭ يۈەنخۇڭ يۈكۈنۈپ تۇرۇپ
ھال-ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن، مۇھىم ئەھۋاللارنى تەپسىلىي
سۆزلەپ بەردى. باش قوماندان ئەلچى چىڭ يۈەنخۇڭدىن: «قايسى
جايدا قاراقچىلارنى يولۇقتۇردۇڭلار، باش ئەلچى كىم ئىدى» دەپ سو-
رىدى. [چىڭ] يۈەنخۇڭ [دوكلات قىلدۇكى] باش ئەلچى ۋاڭ
دۈەنجاڭ ئىدى، ئۇ ئىمپېراتورنىڭ پەرمانىنى ۋە ئەلچىلىك
دەستىكىنى تاپشۇرۇۋېلىپ خىزمەتكە تەيىنلەش ھۆججەتلىرىنى ئەل-
چى سۈپىتىدە تەگرىقۇتقا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن شىمال تەرەپ-

كە قاراپ يول ئالغانىدى. قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يې-
تىپ بارغاندا ئۇششۇمتۇت ئىسيانچى ئۇيغۇرلارنىڭ مىڭدىن ئوشۇق
ئاتلىق ئەسكىرىگە يولۇقۇپ قالدۇق. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا
دۆلەت خېتىنى ۋە باشقا بۇيرۇق ۋە مەكتۇپلىرىنى بىزدىن تار-
تىۋالدى. [چىڭ] يۈەنخۇڭ ۋە باشقىلار پايتەختتە تۇرىدىغان
ئادەملەردىن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلاردا دالادا جەڭ قىلىشنىڭ
تەجرىبىلىرى يوق ئىدى. ئۇيغۇرلار كۆپ ئىدى، بىز ئاز ئىدۇق-
شۇڭلاشقا بىز بەختسىزلىككە ئۇچرىدۇق، دېدى.»①

مۇشۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلغان فۇدزىي ئېداناكىرا خېلى
قىزىق ماتېرىياللارنى يىغىپ تولۇپلاپ تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كەل-
گەن: «ۋاڭ دۇەنجاڭ ئۆز سەپىرىدە شۆشەن (ئىۋىرغولنىڭ شى-
مال تەرىپىدە) تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كەلگەندە مىڭدىن
ئوشۇق ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە دۈچ كەلدى، ئۇلار خىز-
مەتكە تەيىنلەش خېتى، ئىمپېراتورنىڭ پەرمانى ۋە باشقا نەرسىلەرنى
تارتىۋالدى. پۈتۈن گۇرۇپپىنىڭ ئىچىدىن پەقەت مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ
باشلىقى چىڭ يۈەنخۇڭلا ساجۇ تېررىتورىيىسىگە قېچىپ كەلدى»②.
بۇ يەردىكى «شۆشەن» دېگىنىمىز قۇمۇلنىڭ شىمال تەرىپىدىكى
قارلىق تاغ ياكى باركۆل تاغ تىزمىلىرى ئىكەنلىكىدە گەپ
يوق. بۇ يەردە مۇشۇ ئىككى تاغنى قوشۇپ «شۆشەن» دېيىلگەن

---

① سۇڭ كەيدى: «دۇڭخۇاڭ بېيەنۇېن. جاڭ يىچاۋ قول ياز-
مىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. «سۇڭ كەيدى» ئەسەرلىرى
توپلىمى 2 - توم، 1956 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 493 - بەت.

② فۇدزىي ئېداناكىرانىڭ «ساجۇدىكى گۇيىي ئۆلكىسىنىڭ گېنېرال
گوبېرناتورىنىڭ تارىخى» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. 1941 - يىلى توكيودا نەشر
قىلىنغان «توخوگاكۇخو» توپلىمىنىڭ 12 - تومى، 3 - نومۇر، 70 - بېتى-

بىر نام بىلەن ئېيتىلۋاتقان گەپ①.

مورى ياسۇتاكائو ۋاڭ دۈەنجاڭنىڭ سەپىرى ئۈستىدە توختاپ يىجۇ (قۇمۇل) نىڭ غەربىدە لاپچۇق (ناجى) رايونىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم بىر گۇرۇپپىسى ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. مەنبەلەرگە قارىغاندا، دەل مۇشۇ ئۇيغۇرلار يىجۇغا ھۇجۇم قىلىپ ئاھالىنى بۇلاپ تۇرغان②.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئاپتورلىرىمىز (ئابې تاكېئو، ئا.فۇدزىې ئېداۋە مورى ياسۇتاكائو) ئۇيغۇرلارنى كەڭ مەنىدە يازىدۇ. ئابېنىڭ ۋاڭ دۈەنجاڭ ئەلچىلىكىگە ھۇجۇم قىلغۇچىلارنى بېشبالىق ئۇيغۇرلىرى دەپ قارىشى ھەقىقەتكە ھەممىدىن تولاراق يېقىن، لېكىن بۇنىڭ بۇ خۇلاسىگە كىچىككىنە بىر تۈزىتىش كىرگۈزۈشى لازىم. ئۇ بولسىمۇ ئەسلى ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر خاقانلىقى تەركىبىگە كىرگەن باشقا توققۇز ئوغۇز (تېلى) قەبىلىلىرىنىڭ ۋەكىللىرىدۇر. ئەلچىلىككە بولغان ھۇجۇمنى ئۇيغۇر خاقانلىقىدا ئەسلى ئۇيغۇرلار بىلەن ئېدىزلارنىڭ ۋەكىللىرى

---

① ئابې تاكېئو ئەلچىگەھۇجۇم قىلغۇچىلار كوچا (ئەنشى) ئۇيغۇرلىرى ئەمەس، دەپ بەك ئادىللىق بىلەن كۆرسىتىدۇ. شۇنىمۇ يەنە قوشۇمچە قىلىمىزكى، ئۇچې ئۇيغۇرلىرىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ بۇ ھۇجۇمنى قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى ئۇلار كوچاغا — يان تېكىننىڭ يېنىغا بېرىشقا ئۈنتىلىۋاتاتتى، تەبىئىيكى، يان تېكىننىڭ قېشىغا كېتىۋاتقان ئەلچىلىككە ئۇلار ھۇجۇم قىلمىغان بولاتتى. ت. ئابېنىڭ قارىشىچە، ھۇجۇمنى بېشبالىق (بېيتىڭ) ئۇيغۇرلىرى قىلىشى مۇمكىن. ت. ئابېنىڭ «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىنىڭ 260 بېتىگە قاراڭ.

② مورى ياسۇتاكائونىڭ «دۇڭخۇاڭ تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن بابىغا قاراڭ. 2 - توم، 1980 - يىلى توكيو نەشرى، 299 - بەت.

باشچىلىق قىلىپ تۇرغان باشقا ئېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمىسى ئوتتۇرىسىدا IX ئەسىرنىڭ بېشىدا پەيدا بولغان كۈرەشنىڭ داۋامى دەپ قارىشلى بولىدۇ.

جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پان تېكىننىڭ كۇچا ئۇيغۇرلىرى تارىخىدا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا مۇناسىۋىتى بار مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇلاردىن ئىبارەت بولسا كېرەك. خېلى كېيىنرەك تارىخى ئەسەرلەردە، مەسىلەن، سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدا بۇ چارىنىڭ بالدۇرقىراق تارىخى توغرىسىدا ھېچ نەرسە بايان قىلىنمىغان.

كۇچا خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى ئەھۋاللارغا توختالغاندا، شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مۇشۇ نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىستلەردە بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن. بۇ ۋەقەنىڭ 866 - يىلىدىن سەل كېيىنرەك يۈز بەرگەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئىمكان بېرىدىغان ۋاستىلىك مەلۇماتلارنىلا تاپقىلى بولىدۇ. بۇنىداق خۇلاسە 4.9 تېكىستنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرىگە ئاساسلانغان: «كېيىن ئۇلار (ئۇيغۇرلار) ئون يىلدىن سەل ئوشۇقراق ۋاقىت داۋامىدا يەرلىك مەھسۇلاتنى [ئوردىغا] بىر نەچچە قېتىم ئەكەلدى». بۇ يەردىكى ئون يىل دېگەن سان 856 - يىلدىن باشلاپ، يەنى تاڭ دۆلىتى پان تېكىننى كۇچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى دەپ ئېتىراپ قىلغان ۋاقىتتىن ئېتىبارەن ھېسابلىنىدۇ. IX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، جۇڭگو مەنبەلىرىدە خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل كۇچا توغرۇلۇق ھېچقانداق بىرەر مەلۇماتلار بېرىلمەيدۇ. كۇچانىڭ تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۆكۈچىنىڭ جەنۇب تەرەپكە قىلغان ھۇجۇمىنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ تاسادىپىي ئىش ئەمەس. بىز بۇنى بۆكۈ چىننىڭ تۇرپان ۋادىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا دېگۈدەك كۇچا ئۇيغۇر

خانلىقىنىمۇ ئېنىقلىۋالغانلىقىنىڭ ئىسپاتى دەپ قارايمىز.
بىر قانچە تېكىستلەردە ناھايىتى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ: يان
تېكىن 15 ئورۇق بىلەن «قارلۇقلار تەرەپكە قاچتى» دەپ كۆرسىتىلگەن
(3.1 – 3.2 – تېكىستلىرىگە قاراڭ.) 3.3 – تېكىستتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ
قارلۇقلارغا كەتكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلىنىدۇ، لېكىن بۇ يەردە
ئۇيغۇرلارنىڭ دەل قايسى قىسمى ۋە كىمنىڭ يېتەكچىلىكىدە
ئۇ تەرەپكە كۆچكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمەيدۇ. شۇنداق قىلىپ
3.1–3.2–3.3 – تېكىستلەر يان تېكىننىڭ «قارلۇقلارغا» كۆچۈپ بارغانلىقى-
نى ھېچقانداق گۇمانغا قالدۇرمايدىغان تولۇق ۋە ئېنىق قىلىپ ئىسپات-
لايدۇ. «3.4» تېكىستتىمۇ قارلۇقلار تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇ تېكىست بولسا
لى دېيۈينىڭ «ئەسەرلەر توپلىمى»دىن ئېلىنغان. باشقا تېكىست-
لەرگە قارىغاندا خېلىلا دەرىجىدە مۇجمەل ئىپادىلەشلەرنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. مەسىلەن، «غەرب تەرەپكە زۇنلارغا كەتتى» ياكى تۈرلۈك
قەبىلىلەرگە بويسۇنۇپ كەتتى دېگەنگە ئوخشاش. «غەربىي زۇن»
دېگەننى بۇ يەردە تىبەتلىكلەر دەپ چۈشىنىش كېرەك. تۈرلۈك
قەبىلىلەرگە بويسۇندى، دېگەنگە كەلسەك تېكىستتە پارچىلىنىپ
كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ نىسبەتەن كىچىك گۇرۇپپىلىرىنىڭ تۈرلۈك
ھەممىدىن ئاۋۋال تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر تەركى-
بىگە كىرىپ كەتكەنلىكى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. لى دېيۈينىڭ
مانا مۇشۇ بايانى(3.4 – تېكىستى) «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدى-
لىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (3.5 – تېكىست) دىمۇ خېلىلا مۇھىم
ئۆزگىرىش بىلەن تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن، ياكى «تۈرلۈك قەبى-
لىلەرگە بويسۇنۇپ كەتتى» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىغا «ياكى
قارلۇقلارغا قېچىپ كەتتى» دەپ يېزىلغان.

بەزى تەتقىقاتچىلار دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى قىسمى-
نىڭ قارلۇقلارغا كېتىشى مۇمكىنلىكى ئۈستىدە ھېچقانداق گۇ-
مان قىلمىغانىدى، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەردە قارلۇقلار، دېگەندە
(ئەھۋاللارغا قارىغاندا خېلى كۆپ قىسمى) VIII ئەسىرنىڭ بى-

رىنچى يېرىمىنىڭ ئاخىرىدا يەتتىسۇغا كەتكەن خەلق دەپ چۈشىنىش كېرەك. پان تېكىنىنىڭ كۇچا رايونىغا كېلىپ جايلىشىشى ۋە ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى بەرپا قىلغانلىقى، ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى بەك ئېنىق تەسۋىرلەپ بېرىدىغان تېكىستلەرنىڭ (4.1 — ؛ 4.3 — ؛ 4.7 — ؛ 4.8 —) مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋۇشىمۇ بۇ قارىشىنى تەۋرىتەلمىگەنىدى. «دەلنى ئىدارە قىلىشتا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دېگەن كىتابتىن ئېلىنغان يەنە بىر تېكىستكە (3.5 —) دىققەت قىلىش لازىم. بۇ تېكىست تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە بەزى مۇجمەللىكلەرنى كىرگۈزۈپ قويىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بىر قاتار باشقا ھۆججەتلەرگە ئوخشاش بۇ يەردە پان تېكىنىنىڭ «قارلۇقلارغا» قاراپ ھەرىكەت قىلغانلىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا بىر قىسمىنىڭ ئەنشىگە كۆچۈپ ئورۇنلىشىشى ئۈستىدە سۆز بولىدۇ. مورى ياسۇنىڭ بىز يۇقىرىدا تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتكەن سىخېمىسىدا پان تېكىن ئەنشىگە (كۇچاغا) كەتتى، باشقا بىر گۇرۇپپا بولسا ئۇنىڭدىنمۇ نېرىراق غەرب تەرەپكە كەتتى دەپ كۆرسىتىلگەن. يەنە مورى ياسۇ مۇشۇ مەلۇماتنى خاتا دەپ ھېسابلىغان. ئەگەردە مۇشۇ ئاخىرقى مەلۇمات توغرا بولىدىغان بولسا بۇ چاغدا ئۇنى پان تېكىن دەسلەپ غەرب تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلغانىدى، دېگەن ئىسپات سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بىز بۇرۇن ئېيتىپ ئۆتكەن پان تېكىن ئۆزىنىڭ غەرب تەرەپكە قىلغان ھەرىكىتىدە قارشىلىققا ئۇچرىدى ۋە جەنۇبقا، ئېنىقراق ئېيتساق، غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇشقا مەجبۇر بولدى دېگەن مۆلچەرنى ئىسپاتلىيالايدۇ. ئېھتىمال، پان تېكىنىنىڭ — ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە ھېچقانداق يۈرۈشى بولمىغان، غەرب تەرەپنىڭ جۇڭگونىڭ مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنىپ قېلىنىشىنى ئەسىرلەردىن بۇيان كېلىۋاتقان ئەنئەنە تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قاراشقا

بولىدۇ. بۇ ئەنئەنە بويىچە دۇنيادا — ئىنتىزاق قىلىپ ئىتتىپاقتا،
جۇڭگو تارىخچىلىرى بەزى تەسەۋۋۇرلارغا ئىگە بول-
غان دۇنيانىڭ مۇشۇ قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقان ھەممىلا نەرسىلەر-
نى «دۇنيانىڭ مەركىزىدە» — جۇڭگونىڭ پايتەختىدە تۇرغان
ئادەمنىڭ مەۋقەسىدىن قاراپ باھا بېرىشتىن كېلىپ چىققان.
مۇشۇ ئۇسۇلغا مۇناسىپ ھالدا ھەممە ۋەقەلەر، سۆزلىنىۋاتقان
پۈتكۈللارنىڭ ئورۇنلىرى بەلگىلەنگەن. غەرب تەرەپكە يول ئې-
لىپ مېڭىش ئۈچۈن ئىدىزلار ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن دۈشمەنلە-
شىپ تۇرغان باشقا تېلى قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراشقا
توغرا كېلەتتى. مانا مۇشۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇر خاقانلىقى
تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي تەرەپ يېرىمىنى كونترول قىلىپ كەلدى.
ئابي تاكېئونىڭ پىكرىگە قارىغاندا، بېشبالىق گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن
تاڭ دۆلىتى ئەلچىسى ۋاڭ دۆەنجاڭغا قىلىنغان ھۇجۇمنىمۇ
تېلى قەبىلىلىرى (كەڭ مەنىدىكى ئۇيغۇرلار) نىڭ ئەسلى ئۇي-
غۇرلار بىلەن بولغان كۈرەشىدىكى بىر ئېپىزوت سۈ-
پىتىدە قاراش لازىم. شۇنداق قىلىپ، پان تېكىن ئۈچۈن غەرب
تەرەپكە ماڭىدىغان يول ئېتىك بولۇپ قالدى ۋە ئۇ ئورقۇن-
دىن يولغا چىقىپ قۇمۇلنىڭ يېنىدا، تۇرپان ۋادىسىنىڭ جە-
نۇبىدىراق ئۆتۈپ قاراشەھەر، كۇچا رايونىغا قاراپ ماڭدى.
بۇ دېگىنىمىز بىر سىخېما، ئەمەلىيەتتە بولسا پان تېكىننىڭ
يولى بۇنىڭغا قارىغاندا خېلى مۇرەككەپ ۋە ئەگرى - توقاي
بولغان بولۇشى ۋە يولدا ئۇچرىشىپ قالغان قەبىلىلەر بىلەن كۆپ
قېتىملاپ توقۇنۇشۇپ قالغان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدا
ئېيتقانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى تارىختا ئۆزىنىڭ ئىزىنى قالدۇرمى-
غان، ئايرىم، پارچىلىنىپ كەتكەن كىچىك گۇرۇپپىلارنىڭ كۆ-
چانىڭ غەربىي تەرىپىدىكى رايونلارغا يېتىپ بېرىشى مۇمكىن
ئىكەنلىكىنى چەتكە قاقمايدۇ. بۇ ئەھۋال خاقانلىق ھالاك بول-
غاندىن كېيىنلا بولغان بولۇشى ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك ئې-

لىدلار ئۇيغۇر كۇچا خانلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان 866 - يىلى-
دىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.
ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا ۋە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ غەرب تە-
رىپىدىكى رايونلارغا بارغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چەتئەللەر-
نىڭ خېلىلا كۆپ ئاپتورلىرى ئېتىراپ قىلىدۇ، لېكىن كىشىگە
بۇ ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ خۇلاسىلىرىنى بىرىتشنەيدېر ئېلان
قىلغان جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارنىڭ نۇسخىسىغا تولۇق
ئاساسلىنىپ يازغان دېگەن تەسەۋۋۇر كېلىدۇ. ئېھتىمال، ئې.
ۋ. بىرىتشنەيدېر ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ
تەتقىقاتىدا جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى خېلى كەڭ دائىرىدىكى ما-
تېرىياللارنى بىرىنچى بولۇپ ئىگىلىگەن ۋە ئۇلارنى قىسقىچە
قىلىپ بايان قىلغانلارنىڭ بىرى بولسا كېرەك. شۇنىڭ بىلەن
بىللە، ئۇ جۇڭگونىڭ بۇ تارىخىي ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندا، پان
تېكىنگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەرنىڭ بايانىدا چوڭ قارىمۇ قار-
شىلىقلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلمىغان (ئې. ۋ.
بىرىتشنەيدېرنىڭ 1888 - يىلى مۇشۇ ھەقتە ئېلان قىلغان
كىتابىغا قاراڭ). ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا، ئادەتتە، جۇڭگونىڭ
تارىخىي ئەسەرلىرىدىكى رىۋايەتلەر ن. يا. بىچۇريننىڭ قىلغان
تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىشلىتىلىدۇ ھەمدە ئې. ۋ. بىرىتشنەي-
دېرنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىدۇ. ئاپتورلار مەنبەلەردىكى
«قارلۇقلارغا قاچتى» دېگەن ئېنىق بولمىغان مەلۇماتنى كون-
كرېتلاشتۇرۇشقا ئورۇنىدۇ. مەسىلەن، د. ئى. تىخنوۋ: «ئۇلارنىڭ
15 ئورۇقتىن ئىبارەت بىر قىسمى پان تېلى باشچىلىقىدا قارلۇق-
لار ياشاپ تۇرغان ئالتايغا كەتتى» دەپ يازىدۇ.① ل. ن. گومىلىيوۋ

① د. ئى. تىخنوۋ: «ئۇيغۇرلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى» 1966 - يىل موسكۋا نەشرى. 28 - بەتكە قاراڭ.

مەنبەلەرگە كەڭ ئىزاھات بېرىش قابىلىيىتىگە ئاساسەن: «چوڭ ئەمەلدار پان تېۋرە (پان تېكىن — ئا.م) 15 ئايماقنى باشلاپ جۇڭغارىيىگە كەلدى ۋە قارلۇقلارغا ئىتائەت قىلدى ... پان تېۋرە غەرب تەرەپتىكى يەرلەرگە باشلاپ ئېلىپ كەلگەن باشقا بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. قارلۇقلارغا كېلىپ پاناھ تاپقان ئۇيغۇرلار ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈندى: چوڭ بىر قىسمى كۇچاغا كېلىپ ئورۇنلىشىۋالدى ۋە بۇ يەرنى ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا تىبەتلىكلەرگە بەرمەي ساقلاپ قالدى، باشقا بىر گۇرۇپپا تىبەتلىكلەرنىڭ چېگرىسىدا بېشبالىق ئەتراپىغا جايلاشتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ل.ن. گومىليوۋ بىرىنچى جۈملىدە ئۇيغۇرلار قارلۇقلارغا ئىتائەت قىلدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى جۈملىدە بولسا «قارلۇقلارغا كېلىپ پاناھ تاپقان» دەپ كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ ھەر ئىككى جۈملە سۆزدە ئاپتور ھەقىقەتنى بۇرمىلايدۇ.

ئۇيغۇرلار 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قارلۇقلارنى ئۇلارنىڭ دەسلەپتە ياشاپ تۇرغان جايلىرى جۇڭغارىيىدىن (ئالتاي بىلەن تارباغاتاينىڭ ئوتتۇرىسى) يەتتە سۇغا سۈرۈپ چىقاردى، قارلۇقلار ئۇ يەرگە كېلىپ جايلاشقاندىن كېيىن، تەدرىجىي ھالدا كۈچەيدى، تۈرگەشلەرنى ۋە باشقا بەزى ئۇششاق قەبىلىلەرنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇردى. قارلۇقلار كونفېدېراتسىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتى كەڭ تېررىتورىيىلەرگە، شۇ جۈملىدىن، قەشقەرىيىنىڭ بىر قىسمىغىچە كېڭەيدى①. مانا مۇشۇ كونفېدېراتسىيىگە كۇچا بىلەن قاراشەھەر كىرگەنمىدۇ؟ بەزى تەتقىقاتچىلار جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى تېكىستلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا كېلىپ چىقىدىغان قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشكە تىرىشىپ تۆۋەندىكى مۇلاھىزىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: قارلۇقلار جۇڭغارىيىدىن كەتكەندىن كېيىن ئۆز-

① «قازاقىستان تارىخى» 1977 - يىلى ئالمۇتا نەشرى، 1 - توم، 336 — 346 - بەتلەر.

لەرنىڭ كونتروللۇقىنى قەشقەر رايونىدىلا ئورنىتىپ قالماي يەلكى خېلى يىراق شەرقتىكى تېررىتورىيىلەرگە، شۇ جۈملىدىن كۇچاغىچە ئۆزلىرىنىڭ كونتروللۇقىنى ئورناتقان. مەسىلەن، د. گامىلتون: «قارلۇقلار ئۆز يەرلىرىنى ھېچ بولمىغاندا تۇرپان ئەتراپىغىچە كېڭەيتىش نەتىجىسىدە ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولدى، لېكىن بىزنىڭ تېكىستلىرىمىزدە تىبەت تېررىتورىيىلىرىنىڭ چېگرىلىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەچكە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى گۇرۇپپىسى پاناھلانغان ئەنشىنىڭ قارلۇقلارغا قارىغانلىقى جوقۇم»① دەپ يازىدۇ. د.ر. گامىلتون پان تېكىستنىڭ قاراشەھەر كۇچا رايونىدا تۇرغانلىقى پاكىتىنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى پان تېكىستىن «قارلۇقلارغا كەتتى» دېگەن مەلۇمات بىلەن سېلىشتۇرۇپ مۇشۇ تېكىستلەرنى بۇ تېررىتورىيىلەرنىڭ قارلۇقلار قارمىقىدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ھۆججەت سۈپىتىدە قاراشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. مۇسۇلمان جۇغراپىيونلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىنمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن سەل كېيىنرەك قارلۇقلار كۇچا ـ قاراشەھەر ـ تۇرپان رايونلىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەرلەردە ياشىغانلىقى ئۇنچىۋالا ئېنىق بولمىسىمۇ ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولىدۇ. بارتولد مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ مۇشۇ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ: «... پەنچۇل (ئوقۇلۇشىدا گۇمان بار) شەھىرى ياكى بۇگۇنكى ئاقسۇ قارلۇقلارنىڭ تەۋەلىكىدە ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ ھاكىمى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە ئىدى، كېيىن بۇ شەھەرنى قىرغىزلار ئىگىلى-

① د. ر. گامىلتوننىڭ بۇ ھەقتىكى 1955 ـ يىلى يېزىلغان كىتابىدا قاراڭ.

ۋالغان»① دەپ يازىدۇ. ئاكادېمىك بارتولد ئۆزىنىڭ «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» نىڭ نەشر قىلىنىشىغا يازغان كىرىش سۆزىدە «...دېگۈيىي تەرىپىدىن ئەڭ بالدۇرقى نۇسخىسى دەپ ھېسابلىنىغان ئىبنى ھورداتبېي نىڭ ئەسىرىدە توققۇز ئوغۇزلار تىلغا ئېلىنىدۇ. ئادەتتە ئەرەبلەر ئۇيغۇرلارنى شۇنداق دەپ ئاتىغانىدى. ئىبنى ھورداتبېي بولسا، توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدىكى مەلۇماتنى ساياھەتچى تامىم ب. بەھرا — ئەل مۇتەۋۋىدىن ئالغانكەن، مەزكۇر ساياھەتچى توققۇز ئوغۇزلارنى جۇڭگو مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، 866 – يىلىلا ئۇيغۇرلار ئىگىلىۋالغان جايدا زىيارەت قىلغانكەن. لېكىن ماركۋارتنىڭ ئۆزى باشقا بىر ئورۇندا 855 – يىلى ياكى 868 — 869 – يىللاردا ۋاپات بولغان جاھىزنىڭ تېكىستىنى (گەرچە ئۇنى ناتوغرا مۇھاكىمە قىلسىمۇ) كەلتۈرىدۇ. مەزكۇر تېكىستتە توققۇز ئوغۇزلار تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن ئۇلار يېقىندا كەلگەن خەلق سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى قارلۇقلار ئېلى بىلەن قوشنا رايونلاردا ئۆزۈندىن بۇيان ياشاپ كېلىۋاتقان ئاھالە سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ»② دەپ كۆرسىتىدۇ. بارتولد مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىن تېپىلغان مەلۇماتلار، شۇنىڭدەك گاملىتوننىڭ مۆلچەرى بويىچە

---

① ۋ. ۋ. بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېركلار» 1969 – يىل موسكۋا نەشرى، 1 – تومىنىڭ 39 – بېتى؛ «قىرغىزلار تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 492 – بېتى؛ «... 12 لېكسىيە » — 5 – توم، 72 – بەت؛ ۋ. ۋ. بارتولدە ئارىستوۋ ن. ئا. لار: «تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر» 2 – توم، 1 – قىسىم، 269 – بەت.

② بارتولد: «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم» نىڭ نەشر قىلىنىشىغا كىرىش سۆز»، 1973 – يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «بارتولد ئەسەرلىرى» 8 – توم، 514 – بېتىگە قاراڭ.

ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى ۋە ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقىنىڭ غەرب تەرەپتىكى ئەڭ يېقىن قوشنىلىرى قارلۇقلار ئىدى، دەپ ئىشەنچ بىلەن ھېسابلاشقا يول قويىدۇ. ئېھتىمال، ئۇيغۇرلار كېيىنرەك تېلىلار مۇشۇ رايونلارنى ئىگىلىۋالغاندا قارلۇقلارنى بىر قەدەر سۈرۈپ قىستىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن مەنبەلەردە بۇ ئەھۋالنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار يوق.

شۇنداق قىلىپ، مۇشۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خانلىقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ غەرب تەرەپ يۆنىلىشىگە كۆچۈپ ئورۇنلاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرگە قارىمۇ قارشى پىكىردە بولغۇچى ئاپتورلارنىڭ خاتالىقى جۇڭگو مەنبەلىرىدىن پايدىلانغاندا تەنقىدىي كۆز قاراشتا بولمىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان. مۇشۇ كۆز قاراشقا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى جۇڭگو ئالىمى ۋاڭ رىۋى ئىدى. بۇ ئالىم خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قوشنىلىرى بىلەن تۈرلۈك مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن كۆپ مەشغۇلات ئېلىپ بارغان ۋە بىر قاتار قىزىق ماقالىلەر يازغان. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ ئورۇنلىشىش مەسىلىسىگە بېغىشلاپ: «پامىرنىڭ غەرب تەرىپىگە كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات» دېگەن مەخسۇس ئەسەر يازغان ①. بۇ ماقالە جۇڭگو مەنبەلىرى ۋە ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» ۋە سۇڭ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەنىدېنىڭ ئادىر يول خاتىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «قوچۇ تەزكىرىسى»

① ۋاڭ رىۋى: «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار» «يۈيگۇڭ»، بېي- جىڭ، 1935 - يىل 4 - توم، 5 - نومۇر، 1 — 9 - بەتلەر.

دىن باشقا «كۆسەن تەزكىرىسى» مۇ بار. بۇنىڭدا كۇچانىڭ سۇڭ دۆلىتى تىكلەنگەنگە قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى تارىخى بايان قىلىنمايدۇ، 1023 - يىلدىن 1096 - يىللار ئارىلىقىدا سۇڭ دۆلىتىگە كېلىپ كەتكەن ئەلچىلەرنى ساناپ كۆرسىتىش بىلەنلا چەكلەنگەن كېيىنكى ۋاقىتلارنىڭلا مەلۇماتى بار. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە كۇچا بىر قېتىملا تىلغا ئېلىنغان. سۇڭ دۆلىتى تارىخىدىكى بۇ تېكىستلەر تەتقىقاتچىلار ئالدىغا بىر قاتار مەسىلىلەرنى قويىدۇ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ھەل قىلىش ئانچە ئاسان ئەمەس.

گەپنى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىكى بىر تېكىستتىن باشلايمىز. مەزكۇر تېكىستتە خاقان لۇشېننىڭ سۇڭ ئىمپېراتورىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ سارايغا كېلىپ يەتكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلىدۇ. تۆۋەندە بۇ تېكىستنى مادۇەنلىنىڭ «مەنبەلەر تەتقىقاتى»غا ئالغاندا، كىرگۈزگەن ئۆزگەرتىشلىرى بويىچە بېرىمىز (مادۇەنلىنىڭ تېكىستتىن چىقىرىۋەتكەن سۆزلەرنىڭ تېگىگە قارا سىزىق سىزىپ كۆرسىتىلدى).

«4.14 شيەنپىڭنىڭ (咸平) 4 - يىلى (1001.2.14 — 1002.1.28) خاقان لۇشېن ئەلچى ساۋۋاكتۇكىنى ئولپان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى... ئۇيغۇرلار دۆلىتى شەرقتە خۋاڭخې دەرياسىغىچە، غەربتە بولسا شۈشەن (قارلىق تاغ - ئا. م) تېغىغىچە سوزۇلۇپ ياتىدۇ؛ ئۇلارنىڭ بىر نەچچە يۈز كىچىك ۋىلايىتى بار. ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەسكەرلىرى بەك ئوبدان مەشق قىلدۇرۇلغان. لى جىچەننى قولغا چۈشۈرۈش ۋە ئۇنى سارايغا ئېلىپ كېلىشكە ئومۇمىيۈزلۈك رەھبەرلىك قىلىشقا مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىش ئۈچۈن سارايىنىڭ بۇيرۇق چۈشۈرۈشنى ئارزۇ قىلىندى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن لۇشېنغا ئىمپېراتور يەرمانى بېرىلدى.»①

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 13a — 14a - بەتلەر.

مۇشۇ تېكىست «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»
گە تولۇق كىرگۈزۈلگەن، سۇڭ دۆلىتى تارىخىنىڭ كۇچا ۋە
گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر
دۆلىتىنىڭ شۇ چاغدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى توغرىسىدىكى
سۇڭ دۆلىتى تارىخىدىكى مەلۇماتلارنىڭ راستلىقى ياكى ئەمەسلى
كى ئې. پىنكس تەرىپىدىن بەك تەپسىلىي تەھلىل قىلىنغان.
مۇشۇ تېكىستتە خاتالىق بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىش ئۇچۇن پىنى
كىسىنىڭ مۇشۇنداق بىرلىككە كېلىش مۇمكىن ئەمەس دېگەن
ئوي - پىكرى تولۇق ئىشەنچلىك بولمىغانلىقى كۆرۈنۈپ
تۇرىدۇ①. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سوغدىلىقلاردىن بولغان ساۋۋاك
تۇڭ باشچىلىقىدىكى ئەلچىلىكى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىچىدە كۇچا
خانلىقىدىنمۇ(؟) ئەلچىلىك كەلگەندەك تۇيۇلىدۇ، سارايى تارىخ
چىلىرى مۇشۇ ئىككى ئەلچىلىكنى خاتالىشىپ بىر ئەلچىلىك
قىلىپ كۆرسەتكەن، بۇ ئەھۋالنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈشنى
«مەنبەلەر تەتقىقاتى»دىن ئېلىنغان تېكىستنى تەھلىل قىلىشمۇ
تەستىقلايدۇ.

جۇڭگودا «مەنبەلەر تەتقىقاتى»غا ئوخشاش كومپىلاتسىيە
ئەسەرلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا بەك كەڭ تارقالغان خۇسۇسىيىتى
مۇشۇنداق ئەسەرنى تۈزگۈچىلەرنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى پېشىۋا
لارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى قايتا پىششىقلاپ ئىش
لىمەستىنلا كەڭ پايدىلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل كومپى
لاتسىيەدىكى ئۇسۇل تۆۋەندىكىچە: پېشىۋالارنىڭ ئەسەرلىرىنى
ئايرىم - ئايرىم پارچىلارغا بۆلۈپ كېسىۋالىدۇ، كېيىن مۇشۇ
كېسىلگەن پارچىلارنى بىرىيېگىدىن تۈزمەكچى بولۇپ تۇرغان ئەسـ
رىمىز ئالدىغا قويۇلغان ۋەزىپىلەرگە مۇۋاپىق يېڭى تەرتىپتە

① ئې. پىنكسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن 1968 - يىلى ۋىسبادېندا نەشر قىلىنغان كىتابىغا قاراڭ، 77 - 78 - بەتلەر.

قايتا تىزىپ چىقىدۇ. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن كېسىلىدىغان تېكىستلەر بىر نەچچە مەنبەدىن ئېلىنىشىمۇ مۇمكىن. بەزىدە ئاساس قىلىنىدىغان نۇسخا قىسقارتىلىدۇ، لېكىن مۇنداق قىسقارتىش ئۇنىڭدىن ئايرىم پارچىلارنى ئېلىپ تاشلاش ئارقىلىقلا بولىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق كېسىپ يېپىشتا بايان قىلىنىشنىڭ لوگىكىلىق ئىزچىللىقى بۇزۇلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا تېكىستتىن ئېلىپ تاشلانغان پارچىنىڭ ئورنىغا (بەزىدە ئېلىۋېتىلگەن پارچە خېلىلا چوڭ بولىدۇ) تۈزگۈچىنىڭ خالىشى بويىچە مۇشۇ ئۈزۈلۈپ قالغان سۆزنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان بىرەر سۆز قوشۇپ قويۇلىدۇ. مۇشۇنداق ئىشلەنگەن كومپىلاتسىيىگە مىسال سۈپىتىدە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» ۋە «مەنبەلەر تەتقىقاتى» دىكى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىن ئىككى تېكىستنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن 4·14 - تېكىست مادۋەنلىنىڭ تەرىپىدىن بىر ئاز ئۆزگەرتىلگەن، تېكىستتىن ئايرىم سۆزلەرنى ئېلىپ تاشلاشنىڭ تاسادىپىي قىلىنمىغانلىقى ناھايىتى روشەن. («4·14 - تېكىستتە چىقىرىۋېتىلگەن سۆزلەرنىڭ ئاستىغا قارا سىزىق سىزىلغان). مادۋەنلىنىڭ مۇشۇ ھۆججەتنى گۇمانلىق ۋە ئىشەنچسىز قىلىپ قويىدىغان ھەممە سۆزلەرنى (ئەلچى دېگەن ئىسىمدىن باشقا) ئېلىپ تاشلىغان. مۇشۇنداق تۈزىتىلگەن يېڭى تېكىست بەك ئېنىق قويۇلۇپ گۇمان پەيدا قىلمايدۇ. مادۋەنلىنىڭ كۇچا ۋە گەنجۇنىڭ قوشۇلۇپ بىر دۆلەت سۈپىتىدە يېزىلىپ قالغانلىقىنى خاتا بولۇپ قاپتۇ دەپ ھېسابلاپ، بۇنىڭغا تېگىشلىك تۈزىتىش كىرگۈزگەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. ساۋۋاڭ دېگەن ئەلچىنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، ساۋ دېگەن فامىلە سوغدىلىقلار ئىچىدە بەك كەڭ تارقالغان، ساۋ دېگەن ئۇرۇقنىڭ ۋەكىللىرى توغرىسىدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلاردىمۇ بايانلار بار. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مۇشۇ ئۇرۇقنىڭ بىر ئەزاسى شۇ دۆلەتنىڭ ئەلچىسى (سودىگىرى) بولالايدۇ.

ئۇ، پىنكىس بىرلەشكەن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرىسىدا بىر قاتار كەسكىن پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىككى دۆلەتتىن كەلگەن ئىككى ئەلچىلىكنى تېكىستتە بىر ئەلچى قىلىپ يېزىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، مۇشۇ تېكىستنى قەتئىي هالدا خاتا يېزىلغان دەپ ئېتىراپ قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بۇنىڭدا پىنكىسنىڭ پىكرىچە، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» ۋە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەرنىڭ قوشۇمچىسى» （续资治通鉴长篇） غا تېمىلار بويىچە داۋام قىلدۇرۇلغان يىلنامىدەك ئىناۋەتلىك مەنبەلەردىكى مەلۇماتلار توسقۇنلۇق قىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن پىنكىس ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭغۇتلارغا قارشى سۇڭ دۆلىتى بىلەن ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرسەتكەن چوڭ تىرىشچانلىقلىرى ئۈستىدە توختاپ: «1001 ــ يىلى، ئېھتىمالغا قارىغاندا، شۇ چاغلاردا ھاكىمىيىتى گەنسۇنىڭ پۈتكۈل غەربىي شىمال تەرىپىگە دېگۈدەك كېڭەيگەن ئۇيغۇر دۆلىتى كۇسەن (كۇچا ــ ئا. م) نىڭ خاقانى لۇشېن...»① دەپ يازغان. تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرۈلىدىغان 4·15 ــ تېكىستكە ئۇ، پىنكىسنىڭ پىكرىچە، بەك ئىناۋەتلىك مەنبەگە كىرگۈزۈلگەنىكەن، ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇنىڭ قەتئىي جۈرئەت قىلالماسلىقىغا مۇشۇلار ئىمكان بەرمىگەن بولسا كېرەك.

«شيەنپىڭنىڭ 4 ــ يىلى 2 ــ ئاي (3·27 ــ 2·26· 1001) دا ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى كۇچانىڭ خاقانى، ئەنشى ۋىلايىتى ۋە شەنيۈي ئۆلكىسىنىڭ ئۇلۇغ تۇتۇقى لۇشېن...» (بۇ تېكىستنىڭ كېيىنكى داۋامى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «ئۇيغۇرلار

---

① پىنكىسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 83 ــ بېتىگە قاراڭ، «4·15» تېكىستىمۇ شۇ كىتابنىڭ 31 ــ بېتىدىن كۆرۈڭ.

ھەققىدە قىسسە»دىن ئېلىنغان تېكىستكە ئوخشاش كېلىدۇ، 4·14 - تېكىستكە قاراڭ)①. بۇ XI ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇستەقىل كۇچا خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بەك قىزىق تېكىستتۇر. شۇ چاغدا كۇچا خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىق ئېھتىمالى توغرىسىدا مۇشۇ بۆلۈمنىڭ ئاخىرىدا سۆزلەيمىز.

ئې. پېنكسىنىڭ «سۈڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نى ئىناۋەتلىك مەنبە دەپ تەكشىلەپ قويۇشى شۇ كىتابقا تېگىشلىك ئىزاھاتلار بېرىلگەندىن كېيىنلا توغرا بولىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھەرقانداق بىر ئەسەرگە ئوخشاش (يالغۇز جۇڭگونىڭكىلا ئەمەس) «سۈڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دىمۇ، جۇڭگو ئەسەرلىرىگە خاس بىر تەرەپلىمىلىكتىن باشقا يەنە خاتالىقلار ۋە ئېنىقسىزلىقلار بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، 4·7 - تېكىستنى تەھلىل قىلغاندا، كۆرۈلگەن چىگىش ۋە خاتا ئەھۋاللار بۇ كىتابقا تېگىشلىك تەنقىد بەرمەي تۇرۇپ شۇ چاغدىكى ئەسلى ئەھۋالنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئاساس بولىدىغان مەنبە سۈپىتىدە پايدىلىنىشنى مۇمكىن ئەمەس قىلىپ قويىدۇ. 4·15 - تېكىستتە «ئۇلۇغ ئەنشى تۇتۇق مەھكىمىسى» ۋە «چەنيۈي ئۆلكىسى» دېگەنگە ئوخشاش ئارخايىك② مەمۇرىي بۆلۈنۈشلەر نامىنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

مۇشۇنداق ئىشلار تۈپەيلىدىن بەك ئىناۋەتلىك مەنبەلەرنىڭ ماتېرىياللىرىنىمۇ ئىشىنىپ قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، مۇنداق مەلۇماتلار تەكشۈرۈشتىن ئۆتۈش كېرەك ۋە ئۇنىڭ راستلىقى

① بۇ «سۈڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 167 - جىلد 4 - بۆلۈم، 130 - بەت.

② ئارخايىك — بەلگىلىك دەۋرگە، كونىراپ كەتكەن، دېگەن مەنىدە — تەرجىماندىن.

ئىسپاتلىنىشى كېرەك.

XI ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە كۇچادا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئېھتىمالى كىشىدە گۇمان پەيدا قىلىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇر كۇچا خانلىقى IX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرى 70 - يىللارنىڭ بېشىدا تىبەتلەرنىڭ زەربىسى بىلەن يوقىتىلغانىدى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېڭىدىن مۇستەقىل كۇچا خانلىقىنىڭ پەيدا بولغانلىقىدا گەپ يوق. لېكىن بۇنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋىتى يوق. جۇڭگو مەنبەلىرىدە مانا مۇشۇ كۇچا خانلىقى توغرىسىدا بەك ئاز مەلۇمات بېرىلىدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن 4·14-، 4·15- تېكىستلەردىن باشقا، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى مەخسۇس بۆلۈم «كۇسەن تەزكىرىسى» كۆڭۈل بۆلۈشكە ئەرزىيدۇ، بۇ بايانىڭ ئەڭ مۇھىمراق بولغان ئورنىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر.

«4·15 كۇچا — ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل گۇرۇپپىلىرىنىڭ بىرىدۇر. بۇ دۆلەتنىڭ باشلىقى ئۆزىنى شىزى (ئارسلان — ئا.م) خان دەپ ئاتايدۇ، سېرىق كىيىم ۋە بەك قىممەتلىك بۆك (كىيىدۇ)، دۆلەتنى توققۇز ۋەزىر بىلەن بىرلىكتە باشقۇرىدۇ. دۆلەت پايتەختىدە بازار بار. لېكىن پۇل يوق، ماللار ياختا رەختكە ئالماشتۇرۇلىدۇ، تېرىق، بۇغداي، يېشىلچا، مېۋىلەر بار. غەربىدىكى داشى (تازجىكلار) دۆلىتىگە قەدەر 60 كۈنلۈك يول بار، شەرقىدىكى شاجۇ ۋىلايىتىگە قەدەر 90 كۈنلۈك يول بار. بۇ دۆلەت ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى شىجۇدىكى كۇچا ياكى كۇچا ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.» ①

بايانىڭ قالغان قىسمى كۇچا بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلىرىگە بېغىشلانغان، لېكىن بۇنىڭدا

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد، 220 - بەت.

سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىزچىل تارىخى بايان قىلىنمىغان، ھەقەتتا سۇڭ دۆلىتى پايتەختىگە كەلگەن كارۋانلارنىڭلا رويخىتى بېرىلگەن. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى دۈشمەن دۆلەتلەر تەرىپىدىن شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان مۇئامىلىسى ئۈزۈۋېتىلگەن سۇڭ دۆلىتىنىڭ بۇ مۇناسىۋەتنى ئۈگىنىۋېلىشقا قىزغىن پوزىتسىيە كۆرسەتمىگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. «كۇسەن تەزكىرىسى»نەقىل دەكەلتۈ-رۈلگەن مەلۇماتلارنى سودىگەرلەردىن ئېلىنغان تاسادىپىي ئاخبا-رات دەپ ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»غا قارىغاندا كۇچا بىلەن سۇڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇنا-سىۋەتلىرى مۇقىم بولۇپ تۇرمىغان. مەسىلەن، 1023 - يىلدىن 1037 - يىلغىچە بولغان ئارلىقتا كۇچادىن سۇڭ دۆلىتىگە بەش قېتىم «ئەلچىلەر ئولپان بىلەن» كەلگەن، كېيىن سودا مۇئامىلىسىدە 35 يىل ۋاقىت چامىسىغا سوزۇلغان ئۇزۇن مۇددەت-لىك ئۈزۈلۈپ قېلىش ئەھۋالى يۈز بەرگەن. «كۇسەن تەزكىرىسى»دە، كېيىن 1071 - يىل، 1072 - يىل ۋە 1096 - يىللاردا «ئەلچىلىكلەر»نىڭ كەلگەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى «كۇسەن تەزكىرىسى»دە ۋە ئۇنىڭدىن باشقىمۇ بۆلۈملەردە، كۇچادىن سۇڭ ئىمپېراتور سارىيىغا كەلگەن «ئەلچىلىكلەر» توغرىسىدا كۆپرەك مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. بۇ يەردە 1017 -، 1020 -، 1021 -، 1022، 1024 -، 1037 -، 1040 -، 1071 -، 1074 - ۋە 1096 - يىللاردا كەلگەن «ئەلچىلىكلەر» نىڭ رويخىتى بېرىلىدۇ. ① بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن «ئەلچىلەر»نىڭ كۆپىرەكى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»دا يېزىلغانلارغا ئويغۇن كېلىدۇ. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دە بېرىلگەن مەلۇماتلار سودا مۇناسىۋىتىدە ئۈزۈلۈپ قالغان ۋاقىتنى 30 يىلغا قىسقارتىشقا ئىمكان بېرىدۇ. بىرنەچچە

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 197 - جىلد «بەدىئىيلەر» قىسمىنىڭ 4 - بۆلۈمىگە قاراڭ.

يەردە ئەلچىلەرنىڭ كۆچا دۆلىتىنىڭ خاقانى (مەنبەدە كېخەن ۋاڭ دەپ يېزىلغانكەن) جى خەي تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. تەزكىرىچىلەر پەقەت ئايرىم ۋاقىتلاردىلا ئەلچىلەرنىڭ ئىسمىنى يېزىپ قويغان. ئىسىملىرى كۆرسىتىلگەن يەتتە ئەلچىنىڭ ئۈچىسىنىڭ فامىلىسى لى ئىكەن، بۇلار لى يەنگۈي، لى ساجۇ ۋە لى يەنچىنلەردىن ئىبارەتتۇر. قالغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسىم فامىلىسى تۆۋەندىكىچە: جاڭ فۇيەن، ساۋفۇ، لۇدامىن ۋە ئالىيەن - سالۇ. «بەدىۋىيلەر» (ياۋايىلار - ئۇ. س) ئەلچىلىرىنىڭ (سودىگەرلىرىنىڭ) فامىلىلىرى قانداق قىلىپ خەنزۇچە بولۇپ قالغانلىقى توغرۇلۇق تەپسىلىي توختالىپ ئۆتمىمىز. بۇ يەردە شۇنىلا كۆرسىتىمىزكى، «ئەلچىلەر» نىڭ (سودىگەرلەرنىڭ) ئىسىم فامىلىلىرىنىڭ خەنزۇچە ئېيتىلغانلىرىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ خەنزۇلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا زادى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىرىدا ئىمپېراتورلارنىڭ فامىلىلىرىنى خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ھېسابلىغان ئادەملەرگە ئىلتىپات قىلىپ تەقدىم قىلىش ئادىتى بار ئىدى. بولۇپمۇ «بەدىۋىيلەر» گە كۆپىنچە ئىمپېراتورنىڭ فامىلىسى «لى» ئىنئام قىلىپ بېرىلەتتى، «لى» بولسا، تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ فامىلىسى ئىدى. بەزىدە «بەدىۋىيلەر» نىڭ فامىلىسىنىڭ «خەنزۇ»چە بولۇپ قېلىشى ئۇلارنىڭ كېلىپ چىققان يەرلىرىنىڭ ئىسىملىرىنىڭ قىسقارتىلىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان. مەسىلەن، سوغدىلارنىڭمۇ شۇنداق بولغان، كۆچا ئەلچىلىرىنىڭ ئىچىدە سوغدىلىق بىر يىلەننىڭ فامىلىسى ساۋدەپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ بولسا، كابۇدانلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئېتنونىملارمۇ كۆپ چاغلاردا فامىلىگە ئايلىنىپ كەتكەن. كېيىنرەك مۇنداق فامىلىلەر يەنىمۇ قىسقارتىلىپ بىر ئىروگلىف بىلەنلا ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ قالغان. كۆچا ئەلچىلىرىنىڭ ئىچىدە مانا مۇشۇ كاتېگورىيىدىكى «خەنزۇچە» فامىلىلەرگە لۇ فامىلىسى كىرىدۇ. جۇڭگو ئالىمى ياۋۋېيىۋەن لۇ

فامىلىسىنى ئېتنونىم توڭقۇلۇ (دوڭۇلۇ) دىن كېلىپ چىققانلىقىنى بەك ئىشەنچلىك قىلىپ ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ بولسا، مۇجۇن خەلقىنىڭ ئىچىدىكى بىر قەبىلە - ئۇرۇقىنىڭ ئىسمىدۇر①.

سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا، تۇرپان خانلىقىنىڭ كۇچا رايونىغا بولغان كونتروللۇقىنى قايسى ۋاقىتتا قولدىن چىقىرىپ قويغانلىقى ئۈستىدە قىسقىچىنا توختىلىپ ئۆتىمىز: ۋ. ۋ. بارتولد: «پەقەت مەھمۇد قەشقەرىيلا قاراخانىيلار زامانىسىدىكى مۇسۇلمانلارغا تەۋە يەرلەرنىڭ چېگرىلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ، دەپ كۆرسەتكەنىدى. XI ئەسىردە ئىسلام دىنى تېخى تۇرپان بىلەن لوپنۇرغىمۇ يېتىپ كەلمىگەنىدى. شىمال تەرەپتىكى يولدا كۇچا ۋە بۈگۈرلەر چېگرا پونكىتلىرى ئىدى.»② بۇ شەرقشۇناس ئۆزىنىڭ باشقا بىر ئەسىرىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ: «ئۇيغۇرلار تۇرپان ۋە كۈچۈك (بېشبالىق رايونى — ئا. م) ئەتراپىدىكى رايونلارنى يەنە بۇرۇنقىدەكلا ئىگىلەپ تۇرغان، مۇسۇلمانلار سۇلالىسى — قاراخانىيلارغا تەۋە يەرلەر مۇشۇ رايونلارنىڭ غەرب تەرىپىدىنلا باشلىنىپ كېتەتتى؛ كۇچا بىلەن بۈگۈر شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا پونكىتلىرى ئىدى. جەنۇب تەرەپتە بولسا — چەرچەن ئىدى»③ دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇنداق قىلىپ، XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كۇچا قاراخانىيلار

---

① ياۋۋېيىۋەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 1958 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 95 - 100 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ: «... 12 لېكسىيە» دېگەن كىتابىنىڭ 81 - بېتىگە قاراڭ.

③ بارتولدنىڭ: «تۈرك - موڭغۇل تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ 206 - بېتىگە قاراڭ.

AltunOq

دۆلىتىنىڭ تەركىبىدە بولغانلىكەن دەپ تەكىتلەشكە بولىدۇ. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە قاراخانىلارنىڭ بۇ رايونغا كەلگەن ۋاقتىنى بىز يەرلەردە تۇرۇپلا خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان چاغلاردا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يېزىپ قالدۇرۇلمىغان.

نەنسەن ئېتەكلىرىنىڭ غەربىدىكى دۇڭخۇاڭ، گۇاجۇ ۋە سۇجۇ رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلار

دۇڭخۇاڭ شەھەر دۆلىتى — غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم سودا يولىدىكى سىياسىي ۋە تىجارەت مەركىزى ئىدى، خەلقئارا دىنىي مەركەز سۈپىتىدىمۇ چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ يەردە شەرقىي ئاسىياغا بۇددىزم ئەمدىلا كىرىشكە باشلىغاندىلا چوڭ ئىبادەتخانىلار پەيدا بولغان. بۇ ئىبادەتخانىلاردا دىن تارقاتقۇچىلارلا تەربىيىلىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇددا دىنىغا دائىر كىتابلارمۇ شەرقىي ئاسىيا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىناتتى ۋە بۇ كىتابلار بۇ يەردە كۆچۈرۈلەتتى، مەتبەئەدە بېسىلاتتى. دۇڭخۇاڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. لېكىن دۇڭخۇاڭنى ئۇيغۇر دۆلىتى ئىدى، دەپ ئېيتىشقا ئاساسلار يېتەرلىك ئەمەس.

چاڭ جەمەتىنىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوغدىلىقلارنىڭ ساۋ (چاۋ) جەمەتىنىڭ سۇلالىسىنىڭ تىكلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاكتىپ ياردەم كۆرسىتىشىدىن بولغان، بەلكىم بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇرلارنىڭ پىلان كۆرسىتىشى بىلەن بولغان، ئۇيغۇرلار مۇشۇ مۇھىم ستراتېگىيىلىك سودا - تىجارەت ۋە دىنىي مەركەز بولغان جايدا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدىكى بىر ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشىگە مەنپەئەتدار بول-

خانلىقى تۇپەيلىدىن كۆپ پائالىيەتلەر ئېلىپ باردى، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەقسىتىگە يەتتى. تاكى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر مۇشۇنداق ئەھۋال ساقلىنىپ كەلدى. دۇڭخۇاڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرىگە باھا بېرىشتە، مۇشۇ شەھەر دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن بېقىندىلىقىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە بولغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈستىدىلا بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ دۇڭخۇاڭغا بولغان تەسىرى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بەكمۇ كۈچلۈك بولغان بولسا كېرەك. جۇڭگو مەنبەلىرىدە تەنسەن ئېتەكىدىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ باشلىقىنى «گەنجۇ ۋە ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى» دېگەن نام بىلەن يازغان مەلۇماتلار يولۇقىدۇ. مانا مۇشۇ ئۇنۋان «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى 976 - ۋە 988 - يىللاردا يېزىلغان تېكىستلەردە ئىككى قېتىم يولۇقىدۇ①. ئۇيغۇرلار داھىيسىنىڭ «ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) خاقانى» ئۇنۋانى بىلەن ئىككى يەردە يېزىلىپ قېلىشى باشقا پاراللېل مەنبەلەردە كۆرۈلمەيدۇ ۋە تېخىمۇ ئاساسلىق ماتېرىياللار بىلەنمۇ ئىسپاتلانمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ماتېرىيال دۇڭخۇاڭنى شۇ چاغلاردا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىكىنى تامامەن يوقاتقان، دەپ ھېسابلاشقا، ئۇنى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراشقا دېگەندەك ئاساس بولالمايدۇ.

«لياۋ سۇلالىسى تارىخى»دا بىرقانچە يەردە: «ساجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان مەلۇمات بار، مانا مۇشۇ مەلۇماتلار

---

① بۇ يەردە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»دىن ئېلىنغان سىتاتىنىڭ تەرجىمىسىدىكى ئۇيغۇر خاقانى «يىلوخېمېلى ئې» دەپ يېزىلغانىدى. بۇنىڭ ئالدىغا «گەنجۇ ۋە ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانى» دەپ يېزىلىشى كېرەك ئىدى، بۇنى تۈزىتىپ ئوقارسىزە

ھىن ئىككىسىنى كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

«4·17 [كەيتەي] 3 - يىلى (1014·4·21 — 5·20) نىڭ 4 - ئېيىدا ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ [خانى] ساۋشۇن ئولپان تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچى قايتقاندا ئۇنىڭغا كىيىم - كېچەك ۋە پۇل ئىنئام قىلىندى.» ①

«4·18 كەيتەينىڭ 9 - يىلى 7 - ئاينىڭ جايىن كۈنى (1020·7·27 —) ساۋشۇنگە كىيىم - كېچەك ۋە ئۆي جابدۇقى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىلدى، بۇ ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ 2 - دەرىجىلىك خانى ئىدى.»②

مۇشۇ ھەر ئىككىلا ھۆججەتتە ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان يەنە باشقا بىر قانچە ماتېرىياللاردا شۇ چاغدا دۇڭخۇاڭنى باشقۇرۇپ تۇرغان سوغدى سۇلالىسىنىڭ ۋەكىلى ساۋشۇننى «ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانى» دەپ ئاتايدۇ. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى ساجۇنىڭ (دۇڭخۇاڭنىڭ) ھېچ بولمىغاندا قانۇنىي جەھەتتىن بولسىمۇ مۇستەقىللىكىنى، مۇشۇ شەھەر — دۆلەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە بۇ دۆلەتنىڭ ھاياتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ رول ئوينىغانلىقىنىلا ئىسپاتلايدۇ.

دۇڭخۇاڭنىڭ (ساجۇنىڭ) IX — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى بەكمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە تارىخىنى تەپسىلىي قاراپ چىقىش — مۇشۇ تەتقىقاتىمىز ئالدىغا قويۇلغان ۋەزىپىلەر ئىچىگە كىرمەيدۇ. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئې. ۋ. بىرېتشنەيدېر تەرىپىدىن يېزىلىپ ئىنگلىز تىلىدا ئېلان قىلىنغان «دۇڭخۇاڭ تارىخىدىن قىسقىچە ئوچېرك» نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ۋەتىنىمىز شەرقشۇناسلىقىدا دۇڭخۇاڭ تارىخىغا مەخسۇس بېغىشلانغان ئەسەرلەر يوق. چەتئەللەردە ئېلان قىلىنغان ئەسەر-

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 70 - جىلد، 4a - بەت.

② «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 16 - جىلد، 4a - بەت.

لەر ئىچىدە فۇدزى ئىبدا ئاكىرانىڭ دۇڭخۇاڭغا بېغىشلانغان ئىككى چوڭ ئەسىرىنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ①.

يېقىندا، ياپونىيىدە دۇڭخۇاڭغا بېغىشلانغان 13 توملۇق بىر ئەسەر نەشىر قىلىنىشقا باشلىندى. بۇ ئەسەرلەر 1980 — 1982-يىللىرى قولىدىن چىقىپ بولماقچى. بۇ ئەسەرنىڭ ھەر بىر تومى مەخسۇس بىر تېمىغا بېغىشلانغان ماقالىلەر توپلىمىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ 13 توم دۇڭخۇاڭنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى، ئىقتىسادى، ئەدەبىياتى، سەنئىتى، دىنى ۋە دۇڭخۇاڭشۇناسلىقنىڭ باشقا كۆپلىگەن مەسىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىككىنچى تومىغا مورى ياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن. مۇشۇ ماقالىنىڭ قىزىق خۇلاسىلىرى ئۈستىدە توختاپ ئۆتىمىز.

ئاپتورنىڭ ساۋ جەمەتى ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان چاغدا دۇڭخۇاڭنىڭ تولۇق مۇستەقىللىككە قەتئىي ھالدا ئېرىشەلىگەنلىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. مورى ياسۇ «كونا بەش دەۋر تارىخى» دا (چەت دۆلەتلەر توغرىسىدا بايان) ۋە «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» («بەدىئۇيلەر ھەققىدە قىسسە») دە ساجۇ توغرۇلۇق (شۇ جۈملىدىن گۇاجۇ توغرۇلۇق) مەلۇماتلار بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. مانا مۇشۇنداق بايانلارنىڭ بارلىقى سۇڭ دەۋرىدىكى تارىخچىلارنىڭ دۇڭخۇاڭنى پەقەت مۇستەقىل بىر دۆلەت سۈپىتىدە قاراپ كەلگەنلىكىنىلا ئىسپاتلايدۇ. مورى ياسۇنىڭ قىزىقارلىق ئوي - پىكىرلىرى دۇڭخۇاڭنىڭ ئۇيغۇرلىشىش مەسىلىلىرىگىمۇ بېرىپ چېتىلىدۇ. دۇڭخۇاڭدا ھاكىمىيەت بېشىدا

① فۇدزى ئىبدانىڭ «ساجۇدىكى گۇيىي ئۆلكە مەھكىمىسىنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرى 1941-يىلى توكيودا نەشىر قىلىنغان. «تىبەت ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى دۇڭخۇاڭ» 1959-يىلى توكيودا نەشىر قىلىنغان.

تۇرغان ئۇرۇق بىر نەچچە ئەۋلاد قاتار گەنجۇدا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ئۇيغۇرلار ۋەكىللىرى بىلەن ئۆزئارا نىكاھلىنىش كېلىشىملىرى تۈزگەن، تەبىئىيكى، مانا مۇشۇ ئەھۋال دۇڭخۇاڭ ۋاقىتلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۇيغۇرلىشىشقا ئېلىپ كەلدى. لېكىن گەپ بۇنىڭدىلا ئەمەس. مورى ياسۇنىڭ كۆرسىتىشىچە، دۇڭخۇاڭدا XII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچىلىكىلا ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ بىر تۈركۈمى ئورۇنلىشىپ ياشاپ كەلگەن. بۇ ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ: بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى تاڭغۇتلارنىڭ ھۇجۇمىغا دائىم ئۇچراپ تۇرغاچقا، ئېھتىمال، شۇ چاغلاردا بىر قەدەر تىنچراق بولغان جاي دۇڭخۇاڭغا ئايرىم ئۇيغۇر ئائىلىلىرى كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، قىتانلار گەنجۇغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا دۇڭخۇاڭنىڭ ئۆزى لياۋ دۆلىتى بىلەن نورمال مۇناسىۋىتىنى داۋاملىق ساقلاپ كەلگەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەلچىلىرىنى قىتان ئىمپېراتورىنىڭ سارىيىغا ئەۋەتىپ تۇرغان. ئىككىنچىدىن، دۇڭخۇاڭغا ئۇيغۇرلار غەرب تەرەپتىكى ئۇيغۇر دۆلىتىدىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇشىمۇ بەك ئېھتىمالغا يېقىن (مورى ياسۇ «غەربىي ئۇيغۇرىيە» دېگەن ئۇقۇم بىلەن تۇرپان خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ). بۇ ئالىمنىڭ پىكرىچە، دۇڭخۇاڭدىكى ئۇيغۇرلار جامائەسىنىڭ شەكىللىنىپ قېلىنىشىغا، ئەھۋالغا قارىغاندا، ھەر ئىككىلا ئامىل ئارىلاشقان بولسا كېرەك، مۇشۇ ئەھۋالدىنمۇ بالدۇرراق بۇ يەرگە ئەلچىلەر، تىجارەتچى سودىگەرلەر گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋە شۇنىڭدەك غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ۋەكىللىرىمۇ كېلىپ ئورۇنلىشىشقا باشلىغانىدى①.

① مورى ياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن كىتابىنىڭ 315 ـ، 331 ـــ 333 ـ بەتلىرىگە قاراڭ.

يەنە بىر دىققەت قىلىدىغان ئىش، مورى ياسۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقاتىدا «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسىنى كەڭ مەنىدە ئىشلەتتىدۇ. ۋ. سامولىنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئۇيغۇر ئاتالغۇسىنى شۇنداق چۈشىنىپ ئىشلەتكەندە، بۇ ئاتالغۇ ئۆزىنىڭ ئېتنىك ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ بىر سىياسىي ئاتالغۇغا ئايلىنىدۇ. «ئۇيغۇر» تېرمىنىنى كەڭ مەنىدە ئىشلىتىش بىلەن ئەينى ۋاقىتتا بۇنى بىر ئېتنونىم دەپ ئېتىراپ قىلىش — مۇشۇ رايوندا يۈز بەرگەن جەريانلارنى ئانالىز قىلىش ئۈچۈن چوڭ قىيىنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ قىيىنچىلىق مورى ياسۇنىڭ مۇشۇ رايوننىڭ ھاياتىدا سوغدىلىقلارنىڭ رولىنى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلار جامائەسىدىكى رولىنى زادى ھېساپقا ئالماسلىق بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. مورى ياسۇ بۇلارنى زادى تىلغا ئالمايدۇ.

دۆڭخۇاڭدا سوغدىلىقلار سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا سوغدىلىقلارنىڭ ساۋ جەمەتى چىقىشى دۆڭخۇاڭنىڭ ئىشلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولىنىڭ كۈچىيىشىنى ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قانداقلا بولمىسۇن بىر قىسمى شەھەرگە كۆچۈپ كەلدى، بەلكىم شەھەر ئەتراپىلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىق ئېھتىمالى بەك تەبىئىيدۇر. لېكىن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچمەن ھاياتتا ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتقاندا، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئولتۇراقلىق ھاياتقا كۆچكەنلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولماسلىقى مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ، مۇشۇ يەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ ئورۇنلىشىشى X ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا يۈز بەرگەن، ئايرىم ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىشى بۇ ئىشتىن خېلىلا بۇرۇن — IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغانلىقىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. مەلۇمكى، شەرقىي تۈركىستاندىكى سوغدىلار ئۆزلىرىنىڭ سانىدىن خېلىلا كۆپ بولغان تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەچكە

ئۇلارنىڭ قاتتىق تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. بۇ تەسىر سوغدىلارنىڭ تەدرىجىي ھالدا تۈركلىشىشىدە ئىپادىلەنىدى. تەڭشەن ئېتەكلىرىدىكى سوغدىلارمۇ مۇشۇ ئەھۋالنىڭ سىرتىدا قالمىدى. بۇ يەردە سوغدىلار خەنزۇلاردىن تاشقىرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قەبىلىلەر بىلەنمۇ يانمۇ يان ياشاپ كەلدى. دۇڭخۇاڭغا ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئاھالىلەر كەلگەنسېرى دۇڭخۇاڭدىكى ئاھالىنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال، سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىش (تۈركلىشىش) جەريانى كۈچەيدى. مورى ياسۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھاكسىيەت بېشىدىكى ئورۇقنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى بىلەن بىر قاتاردا، «ساجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن چۈشەنچىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئالدىنقى شەرت ھازىرلاندى. دۇڭخۇاڭغا غەرب تەرەپتە قارا شەھەر ۋە كۇچا رايونىدا تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن ھاياتتا ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ كۆچۈپ كېلىش ئېھتىمالىمۇ بولغانىمدۇ، دېگەن مەسىلىگە سەلبىي جاۋاب بېرىلىۋاتماقتا. ئەلۋەتتە، مۇشۇنداق كۆچۈشنىڭ بىرەر يېرىم ئاز ساندا بولۇپ قېلىش ئېھتىمالى رەت قىلىنمايدۇ. تۇرپان خانلىقىنى بەرپا قىلغان كۆچمەنلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى ئىكەنلىكى ۋە بۇلارنىڭ ئەسلى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىك مەۋقەدە تۇرغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، توققۇز ئوغۇزلار گۈللەپ - ياشناپ تۇرغان چوڭ بىر دۆلەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان كۈچ ئىدى. شۇڭا شۇ چاغلاردا ئۇلارغا شەرقىي جەنۇبقا، تەڭشەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ بېرىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق ئىدى. دۇڭخۇاڭ رايونىغا سوغدى سودا - تىجارەتچى ۋەكىللىرىنىڭ غەرب تەرەپتىن كۆچۈشى ئېھتىمالغا كۆپرەك يېقىن.

ئۇنداق بولسا، مەنبەلەردە نېمە ئۈچۈن يەنىلا «ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن ئىبارىلەر پەيدا بولۇپ قالىدۇ؟ مورى ياسۇ: دۇڭخۇاڭ ۋاقتى ساۋ سېنشۇن ئۆز-

نىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن مۇشۇ سۆزلەرنى ئۆزىنىڭ مەنسىپىگە مەخسۇس قوشۇۋالغان دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويدى، لېكىن بۇنداق چۈشەندۈرۈشنى بۇ ئاپتورنىڭ ئۆزىمۇ دېگەندەك ئىشەنچلىك ئەمەس دەپ قارىغان①. بىز جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن كىتابلىرىدا «ئۇيغۇر» ئىبارىسىنى پەقەت كەڭ مەنىدىلا ئىشلىتىپ كەلگەنلىكىنى تەكىتلەپ ئۆتكەندۇق. تارىخچىلار بەزىدە ئۇيغۇر بىلەن ئۇيغۇر خاقانلىقى ئىچىدىكى ۋە كېيىنكى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى باشقا تېلى قەبىلىلىرىنى پەرقلەندۈرمەي يازىدۇ. بۇ تارىخچىلار سوغدىلىقلارنىمۇ پەرقلەندۈرمەيدۇ، جۇڭگو پايتەختىگە كەلگەن نۇرغۇنلىغان سوغدى تىجارەتچىلىرىنىمۇ «خۇيخۇ» (ئۇيغۇر) دەپ ئاتاپ كەلگەن. «بەش دەۋر» مەزگىلىدە ۋە شۇنىڭدەك سۇڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللارنىڭ دەسلىپىدە سوغدىلىقلارنىڭ سودا كارۋانلىرى گەنجۇ خانلىقىدىن بەكمۇ كۆپ باردى، شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخچىلار گەنجۇ ۋە دۇڭخۇاڭدىن كەلگەن ئەلچىلىكلەر ۋە سودا كارۋانلىرىنىڭ مىللىي خۇسۇسىيىتى بىر ‑ بىرىدىن پەرق قىلمىغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئادەت بويىچە، دۇڭخۇاڭنىڭ ئاھالىسىنىمۇ ئۇيغۇرلار دەپ ئاتاشقا باشلىغان. مانا مۇشۇنداق ئۇسۇللار بىلەن «ساجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن گەپ پەيدا بولۇپ قالغان.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا «ساجۇ تەزكىرىسى» دېگەن بىر بۆلۈم بار، مانا مۇشۇنى ئوقۇسىڭىز سۇڭ دۆلىتى بىلەن ساجۇ ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم باغلىنىشلار مەۋجۇت ئىكەن ھەتتا ساجۇ (دۇڭخۇاڭ) سۇڭ دۆلىتىنىڭ بىر پارچىسىكەن دېگەن تەسەۋۋۇرغا كېلىسىز. پەقەت بارلىق مەنبەلەرنى يىغىپ ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىلا ۋە شۇنىڭدەك قوشنا دۆلەتلەرنىڭ

---

① مۇرى ياسۇ: «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» 331 — 332 ‑ بەتلەر.

ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئۇ دۆلەتلەرنىڭ بىر – بىرىگە قوللانغان ھەرىكەتلىرىنى تەتقىق قىلغاندىلا ۋە يەنە جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ قوشنا ئەللەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چۈشەندۈرگەندە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «ئەركىنرەك يېزىش» ئەنئەنىسىنى ئەزەردە تۇتقاندىلا بۇ شەھەر دۆلىتى دۇڭخۇاڭنىڭ ئىچكى ھاياتىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ۋە ئۇنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بىرىنچى نۆۋەتتە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە زۆرۈر ماتېرىياللار بارلىققا كېلىدۇ.

گۇاجۇدىمۇ (گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا دۇڭخۇاڭدىن شەرقىي شىمال تەرەپتە تەخمىنەن 100 كىلومېتىرچە يىراقلىقتا جايلاشقان بۈگۈنكى ئاھىيە شەھىرى) خۇددى دۇڭخۇاڭنىڭكىگە ئوخشاش ئەھۋال مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. لېكىن تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا بۇ ھەقتە تولۇق ئىشەنچلىك بىلەن سۆزلەشكە ئىمكان بېرىدىغان ماتېرىياللار بەك ئاز. 4-5 – تېكىستنىڭ ئاخىرقى قىسمى گۇاجۇدا تىبەت دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنلا سۇغدىلىقلارنىڭ (خۇلارنىڭ) ھۆكۈمرانلىقى ئورنىغانلىقىنى تەخمىن قىلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. مانا بۇ كۆز قاراشنى «ساجىۋ تەزكىرىسى» دىن ئېلىنغان مەلۇماتلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ. سۇڭ دۆلىتىنىڭ تارىخچىلىرى دۇڭخۇاڭنىڭ ئالىي رەھبەرلىكىدە پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەرگە دىققەت بىلەن نەزەر سېلىپ بارغان. ئۇ ئىمپېراتورلارنىڭ ئۇيەردىكى ۋاڭلارنىڭ ئالماشقانلىقلىرىنى ۋە ئۇلارغا ئەمەلىيەتتە يوق ھېراۋۇللۇق ۋەزىپىلىرىگە ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان پەخرىي ئۇنۋانلارنى قوشۇپ «خىزمەتكە تەيىنلىگەنلىكى» توغرىسىدىكى ئۆز لايىقىدىكى پەرمانىنى رەسمىيلەشتۈرۈشنى ئۇنتۇپ قېلىشىدى. مانا شۇ تېكىستتە گۇاجۇ ۋىلايىتىگە ھاكىملار «تەيىنلەنگەنلىكى» توغرىسىدا تۆت ئورۇندا سۆزلىنىدۇ، بۇنىڭ بىرىدە تەيىنلەنگەن ھاكىم دۇڭخۇاڭ ۋاڭـ

نىڭ ئوغلى، قالغان ئۈچ قېتىمدا ۋاڭنىڭ كىچىك ئوكىلىرى بولغان، مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى گۇاجۇنىڭ دۇڭخۇاڭ خانلىقىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەپسۇسكى، گۇاجۇ ئاھالىسىنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق. لېكىن ئېھتىماللارغا كۆرە، بۇ يەردە خۇددى دۇڭخۇاڭنىڭكىگە ئوخشاش ئەھۋال پەيدا بولغان بولسا كېرەك.

مەلۇمكى، گۇاجۇ تاڭغۇتلار قەرىپىدىن گەنجۇغا قارىغاندا سەل كېيىنرەك بېسىۋېلىندى. گۇاجۇنىڭ قولدىن كېتىشى توغرىسىدا مەنبەلەردە بىر - بىرىگە خېلىلا ئوخشىمايدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمرەك بولغان مەلۇماتلارغا قاراپ چىقىمىز.

«19. 4 گۇاجۇ ۋاڭى تيەنشېن 8 - يىلى (1030·2·5 — 1031·1·25) 1000 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن تاڭغۇتلارغا تەسلىم بولدى.»①

كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار مۇشۇ مەلۇماتنىڭ راستلىقىغا گۇمان قىلىدۇ، چۈنكى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە گۇاجۇ توغرۇلۇق بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلىنمايدۇ(كىچانوۋنىڭ «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىنىڭ 50- ۋە 138- بەتلىرىگە قاراڭ). گۇاجۇدا بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ياكى گۇاجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇش مۇمكىنلىكى ئېھتىمالىغا كەلسەك، بۇنداق ئېھتىماللىنى ئىسپاتلاشقا ھازىرچە مۇمكىنلىك يوق. گۇاجۇ ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا كېيىنرەك يېزىلغان ئەسەرلەردە سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن، دەي شىجەننىڭ «تاڭغۇتلار ھەققىدە خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا تۆۋەندىكى بىر جۈملە يولۇقىدۇ:

«20. 4 گۇاجۇ ئۇيغۇرلىرى ساجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 485 - باب «تاڭغۇتلار ھەققىدە قىسسە» 120 - بەت.

Altunoq

قازمىقىدۇر. ئۇلارنىڭ ۋاڭى [(ساۋ)] سەن شۈن [(جاۋ)] دېمىنت نىڭ قۇدرىتى كۈندىن ـ كۈنگە ئۈسۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۆز ئىتائىتىدىكىلەرگە باش بولۇپ تەسلىم بولۇشقا رۇخسەت سورىدى.①
ئەپسۇسكى، دەيشىجەن مۇشۇلارنى يېزىشتا ئاساسلانغان مەنبەلەرنى كۆرسەتمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ تېكىستىكى («20٠ 4» تېكىست) «تەسلىم بولۇشقا رۇخسەت سورىدى»دېگەن سۆزلەرگە دىققەت قىلىش زۆرۈر. مەنبەلەردە مۇشۇنداق سۆزلەر ياۋلىيلارنىڭ بىر دۆلەتنى ياكى ئايرىم بىر قەبىلە (ئۇنداق ياكى مۇنداق سەۋەب تۈپەيلىدىن) جۇڭگوغا ئىتائەت قىلماقچى بولغاندا شۇنداق يېزىلىپ كەلگەن، لېكىن مۇشۇ رايوندا شۇ چاغلاردا سۇڭ دۆلىتىنىڭ كۆلەڭگىسىنىڭمۇ تەسىرى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا ئاپتورنىڭ مۇشۇلارنى يېزىشتىكى مەنبەلىرى گۇمان پەيدا قىلىدۇ.

21٠ 4 ـ 22٠ 4 ـ تېكىستلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، گۇاجۇ قەلئەسى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن 1036-يىلى ئىشغال قىلىنغان. دېمەك، «گۇاجۇ ۋاڭى» ئۇنىڭ قارارگاھىنىڭ قولىدىن كېتىشتىن ئاۋۋال تەسلىم بولغان بولىدۇ، مۇنداق ئەھۋال گۇاجۇدا رەھبەرلىكتە ئىختىلاپ بولۇپ ۋاڭ قېچىشقا مەجبۇر بولدى، دېگەن تەخمىن ئاساسىدىلا يۈز بېرىشى مۇمكىن.
«21٠ 4 داھىي ئەنزىلۇ ئەسكەرلىرى بىلەن كەينىگە قايتىدىغان يولنى توستى ۋە [توبا] يۈەنخاۋ 200 كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق جەڭلەر ئېلىپ باردى، [ئەن] زىلۇ مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاڭغۇتلار گۇاجۇ، ساجۇ ۋە سۇجۇ قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتلىك شەھەرنى ئىشغال قىلدى.»②

① دەيي شىجەننىڭ «تاڭغۇت دۆلىتى ھەققىدە خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىنىڭ 5 ـ باب، 250 ـ بېتىگە قاراڭ.

② «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 481 ـ باب «تاڭغۇتلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ 146 ـ بېتى.

ئەن زىللۇ كۆكنۇر رايونىدىكى بىرلەشكەن شەرقىي شىمال تىبەت قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى زويىسلۇغا بويسۇنغان ۋەھبەرلەرنىڭ بىرىدۇر. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىستتىن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، شەھەر دۆلەتلەر گۇاجۇ ۋە ساجۇ ھەم شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمەن سۇجۇ تۈزلىرىنىڭ تاڭغۇتلارغا قارشى كۈرىشىدە زۇڭگېيدىكى تىبەت بەگلىكىنىڭ ياردىمىگە تايانغان، بەقەتلا توبا يۈەنخاۋ زويىسلۇ رەھبەرلىكىدىكى ئەسكەرلەرنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىنلا مەزكۇر قەلئە تاڭغۇتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

«22. 4 تاڭغۇتلار ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئەسكەرلىرىنى يەنە يېڭىدىن سەپەرۋەرلىككە كەلتۈردى. ۋىلايەت مەركىزى بولغان ئۈچ شەھەر — گۇاجۇ، ساجۇ ۋە سۇجۇلار تەسلىم بولدى. خېشىدىكى كونا جايلارنى قايتىدىن تولۇق ئىگىلىۋالدى.»①

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ يەنە بىر چوڭ مۇستەھكەملەنگەن شەھىرى — سۇجۇنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ (سۇجۇ بۈگۈنكى گەنسۇدىكى جيۇچۈەن دېگەن شەھەردۇر، گەنجۇ ھازىرقى جاڭيېنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن تەخمىنەن 200 كىلومېتىرچە يىراقلىقتا جايلاشقان). بۇ شەھەرنىڭ قانۇنىي ئەھۋالى بىر قەدەر ئېنىق، بۇنىڭدىن ئالاھىدە ئىختىلاپلار كېلىپ چىقمايدۇ. ئې. پىنكىس «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»غا ئاساسلىنىپ، بۇ شەھەرنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ تېكىستنى تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرىمىز:

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 119-جىلد، جىڭيونىڭ 3 - يىلى (1036 - يىلى). مەزكۇر نەقىل موري ياسۇنىڭ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» ناملىق كىتابىنىڭ 332 - بېتىدىن ئېلىنغان.

«4.23 (تۈگخېنىڭ 28 ـ يىلى 5 ـ ئايدا) ئىسى كۈنى (1010-7-11) غەربىي شىمال ئۆلكىسىنى تىنچلاندۇرۇشقا مەسئۇل ۋالىي شاۋتۇيۈي گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇمغا ئۆتتۈم، سۇجۇ شەھىرىنى ۋەيران قىلدىم، شەھەردىكى ھەممە ئاھالىنى ئەسىرگە ئالدىم، دەپ دوكلات قىلغان.»①

پېنكسىننىڭ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ جەدۋەل بۆلۈمىدىكى تېكىستتىن خەۋىرى يوق ئىكەن. مەزكۇر تېكىستتە سۇجۇنىڭ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قارىمىقىدا بولغانلىقى بەك ئېنىق كۆرسىتىلگەن:

«4.24 تۈگخېنىڭ 28 ـ يىلى 5 ـ ئاي (1010-6—7-13) دا غەربىي شىمال ئۆلكىسىنى تىنچلاندۇرۇشقا مەسئۇل ۋالىي شاۋتۇيۈي گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى ۋىلايەت (شۇجۇن) سۇجۇنى ۋەيران قىلدىم ۋە بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنى ئەسىر ئالدىم، دەپ دوكلات يازدى.» ②

بۇ مەلۇمات XI ئەسىرنىڭ بېشىدا سۇجۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ قارىمىقىدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، سۇجۇ سۇڭ دۆلىتى بىلەن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مۇناسىۋەت قىلمىغان، ھەتتا سودا ـ تىجارەت ئالاقىسىدىمۇ بولمىغان. بىزنىڭ قولىمىزدا گەنجۇ ۋە سۇجۇدىكى بۇددا دىنىنىڭ راھىبلىرىنىڭ سارايغا كەلگەنلىكلىرى توغرىسىدا پەقەت بىرلا مەلۇمات بار.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن ۋە ئارىدا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ئۇيغۇرلار ۋە سوغدىلار مەركەزلەشكەن جايلارنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن مۇشۇ رايونلارنىڭ ھەممىسىنى تاڭغۇتلار ئۆز دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزىۋالدى. يې. ئى. كىچانوۋ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە تۈپ-

① «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 16 ـ بەت.

② «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 130 ـ بەت.

غۇر گەنجۇ خانلىقى ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا كىرگەنلىكىنى كۆپ قېتىم تەكىتلەپ كۆرسەتتى. شۇ چاغقىچە كۆچمەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى بولسا نەنسەننىڭ تاغلىق رايونلىرىغا قىستاپ ئاپىرىپ قويغان①. لېكىن دۇڭخۇاڭ، گۇاجۇ ۋە باشقا ئاھالىلىك پونكىتلاردا ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئۆتكەن ئۇيغۇرلار قېپقالغان. مورى ياسۇ «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» دېگەن ماقالىسىدە مانا مۇشۇ مەسىلىگە دىققەت قىلغان. مورى ياسۇنىڭ جۇڭگو مەنبەلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلىرى 1036 - يىلدىن كېيىنمۇ تاڭغۇت دۆلىتىدە ئاھالىلىك پونكىتلاردا ئايرىم، بىرەر يېرىم ئوترۇلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار بولماستىن، بەلكىم خېلىلا چوڭ ئۇيغۇرلار جامائىتى بارلىقىنى ئىسپاتلايدىكەن. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى، مانا مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قوشنا مەملىكەتلەرگە قانداقتۇر «ئەلچىلىكلەر» ئەۋەتىپ تۇرغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردۇر. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى يوقىتىلغاندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئۆزئارا دۈشمەنلىشىشى توختاپ قالغىنى يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى چوڭ قىسمى جەنۇب تەرەپكە — تىبەت رايونىغا كۆچۈپ كەتتى. تىبەتلىكلەر ۋە سۇڭ دۆلىتى تەرىپىدە تۇرۇپ تاڭغۇت دۆلىتىگە قارشى كۆرەشكە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلدى. تاڭغۇت دۆلىتىگە غەرب تەرەپتىن قانداقتۇر ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇم قىلغانلىقى توغرىسىدا ئانچە ئېنىق بولمىغان مەلۇماتلار بار، مانا مۇشۇلارغا قارىغاندا، تاڭغۇتلار تېررىتورىيىسىدە چوڭراق تەشكىللەنگەن ئۇيغۇرلار گورۇپپىسى ساقلىنىپ قالمىغان بولسا كېرەك.

كىچانوۋ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ ئۆزىنىڭ

① كىچانوۋ: «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» 50 — 64، 68 — 104 - بەتلەرگە قاراڭ.

قوشنىلىرى بىلەن سودا مۇناسىۋەتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قىزىقىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. سودا سۇڭ دۆلىتى بىلەن يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن، قىتانلار بىلەنمۇ ۋە كېيىنرەك جۇرجانلار بىلەنمۇ سودا قىلىشقان ①. غەرب تەرەپتىكى ئەللەر بىلەن سودا ئالاقە توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق، بۇ مەلۇماتنىڭ بولمىغانلىقى تەزكىرە يازغۇچىلارنىڭ بۇنىڭغا دائىر ماتېرىياللارغا ئىگە بولالمىغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. كەڭ خەلقئارا سودا قىلىش ئۈچۈن تۈرلۈك ئەللەر بىلەن ئۆزۈندىن بۇيان مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن تەجرىبىلىك ئادەملەر كېرەك بولاتتى، شۇ چاغلاردا مۇشۇنداق سودا - تىجارەت مۇتەخەسسىسلىرى سوغدىلار ئىدى. مۇھىم سودا يوللىرىدا سوغدىلارنىڭ سودا تىجارەت ئورۇنلىرى بار ئىدى. تاڭغۇتلار ئېھتىمال مانا مۇشۇ سوغدىلارنى ئۆزلىرىگە ئىشلىتىش ئۈچۈن ساقلاپ قالغان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەنبەلەردە دۇڭخۇاڭدىكى سوغدىلىقلارنى «خۇيخۇ» (ئۇيغۇر) دەپ ئاتاپ كەلگەن. مۇشۇ ئىسىم دۇڭخۇاڭ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىنمۇ جۇڭگو مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ كەلگەن. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، مەنبەلەردە يولۇقىدىغان تاڭغۇت دۆلىتىدىن كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلىكى دېگەن مەلۇماتنى سوغدى سودىگەرلىرى توغرىسىدىكى خەۋەر دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى يىراق غەربتە ياشايدىغان مۇسۇلمانلارنىمۇ «خۇيخۇ» دەپ ئاتاشقا باشلىغان.

① كىچانوۋ: «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» 92 - ، 99 - بەتلەر.

بەشىنچى باب

غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ رولى

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە تۇرپان خانلىقى تېررىتورىيىسىدىن غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بەك ئاۋات سودا يوللىرى ئۆتەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مانا مۇشۇ جايلارنى ئۆزلىرىنىڭ دىققەت نەزىرىدە دائىم تۇتۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قۇدرىتىنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەندە مۇشۇ تېررىتورىيىلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش، ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ مۇمكىنقەدەر چوڭراق پارچىسى ئۈستىدىن ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كونتروللۇقىنى ئورنىتىش ئۈچۈن ئۇرۇنۇپ كۆردى. مىلادىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرىدىن، مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قەدىمكى شەرقنىڭ كۆرۈنەرلىك رەھبەرلىرىدىن بىرى خەن ۋۇدى ھۇنلار بىلەن كۈرەشتە چوڭ ئۇتۇقلارغا ئىگە بولدى ھەمدە ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ شەرق تەرەپتىكى پارچىسى (خەن دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىن تەخمىنەن ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى رايونىغىچە بولغان ئارىلىق) ئۈستىدىن بولغان نازارىتىنى ئورناتتى. مەزكۇر ئىمپېراتورنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، خەن سۇلالىسى ئىگىلىۋالغان بۇ جايلار قولىدىن چىقىپ كەتتى. ئىككىنچى قېتىمقى ئوڭۇشلۇق ئۇرۇنۇش شەرقىي خەن ياكى كېيىنكى خەن سۇلالىسى (2 - خەن ئىمپېرىيىسى) مەزگىلىدە يۈز بەردى ۋە بۇ ئۇرۇنۇش تالانتلىق دىپلومات ۋە ھەربىي قوماندان بەن چاۋ (32—102) نىڭ

پائالىيىتى بىلەن باغلانغان. بەنچاۋنىڭ ھۇنلارغا قارشى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەربىي ھەرىكىتى، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئانچە چوڭ بولمىغان يەرلەر (شەھەر دۆلەتلىرى) بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن خەن ئىمپېرىيىسىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن پايدىلىنىشنىڭ يولىنى بىلگەن دىپلوماتىك تىرىشىشلىرى ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ شەرقىي تۈركىستان قىسمىدا خەنزۇلارنىڭ مۇستەھكەملىنىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. لېكىن شەرقىي تۈركىستان تېررىتورىيىسىدىكى ئىككىنچى قېتىم ئىگىلىۋېلىنغان جايلارمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي قولدىن چىقىپ كەتتى. 107 - يىلغا كەلگەندە غەربىي جاڭلار گەنسۇ كارىدورىنى كېسىپ تاشلىدى. بۇ يەر بولسا پۈتۈن ئالاقە يۈرۈپ تۇرغان ئاساسىي يول ئىدى. يىپەك يولىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان خەن دۆلىتى ئەسكەرلىرىنى قەدەممۇ قەدەم يوقىتىش باشلاندى.

خەن دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، جۇڭگودا ئۇزۇن بىر مەزگىلگە سوزۇلغان ئىچكى نىزا ۋە پارچىلىنىشلار يۈز بەردى. پەقەت 589- يىلىلا جەنۇبتىكى چېن سۇلالىسى ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىن مەملىكەت سۈي سۇلالىسى (581 — 618) دائىرىسىدە بىر پۈتۈن دۆلەت بولۇپ ئۇيۇشتى. لېكىن بۇ دۆلەت ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەلمىدى. 618 - يىلى ھاكىمىيەت يېڭى سۇلالە قولىغا ئۆتتى. مەزكۇر سۇلالىدە جۇڭگو تۈپرىقىدا تەشكىللەنگەن ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى تاڭ ئىمپېرىيىسىنى (618 — 907) ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. مەزكۇر ئىمپېرىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى كۆپىنچە جۇڭگونىڭ ئالتۇن دەۋرى دەپ ھېسابلىنىدۇ.

مەملىكەتنىڭ بىر دۆلەت دائىرىسىدە بىرلىككە كېلىشى دەسلەپكى چاغلاردا مەملىكەتنىڭ ئومۇمىي ھالدا ساغلاملىشىشىغا، يېڭى ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشىغا، ئىقتىسادىي ھاياتنىڭ مۇقىملىشىشىغا سەۋەب بولدى. ئۆز نۆۋىتىدە بۇنىڭ ئۆزى مە-

لىكەتتىنىڭ ھەربىي قۇۋۋىتىنىڭ ئۆسۈشىگە سەۋەبچى بولدى، ئەپسۇسكى، مانا مۇشۇ ئۇتۇقلار تاجاۋۇزچىلىق غەرەزلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى.

630-يىلدىن باشلاپ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىش پىلانى تەدرىجىي ھالدا ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 657-يىلغا كەلگەندە ئەڭ مۇھىم ستراتېگىيىلىك پونكىتلار ۋە يوللار تاڭ دۆلىتى كونتروللۇقى ئاستىغا ئېلىندى. غەربىي تۈرك خاقانلىقى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىنغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندا تىنچلىق ئورنىمىدى؛ تاڭ ھاكىمىيىتىگە ئەل ھىمايىسىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغان جۇڭغارىيىدىكى كۆچمەنلەرگە، قەشقەرىيىدىكى شەھەر-دۆلەتلەرنىڭ ئاھالىسىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلدى. ئەينى ۋاقىت ئىچىدە تىبەت دۆلىتى ئۆز كونتروللۇقىنى قەشقەرىيىگە ھەتتا تىيانشاننىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى رايونلارغا ئورنىتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. VII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تاڭ دۆلىتىنىڭ يەنە بىر يامان دۈشمىنى — ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن بولغان جىددىي كۈرەش بىردەم ئۇ، بىردەم بۇ يېڭىپ تا 755-يىلغىچە داۋام قىلدى. مۇشۇ يىلى ئەنلۇشەن توپىلىڭى ۋە تىبەتلىكلەرنىڭ قەشقەرگە يېڭىدىن باستۇرۇپ كىرىشى تۈپەيلىدىن، تاڭ دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئىگىلىگەن ھەممە يەرلىرى قولىدىن كەتتى. جۇڭگو قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر بولۇپ 1400 يىل داۋامىدا يىراق غەرب تەرەپكە — شەرقىي تۈركىستان دائىرىسىگە ئۆزىنىڭ ئالدىنقى تايانچ پونكىتلىرىنى ئۈچ قېتىم قۇرالىدى. جۇڭگو ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ نىسبەتەن ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان ۋاقتى ئىچىدە ئۇلۇغ يىپەك يولىنىڭ شەرقىي تەرەپ پارچىسىنى مۇستەقىل ھالدا تىزگىنلەپ تۇرالىدى ۋە مۇشۇ يول بىلەن غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەڭ كۆلەملىك مال ئالماشتۇرۇلۇپ تۇرۇلدى. جۇڭگو ھاياتىدا

650 - يىلى بىلەن 755 - يىللار ئارىلىقىدا غەربتىكى مەملىكەتلەر بىلەن تاڭ ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىزلار قالدۇردى: تاڭ ئىمپېرىيىسى ئۇلۇغ يىپەك يولى ئارقىلىق غەرب تەرەپنىڭ ئىدىيىلىرى بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن تونۇشتى. جۇڭگو ئالىمى شاڭ دانىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» دېگەن تويلامغا كىرگۈزۈلگەن ئەسەرلىرىگە، شۇنىڭدەك ئامېرىكا ئالىمى ئې. شېپىرنىڭ يېقىندا رۇس تىلىدىن تەرجىمە قىلىنىپ نەشىردىن چىققان «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇللىرى» دېگەن كىتابىغا ئاساسلىنىپ، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان كۆرۈنەرلىك تۆھپىلىرى توغرىسىدا تولۇق تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ①. مەنبەلەردە ۋە ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، سودا - تىجارەت ئىشلىرىدا غەرب تەرەپتىكى ئەللەرنىڭ ھەممىدىن سوغدىلارنىڭ ۋەكىللىرى ئاكتىپ تەرەپ بولغان. كۆپلىگەن سوغدىلار چاڭئەنگە ۋە تاڭ دۆلىتىنىڭ باشقا چوڭ - چوڭ شەھەرلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان. بۇ كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقۇچىلار سوغدى تېررىتورىيىسىدىن ئەمەس، بەلكى ئاساسەن، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ مۇھىم سودا يولى بويىغا ئورۇنلاشقان كونا سوغدى جامائەلىرىدىن بارغانلاردۇر.

جۇڭگونىڭ ھەربىي، سىياسىي كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ ياشناپ تۇرغان، لېكىن ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان دەۋرى دۆلەت ئىچىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان چۈشكۈنلۈك، ۋەيرانچىلىق ۋە ئۇلۇغ

① شاڭدا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، 1957 - يىلى بېيجىڭ نەشرى؛ ئې. شېپىر: «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن شاپتۇللىرى»، 1981 - يىلى مۇسكۋا نەشرى .

يىپەك يولىدىكى بارلىق جايلىرىنى قولدىن چىقىرىپ قويۇش بىلەن ئالماشتى. سودا يوللىرىنى ھەربىي كۈچ بىلەن ئىگىلەپ تۇرغان چاغلاردىكى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مال ئالماشتۇرۇشتىكى خەنزۇلارنىڭ رولى چۈشكۈنلۈك دەۋرى يېتىپ كەلگەندە يوقنىڭ ئورنىدا بولۇپ قالدى. IX — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا سودا يوللىرىدىكى مۇھىم ھالقىلار ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى نەنسەن ئېتەكلىرىگە ۋە كۇچا رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقاندىن كېيىن ۋە بۇ يەرلەردە يېڭىدىن مۇستەقىل دۆلەتلەر پەيدا بولغاندىن كېيىن، ۋە شۇنىڭدەك 856 - يىلى تىبلىلار تۇرپان خانلىقىنى تەشكىللىگەندىن كېيىن كۆچمەنلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. بۇ ئەھۋال خەلقئارا سودىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتمىدى. ئەكسىچە، خەلقئارا سودا تېخىمۇ راۋاجلاندى.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە خاقانلىقتا ياشاپ كەلگەن سوغدىلار تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن قويۇق سودا مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، خاقانلىق سىرتتىن كىرگۈزگەن يىپەك بىلەن خاقانلىق دائىرىسىدىلا سودا قىلىپ باشقا دۆلەتلەرگە ئاساسەن چىقارمايتتى. چۈنكى خاقانلىق ئەڭ مۇھىم سودا يوللىرى ئۈستىدىن ئۆز نازارىتىنى ئورناتمىغانىدى. IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر گەنجۇ خاقانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ غەرب بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرى گەنسۇ كارىدورى ئارقىلىق بولۇپ تۇردى ھەمدە گەنجۇ خانلىقى ۋەكىللەر قولىدا بولدى. سودا تىجارىتى بىلەن ئاساسەن، سوغدى سودا شىركەتلىرىنىڭ ۋەكىللىرى بەنت بولدى.

1028 - يىلى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنىنى نەنسەن ئېتەكلىرىدە ياشايدىغان تاڭغۇتلار ئىگىلىدى. لېكىن، غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان

سودا يوللىرىدا تاڭغۇتلارنىڭ رولى مەنبەلەردە تۆۋەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ رولىدىن بىز خەۋەرسىزمىز. تاڭغۇت دۆلىتىدە سوغدىلىقلارنىڭ تۇتقان ئورنى توغرۇلۇقمۇ مەلۇماتلار يوق. تاڭغۇتلار سوغدىلىقلارغا دۈشمەنلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىپ تۇرغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىلىرىدە سوغدىلىقلارنىڭ سودا تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلمىغانمىكىن، دېگەن تەسەۋۋۇر كېلىدۇ.

ل. كۋانتېن تاڭغۇتلارنىڭ سۇڭ دۆلىتى بىلەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزۈش ئۈچۈن قوللانغان چارىلەرگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە: لى جىجەننىڭ ئورنى كۈتۈرۈلگەچكە ۋە تاڭغۇت دۆلىتى قۇرۇلغاچقا «ئۇيغۇر دۆلەتلىرى، كۇچا ۋە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئاساسىي سودا تىجارەت يوللىرى تاڭغۇتلار تېررىتورىيىسىدىن ئۆتكەنىكەن» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. تاڭغۇتلار نەنشەن ئېتەكلىرىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ھەممە سودا يوللىرىغا دېگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ نازارىتىنى ئورناتتى. بۇ ئەھۋال سۇڭ دۆلىتىگە ئەۋەتىلىدىغان ئات ـ ئۇلاغلار سانىنىڭ بىردىنلا يەك تۆۋەنلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ۋە سۇڭ دۆلىتىنىڭ خاتىرجەملىكىگە تەھدىت سالدى. سۇڭ دۆلىتىنى مەركىزىي ئاسىيادىن قامال قىلىش بارغانچە كۈچىيىپ باردى ۋە XII ئەسىرنىڭ بىرىنچى ئون يىلىغا كەلگەندە بۇ مۇناسىۋەتلەر ئەمەلىيەتتە تولۇق ئۈزۈلۈپ قالدى②.

سۇڭ دۆلىتىنىڭ غەرب تەرەپ بىلەن سودا تىجارەت ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىرى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر ئاز دەرىجىدە داۋاملاشقانلىقىنى تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. سودا

---

① ل. كۋانتېننىڭ 1978 - يىلى نەشىردىن چىققان شۇ ھەققىدىكى كىتابىنىڭ 191 — 198 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② ل. كۋانتېننىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 194 - بېتىگە قاراڭ.

ئاساسەن، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن يۈرگۈزۈلدى ۋە سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ قولىدا بولدى. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ غەربىي تەرىپىگىرەك جايلاشقان ئەللەردىن ئەلچىلەرنىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدا مەنبەلەردە مەلۇماتلار بەك ئاز. بۇنىڭ ئۆزى مۇشۇ يەر ئارقىلىق بولىدىغان ترانزىت سودىسىدا سوغدىلىقلارنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى خەلقئارا سودىنىڭ ھەممە ئىنچىكە، نازۇك ئەھۋالىنى بىلىپ كېتىش ئەھۋالىدا ئەمەس ئىدى، شۇڭلاشقا قانداقلا يەردىن كەلگەن سودىگەرلەرنى بولمىسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن كەلگەن دەپ تىزىملاۋەردى.

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بولىدىغان سودا ساھەسىدىكى ۋەقەلەرنىڭ مۇنداق تەرەققىياتىنى سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھەربىي - سىياسىي جەھەتتە ئاجىزلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. سۇڭ دۆلىتىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ شىمال تەرەپتىكى قوشنىلىرى — تاڭغۇتلار ۋە قىتانلار بىلەن، قىتان دۆلىتى — لياۋ سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، جورجىتلار بىلەن ئېغىر كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىپ يۈرۈپ ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇبىيەتكە يولۇقۇپ تۇردى. سۇڭ دۆلىتى ھەربىي توقۇنۇشلار ئارىلىقىدىكى تىنچ ۋەزىيەتنى ئۆزلىرىنىڭ دۈشمەنلىرىگە بولغان كۈرەشتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشقا يېڭىدىن ئۇرۇنۇپ كۆرۈش ھازىرلىقلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىنىۋاتقان شارائىتتا غەربىي تەرەپتىكى يىراق ئەللەر بىلەن ئۆزلىرىگە دۈشمەن تاڭغۇت دۆلىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان نورمال مۇناسىۋەتلەرنى ئورنىتىش توغرىسىدا گەپ ئېچىشنىڭ ھېچ لازىمى يوق. شەرقىي تىبەت قەبىلىلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى ئارقىلىق ئۆتىدىغان يول خېلى مۇشكۈل ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاڭغۇتلار كۆكنۇر كۆلىنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپىدىكى تېررىتورىيەلەرنىڭ خېلى قىسمىغا ئۆز نازارىتىنى تىكلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۇڭ

دۆلىتى ھاكىمىيىتى كېيىنرەك جۇرجىتلاردىن سۇدىغا تاڭغۇت دۆلىتىگە قىلىنىدىغان بېسىم قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى①. سودا مۇناسىۋەتلىرىنى تاڭغۇت دۆلىتىگە قىلىنغان سىياسىي بېسىم ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىش، ئەلۋەتتە ئۆز-ئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ — بىرىنچى نۆۋەتتە ترانزىت سودىسىنىڭ كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولغان ئەمەس. ترانزىت سودىسى مۇشۇ سودا ئېلىپ بېرىلىدىغان دۆلەتكە ھەرقاچان كۆپ پايدا كەلتۈرۈپ تۇردى، بۇ يەردە بولسا تاڭغۇتلارغا كۆپ پايدا كەلتۈرۈشى كېرەك ئىدى. مانا مۇشۇ ئەھۋال چۈشىنىشلىككى، سۇڭ ھاكىمىيىتىدە قىزغىنلىق پەيدا قىلمايتتى. جۇرجىتلار شىمالىي جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، 1127 — 1279 يىللىرى جەنۇبىي سۇڭ دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالدى.

ئەمدى غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىدە تۇرپان خانلىقىنىڭ رولى مەسىلىسىگە قاراپ چىقىمىز. ئەگەر ئۇيغۇرلار، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى سوغدىلارنىڭ جۇڭگو بىلەن سودا مۇناسىۋىتى قويۇق، تىبەت، تاڭغۇت دۆلىتى ۋە قىتان ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى قىسمەن دەرىجىدە دېيىلمىدىغان بولسا، تۇرپان خانلىقى ئەمەلىيەتتە، جۇڭگو بىلەن ھېچقانداق بىۋاستە سودا مۇئامىلىسىدە بولغان ئەمەس.

تۇرپان خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا شەرقىي ئاسىيادىكى ئومۇمىي سىياسىي ۋەزىيەتنى بەك بۇرمىلايدىغان خاتا تەسەۋۋۇرلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ياكوبوۋسكى تۇرپان خانلىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ماقالىسىدە IX — XII

① كىچانوۋ: «تاڭغۇت دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار» ناملىق كىتابىنىڭ 92 — 99 - بەتلىرىگە قاراڭ.

ئەسىرلەردىكى تەسۋىرى سەنئەت، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتى تۇغ-
رىسىدا سۆزلەپ كېلىپ: «ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ
قوشنىلىرى — جۇڭگو، تىبەت، شىمالىي ھىندىستان، سوغدىلىق-
لار ئورۇنلاشقان يەرلەر بىلەن دائىم مەدەنىيەت ئالا-
قىلىرىدە بولۇپ كەلگەن» ① دەپ يەكۈن چىقىرىدۇ. مانا مۇشۇن-
داق خۇلاسىنىڭ خاتالىقى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بىزگە سۇڭ
دۆلىتى بىلەن تۇرپان خانلىقى ئوتتۇرىسىدا پەقەت ئايرىم
تاسادىپىي ئەلچىلىكلەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. لېكىن XI ئەسىر-
نىڭ بېشىدا تاڭغۇتلار ۋە قىتانلار قۇدرەت تېپىپ كۈچەيگەندىن
كېيىن، بۇ ئاز مۇناسىۋەتلەرمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان. سۇڭ دۆلىتى-
نىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ دوكلاتىغا قارىغاندا قىتانلار ئۇي-
غۇرلارنىڭ سۇڭ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈش
مەقسىتىدە ئۇيغۇرلارغا بېسىم ئىشلىتىپ كەلگەن. تۇرپان خان-
لىقى بىلەن قىتان ئىمپېرىيىسى لياۋ ئوتتۇرىسىدا ئورتاق دۆ-
لەت چېگرىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. مانا مۇشۇ چېگرا ئار-
قىلىق قويۇق مۇناسىۋەتلەر يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن. قىتان دۆلىتى
تارىخىدا قىتان دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن نۇرغۇن ساندىكى
«ئەلچى» لەرنىڭ (سودا كارۋانلىرىنىڭ) قىتان دۆلىتى پايتەخت-
گە كەلگەنلىكلىرى يېزىلغان. سوغدى سودىگەرلىرى ئارقىلىق
مانجۇرىيىنىڭ تۈرلۈك بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغا ۋە شۇنىڭدەك ئېھ-
تىمال دېڭىز بويىدىكى جايلارغا، ئامۇر دەرياسى بويلىرىغا غەرب
ئەللىرىدە ئىشلىگەن تاۋارلار يېتىپ بارغان. سوۋېت
ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسىنىڭ تارىخ، فىلو-
لوگىيە ۋە پەلسەپە ئىنستىتۇتىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال-
لىرىدا يىراق شەرق ئاسارىئەتىقىلىرىدىن چىققان، تۈركىي

① ياكوبوۋسكىنىڭ «X — XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خان-
لىقى توغرۇلۇق ئەرەب، پارس مەنبەلىرى» دېگەن كىتابىغا قاراڭ.

خەلقلەر ئىشلىگەنلىكى بەك ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان قىزىلمىلارمۇ بار. مەسىلەن، جورجىتلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان نەرسىلەرنى بايان قىلغانىدا، ۋە. يې. مېدۋېدېۋ ئامور دەرياسى ۋېيسىنىكى جۇرجىتلار مۇشۇ نەرسىلەرنى ئۇيغۇرلاردىن ياكى قىرغىزلاردىن ئالغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن تەخمىننى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ بولسا IX ئەسىرلەردىن بالدۇر بولماسلىقى كېرەك. بۇ يەردە گەپ موخې ماتېرىياللىرىدا يولۇقمايدىغان لىرا شەكلىدىكى مۇنچاقلار ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ①. لېكىن باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرى، مەسىلەن، ئى. دىرېۋيەنكونىڭ ئەسەرلىرى يىراق شەرقتىكى قەبىلىلەرنىڭ بۇنداق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ خېلى بۇرۇندىنلا يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 يىل ئىچىدىلا يېزىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتكەن. قىتان ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن ۋە جۇرجىتلار دۆلىتى ئالتۇن - غورۇن مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن تۇرپان خانلىقىنىڭ شەرقتىكى تېررىتورىيىلەر (مانجۇرىيە ۋە باشقىلار) بىلەن بولغان سودىسى بىردىنلا ئازىيىپ كەتتى، مەنبەلەردە پەقەت ئايرىم ئەلچىلىكلەرلا بايان قىلىنىدۇ. جۇرجىتلار بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ قىسقىراپ كېتىشىنى مۇشۇ رايوندىكى دۆلەت چېگرىلىرىنىڭ ئاساسەن قاتتىق ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئالتۇن - غورۇن دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە سابىق قىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇرپان خانلىقىغا قەدەر سوزۇلۇپ ياتقان غەرب تەرەپتىكى تېررىتورىيىلىرى كىرمىدى. مۇشۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئورتاق چېگرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى سودا تەرەققىياتىغا ئەپلىك شا-

① مېدۋېدېۋ ۋ. يې. نىڭ «X — XI ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئامور جورجىتلىرى» 147 — 148 - بەتلىرى، 1977 - يىل نوۋوسىبىرسىك نەشرى.

رائىت تۇغدۇرۇپ بەرگەنىدى. جورجىتلارنىڭ چېگرىسى شەرق تەرەپتە يىراققا سوزۇلۇپ كەتتى. قىتانلارنىڭ سابىق غەربىي تېررىتورىيىلىرى بولسا شىمال تەرەپكە بىرئاز سىلجىغان تاگخىتلارنىڭ قىسمەن كونتروللۇقىغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن بۇ تېررىتورىيىلەرنىڭ چوڭ قىسمى تۈرلۈك موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ (بۇلارنىڭ بەزىلىرى بۇرۇن قىتانلارغا ئىتائەت قىلىپ تۇرغانىدى) قولىغا چۈشۈپ كەتتى. تۇرپان خانلىقى بىلەن ئۆچمەتلىشىپ تۇرغان تاگخىتلار ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي جورجىتلار بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالغان موڭغۇل قەبىلىلىرى تۇرپان خانلىقى بىلەن ئانچۇن - غورۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى تەرەپدارلىرىدىن ئەمەس ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، تۇرپان خانلىقى تىكلەنگەن ۋاقىتتىن باشلاپ موڭغۇللار جۇڭگونى بېسىۋېلىپ ئۇ يەردە موڭغۇل — يۈەن سۇلالىسى (1271 — 1279) پەيدا بولغانغىچە ئارىلىقتا ئۆتكەن 400 يىل دېگۈدەك ۋاقىت ئىچىدە تۇرپان خانلىقىنىڭ ۋە ئۇ ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاندىكى باشقا ئەللەرنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە يوق بولۇپ كەلدى. بۇ چاغلاردا غەربتىكى ئەللەردىن ئەلۋەتتە ئانچە - مۇنچە بىر نەرسىلەر جۇڭگوغا كىرىپ تۇرغانلىقى ۋەشۇنچىلىكلا بىر نەرسىلەرنىڭ جۇڭگودىن شۇ دۆلەتلەرگە ئېلىپ كېلىنگەنلىكى توغرۇلۇق مەلۇماتلارنى تاپقىلى بولىدۇ. لېكىن بۇنداق مۇئامىلىلەر تاسادىپىي خاراكتېردە بولغان، بۇنداق مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ ئۆزى بەك مۇشكۈل ئىدى ۋە بۇ مۇناسىۋەتلەر جۇڭگونىڭ ۋە شۇنىڭدەك شەرقىي تۈركىستاندىكى شەھەر - دۆلەتلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتمىگەنىدى.

ئۇيغۇر خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودا تىجارىتى

جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ (توققۇز ئوغۇزلارنىڭ) جۇڭگو بىلەن بولغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتىگە دائىر مەلۇماتلاردا ئۇيغۇر (خۇيخې) لارنىڭ كەڭ كۆلەمدە سودا - تىجارەت پائالىيىتى ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان نۇرغۇنلىغان مەلۇماتلار كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەلۇماتلار «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» («لياۋ سۇلالىسى تارىخى») دىمۇ بار. ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردىمۇ سودا - تىجارەت بەك ئاۋات ئىدى. ئەسلى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىمۇ سودا - تىجارەتنى ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن ئېلىپ باردى. تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا بار بولغان كۆپچىلىكى شەرقىي ئاسىيا ئەللىرىگە مەنسۇپ مەنبەلەر ئاساسەن جۇڭگو بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قىستانلار بىلەن سودا - تىجارەت خېلى تەپسىلىي بايان قىلىنغان مەركىزىي ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ سوغدىلاردىن كېلىپ چىققان سودىگەرلەر بۈگۈنكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىنىڭ ئالتايدىن باشلاپ تىنچ ئوكيانغا قەدەر بولغان جەنۇبىي رايونلىرىدا ياشىغۇچى تۈرلۈك خەلقلەر بىلەن قىزغىن سودىلار ئېلىپ بارغان. ئېھتىمال، ئامۇر دەرياسى بويلىرىدا ۋە يىراق شەرقنىڭ باشقا نۇرغۇنلىغان ئورۇنلىرىدا ئارخېئولوگلار قېزىپ چىقارغان ماددىي مەدەنىيەتنىڭ بەلگىلىرى غەرب تەرەپكە مەنسۇپ تۈرلۈك بۇيۇملىرى بۇ يەرلەرگە شۇ سودىگەرلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىنگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ ئۇيغۇرلارغا ۋاسىتىلىك ھالدا مۇناسىۋىتى بولغان ئالاھىدە تېمىدۇر. لېكىن بۇ تېمىنىڭ ھەل قىلىنىشى IX ۋە X ئەسىرلەردە بايقال كۆلى بويىغا جايلىشىۋال-

غان سوغدىلار مەسىلىسىنى ئېنىقلاشقا مەلۇم دەرىجىدە ياردەم قىلىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇنىڭغا بېغىشلانغان پەقەت بىرلا تەتقىقات ماتېرىيالى — ئا. پ. ئاكلادىنكوۋنىڭ ئۈنگې دەرياسى بويىغا كېلىپ جايلاشقان سوغداقلار (كالونىيىسى) توغرۇلۇق ماقالە بار. ئاكلادىنكوۋ: بۇ يەرگە كەلگەن سوغدىلار ئۈنگې دەرياسىنىڭ قويۇلۇشى ئېغىزىدا ئولتۇراقلىشىپ ياشىدى، ئۇلار بۇ يەردە خۇددى يەتتىسۇدىكىگە ئوخشاش يەر ھەيدەش، ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن مەشغۇلات قىلدى، ئېھتىمال، سودا بىلەنمۇ شۇغۇللانغاندۇر، ئۆلگەنلەرنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىگىلا كۆمگەن، ئېھتىمال خىرىستىئان ۋە نىستورىيان دىنىنىڭ ئادەتلىرى بويىچە دەپنە قىلغان بولسا كېرەك①. ئا. پ. ئاكلادىنكوۋ سوغدىلارنىڭ بۇ كالونىيىسىنى IX — X ئەسىرلەردە بولدىمىكىن، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەرگە كېلىپ قېلىشىنى ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغلاردا بولغان، ئۇ چاغلاردا سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئاكتىپلىقى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ كۈچلۈك ھامىيلىقىدا بولغان، دەپ توغرىلاشقا بولىدۇ. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش، سوغدىلارنىڭ سىبىر ۋە يىراق شەرق خەلقلىرى بىلەن سوداقىلىپ تۇرغانلىقلىرىنى بىۋاستە كۆرسىتىدىغان يازما خاتىرىلەر يوق. ۋاستىلىك ماتېرىياللار، گەرچە، ئۇلار ھەر قاچان دېگەندەك ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ، مۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى تەخمىن قىلىشقىلا ئىمكان بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ھەم مۇرەككەپ، ھەم قىزىق، ھەم مۇھىم مەس-

① ئاكلادىنكوۋ: «تۈركلەر دەۋرىدىكى بايقال بويىنىڭ تارىخى توغرىسىدا يېڭى ماتېرىياللار (ئۈنگې دەرياسى بويىدىكى سوغدى كالونىيىسى؟) — بۇرياتىيىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىنىڭ 41 — 42 - بەتلىرىگە قاراڭ. 1976 - يىل ئۇلاننۇدى نەشرى.

لىنىڭ ئىستىقبالى دالادا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئوقۇشلۇق ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلارنىڭ ۋە شۇنىڭدىن بۇنىڭدەك قولغا كەلگەن ماتېرىياللارنى ئىنچىكە ۋە ھەر تەرەپلىمە تەھلىل قىلىشنىڭ نەتىجىسىگە باغلىقتۇر.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە تۇرپان خانلىقىنىڭ سودا-تىجارەت ساھەسىدىكى پائالىيىتىنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، تاڭ دۆلىتى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەت ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈش زۆرۈر. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تاڭ ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك ۋە سودا-تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىگە بېغىشلانغان ك. ماككېراسنىڭ ماقالىسى ياردەم قىلىدۇ①. ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان سودىسىدا يىلىغا يىپەك ئالماشتۇرۇش چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. ك. ماككېراسنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ سودا 766 - يىلى يەنى ئەنلۇشەن توپىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىنلا باشلانغانىكەن، بۇ سودىنىڭ تەشەببۇسكارى ئۇيغۇرلار بولغانىكەن. ماھىيەتتە بۇ سودا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنلۇشەن توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇشتا تاڭ ئىمپېراتور سارىيىغا كۆرسەتكەن ياردىمى ئۈچۈن چوڭ ھەق تۆلەشنىڭ يوشۇرۇن شەكلى بولغان. ئۇيغۇرلار ھەر يىلى مەلۇم ساندا يىلقىلارنى ھەيدەپ كەلگەن ۋە بۇ يىلقىلارنى ئات بېشىغا 40 توپ يىپەك مال ھېسابىغا ئالماشتۇرغان. ك. ماككېراس 981 — 983 - يىللاردا تۇرپان خانلىقىغا زىيارەت ئۈچۈن كەلگەن جۇڭگو ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ يازغانلىرىدىن مەلۇمات كەلتۈرىدۇ. مۇشۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، شۇ چاغدا ياخشى بىر

① «جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىپلوماتىيە ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرى (744 — 840)»، «مەركىزىي ئاسىيا» ناملىق توپلامنىڭ 3 - تومى، 1968 - يىل نەشرى.

ئات بۇ يەردە بىر توپ يىپەككە ئالماشتۇرۇلغانىكەن. 787 - يىلى ئوتتۇرىدا بىر توختام تۈزۈلۈپ، بۇ توختامغا ئاساسەن، ھەر يىلى ئۇيغۇرلار ھەيدەپ كېلىدىغان يىلقىنىڭ سانى 1000دىن ئاشماسلىق شەرت قىلىنغانىكەن، لېكىن بۇ كېلىشىم دائىم دېگۈدەك بۇزۇلۇپ تۇرغان، ئۇيغۇرلار ھەر قېتىم كەلگەندە بەلگىلەنگەن ساندىن كۆپ يىلقا ھەيدەپ كەلگەن. مەسىلەن، 809 - يىلى چاڭئەنگە بىردىنلا 6500 تۇياق يىلقا ھەيدەپ كېلىنگەن. بۇنىڭ بەدىلىگە ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى 250 مىڭ توپ يىپەك تۆلەشكە مەجبۇر بولغان. كۆپ چاغلاردا ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى ھەيدەپ كېلىنگەن يىلقىلار بەدىلىگە تېگىشلىك مال تېپىپ بېرەلمەي قەرزدار بولۇپ قالغان. ك. ماككېراس 744 - يىلى بىلەن 840 - يىللار ئارىلىقىدا تاڭ دۆلىتىگە كەلگەن ئەلچىلەرنىڭمۇ رويخېتىنى كۆرسىتىدۇ، تاڭ دۆلىتىدىن ئۇيغۇرلارغا بارغان ئەلچىلەرمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئاپتور 740 - يىلدىن 840 - يىلى ئارىلىقىدا پەقەت مەنبەدە كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يىلقىلىرى بەدىلىگە 1 مىليون 892 مىڭ توپ يىپەك ئالغان①. ھۆججەتلەردە 766 — 782 - يىللار ئارىلىقىدا ئاتلار بەدىلىگە بېرىلگەن يىپەكنىڭ سانى كۆرسىتىلمىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، 782 - يىلى ئارىلىقىدا مەنبەلەردە قۇرۇق تاشلاپ كېتىلگەن ئورۇنلارمۇ بار. ئېھتىمال، شۇ چاغلاردا ئەپكېلىنگەن يىلقىلارنىڭ سانى كۆپ بولغان بولسا كېرەك. كۆچمەنلەرنىڭ جۇڭگوغا كېلىپ مال ئالماشتۇرغانىدا، ئەنئەنە بويىچە ئېلىپ كېلىدىغان باشقا تاۋارلىرى توغرىسىدا ئەمەلىيەتتە مەلۇمات بېرىلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش قىزىق. تۆگە ئېلىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا بىر نەچچە مەلۇمات تاپقىلى بولىدۇ. پەقەت بىرلا تېكىستتە «سۆسەر تېرىسى»، قاشتېشى

---

① ماككېراسنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 215 — 240 - بەتلىرى

AltunOq

بىلەن بېزەلگەن كەمەر ۋە باشقا تاۋارلار» كۆرسىتىلگەن. بىز
كوناۋە يېڭى تاڭنامىلەرنىڭ «ئاساسىي خاتىرىلىرى» (بىرىنچى) نى
كۆرۈپ چىقتۇق. ئۇ يەردە مۇشۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تاۋارلاردىن
باشقا كەلتۈرۈلگەن نەرسىلەر توغرىسىدا مەلۇماتلار تېپىلمىدى.
كۆچمەن جەمئىيەت ئۈچۈن ئەنئەنىۋى دەپ ھېسابلىنىدىغان باشقا
تاۋارلارنىڭمۇ سودىلىرى بولغان بولۇشى تولۇق مۇمكىن، لېكىن
بۇ سودا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان بولسا كېرەك. كۆچمەن
ئىگىلىكنىڭ مەھسۇلاتلىرى سودىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ
مەنبەلىرىدە يوقلۇقى مۇنداق سودىنىڭ خاراكتېرىنى ۋە كۆلىمىنى
ئېنىقلاشقا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. تەزكىرە يازغۇچىلارنىڭ ئاتىقا
ئالماشتۇرغان يىپەككە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى بۇ سودىنىڭ كۆلىمى-
نىڭ چوڭلۇقىدىنلا ئەمەس، بەلكى تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن
ئانچە ياخشى بولمىغان شەرتلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈلسە كېرەك
دېگەن ئويى كېلىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، بۇ سو-
دا مەجبۇرىي تېڭىلغانىدى، ئەمەلىيەتتە بۇ سودا تاڭ دۆلىتىدىن
سوقۇش چىقىمىنى تاپشۇرۇۋېلىشنىڭ يوشۇرۇن شەكلى ئىدى.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قولىدا ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى سودىگەرلەر
ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك ترانزىت يىپەك سودىسى ۋە باشقا ماللار
سودىسى توغرۇلۇقمۇ مەلۇماتلار يوق. ك. ماككېراسنىڭ مۆلچىرىچە
ئۇيغۇر خاقانلىقى تاپشۇرۇۋالغان شۇنچىۋالا كۆپ مىقداردىكى يى-
پەكنى باشقا ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆز-
لىرىگە لازىم باشقا نەرسىلەر ئالغان بولۇشى كېرەك. لېكىن مۇن-
داق مۆلچەرنى بىرەر مەلۇمات بىلەن ئىسپاتلاپ كۆرسەتكىلى
بولمايدۇ①.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى سودا
تامامەن باشقا خاراكتېردە بولدى، ئەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇر-

① ماككېراسنىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 220 - بېتى.

لار (سوغدىلار) بەك قىزغىن سودا ئېلىپ باردى. نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگوغا ئېلىپ كەلگەن تاۋارلىرىنىڭ تۈرلىرى خىلمۇ خىل ئىدى، تاۋارلارنىڭ تۈرىنى بىز تۆۋەندە كەلتۈرگەن رويخەتتىن كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ رويخەت «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «كىتابلار جەۋھىرى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» قاتارلىقلارغا ۋە بۇلاردىن باشقا بىر قانچە مەنبەلەرگە ئاساسەن تۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئې. پېنكىس تەكلىپ قىلىنغان رويخەتنىمۇ پايدىلىنىلغان①.

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىپ تۇرغان تاۋارلار رويخىتى

ئاكتىنولىت (قاشتېشىنىڭ بىر خىلى، مىنېرال)، ئالماس، ئانبىرا (خۇش پۇراقلىق ماددا)، خۇش پۇراقلىق ئەتىر، بۇرا (تىبابەتتە ئىشلىتىلىدىغان ناترىي ماددىسى بار تۇز)، تۆگە، بوغرا (ياۋا تۆگە، ئىككى لوككىلىق)، نار تۆگە (بىر لوككىلىق تۆگە)، مەرۋايىت، مېتالدىن ياسالغان ئەينەك، قىزىل سىماب رودىسى، مارجان پىلاستىنكىلىرى، مارجانلار، ئاق شۇڭقار، پەشمەت، دوراخام ئەشيالىرى، يىلقا، ياۋا ئات تېرىسى، ئەسلىلىك ئات — (مۇشۇ خىل ئاتلارنىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن)، ياخشى ئات، يەرلىك مەھسۇلات، پولاتتىن ياسالغان قىلىچ، مۇسكۇس بېزى — ئىپار، نۇشۇدۇر، قاشتېشى — نېفىرىت، ئاق قاشتېشى، قاشتېشىدىن ياسالغان بۇيۇملار، تېرىدىن تىكىلگەن كىيىملەر، پودىنىك (تەلىك)، ئېسىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن كەمەرلەر، كەمەرگە لازىم بولىدىغان قاش

① پېنكىس: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» كىتابىنىڭ 97 – 98 - بەتلىرى.

تېشىدىن ياسالغان بۇيۇم (؟)، بوكەن مۈڭگۈزى، ئۆتۈك، ئىگەر توقۇمى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئىگەر-توقۇم، تال دەرەختىن چىقىرىلغان خۇش بۇي سۇيۇقلۇق، سۆسەر تېرىسى، ئاق سۆسەر، قارا سۆسەر، نېلىرەڭ سۆسەر، قىزىل تۈز، پولات، گۈللۈك رەخت، ئىران رەختلىرى، يىڭ رەخت (قوپاللىراق ۋە سىپتە توقۇلغان)، پاختا رەخت، ئەنشى (پارچە) رەختلىرى، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن نەيزە-يوگەن، قىممەتلىك يوگەن، قاشتېشىدىن بېزەلگەن يوگەن، ئۈزۈي جابدۇقى، ئەينەكتىن ياسالغان جابدۇق، ئىفرىتتىن قىلىنغان كەمەر، زىننەت بۇيۇملىرى، پاختا، ئەنشى (پارچە) يىپەكى، قوتاز قۇيرۇقى، قوتاز قۇيرىقى (ئاق)، گەرەبە (يانتار)، گەرەبىدىن ياسالغان بۇيۇملار.

مەزكۇر رويخەتكە تېكىستلەردە يولۇقىدىغان بارلىق تاۋارلارنىڭ ناملىرى كىرگۈزۈلدى. مىڭشۇ رويخەتنى تەتقىق قىلغاندا، بۇنىڭدىكى سانالغان تاۋارلارنىڭ بىر قىسمى ئىراندىن زىت تاۋارلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى شۈبھىسىز ۋە بۇ ئەھۋال دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ تاۋارلار: مارجان، قاشتېشى (خوتەن رايونى قاشتېشىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مەشھۇر)، بەزى رەختلەر (چىرسىيىنىڭ قىممەتلىك رەختلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پاختا رەختلىرى)، ئەنشىنىڭ (پارچىسىنىڭ) يىپەكى، گەرەبە، ياۋا تۆگە ۋە ياۋا ئات، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشلەنگەن ئەينەك قاچا-قۇچىلار ۋە باشقىلاردىن ئىبارەتتۇر. بەزى قولدا ئىشلەنگەن تاۋارلارمۇ (گەرچە بۇنداق تاۋارلارنىڭ نەنسەن ئېتەكلىرىدە ئىشلىنىشى گۇمان تۇغدۇرمىسىمۇ) سىرتتىن كىرگۈزۈلۈپ يەنە قايتا ئېكسپورت قىلىنىشى مۇمكىن. مۇنداق تاۋارلار قاتارىغا يۇڭ رەختلەر، ئىگە، ئىگەر توقۇم جابدۇقلىرى قاتارلىقلارمۇ كىرىدۇ. قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن ئىگەر ۋە ئىگەر توقۇم جابدۇقلىرى ۋە كەمەرلەر نەنسەن ئېتەكلىرىنىڭ غەرب تەرىپ

مدىكى جايلار خوتەن، كۇچا ۋە باشقا ئورۇنلاردا ئىشلەنگەن بولسا كېرەك، دېگەن پىكىردىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قاشتېشىنىڭمۇ سىرتتىن كىرگۈزۈلۈش ئېھتىمالىنىمۇ تولۇق رەت قىلغىلى بولمايدۇ.

«يەرلىك مەھسۇلات» نامىدىكى تاۋارلارنى ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا قاراپ بىر نەچچە گۇرۇپپىغا بۆلۈشكە بولىدۇ. (1) كۆچمەن ئىگىلىكنىڭ خام مەھسۇلاتلىرى: يىلقا، تۆگە، قوتاز قىلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. (2) ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرى: ئىسپار، سۆسەر ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى. (3) ئۆسۈملۈك ۋە مىنېرال يىغىش نەتىجىسىدە توپلانغان دورا خام مەھسۇلاتلىرى: دورىغا ئىشلىتىلىدىغان ياۋا ئوت - چۆپلەر، ئاكتىنولىت، نۇشۇدۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. مۇشۇ گۇرۇپپىغا قىممەتلىك ۋە يېرىم قىممەتلىك تاشلارنىمۇ قېزىپ چىقىرىشنى ھەم كىرگۈزگىلى بولىدۇ. (4) قول ھۈنەر مەھسۇلاتى: رويخەتتە كۆچمەن چارۋىچىلىق مەھسۇلاتىنى پىششىقلاپ ئىشلەش نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن تاۋارلار — كۆن، يۇڭ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۆرسىتىلگەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇشۇ كاتېگورىيىگە مەنسۇپ تاۋارلارنىڭ قانداقلا بولمىسۇن، بىر قىسمى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەنگەن مال بولماستىن، بەلكى كۇچا، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق غەرب تەرەپتىكى قوشنا ئەللەردىن كەلگەن ترانزىت تاۋارلار بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرى سۈپەتلىك يىپەك رەختلەر، ئەينەكتىن ياسالغان قاچا - قۇچىلار ۋە يىپ رەختلەر پېرسىيىدىن ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن.

يەرلىك مەھسۇلات تاۋارلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ رولى نېمىدىن ئىبارەت بولغاندۇ؟ نەنسەن ئېنەكلىرىنى ئۇيغۇرلار ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن شۇ يەردە قېپقالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا تۈرلۈك كىچىكرەك گۇرۇپپا كۆچمەنلەر-

نىڭ ۋەكىللىرى كۆچمەن ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ۋە ئوۋچىلىق مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولغانلىقىنى چوڭ ئىشەنچ بىلەن مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. دوۋا خام ماللىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تاۋارلىرىغا كەلسەك، بۇنىڭدا يېتەكچى رولنى ئەلۋەتتە مۇستەھكەم شەھەرلەردە ۋە باشقا كىچىكرەك يېزا-كەنتلەردە ئولتۇراقلاشقان تۈرلۈك قەبىلىلەرگە مەنسۇپ ئاھالىلەر ئوينىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ رولى مانا مۇشۇ كېيىنكى ئىشتا ئانچە چوڭ بولمىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ھاياتقا كۆچۈشى ھەكمۇ ئاستا يۈز بەردى، سەزگۈدەك نەتىجە كۆرسىتىشكە ئىمكان بەرمىدى.

جۇڭگوغا سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارنىڭ تۈرلىرى مەنبەلەردە خېلى ئوبدان كۆرسىتىلگەن. لېكىن ئۇلارنىڭ مىقداى مەلۇماتلاردا بەك چەكلىك بولغاچقا، پۈتۈن ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە دېگۈدەك ئىمكان يوق. مەنبەلەردە پەقەتلا ئەڭ چوڭ سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن ماللارنىڭ مىقدارى ناگاندا بىر تىلغا ئېلىنغان بولسا كېرەك، دېگەن خىيال كىشىدە پەيدا بولىدۇ. ئەلۋەتتە شەخسىي سودىلارنىڭ كۆلىمى توغرىسىدا زادى ھېچقانداق مەلۇمات يوق. شەخسىي سودا جۇڭگودا دائىم دېگۈدەك مەنئى قىلىنغان ھالدا تۇردى، لېكىن بۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزى شەخسىي سودىنىڭ دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ھېچقانداق توسالغۇ بولمىدى. نەنشەن ئېتەكلىرىدىكى سودىگەرلەر تەرىپىدىن جۇڭگوغا كەلتۈرۈلگەن تاۋارلارنىڭ مىقدارى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ھەممىدىن تولاراق «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە يېزىلغان. مەسىلەن، چەندىنىڭ 3 - يىلى 12 - ئاي(965·12·26 — 966·2·2) دا ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى 1000 تۇياق يىلقا، 500 تۆگە، 500 پارچىدىن ئوشۇق قاشتېشى، 500 جىڭ (بىر جىڭ 500 گرامغا تەڭ) گەرەبە، 40 جىڭ نۇشۇدۇر، 8 تىزىق

ھارىجان، 1000 پارچە يىپەك يۇڭ رەخت، قاشتېشى بىلەن بېزەلگەن كەمەر ۋە ئىگەر توقۇم قاتارلىقلارنى ئەۋەتكەن (ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن ئىگەر توقۇملار چوڭراق بىرەرسىگە سوۋغات قاتارىدا راسلانغان بولۇشى كېرەك). شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن بارغان كارۋانلار ئىچىدە مۇشۇ قېتىمقى بارغان كارۋان ھەممىدىن باي بولغان. مەنبەلەردە مۇشۇ بىر ۋاقىت ئىچىدە يەنە بىر كارۋاننىڭ كەلگەنلىكى يېزىلغان. ھۆججەتتە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ كارۋان خاقان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بولماستىن، ئاددىيلا «ئۇيغۇرلار» (خۇيخۇ) كارۋىنى بولغان. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن ئەۋەتىلگەن سودا كارۋانلىرى توغرىسىدىكى مەنبە ماتېرىياللىرىغا قارىغىنىمىزدا، بۇ كارۋانلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ رەسمىي ۋەكىللىرى ئەۋەتكەنلىكى ۋە ئايرىم شەخسلەرنىمۇ كەلگەنلىكلىرى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. مانا بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر دۆلىتىدە تاشقى سودىغا نىسبەتەن دۆلەت مونوپولىيىسى يوقلۇقى توغرىسىدا پىكىر بايان قىلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئەنشەن ئېتەكلىرىدىكى سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ مېلى بەدىلىگە نېمىلەر ئالدى؟ بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىش بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنىڭ بەك ئازلىقىدىن بەك قىيىن. جۇڭگو ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى بۇ يەرگە كەلتۈرۈلگەن تاۋارلارنى ئولپان دەپ ئېلىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە تۆلەنگەن پۇللار مەلۇماتىنى ئېلان قىلىشقا تەبىئىي ھالدا ئۇنىمىسى. ئەلۋەتتە، سودىگەرلەرنىڭ ئېلىپ كېلىدىغان ئاساسىي تاۋارلىرى يىپەك بولۇشى كېرەك ئىدى، گەرچە ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلىرى يازما ھۆججەتلەردە ئۆز ئىنكاسىنى كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، ئەمما گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ مېلى بەدىلىگە ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرى شۇ دەۋرنىڭ يازما ھۆججەتلىرىدە يوق. سۇڭ سۇلالىسى تارى

ىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەردە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانىغا ئەۋەتىلگەن تاۋارلارنىڭ رويخېتى يېزىلغان قىزىق بىر مەلۇمات بار. مەنبەدە بۇماللار «سوۋغات» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ھۆججەتكە داجۇڭ-نىڭ 4 - يىلى 1 - ئاي (1011 ·2·6 — 3·7) دېگەن يىل، ئاي يېزىلغان. گەنجۇ خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار خاقانىغا ئەۋەتىل-گەن تاۋارلار رويخېتى تۆۋەندىكىچە: 500 پار كىيىم، 500 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇمۇچ (بىر سەر 31 گرام ئەتراپىدا)، پارقىراق كىمخاپتىن تىكىلگەن كەڭ تون، ئالتۇن كەمەر، مەلىكە باۋ - ئۇ (خاقاننىڭ ئايالى) غا 400 پار كىيىم، 300 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، باش ۋەزىرگە 200 پار كىيىم، 100 سەر كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قۇچا، ئەلچىگە كۈمۈشتىن ياسالغان ۋازا ۋە باش كى-يىمگە ئىشلىتىلىدىغان ئالتۇن، زىبۇ - زىننەتلەر.

مۇشۇ رويخەتتە كۆرسىتىلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇي-غۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئېھتىياجىنى قان-دۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن نەرسىلەردۇر. بۇ نەرسىلەر رويخىتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەتىنىڭ تاشقى كۆرۈ-نۈشىدە جۇڭگونىڭ پارقىراق سەنئىتىنى ئۈلگە قىلىپ ئۆز ئوردىسىنىڭ ھاياتىنى جۇڭگو ئىمپېراتور سارىيىنىڭ نەمۇنىسى بويىچە تەشكىللەشكە تىرىشقانلىقىنىڭ ئىسپاتى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

جۇڭگو تارىخچىلىرى قاتتىق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان بىر ئەنئەنە ئۈستىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەنئەنىنىڭ ئاساسى بەك قەدىمكى زامانلار-دىلا سېلىنغانىدى، بۇ ئەنئەنىنىڭ ماھىيىتى ئىمپېراتور سارى-يىدىكى تەزكىرىچىلەر «ياۋايىلار» بىلەن بولغان سودا - تىجا-رەتنى ئىنتايىن ئاز يازدى. ئادەتتە، بۇ سودا ئولپان دېگەن نىقاب بىلەن يېپىلىپ كەلدى، مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن قېلىپلى-

شىپ قالغان ـــ ستاندارت ـــ فورمۇلا شەكىللەنگەن: پەدىشاھلار دۆلەتتىكى ئەلچىلەر چوڭ ئىھتىرام بىلەن ئولپان ئېلىپ كەلدى، ئىمپېراتور سارىيى بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا سوۋغا ـ سالاملار بەردى.

كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ پىكرىچە، «ئولپان» ئاتالغۇسى (خەنزۇچە 贡 «گۇڭ» دېيىلىدۇ)، سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن تاۋار مەنىسىنى بىلدۈرگەن، ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى سوۋغاتلارنىمۇ بىلدۈرگەن. يەنە ھەقىقىي ئولپان مەنىسىنىمۇ بىلدۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەنبە تەتقىقاتچىلىرىدىكى ئېنىقلانغان ئولپانلارغا ئىنساپ بىلەن قاراش زۆرۈر، جۇڭگو بىلەن ئاشۇ «ئولپان» ئېلىپ كەلگەن «ياۋايىلار» ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرىنى ئىنچىكىلەپ ئىزاھلاپ چىقىش كېرەك①.

نەنسەن ئېيتقانلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ تىجارەت پائالىيىتى ھەققىدىكى گەپ ـ سۆزلىرىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغان ھەممە ترانزىت سودا ئۈستىدىن ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا تىرىشقانلىقىنىمۇ قوشۇپ قويۇشىمىز كېرەك. تېكىستلەردە جۇڭگو ئىمپېراتور سارىيىغا نەشىەن ئېيتقانلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن بىللە باشقا ئەللەر ئەلچىلىرىنىڭ بىرلىكتە سارايغا كېلىپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بەك ئاز ئۇچرايدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە دەۋاتقانلىرىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ياكى كۆپ كۆرۈنگەن كۆللىرى رايونىدىكى

① پىنكىس: «ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى»، مەزكۇر كىتابتا جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسىيتى ھۆببان بايان قىلىنغان.

تېبەتلەر ئەمەس. چۈنكى ئۇلار ھەر دائىم ئۇيغۇر ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە سارايغا كېلىپ تۇرغان، بىزنىڭ بۇ يەردە ئەزەردە تۇتقىنىمىز شەرقىي تۈركىستاندىكى كۇچا، خوتەن قاتارلىق شەھەر - دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرىدۇر. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىش كېرەككى، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى خوتەن، كۇچا توغرۇلۇق باياتلاردا ئۇلارنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە بېخىللارچە ناھايىتى ئاز گەپ قىلىنىدۇ. ئۇ يەرلەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ بەك ئازلىقى تەكىتلىنىدۇ. مۇشۇ ئېيتقانلىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى گەنجۇ خانلىقىنىڭ گەنسۇ كارىدورى ئارقىلىق ئۆتىدىغان تىرانزىت سودىسىنىڭ ئۈستىدىن تولۇق كونترول قىلىپ تۇرغانلىقىنىڭ ئىسپاتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندىكى شەھەر - دۆلەتلەردىن كەلگەن ھەيئەتلەردە تىلغا ئېلىنغان ئايرىم ئەلچىلىكلەرنى سودا مۇئامىلىسى بىلەن باغلىنىشى يوق ھەقىقىي ئەلچىلىك دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئالغاچ كەلگەن تۆھپىلىرىنى ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى سوۋغا سالام دەپ قاراش كېرەك. IX — XII ئەسىرلەردە شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان بەك ئاجىز ئەلچىلىك مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ شۇ دەۋردە جۇڭگونىڭ تاشقى سىياسەت ئەسىرىنىڭ يوقىنىڭ ئورنىدا دېگۈدەك بولغانلىقى توغرىسىدا ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 1028 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭگو بىلەن بولغان سودا مۇئامىلىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى مانا شۇنداق.

تۇرپان خانلىقىنىڭ قىتانلار بىلەن سودىسى

مەلۇمكى، تۇرپان خانلىقىنىڭ جۇڭگو بىلەن سودا ۋە

دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى يوقنىڭ ئورنىدا ئىدى. «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى كونا ۋە يېڭى سۇلالىلەر تارىخلىرىدا ۋە شۇنىڭدەك سۇڭ دۆلىتىنىڭ تارىخىدا بۇ توغرۇلۇق پەقەت بىرلا مەلۇمات بار. بۇ ماتېرىياللار ئىچىدە ئۆز ئەھمىيىتى بويىچە بەك قىممەتلىك سۇڭ ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسى بار. ئەپسۇسكى، بۇ خاتىرىدە تۇرپان سودىگەرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات يوق. پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىنىڭ تاشقى سودىغا ئىشلىتىدىغان بەزى ئەنئەنىۋى تاۋارلىرىنى (رەخت، ئېسىل تېرە، نۇشۇدۇر ۋە باشقىلارنى) ئىشلەپچىقىرىشنىڭلا مەۋجۇت ئىكەنلىكى سۆزلىنىدۇ. تۇرپان خانلىقى سودىگەرلىرىنىڭ سودا - تىجارەت پائالىيىتى ئۈستىدە پارچە - پارچە مەلۇماتلار ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە ساقلىنىپ قالغان، لېكىن بۇ مەلۇماتلار تۇرپان خانلىقىدا يۈز كۆرۈلۈپ كەلگەن تولۇق ئەھۋالنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە ئىمكان بەرمەيدۇ. بۇ مەلۇماتلارنىڭ بەزىلىرىنى ئا. يۇ. ياكوبوۋسكىي ئېلان قىلدى. ئاپتورى نامەلۇم مەنبە «ھۇدۇدۇل ئەل ئالەم» (تومانسكىي قول يازمىسى) غا ئاساسلىنىپ ياكوبوۋسكىي: «مەملىكەت ئىچىدىن قارا، قىزىل، ئالا تۈلكە تېرىسى، تىيىن، سۆسەر، سۇلەۋسۇن قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىرىنى ۋە باشقا موبىلارنى، ئىپار» قاتارلىقلارنى سىرتقا چىقىرىدىغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر قىلىدۇ. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئىپار تىبەتتىن كەلتۈرۈلسە كېرەك①.

تۇرپان خانلىقىنىڭ سودىگەرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى سودا پائالىيەتلىرى توغرۇلۇق قىتان دۆلىتى — لياۋ تارىخىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن خېلى تولۇق تەسەۋۋۇرغا

---

① ياكوبوۋسكىي: «تۇرپان خانلىقى ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە ...».

Altun0q

ئىگە بولغىلى بولىدۇ. «لياۋسۇلالىسى تارىخى» — موڭغۇل-يۈەن
سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى تۇغۇن - تېمۇر سارىيىدا 1345 -
يىلى موڭغۇل ئالىمى توختو باشچىلىقىدىكى ھەيئەت تەرىپىدىن
يېزىلغان. مەزكۇر تارىخ سىماچيەندىن باشلاپ يېزىلىشقا باشلى-
غان بارلىق تارىخىي ئەسەرلەر يېزىلغان ئەنئەنىۋى پىلانغا
تولۇق ماس كەلتۈرۈلۈپ يېزىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «لياۋسۇلالىسى
تارىخى»دا تۇرپان سودىگەرلىرىنىڭ سودىسى توغرۇلۇق گەپ قىلىنماي-
دۇ، پەقەتلا «ئەلچىلەر»نىڭ قىتانلار سارىيىغا كەلگەنلىكلىرى
توغرۇلۇقلا مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئاندا - ساندا بىر بۇ ئەلچىلەر-
نىڭ سوۋغا - سالام بەرگەنلىكلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. بەزى چاغ-
لاردا قىتان ئىمپېراتورىنىڭ ئەلچىلەرگە جاۋاب تەرىقىسىدە بەرگەن
سوۋغا - سالىمى تىلغا ئېلىنىدۇ. «لياۋسۇلالىسى تارىخى»دا قىتان
ئىمپېراتور سارىيىغا ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن 70 قېتىملىق ئەلچى-
لىكلەر ئۈستىدىن قىسقىچە مەلۇمات بېرىلىدۇ. بۇ مەلۇماتلار
ئەلچىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ئولپان تەقدىم قىلغانلىق-
لىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ. پەقەت ئالتە مەلۇماتتىلا مۇشۇ ئولپان-
نىڭ قانداق نەرسىلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ھەققىدە مەلۇمات
بېرىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قىتانلار تارىخىدا
خۇددى جۇڭگودىكى باشقا تارىخلارغا ئوخشاشلا تۇرپان خانلىقى
تېررىتورىيىسىدىن كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى «ئۇيغۇرلار» (خۇيخۇ-
لار) دەپ ئاتايدۇ. قىتان دۆلىتىنىڭ پايتەختىگە «ئولپان»
سۈپىتىدە ئەبدان ئاتلار، ئەڭ ياخشى قاشتېشى، «يەرلىك مەھ-
سۇلات»، تۇز، يىلپىز تېرىسى قاتارلىقلار ئېلىپ كېلىنىدىكەن ۋە ساراي
قوبۇل قىلىشقا ئۈنىمىغان ئادەتتىكىدىن باشقىچە نەرسىلەر
ئېلىپ كېلىنىدىكەن. مۇشۇلارنى يازغاندا بۇلارنىڭ مىقدارى
بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنمايدۇ. تېكىستتە كۆرسىتىلگەن مۇشۇ
نەرسىلەر ئات، قاشتېشى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتتىن باشقىلىرى
تاۋار-مال بولماستىن، ئەلۋەتتە ئولپانمۇ بولماستىن، بەلكى ئۆز

ۋاقىتىدىكى دۆلەتلەر مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئەنئە-
نىۋى سوۋغا - سالاملاردۇر. ئى. لۈنلى ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە ئانچە
تولۇق بولمىسىمۇ، لېكىن تاۋارلارنىڭ خېلىلا چىن
رويخىتىنى بېرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قىتان دۆلىتىدىن ئېلىپ
كېتىدىغان تاۋارلىرى ئۈستىدىمۇ ئادەتتىكىگە ئوخشاش ھېچقان-
داق مەلۇمات بېرىلمىگەن، پەقەت ئىككىلا قېتىم تۇرپان خان-
لىقىدىن كەلگەن ئەلچىلەرگە ئوقيا، قىلىچ، بىر يۇرۇش كىيىم،
كۈمۈشتىن ياسالغان قاچا - قومۇچ ۋە ئات تەقدىم قىلىنغىنى
سۆزلىنىدۇ. ئېھتىمال مۇشۇلار ھەقىقەتەن سوۋغا - سالام بولغان
بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەگەر شۇنداق بولغان بولسا، بۇنىڭ سودا
مۇئامىلىسىگە ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. رەسمىي بولمىغان
تارىخىي ئەسەرلەردىن سودا - تىجارەت توغرىلۇق خېلى قىزىق-
قارلىق مەلۇماتلارنى تاپقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئى. لۈنلىنىڭ
ئەسىرىدىكى تېكىستتە شىمال تەرەپتىكى دۆلەتلەر بىلەن سودا
مۇئامىلىسى بولۇپ تۇرغانلىقى، باھا بەلگىلەش توغرىسىدىكى
تەرتىپلەر سۆزلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قىتان دۆلىتى بىلەن بولغان
سودىسىنىڭ كۆلىمىنىڭ كەڭ بولغانلىقىنى قىتان دۆلىتىنىڭ
يۇقىرىقى پايتەختتە (لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرە-
پىدىكى ھازىرقى لىندۇڭ شەھىرى) تۇرپان (سوغدى) سودىگەر-
لىرى پايتەختكە كەلگەندە تۇرىدىغان مەخسۇس كارۋان سار-
يىنى سېلىپ بېرىشى ئىسپاتلايدۇ. باشقا دۆلەتلەردىن كەلگەن
ئەلچىلەر تۇرپان ئەلچىلىرىدىن باشقا جايدا تۇرغان. لياۋ تارى-
خىنىڭ مۇشۇ مەلۇماتىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنى ئەلچى دەپ
يازماستىن «سودىگەر» دەپ ئاتاپ يازغانلىقىنى كۆرسىتىپ
ئۆتۈشىمىز قىزىق.

تۇرپان خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك «لياۋسۇلالىسى تارىخى»دىكى
تېكىستلەرنىڭ «بەش دەۋر» «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە «بەش
دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دىكى ياكى سۇڭ

سۇلالىسى دەۋرى ۋە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دېگەن تېكىستلەردىن پەرق ئېتىپ تۇرىدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكى بار. بۇ ئالاھىدىلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» قىتان ئىمپېراتورلۇقىغا كەلگەن ئەلچىلىرى (سودىگەرلىرى) نىڭ ئىسىم فامىلىسىنى يازمايدۇ. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا قويۇق مۇناسىۋەتلەر مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدىغان مەلۇماتلارنىڭ كۆپلۈكىگە قارىماستىن، بۇ مەلۇماتلارنىڭ قىممىتى ئانچە يۇقىرى ئەمەس. چۈنكى بۇ مەلۇماتلاردا تاۋار - مال توغرۇلۇق ۋە بۇلارنىڭ مىقدارى توغرۇلۇق مەلۇماتلار يوق. تۇرپان سودىگەرلىرىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ ئىسىم فامىلىسىمۇ كۆرسىتىلمىگەن.

ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا سودا - تىجارەت كىمنىڭ قولىدا ئىدى؟

ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى ۋە تۇرپان خانلىقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ شەرق تەرەپتىكى قوشنىلىرى بىلەن قىلغان سودا - تىجارەتلىرى بەك ئاۋات، گۈللەپ تۇرغانلىقى مەلۇم. دېمەك، بۇ سودا خېلىلا چوڭ كۆلەملىك بولغان بولۇشى كېرەك. غەرب تەرەپتىكى قوشنىلىرى بىلەنمۇ سودا مۇئامىلىسى گەرچە شەرق مەنبەلىرىدە بۇ توغرۇلۇق مەلۇماتلار بولمىسىمۇ قىزغىن بولۇپ، شەرقتىكىلەردىنمۇ كۆپ قېلىشمىدى. غەرب مەنبەلىرىدىمۇ بۇ سودا توغرۇلۇق ئايرىم يەرلەردىلا توختىلىپ ئۆتكەن.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە سودا - تىجارەت مۇناسىۋىتىدە سوغدىلىقلار چوڭ روللارنى ئوينىدى. ئۇلار سوغدىلار مەركىزىي ئاسىيادا ٧ ئەسىردە پەيدا بولغان. ئارىدا ئۇزۇن ئۆتمەي كۆپ ساندىكى باي جامائەلىرى (كالونىيىسى) بىلەن ئەڭ مۇھىم سودا يوللىرى بويىلاپ سەددىچىنگىچە بېرىپ ئورۇنلاشتى. شاڭ دا يازغان «تات دەۋرىدىكى چىقىمەن ۋە

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە،
تاڭ سۇلالىسى زامانىسىدە سوغدىلىقلارنىڭ سودا دەڭلىرى تاڭ
دۆلىتىنىڭ پايتەختىدە ۋە باشقا شەھەرلىرىدە قۇرۇلغان. سوغ-
دىلارنىڭ رولى شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقىدىمۇ
چوڭ بولغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خانلىقىغا ئۇلار يېڭى مانى
دىنى ۋە يېزىق ئېلىپ كەلگەن. ئۇلار بۇ يەرلەردە سودا - تىجا-
رەت ۋە سۇ باشلاپ دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن مەشغۇل بول-
غان. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، سوغدىلار
خاقانلىق ئاھالىسى بىلەن بىللە كۆچۈپ كەتكەن ۋە بۇ خەلق-
نىڭ يېڭى تەشكىل قىلغان دۆلەتلىرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان.
ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولۇپ ۋە ئۇيغۇرلار ھەم باشقا توققۇز
ئوغۇز (قېلى قەبىلىلىرى) لار غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ
تۇرىدىغان ئەڭ مۇھىم سودا يوللىرى رايونىغا كۆچۈپ جايلى-
شىۋالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقى تېررىتورىيىسىدىن كەل-
گەنلەرنىڭ سودا - تىجارەت ئىشى بىلەن مەشغۇلات قىلىشىغا
ئىمكانىيەت يارىتىلدى. مانا مۇشۇ جەريانىنىڭ راۋاجى قانداق
بولغانلىقى ۋە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ سودىگەرچىلىكنى قانچىلىك
دەرىجىدە ئىگىلىۋالغانلىقى توغرىسىدا مەنبەلەردىن بىز تېپىش-
لىك جاۋاب ئالالمايمىز.

ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتى ۋە چەت ئەل ئەدەبىياتىدا شەرق بىلەن
بولغان سودا مۇئامىلىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتايىن چوڭ رول ئوي-
نىغانلىقى ھەققىدە پىكىرلەر دائىم بايان قىلىنغان. مەسىلەن، گ.
ۋېرنادىسكى: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىدا
سىياسىي جەھەتتە بولسۇن ياكى مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن،
ئۇيغۇرلارنىڭ رولى بەك چوڭ بولدى. جۇڭگودىن باشلىنىپ
كاسپىي دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلغان سودا يولىنىڭ ئوتتۇرا قىس-
مىنى ئىگىلەپ تۇرغان ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى -
ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا كۆپ جەھەتلەردە

ۋاستىچىلىك قىلدى.»① مانا مۇشۇ نەقىلدە «جۇڭگو بىلەن ھىندى - ئىران مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا» ۋاستىچىلىك قىلغان دېگەن ئىككىنچى جۈملىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىنىش كېرەك بولىدۇ. مۇشۇ تېكىستنىڭ ئۆزىگە قارىغاندا، گ. ۋېرنادىسكىنىڭ ماقالىسىدە گەپ تۇرپان خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرلەر ئۈستىدە يەنى X — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى ۋاقىتلار ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك ۋاقىتلار ئۈستىدە سۆزنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە شەرقىي تۈركىستاندا ئومۇمەن ئالغاندا، ئەسلى ئۇيغۇرلار بولمىغانىدى، ئۇيغۇر خاقانلىقى بولسا، مۇھىم سودا يوللىرىدىن چەتتىرەك يەرگە جايلاشقانىدى. شۇنداق بولغاچقا، غەرب بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ھالقىنا ئوتتۇرىغا چىقالماس ئىدى. مەلۇمكى، X — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا جۇڭگو شەرقىي تۈركىستاندىن ۋە غەرب تەرەپتىكى باشقا ئەللەردىن ئايرىۋېتىلگەنىدى. قىتانلار ئىمپېرىيىسى - لياۋ (كېيىنرەك جورجىتلار دۆلىتى ئانچۇن - غۇرۇن)، تاڭغۇتلار دۆلىتى ۋە تىبەت سۇڭ دۆلىتى بىلەن قاتتىق كۈرەشلەر ئېلىپ بارغانىدى. بۇ دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى ئارقىلىق ئۇ يەرلەر بىلەن قانداقتۇر كەڭ مۇئامىلىلەر قىلىشقا ئىمكان بەرمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دەل مۇشۇ چاغلاردا ئەسلى ئۇيغۇرلار بولسۇن ياكى توققۇز ئوغۇزلار بولسۇن ۋە ياكى قانداقلىكى باشقا خەلقنىڭ ۋەكىللىرى بولسۇن غەرب مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك مۇناسىۋەت قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئېھتىمال، بۇ گ. ۋېرنادىسكىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئاسىيانىڭ شەرقىدە يۈز بەرگەن كۆچلەر

① ۋېرنادىسكىنىڭ 1936 - يىلى يازغان مۇشۇ ھەققىدىكى ئەسىرىگە قاراڭ. 453 — 461 - بەتلەر.

سېلىشتۇرمىسىدىكى تۈپ ئۆزگىرىشلەرگە دېگۈدەك دىققەت بىلەن مۇئامىلە قىلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان خاتالىق بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ «جۇڭگو بىلەن ھىندى-ياۋروپا مەدەنىيىتى» ئوتتۇرىسىدا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە ۋاسىتىچىلىك رول ئوينىغانلىقى توغرىسىدىكى خۇلاسىنى شەرقىي ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تەرەققىياتىدا خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆز قارىشىنىڭ ئىنكاسى دەپمۇ قاراشقا بولىدۇ. خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كۆز قارىشى بويىچە جۇڭگونىڭ بىۋاسىتە قوشنىلىرى بولغان كۆپلىگەن مۇستەقىل دۆلەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ تارىخى گويا خەنزۇلار تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان «بىر پۈتۈن بۆلۈنمەس دۆلەت» تارىخىنىڭ بىر قىسمى دەپ مېخانىك ھالدا قارىلىپ كېلىنمەكتە. مانا بۇ خىيالى دۆلەت بۇ مەملىكەتلەرنى ۋە خەلقلەرنى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا «بىرلىككە كەلتۈرگەن» ئىكەن. مۇشۇ دۆلەتلەر ۋە خەلقلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن ھەممىلا ۋەقەنى «بىر پۈتۈن بۆلۈنمەس جۇڭگو»نىڭ ئىچكى ئىشى دەپ قارىماقتا. م. ۋ. ۋارابيېۋ مۇشۇ ئىدىيىلەرنىڭ كەڭ ۋە ئېنىق خاراكتېرىستىكىسىنى: «جۇڭگودا بولغان ياكى جۇڭگونىڭ ئۆپچۆرىسىدىكى جاي-ماكانلاردا بولغان ھەممە-ئىش ۋەقەلەر، بۇ ئىش جۇڭگودا ياكى جۇڭگو ئۈچۈن بولغان بولسۇن ۋە ياكى جۇڭگوغا قارشى بولغان بولسۇن ياكى جۇڭگوغا مۇناسىۋىتى بار بولغان بولسۇن، مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىدىن قەتئىينەزەر، جۇڭگو تارىخىنىڭ ئېقىمىغا ئۆزگەرمەس ئىزچىللىق بىلەن كىرگۈزۈۋېلىندى» دەپ كۆرسەتكەنىدى①.

① م. ۋ. ۋارابيېۋ: «جورجىتلار ۋە جىن دۆلىتى» (X ئەسىردىن 1234 - يىلغىچە) ناملىق كىتاب، 1975 - يىل موسكۋا نەشرى، 3 - بەت.

ئەپسۇسكى، يەكۈنلەر چىقىرىشتا دىگەندەك قاتتىق تەلەپ بىلەن مۇئامىلە قىلمايدىغان ئاپتورلاردىمۇ ماھىيەتتىن قارىغاندا، مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، د.ئى. تىخونوۋ ئۆزىنىڭ X — XIV ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار (تۇرپان خانلىقى) بېغىشلانغان كىتابىدا: «جۇڭگو ئىمپېرىيىسى بىلەن يەتتىسۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان سودا يوللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىرى ئارقىلىق ئۆتەتتى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى مانا مۇشۇ سودىدا ۋاستىچىلىك رولىنى ئوينىشىغا تىرىشتى.»① يۇ. ئا. ياكوبوۋىسكى ئۆزىنىڭ تۇرپان خانلىقىغا بېغىشلانغان ماقالىسىدە مۇشۇ مەسىلىدە ئەجەبلەنگۈدەك ھالدا قول ئۇچىدا مۇئامىلە قىلىدى. ئۇنىڭ بۇ ماقالىسىدە تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى ئوقۇشقا بولىدۇ: لياۋ سۇلالىسىنىڭ تارىخىدا جۇڭگو ئىمپېراتورلىرى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا ئەلچىلىكلەرنىڭ ئالمىشىپ تۇرغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار كۆرىمىز. مەسىلەن، «913 - يىلى خۇيخۇلار (ئۇيغۇرلار) لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورىغا ئولپان ئەۋەتتى ... 923 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئارسلان جۇڭگو سارىيىغا ئولپان ئەۋەتتى. 32 يىل داۋامىدا ئۇيغۇرلار دۆلىتىدىن جۇڭگوغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ھەققىدە مەلۇماتلار كۆرۈلمەيدۇ.» ② مانا مۇشۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى قىتانلار دۆلىتى لياۋ بىلەن كەڭ سودا مۇناسىۋەتلىرى ۋە دىپلوماتىك مۇئامىلە ئورناتقان، جۇڭگو بىلەن دائىمىي مۇناسىۋەتتە بولمىغان تۇرپان خانلىقى ئۇس-

① د.ئى. تىخونوۋ: «ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى (X — XIV ئەسىرلەر)» 1966 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى، 81 - بەت.

② ياكوبوۋىسكى: «تۇرپان خانلىقى توغرۇلۇق ئەرەب، پارس مەنبەلىرى» 433 - بەت.

چىدە بولۇۋاتىدۇ. ئا. يۇ. ياكوبوۋىسكىنىڭ باياتلىرى يۇقىرىدا
زىكرى قىلىنغان خاتا كۆز قاراشلارغا تولۇق ماس كېلىدۇ. ل.
ن. گومىليوۋمۇ 12 - ئەسىردە جۇڭگو بىلەن كەڭ سودا مۇناسى-
ۋىتى بولۇپ تۇرغانلىقىنى يازىدۇ. لېكىن بۇ ئويي - پىكىر يەر
شارى مىقياسىدا قويىۇلۇۋاتىدۇ: «XIII ئەسىردە (بۇ خاتا يېزى-
لىپ قالغان بولسا كېرەك. XII ئەسىر دەپ ئوقۇش كېرەك —
ئا.م.) ئەركىن مەبلەغلەر پەقەت جۇڭگودىن ياۋروپاغا بېرىپ كې-
لىدىغان كارۋانلار تەركىبىگە كىرگەن سودىگەرلەرنىڭ قولىدىلا
بار ئىدى. كېيىن ل.ن. گومىليوۋ مۇشۇ پىكىرنى راۋاجلاندۇ-
رۇپ بۇ سودىگەرلەر ئۇيغۇرلار ئىدى دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ.
شۇنداق قىلىپ، جۇڭگو بىلەن غەرب تەرەپتىكى ئەللەر ئوتتۇر-
سىدا شۇ چاغلاردا كەڭ سودا مۇئامىلىلىرى بار ئىدى، دېگەن
گەپ يېڭىدىن يەنە مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلقئارا
سودىدا ئۇيغۇرلارنىڭ رولىغا چېكىدىن ئېشىپ كەتكەن باها بېرىۋات-
قان بۇرۇنقى ئاپتورلارنىڭ خاتالىقى تەكرارلىنىدۇ. شۇنداق
قىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئاپتورلارنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى مەۋجۇت بو-
لۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىن بۇيان گويا ھېچقان-
داق ئۆزگىرىش بولمىغاندەك، ئاسىيانىڭ شەرقىدە يۈز بەرگەن
رېئال ۋەزىيەتنى ھېسابقا ئالماستىن، IX — XII ئەسىرلەردە غەرب
بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا كەڭ كۆلەملىك مۇناسىۋەتلەر بولغان-
لىقى توغرۇلۇق يازىدۇ. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن م. ۋ. ۋارابى-
يوۋنىڭ جۇرجىتلار دۆلىتى جىن بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ئوتتۇ-
رىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە بېغىشلانغان ماقالىسىگە
دىققەت قىلىپ بېقىش تولۇق بولارمىكىن، دەپ ئويلايمىز.
ئۇ:جورجىتلاردۆلىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىتوغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ
«خەرىتىدىن كۆرۈلۈشىچە، جۇڭگو قەدىمدىن بۇيان مەركى-
زىي ئاسىيا رايونىدىكى قەبىلىلەر ۋە مەملىكەتلەر بىلەن مۇنا-
سىۋەت قىلىپ تۇرغان يەرلەر يېڭى دۆلەت قارىمىقىغا ئۆتۈپ كەت-

تى. شۇنىڭدىن باشلاپ جەنۇبىي سۇڭ (1127 — 1279) سۇلالىسىدىن ئىبارەت جۇڭگو دۆلىتى ئەمەلىيەتتە بۇرۇنقى قاتناش يوللىرىدىن بۆلۈۋېتىلدى»① دەپ يازدى. ۋارابىيوۋ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ: غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر توختاپ قالغىنى يوق. غەربنىڭ بۇ مۇناسىۋىتى جۇرجىتلار دۆلىتى بىلەن بولىدىغان بولۇپ قالدى، دېمەك، ئانچۇن - غورۇن دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا شەرقتە خۇددى قىتانلارنىڭ لياۋ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتىكىگە ئوخشاشلا ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، لېكىن قىتانلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جورجىتلارنىڭ غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن كەڭرەك بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

907 — 960 - يىللاردىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئۆز تەئەق-قاتىنى بېغىشلىغان گاملىتون ئەنسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ چاغلاردا جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى خېلى تەپسىلىي بايان قىلىدى. لېكىن ئۇمۇ سوغدىلار ۋە سوغدىلار سودىسى توغرۇلۇق ھېچقانداق بىر نەرسە يازمايدۇ. گاملىتون كىتابىدا: ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەن «ئولپان» لار ئۈستىدە كۆپ توختىلىدۇ. ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ ئولپانلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا يول قويسا كېرەك. مۇنداق بولسا شۇ چاغلاردا جۇڭگو بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇچۇقتىن - ئوچۇق تۆۋەن چۈشۈرگەنلىك بولىدۇ. ئۇ: «ئۇيغۇرلار جىۋ دەۋرىدە (كېيىنكى جۇ دۆلىتى — ئا. م.) سارايغا خېلىلا كۆپ ساندا كېلىپ تۇردى، ئادەتتە ئۆزلىرى بىلەن خېلىلا مىقداردا ئولپان ئېلىپ كېلەت-

① م. ۋ. ۋارابىيوۋ: «جورجىتلار دۆلىتى ۋە مەركىزىي ئاسىيا»، «شەرق مەملىكەتلىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلامنىڭ II №، موسكۋا، 1971 - يىل نەشرى، 31 - بەت.

تى. لېكىن ئىھتىماللارغا قارىغاندا، بۇ ئولپاننىڭ چوڭ قىسمى ئەمەلىيەتتە، سودا - تىجارەت ئۈچۈن بەلگىلەنگەنىدى» دەپ يازىدۇ①. ئى. پىنكىس ئۆزىنىڭ مونوگرافىيىسىدە د. ر. گامىلتونىڭ پەرقلىق ھالدا «ئەلچى» ۋە «ئولپان» دېگەن سۆزلەرگە «سودىگەر»، «تاۋار» دېگەن سۆزلەر يوشۇرۇنغان، دەپ بەك ئېنىق قىلىپ كۆرسەتمىدۇ. لېكىن پىنكىس ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ سودا - تىجارەت پائالىيىتىگە بېغىشلانغان خېلىلا قېلىنغا چىققۇدەك بىر ئەسىرىدە پەقەت ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۈستىدىلا توختايدۇ ۋە ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەن ماللار ئۈستىدىلا گەپ قىلىدۇ②.

تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر خانلىقى ھالاكىتىدىن كېيىن پەيدا بولغان دۆلەتلەرنىڭ سودا تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى يازغاندا كەڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەڭ سودىسى ئۈستىدە بىكاردىنلا توختىغان ئەمەس. ئۇيغۇر خاقانلىقىغا بېغىشلانغان ئانچە كۆپ بولمىغان ئەسەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ دۆلىتى بىلەن ئېلىپ بارغان كەڭ سودىلىرى دائىم تەكىتلىنىپ تۇرىدۇ. ماككېراس ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ تاڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن دىپلوماتىك ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرىگە بېغىشلانغان ماقالىسىدە ئۇيغۇرلار ئېلىپ بارغان يىپەك سودىسى ئۈستىدە توختىلىدۇ ۋە بۇ يىپەكنى خاقانلىق تېررىتورىيىسىدىن ئېكسپورت قىلىپ چىقىرىش توغرىسىدا سۆزلەيدۇ③.

---

① د. ر. گامىلتوننىڭ 1955 - يىلى نەشر قىلىنغان مۇشۇ ھەقتىكى كىتابىنىڭ 138 - بېتى.

② پىنكىسنىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 91 - 101 - بەتلىرىگە قاراڭ.

③ ماككېراسنىڭ «جۇڭگو بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنىڭ 225 - بېتىگە قاراڭ.

شۇنداق قىلىپ مۇھىم سودا يوللىرىدىن چەتكىرەك جايلىشىپ قالغان ۋە كۆچمەن ھاياتتىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىرى خەلقئارا سودا قىلىشقىمۇ ئۈلگۈرۈپ تۇردى. لېكىن ئۇلار بۇ سودىنى سودا يوللىرى ئۆتىدىغان جايلارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە يېڭى دۆلەت تەشكىل قىلغاندىن كېيىن قىلغان. بۇ سودا يوللىرى ئۈستىدىن ئۇلار ئۆز كونتروللۇقىنى ئورنىتىشقا ھېچقانداق نەرسە توسالغۇ بولالمىدى ۋە «غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى» بولۇپ قېلىشىغىمۇ ھېچكىم پۇتلىكاشاڭ بولالمىدى. يۇقىرىقى ئاپتورلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ رولىنى بايان قىلىپ كۆرسەتكەن سىخېمىسى بىزگە مانا مۇشۇنداق كۆرۈنىدۇ. مۇشۇ يۇقىرىقى ئاپتورلار، يالغۇز بۇلارلا ئەمەس، باشقىلارمۇ ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان دۆلەتلەردىكى سوغدىلىقلارنىڭ رولى توغرۇلۇق نېمە ئۈچۈن ھېچنېمە يازمايدىغاندۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ، بەلكىم ئېھتىمال، سوغدىلار يەرلىك خەلق ئىچىگە سىڭىپ كېتىپ مۇستەقىل ئېتنىك گورۇپپا سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، قانداقتۇر بىرەر رول ئويناشتىن قېپقالغانمۇ-يا؟ ئەھۋاللارغا قارىغاندا، گەرچە، ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىش جەريانى ئۆز يولى بويىچە كېتىۋەرگەن بولسىمۇ، گەپ بۇنىڭدا بولمىسا كېرەك. ئاپتورلارنىڭ سوغدىلىقلارنىڭ رولىغا باھا بەرمەسلىكىنى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر بىلەن يەنى ئۇلارنىڭ رولى ھەققىدە يېتەرلىك، تەپسىلىي، ئىشەنچلىك ماتېرىياللارنىڭ بولماسلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمدىن بويان ئۇيغۇرلار مۇھىتى ئىچىدە ئويناپ كەلگەن رولىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مەلۇماتلارنىڭ بولماسلىقى بىلەن قىسمەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

سوغدىلارنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىشى ۋە ئۇلارنىڭ مەھەللىلىرىنىڭ سودا يوللىرى بويلاپ تارقىلىپ كېتىشى توغرۇلۇق، ئۇلارنىڭ سودا مۇئامىلە دائىرىسىدىكى ئاجايىپ

ئاكتىپلىقى توغرىسىدا كۆپ نەرسىلەر يېزىلغان. لېكىن شۇنداق تەسەۋۋۇر كېلىدۇكى، ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ۋە شۇنىڭدەك خاقانلىق ھالاك بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان دۆلەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ تۈرلۈك تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن مەشغۇل بولغان ئاپتورلار ئۇيغۇرلار بىلەن سوغدىلارنى بىر پۈتۈن قىلىپ باغلاشقا ئۇرۇنمىغان، ئۇ ئاپتورلارنىڭ يازغانلىرىدا ئۇيغۇرلارمۇ، سوغدىلارمۇ ئۆزئارا ئايرىلىپ ياشىغان. مەسىلەن، ئا. يۇ. ياكوبوۋسكى تۇرپان خانلىقىغا مەخسۇس بېغىشلانغان ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە تۇرپان ۋادىسىنىڭ ۋە باشقا ئاھالىلىك پونكىتلارنىڭ ئەسلىدىكى ئاھالىلىرىنىڭ ئىران قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى بىر نەچچە قېتىم تەكىتلەيدۇ. ئۇ يەنە بۇ يەرلەردە كېيىنرەك سوغدىلارنىڭ كالونىيىسى — جامائەسى بولغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى تەشكىللەنگەندىن كېيىنلا تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەرنىڭمۇ كېلىشكە باشلىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. گەپ سودا - تىجارەتكە ئۆتكەندە سوغدىلارنىڭ ۋە ئومۇمەن تۇرپان ۋادىسىدىكى ئەسلى ئاھالىنىڭ رولى ئۈستىدە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمايدۇ. ئەگەر سودا ئۈستىدە ئانچە - مۇنچە توختاپ ئۆتتى دېگەندە كىتابخانىلاردا بۇ سودا بىلەن مەشغۇل بولغانلار ئۇيغۇرلار ئىكەن دېگەن ئوي پەيدا بولۇپ قالىدۇ①. 1933 - يىلى شاڭ دانىڭ يېزىشىچە، سوغدىلار سودا - تىجارەت پائالىيىتىدە چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش بىلەن قەدىمدىن بۇيانلا باشقىلاردىن پەرقلىنىپ كەلگەن. پايدا تاپقىلى بولىدۇ، دەيدىغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىگە ئۇلار يېتىپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئىزلىرى تۇرپان ۋادىسىدا، بارىكۆل رايونىدا ۋە شىمالدىكى ياۋايىلار ئارىسىدا كۆرۈل-

① ياكوبوۋسكىنىڭ «تۇرپان خانلىقى ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە...» ناملىق كىتابىنىڭ 234 -، 236 -، 238 - بەتلەر.

گەن ①. شاڭ دانىڭ بۇ يازغانلىرى ئۇيغۇر خاقانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلارغا ئائىتتۇر. ئۇنىڭ «سوغدىلار پايدا ئېلىشقىلا بولىدىغانلىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىگىلا بېسىپ كىردى» دېگەن سۆزى «يېڭى تاڭنامە»دىن ئېلىنغان گەپ بولۇپ، بەك قىسقا، لېكىن بەكمۇ ئېنىق ھالدا ئوتتۇرا ئەسىردىكى سوغدىلارنىڭ تىجارەتتىكى ئاكتىپلىقىنى تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. دەلمۇشۇ جۈملىنىڭ ئۆزىنى ئې. پۇللېي بلانكى كېيىنچىرەك ئىچكى موڭغۇلىيە دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەتكەن تېررىتورىيىدىكى سوغدى جامائەلىرىگە بېغىشلانغان مەخسۇس ماقالىسىدىمۇ كەلتۈرىدۇ. ئۇ داۋاملاشتۇرۇپ: «بىز مەشھۇر سوددىگەرلەر ئەينى ۋاقىتتا سەنئەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە يېڭى دىنني تارقىتىپ يۈردى. ئۇلار ساياھەت قىلدى ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى سودا يوللىرى بويىچىلا ئەمەس، بەلكى جۇڭگونىڭ مەركىزىگە كۆچمەنلەرنىڭ ئوتلاق ـ يايلاق رايونلىرىغىمۇ چىرقىقۇرلاپ يېتىپ كىردى» دەپ يازدى②. ئې. پۇللېي بلانكى جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ يازغان ماقالىسىدە مەركىزىي ئاسىيانىڭ VII — X ئەسىرلەردە سوغدى كالونىيىلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي ھالدىلا توختىلىپ، ئاساسەن، سودا يوللىرىنىڭ شەرقىي قىسمى بويلىرىدىكى سوغدى كالونىيىلىرى ئۈستىدە توختايدۇ. بۇ يەردە كونكرېت تارىخىي دەۋرلەر ۋە ئارىسىدا سوغدىلار ياشىغان خەلقلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالمايدۇ. مەسىلەن،

① شاڭدا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىنىڭ 13 ـ بېتى، ئاكلادىنكوۋ. ئا. پ. نىڭ «تۈركلەر زامانىسىدىكى بايقال بويى تارىخىنىڭ يېڭى ماتېرىياللىرى» كىتابىغا قاراڭ.

② پۇللېي بلانكى: «موڭغۇلىيە ئىچىدىكى سوغدى كالونىيىلىرى» دېگەن كىتابىغا قاراڭ.

ئۇيغۇر خاقانلىقى سوغدى جامائەلىرىنىڭ چوڭ رولى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق. پۇللىي بىلانكى جۇڭگودىكى «بەش دەۋر» مەزگىلى ئۈستىدە كۆپرەك توختىلىدۇ. بۇ دەۋر ئىچىدە ئۇنىڭ ئادىلانە تەكىتلىشىچە، سوغدىلار بەك چوڭ رول ئوينىغانىكەن.

سوغدىلىقلار تۈركىي قەبىلىلەردىن بولغان چۆل تۈركلىرى بىلەن قەدىمدىن بۇيان بىللە تۇرۇپ كەلگەن ۋە ئۇلار ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك روللارنىمۇ ئوينىغانىدى. سوغدىلىقلار جۇڭگونىڭ ئىشلىرىغا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى چۆل تۈركلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق كۆرسەتتى①. چۆل تۈركلىرىنىڭ داھىيسى لى كېيۇڭ② شىمالىي جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ،

---

① كوۋابارا: «سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە غەربىي يۇرتتىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ئادەملەر ھەققىدە»، بۇ ھەقتە «سىنالوگىيە (جۇڭگوشۇناسلىق) گە دائىر ئەسەرلەر توپلىمى» دېگەن. 1926 - يىلى توكيودا نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 565 — 666 - بەتلىرىگە قاراڭ.

② لى كېيۇڭ — «بەش دەۋر» تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە 4 - جىلد 10 - بەتتە لى كېيۇڭنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تۆۋەندىكى ماتېرىياللار يېزىلغان: «ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھەقىقەتتە ئۆزلىرىنى جۇيې دەپ ئاتاپ يۈرىدىغان قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققانىدى، ئۇلار بولسا غەربىي تۈركلەردىن كېلىپ چىققانىدى، دەپ سۆزلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى چۆل تۈركلىرى دەپ ئاتاپ كەلگەن. جۇيې بولسا بىر ئورۇقنىڭ نامى بولۇپ قالغان». «كونا بەش دەۋر تارىخى» (25-جىلد، 10-بەت) دا كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى بېشىدا تۇرغان جەمەتىنىڭ ئۇرۇق باشلىقى بايې دېگەن ئادەم جېنگۇەن يىللىرىدا (628 — 650) مولى ۋىلايىتىگە قوماندانلىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن ۋە تاڭ ئىمپېراتورى تەيزۇڭنىڭ

ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ كېيىنكى تاڭ (923 — 936) دېگەن دۆلىتىنى قۇرغاندا، چۆل تۈركلىرى بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ يېقىن ياردەمچىلىرى سوغدىلىقلارمۇ شۇ يەرگە كېلىپ جايلاشقانىدى. سوغدىلىقلار كېيىنكى تاڭ دۆلىتىدىلا مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلەپلا قالماي، بەلكى كېيىنكى جىن (936 — 946 - يىللار) ۋە كېيىنكى خەن (647 — 951 - يىللار) دۆلەتلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلىگەن. شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش قىزىقكى، كېيىنكى جىن دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى شى جىڭتاڭ دېگەن ئادەم كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنىڭ 3 - ئىمپېراتورى مىن زۇڭنىڭ كۈيئوغلى بولغانىكەن. شى جىڭتاڭنىڭ ئۆزى بولسا سوغدىلىقلاردىن كېلىپ چىققانىكەن [شى دېگەن فامىلە تاشكەنت دېگەن شەھەرنىڭ قىسقارتىلىشىدىن كېلىپ چىققانىكەن]. ئې. پوللېي بىلانك مانا مۇشۇ

كۆرۈنگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان ۋە شۇنىڭدەك سىر- تاردۇش قەبىلىسىگە قارشى قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشكىمۇ قاتناشقان. سىر - تاردۇشلار ئۈستىدىن غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بېشبالىق رايونىدا چۆل تۈركلىرىنىڭ تۇتۇق مەھكىمىسى پەيدا بولدى. بۇنىڭ مۇنداق ئاتىلىپ قېلىشى شۇ رايوندىكى بىر چۆلنىڭ نامى بىلەن بولغان، بايىپ بولسا شۇ جايغا تۇتۇق مەنسىپىگە بەلگىلەنگەن. تاڭ ئىمپېراتورىنىڭ فامىلىسى «لى» غا كەلسەك، بۇ فامىلە مەنسەپلەردە كېيىنكى تاڭ دۆلىتىنى قۇرغۇچىنىڭ فامىلىسى بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بۇ فامىلە بولسا ئۇنىڭ ئۆلتىسى جۇيې چىسىنگە ئۆتىدىك ئىمپېرىيە ئالدىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن. خۇرخونلۇغان ئاپتورلار «جۇيې» دېگەن سۆزنى «چۇ يۈ ئې» سۆزى بىلەن بىر دەپ قارايدۇ — گامىلتون بولسا بۇنى چىگىل (چوگۇل) سۆزلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى دەپ قارايدىكەن (گامىلتوننىڭ 1955 - يىلى ئۇيغۇرلار ھەققىدە يازغان كىتابىنىڭ 135 — 151 - بەتلىرى).

سۇلالىلەرنى «چۆل تۈركلىرىنىڭ ئۈچ سۇلالىسى» دەپ ئاتايدۇ①. م.گ. كىلىيەشتورنىيمۇ ئۆزىنىڭ كىتابىدا سوغدىلىقلارغا خېلى كۆڭۈل بۆلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ كىتابى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك تېكىستلىرى دەۋرىنى ئىچىگە ئالىدۇ، كېيىنكى ۋاقىتلارنىڭ — IX—X ئەسىرلەرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى مەزگىللىرىدىكى سوغدىلار تارىخى ئۈستىدە توختالمايدۇ②.

923—951-يىللاردا جۇڭگونىڭ شىمال تەرىپىگە چۆل تۈركلىرى ئىستىلاچىلىرى بىلەن بىللە كەلگەن كۆپلىگەن سوغدىلارنىڭ چوڭ رولىنى تەكىتلەشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ رولى ئېھتىماللارغا قارىغاندا تاشقى سودا ساھەسىدە خېلىلا چوڭ بولغان بولسا كېرەك. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى دۆلەتلەر بىلەن يۈرگۈزگەن سودىسىدىكى قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلارنى چۈشىنىۋېلىشنىڭ ئاچقۇچى بولىدۇ. يۇقىرىدا بىز تاڭ دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر خاقانلىقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىدىكى مەلۇماتلاردا تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىگە كەلگەن سودىگەرلەر (ئەلچىلەر) نىڭ ئىسمى يېزىلمىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدۇق. خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋالنى تۈرپان خانلىقى بىلەن قىتانلارنىڭ دۆلىتى لياۋ ئوتتۇرىسىدىكى دىپلوماتىك ۋە سودا مۇئامىلىرىدىكى مەلۇماتلاردىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ — مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەر ئىچىدە پەقەت بىرەر يېرىدىلا سودىگەر (ئەلچى) نىڭ

---

① پوللىي بلانكىنىڭ «... سوغدى كالونىيىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 346 — 347 - بەتلىرىگە، بارتولدنىڭ «تۈركلەر» دېگەن ئەسىرى — 5 - توم، 1968 - يىل نەشرى، 851 - بەتكە قاراڭ.

② كىلىيەشتورنىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدىكى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك يېزىقىدىكى خاتىرىلەر»، 1964-يىل موسكۋا نەشرى.

ئىسمى كۆرۈلۈپ قالىدۇ.

«بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تارىخچىلار نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت توغرىسىدا دوكلاتلار يېزىش مەسىلىسىگە تامامەن باشقىچە پوزىتسىيە تۇتتى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا ئەللەر ئەلچىلىرىنىڭ نامى - ئىسىملىرى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇشۇ يازغانلىرى كېيىن شۇ دەۋرنىڭ سۇلالىلەر تەزكىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. «بەش دەۋر تارىخى» ۋە «كىتابلار جەۋھىرى»نى ۋاراقلىغىنىمىزدا، ئاسانلا ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىدىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ 53 ئىسمى كۆرۈلىدۇ. ئىسىملارنىڭ بۇنچىلىك كۆپلۈكى شۇنى يازغان تارىخچىلارنىڭ مۇشۇنىڭغا باشقىچە پوزىتسىيە تۇتقانلىقىنىڭ ئىنكاسىدۇر، يەنى قىزغىن سودا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەردە بىز تۆۋەندىكى ئەھۋالنى نەزەردە تۇتىدىغان بولساق، بۇ خۇلاسىلەر تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ۋە ئەجەبلىنەرلىك بولۇپ كۆرۈنىدۇ. بىرىنچىدىن، سودىنىڭ مۇنداق گۈللەپ - ياشنىشى ۋە دىپلوماتىك ئاكتىپچانلىق نىسبەتەن قىسقا مەزگىلگە — 907 — 960 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، بىرىنچى دۆلەت — كېيىنكى لياڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار 16 يىل داۋامىدا ئەمەلىيەتتە ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلمىدى ۋە تىجارەت ئېلىپ بارمىدى. دېمەك، بۇ 54 يىلنىڭ ئىچىدىن 16 يىلنى چىقىرىۋېتىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، «بەش دەۋر» مەزگىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان دىگۇچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۈزلۈكسىز كۈرەش شارائىتىدا ئۆتتى، بۇنىڭ ئۆزى قوشنا دۆلەتلەر بىلەن سودا - تىجارەت سۇئامىلىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىسىز بولدى.

نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئەۋەتكەن 53 سودىگەر (ئەلچى) نىڭ ئىسمىنىڭ ئاتالىپ قىلىنغان نەتىجىسى تۆۋەندە-

كى تەرتىپ بىلەن ئالدىڭىزغا قويىمىز:

دۆلەتلەر	دۆلەتلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللار	فامىلە سانى (ئىسىم فامىلە سانى)	سوغدىلار	تۈركلەر	ۋەي فامىلىلىكلەر	خەنزۇ فامىلىلىكلەر	دەي فامىلىلىكلەر
لياڭ	17	12(8)	3	2	3	3	1
تاڭ	14	23	6	8	3	5	1
چىن	11	8	2	2	2	1	1
خەن	4	5	2	—	1	1	1
جاۋ	10	5	1	4	—	—	—
جەمئىي		53	14	16	9	10	4

گەرچە مۇشۇ كەلتۈرۈلگەن پاكىتلار دېگەندەك ئايان بولۇپ تۇرسىمۇ، شۇنداقتىمۇ بەزى چۈشەنچىلەر بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. سوغدىلىقلار ئىچىدە ئەن فامىلىلىك بۇخارالىقلار سان جەھەتتە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا شاشتىن چىققانلار (شى فامىلىلىكلەر) دۇر. پەقەت بىرلا ئەلچى مايمورغا (مى فامىلىلىك) دىن چىققان. ئەلچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئىسمىلىكلىرىدۇر. بۇمۇ بەك چۈشىنىشلىك تەبىئىي بىر ئەھۋالدۇر. ئەھۋاللارغا قارىغاندا، مۇشۇ تۈركلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلار بولغان بولسا كېرەك. يەنە مۇشۇ گۇرۇپپا ئىچىگە بىر ئەلچى كىرگۈزۈلدى، ئېھتىماللارغا كۆرە، ئۇ قەشقەر (سۇلى) دىن بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇنىڭ فامىلىسى «دەي» ئىدى (جۇڭگو مەنبەلىرىدە

قەشقەرنى ئىداۋە قىلىپ تۇرغان جەمەت ۋەكىللىرى ئىلغا ئېلىن-
غاندا ئۇلارنىڭ فامىلىسى «دەي» دەپ كۆرسىتىلىدۇ). سودىگەرلەر
(ئەلچىلەر) نىڭ لى فامىلىلىكلىرىنىڭ ئىچىدە تۆت ئادەمنىڭ
ئىسمى تۈركچىدۇر. گەرچە، قالغانلىرىنىڭ ئىسملىرى خەنزۇلار-
نىڭكىگە ئوخشاپراق كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار خەنزۇلار
ئەمەس. مەسىلە شۇ يەردىكى، لى فامىلىسى تاڭ ئىمپېرىيىسىدە
ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەتنىڭ فامىلىسىدۇر، بۇ فامىلە تۈرلۈك
«بەدىۋىيلەر» گە ئۇلارنىڭ دۆلەت ئالدىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى
ئۈچۈن ئىنئام قىلىنىپ تۇراتتى. مۇشۇ لى فامىلىلىك بەش
ئادەم ئىچىدە ئۇيغۇرلارمۇ، سوغدىلارمۇ، تۈركلەرمۇ ياكى باشقا
خەلقلەرنىڭ ۋەكىللىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. شۇنى ئەسكەرتىپ
ئۆتۈشكە بولىدۇكى، تاڭ دۆلىتىگە تەسلىم بولغان ئۇجې خاقان
ۋە ئورمۇزد گۇرۇپپىسىدىكى ئۇيغۇر بەگلىرىنىڭ ھەممىسى لى
فامىلىسىنى قوبۇل قىلىپ يۇرۇش شەرىپىگە ئىگە بولغان. مەلۇم-
كى، تاڭختىلارنىڭ داھىيلىرىمۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىنئامى
بويىچە لى فامىلىسى بىلەن يۈرگەنىدى. 991 - يىلى سۇڭ
ئىمپېراتورى تاڭختا داھىيلىرىنىڭ بىرى بولغان تۇبا جېيچېنگە
(لى جېيچېنگە) سۇڭ دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى جەمەتى-
نىڭ قوللىنىپ كېلىۋاتقان جاۋ فامىلىسىنى ئىنئام
قىلغان①. ساپ خەنزۇ فامىلىسىدىكى ئون لەپەر سودىگەر
(ئەلچى) نىڭ تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى تۈركچىدۇر، قالغانلىرىنىڭ
ئىسمى خەنزۇچىغا ئوخشاپ تۇرىدۇ. يەنە مۇشۇ گۇرۇپپا ئىچىگە بىر
مۇناخىنىڭمۇ ئىسمى كىرگۈزۈلدى. شۇنداق قىلىپ، 53 سودىگەر
(ئەلچى) نىڭ پەقەتلا بەش نەپىرىنى خەنزۇ مۇمكىن، دەپ تەخمىن
قىلغىلى بولىدۇ. دۇنخۇاڭدا ۋە نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى باشقا

---

① كىچانوۋنىڭ: «تاڭختا دۆلىتىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركلار»، نامىلىق
كىتابىنىڭ 32 - بېتى.

شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەنزۇ جامائەلىرى (كالونىيىلىرى) بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەزكۇر سودىگەرلەر ئىچىدە خەنزۇلارنىڭ بولۇپ قېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. لېكىن شۇنىمۇ ئەستە تۇتۇش كېرەككى، مۇشۇ بەش نەپەرنىڭمۇ بىر-ئەچچىسى «ياۋايىلار» بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، سۇي دۆلىتىنىڭ ئىمپېراتورلىرى ئۇلارغا خىزمەت كۆرسەتكەن «ياۋايىلار» غا ياڭ فامىلىسىنى ئىنئام قىلغانلىقى مەلۇم.

ئەڭ ئاخىرقى گرافىغا (قاتارغا) «دى» فامىلىسى بىلەن يۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىللىرى ئايرىم كۆرسىتىلگەن. بۇ فامىلە «چىدى» (قىزىل دى) دېگەن ئىنتونىمدىن كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر خاقانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ فامىلە ئۇيغۇرلار تارىخىدا كۆپ يولۇقىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش قىزىقكى، ئۇيغۇر خاقانلىقىدا مەزكۇر فامىلە ھېچبىر يەردە يېزىلىپ قالدۇرۇلمىغانىكەن، مۇشۇ ئىسىم فامىلىلەر كۆچۈرۈۋېلىنغان تېكىستلەر روس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» دېگەن كىتابتا ئېلان قىلىندى.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار نەنسەن ئېتەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چۆل تۈركلىرىنىڭ دۆلىتى — كېيىنكى تاڭ بىلەن بەك قويۇق سودا ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرى بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن كېيىنكى لياڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەر توغرۇلۇق يۇقىرىدا بىز تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك باشلانغان مۇناسىۋەتلەرمۇ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. بۇ يەردە كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار بۇرۇن چىقىرىلغان خۇلاسىلەرنى تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. ئەگەردە كېيىنكى لياڭ دۆلىتىگە بارغان ئەلچىلەر (سودىگەرلەر) ئىچىدە تۆت نەپەر مۇناخىنلىقى بارلىقىنى دىققەت - نەزەرىمىزدە تۇتساق، بۇ يەردىكى ئەھۋال

لار ئېخىمۇ ئېنىقراق بولۇپ كۆرۈنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سەككىز نەپەر ئەلچى (سودىگەر) كېيىنكى لياڭ دۆلىتىنى 909 — 911 - يىللاردىلا، يەنى بۇ دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللارنىڭ دەسلەپىدىلا زىيارەت قىلغان. كېيىنكى يىللاردا بولسا، مەنبەلەردە مۇناسىۋەتلەرنىڭ بارلىقى ھېچنەدە تىلغا ئېلىنمايدۇ. مۇشۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا نەنسەن ئېتەكلىرى بىلەن جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تېررىتورىيىلەردە پەيدا بولغان شاتورلار دۆلىتى — كېيىنكى تاڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەتنىڭ بەك ئاۋاتلاشقانلىقىنى پەقەتلا بۇ يەردىكى سوغدىلارنىڭ كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى مەركىزىي ئاسىيادىكى سودىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىياتى ۋە سوغدىلارنىڭ بۇ رايوندىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەردە ئابروي - ئىناۋىتىنىڭ چوڭ بولۇشى، قىيىنچىلىقلارنى ناھايىتى ئوڭايلا ئوڭۇشلۇق يېڭىپ چىقىشقا ماھىر بولۇشى، قولىدىن كەتكەن جايلىرىنى ۋە تەسىرىنى ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئەكسىگە كەلتۈرۈۋېلىشى، ئۇلارنىڭ قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشكە قادىر بولۇشى — مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى قۇدرەتلىك خەلقئارا سودا شىركىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇش مۇمكىنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سوغدىلىقلارنىڭ بانكا خوجايىنلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقى ۋە ئەھۋاللارغا قارىغاندا، كۆچمەنلەر ياكى ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىلىرىنىڭ بۇ بانكا خوجايىنلىرىغا ئېھتىياجى چۈشكەنلىكى بەك روشەن. تاڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختىدە ياشىغان چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ پۇل قەرز بېرىش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇلات قىلغانلىقى بىزنىڭ يۇقىرىدا دېگەنلىرىمىزنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلايدۇ. مانا مۇشۇ سودىگەرلەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى سوغدىلىقلار ئىدى①.

① شاڭ دانىڭ: «تاڭ دەۋرىدىكى چەتئەل ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىنىڭ 35 - بېتى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ تۈرلۈك تارىخىي مەسىلىلىرى بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بېرىۋاتقان تەتقىقاتچىلارنىڭ ھەممىسى ئىستىسناسىز ھالدا ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇيغۇر خاقانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان ئانچە چوڭ بولمىغان خانلىقلارنىڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بولسۇن، سودىنىڭ بەك كەڭرى تەرەققىي قىلغانلىقىنى يازىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان گەپ ئىچكى سودا ئەمەس، خەلقئارا سودىدۇر، مانا مۇشۇ خۇلاسىلەرنى توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ كۆچمەن خەلق ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالماي تۇرۇپ چىقىرىدۇ. كۆچمەن ئېكستېنسىۋ ئىگىلىك كۆچمەنلەرنىڭ كەڭ سودا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشقا تۈرتكە بولالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزلىرىنىڭ تارقىلىپ جايلاشقان تېررىتورىيىسى دائىرىسىدىن چىقىپ سودا پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشقا تېخىمۇ تۈرتكە بولالمايدۇ. كۆچمەن ئىگىلىكتە شەكىللەنگەن ئانچە كۆپ بولمىغان تاۋارلارنىڭ قالدۇقى ۋاستىچىلەر ئارقىلىق بازارغا كىرگەن. ئۇيغۇر خاقانلىقى شارائىتىدا ھەممە چوڭ سودا - تىجارەتنى ئىگىلىۋالغان سوغدىلار ۋاستىچىلەر قاتارىدا ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇيغۇر خاقانلىقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەر تۇرپان، كۇچا، قۇمۇل ۋە نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، گەرچە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئانچە چوڭ بولمىغان ئايرىم گۇرۇپپىلار ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچۈپ، يېڭى كەسىپلەرنى ئىگىلەپ يەرلىك ئاھالە تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشقا يولۇققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى كۆچمەن ھاياتنى داۋاملىق ساقلاپ يۈرۈۋەردى. ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا كۆچكەن كۆچمەنلەرنىڭ يېڭىدىن ئىگىلىگەن كەسىپلىرى ئىچىدە سودا - تىجارەتمۇ بولغان بولۇشى مۇمكىن، توققۇز ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئۆتۈپ، تەدرىجىي ھالدا يەرلىك ئاھالە بىلەن سىڭىشىپ

كەتتى. ئۇلار ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى ئاھالە بىلەن، سوغدىلار ۋە نۇرغۇنلىغان تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە بۈگۈنكى كۈندە شەرقىي تۈركىستاندا ياشىغۇچى يېڭى خەلقنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا تەڭ ھوقۇق بىلەن ئىشتىراك قىلدى. سودا - تىجارەتكە كىرىشكەندە، ئۇلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئىككىنچى دەرىجىلىك رول ئوينىغان بولسا كېرەك. دۆلەت ئىچىدىكى چوڭراق سودا - تىجارەت ۋە شۇنىڭدەك خەلقئارا سودا يەنە خېلى ئۇزۇن بىر ۋاقىتلارغىچە سوغدىلارنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. بىزنىڭ مۇشۇ يۇقىرىدا بايان قىلغانلىرىمىزنى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بىلەن كېيىنكى تاڭ دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا بولغان سودا - تىجارەتنىڭ جۇشقۇن بولغانلىقىمۇ ئەستىقلايدۇ. ھەر ئىككى دۆلەتتە تاشقى سودا سوغدىلارنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. بۇلا ئەمەس، سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ خەلقئارا بىرلەشمىسى مەۋجۇت ئىكەنلىكىمۇ تولۇق مۇمكىن ئىش. ئەگەردە مۇشۇنداق بولغاندا، بۇنىڭ ئۆزى سودا - تىجارەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا تېخىمۇ چوڭ تۈرتكە بولغان بولىدۇ.

جۇڭگو سۇڭ دۆلىتى ھاكىمىيىتى دائىرىسىدە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى بۇ يېڭى ھاكىمىيەت بىلەن خېلى چوڭ كۆلەمدە سودا مۇئامىلىلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى داۋاملاشتۇردى. جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى «بەش دەۋر» مەزگىلىدىكى تارىخچىلارنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ يەنە بۇرۇنقىدەكلا نەنسەن ئېتەكلىرىدىن كەلگەن ئەلچى (سودىگەر) لەرنىڭ ئىسىملىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى. سۇڭ دۆلىتى تەشكىللىنىپ، ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى 1028 - يىلى ھالاك بولغانغا قەدەر ئۆتكەن 64 يىل ئىچىدىكى ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك 31 نەپەر ئەلچى (سودىگەر) نىڭ ئىسىم فامىلىلىرى يېزىلغان. بۇ سان ئۆتكەنكى 54 يىل ئىچىدە («بەش دەۋر» مەزگىلىدە) كۆرسىتىلگەن سانلارغا قارىغاندا خېلىلا ئاش

بۇ 31 ئەلچى (سودىگەر) ئىچىدە ئون نەپەر سوغدى فامىلىلىك ئادەم بار ئىكەن. بۇ ئومۇمىي سودىگەرلەرنىڭ 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ نىسبەت ئاۋۋالقىلارغا قارىغاندا سەل ئوشۇق. خۇددى بۇرۇنقىسىدەك بىرىنچى ئورۇندا ئەن فامىلىلىك بۇخارالىقلار بار (ئالتە نەپەر ئادەم). بۇنىڭدىن باشقا، ساۋ فامىلىلىكلەر قوشۇلغان (كابۇدانىدىن ئىككى نەپەر) ۋە كاڭ فامىلىلىك (سەمەرقەنتلىك) بىر نەپەر ئادەم، شۇنداق قىلىپ، مۇشۇ دەۋردىمۇ سوغدىلار سودا - تىجارەتتە كۆرۈنەرلىك رول ئويناشنى داۋاملاشتۇرغان.

سوغدىلارنىڭ رولى ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىنىڭ ئەلچى (سودىگەر) لىرىنىڭ ئىسىم فامىلىلىرىنىڭ تەھلىلى نەتىجىسىگە قارىغاندا كۆپىرەك بولۇشى كېرەك ئىدى. جۇڭگونىڭ تارىخچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قول يازمىلىرىدا، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئاڭلىق هالدا ھەقىقىي ئەلچىلەر بىلەن سودىگەرلەرنى پەرق ئەتمەي يازغان بولسا كېرەك، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ يەردە ئەلچى (سودىگەر) دېگەن فورمۇلىنى قوللانماقتىمىز. ئەلچىلەر بىلەن سودىگەرلەرنى ئايرىپ كۆرسىتىش مۇمكىن ئەمەس دېگۈدەكلا دەرىجىدە، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەلچى، سودىگەرلەرنىڭ ئارىلىشىپ كەلگەن گۇرۇپپىلىرىمۇ بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقىغا نىسبەتەن، بۇ مەسىلە توغرىسىدا تۆۋەندىكى تەخمىنىنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ، خانلىقتىكى هاكىمىيەت ئۇيغۇرلار قولىدا بولغاچقا، ئەلچىلەرنىڭ كۆپچىلىكىمۇ ئۇيغۇرلار بولۇشى كېرەك ئىدى. دېمەك، سودا - تىجارەت ئىشلىرىدا سوغدىلارنىڭ رولى سوغدى فامىلىلىكلەرنى ئاددىي هالدا ساناپ كۆرسىتىشكە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك بولۇشى كېرەك. جۇڭگو مەنبەلىرىدە پەقەت سودا كارۋانلىرىنىڭ (ئەلچىلىكلەرنىڭ) رەھبەرلىرىنىڭلا ئىسىملىرى يېزىلغان، يەنە مۇشۇ مەلۇماتلارنىڭ ئۆزىدىن كارۋاننىڭ (ئەلچىلىكنىڭ) ئىچىدە بىرقانچە

ئون ئادەم بارلىقىنى، بەزى چاغلاردا 100 دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ
بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىر سودا كارۋان تەركىبىدە بىر-
مۇنچە مۇستەقىل سودىگەرلەر بولغان بولۇشى مۇمكىن، لېكىن
مۇشۇنداق سودا كارۋىنىدىكى ئادەملەرنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكى-
نى كارۋانغا خىزمەت قىلغۇچى ئىككىنچى دەرىجىلىك ئادەملەر
تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار تاۋار - ماللارنىڭ يولدىكى ئامانلىقىغا
مەسئۇل بولىدۇ. ئات - ئۇلاقلارنى باقىدۇ ۋە كېيىن تاۋار -
ماللارنى سېتىشقا ياردەملىشىدۇ.

سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا، سودا - تىجارەت پائالىيىتىدە
ئۇيغۇرلارنىڭ رولى توغرۇلۇق خاتا چۈشەنچىلەر پەيدا قىلغان
سەۋەبلەر ئۈستىدە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ ئۆتۈشكە توغ-
را كېلىدۇ. مۇشۇنىڭدىكى ھەممە مەسئۇلىيەت جۇڭگو مەنبەلىرى-
نىڭ يازغۇچىلىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشىدۇ. بۇلار ئۇيغۇر خاقانلىقى
مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردىن باشلاپلا خاقانلىق ئىچىدى-
كى ئاھالىنى پەرق ئەتمەي ھەممىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان،
ئەلچىلەر كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردا كەلگەنلا ئادەم-
لەرنىڭ ھەممىسىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان. تەتقىقاتچىلار بولسا،
مانا مۇشۇ مەلۇماتلارنى تەنقىدىي مەۋقەدە تۇرۇپ تەھلىل قىلمى-
غان. مانا بۇنىڭ ئۆزى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت پائالى-
يىتى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

خاتىمە

مەركىزىي ئاسىيا تارىخىدا XI — XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى دەۋر ئالاھىدە قىزىق بىر دەۋردۇر. تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇدرىتى ئەنلۇشەن توپىلىڭى (755 — 763) مەزگىلىدە تېگى - تېگىدىن تەۋرىتىۋېتىلدى. بۇ توپىلاڭچىلار بىلەن بولغان كۈرەشنىڭ نەتىجىسىدە پەيدا بولغان خانىۋەيرانچىلىق جايلاردىكى مىراۋۇل (节度使) لارنىڭ تەسىرىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىگە ۋە ئىمپېراتور مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا سەۋەب بولدى. نائىبلارنىڭ ئارىسىدىكى ئايرىلىش تىندىنسىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىر قاتار، دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش كۈچەيدى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى پومېشچىكلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشى كۈچەيدى. دېھقانلارنىڭ كەمبەغەللىشىشى، ئۆي - ماكانسىزلارنىڭ كۆپلەپ ئېشىشى ستىخىيىلىك ھالدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئېلىپ كەلدى. IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، بۇ قوزغىلاڭلار خۇاڭ چاۋ رەھبەرلىكىدىكى كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار ئۇرۇشىغا ئېلىپ كەلدى. خۇاڭ چاۋنىڭ كۈرىشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى، ئۇنىڭ قوشۇنى تارمار كەلتۈرۈلدى، ئۆزى 901 - يىلى ھالاك بولدى. تاڭ ئىمپېرىيىسى ئەمەلىيەتتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن چاغلاردىلا ئەمەلدىن قالغاندى. لېكىن رەسمىي تارىختا بۇنى ھۆكۈمران سۇلالىنىڭ ھەممە ۋەكىللىرى يوقىتىلغان 906 - يىلى يۈز بەردى دەپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەربىي كۈچ - قۇدرىتىدىن ئايرىلىپ قالغان تاڭ دۆلىتى مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش

ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالدى. جۇڭگو تەسىرىنىڭ يوقىتىلىشى
جۇڭگونى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىشلىرىدىن تەدرىجىي ھالدا پۈتۈنلەي
ئۈزۈلۈپ قېلىشقا ئېلىپ كەلدى.

تاڭ دۆلىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، تارىختا «بەش دەۋر،
ئون پادىشاھلىق» (906 — 960) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر
فېئوداللىق پارچىلىنىش مەزگىلى باشلاندى. مەملىكەتنىڭ يېڭى
سۇڭ دۆلىتى (960 — 1279) دائىرىسىدە بىرلىككە كېلىشى —
جۇڭگونىڭ قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمىدى.

مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا توققۇز ئوغۇز (تېلى)
قەبىلىلىرىنىڭ تەقدىرىدە مۇھىم ۋەقەلەر يۈز بەردى. مۇشۇ
قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ كۆپلىگەن
مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى جۇڭگو
مەنبەلىرىدە ۋە شۇنىڭدەك چەت ئەل ۋە ۋەتىنىمىز ئەدەبىياتىدا
كەڭ مەنىدە قوللىنىش ھەققىي ئەھۋاللارغا ئانچە ئۇيغۇن -
ماس كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. بۇ ئېتنونىمنى
مۇشۇنداق كەڭ مەنىدە چۈشىنىش نۇرغۇنلىغان ۋەقەلەرنى يوققا
چىقىرىدۇ ۋە رېئال ئەھۋالنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مۇرەككەپ-
لەشتۈرىدۇ.

مەنبەلەرنىڭ تەھلىلى ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانلىق تېررى-
تورىيىسىدىن سەددىچىن رايونىغا، نەنسەن ئېتەكلىرىگە ۋە ئانچە
كۆپ بولمىغان بىر قىسمى كۇچا رايونىغا كۆچكەنلىكىنى كۆر-
سىتىدۇ. 840 - يىلى، خاقانلىقنىڭ شەرقىي يېرىم قىسمىنى
تاشلاپ كەتكەن ئاھالىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 400 مىڭ
ئادەمگە يېتىدۇ. بۇلار ئاساسەن ئەسلى ئۇيغۇرلار ئىدى. ئېھتى-
مال، بۇلاردىن ئىستىپاقتا ساداقەتلىكىنى ساقلاپ قالغان باشقا
توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ گۇرۇپپا كۆ-
چۈپ كەلگۈچىلەر ئىچىدە، تەخمىنەن 866 - يىللار ئەتراپىدا
ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىكىنى يوقاتقان كۇچا ئۇيغۇرلىرى شەرقىي

تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ئاھالىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىشتىراك قىلدى. ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى سەددىچىن بويىدا تاڭ دۆلىتى بىلەن بولغان كۈرەشلەردە (840— 848) قىسمەن يوقالدى. ئامان قالغانلىرى شىمالىي جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىگە تارقىلىپ جايلاشتى. ئەسلى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن تىكلەنگەن بىردىنبىر مۇستەقىل دۆلەت تەشكىلىي — ئۇيغۇر گەنجۇ خانلىقى 1028 - يىلى تاڭغۇتلارنىڭ زەربىسى بىلەن يىمىرىلدى. ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى يوقىتىلدى، بىر قىسمى تاڭغۇت دۆلىتى تېررىتورىيىسى ئىچىدە قېلىۋەردى، چوڭ بىر گۇرۇپپا ئۇيغۇرلار تىبەتكە كېتىپ جايلاشتى.

866 - يىلى شەرقىي تىيانشان رايونىنى ئىگىلىۋالغان ۋە تەخمىنەن شۇ يىللاردا ئۇيغۇر كۆچا خانلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى (ئەسلى ئۇيغۇرلاردىن باشقا) مانا مۇشۇ جايدا 400يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چوڭ بىر دۆلەت — تۇرپان خانلىقىنى تىكلىدى. توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدىكى ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنى ۋە مۇشۇ تېررىتورىيىدە يۈرگەن ئايرىم كىچىكرەك كۆچمەن قەبىلىلەرنى ئۆز كونتروللۇقىغا ئېلىپ تىيانشان تېغىنىڭ ئاساسەن شىمال تەرىپىدىكى كەڭ ئوتلاقلاردا كۆچۈپ يۈردى، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنىڭ ئولتۇراقلاشقان ھاياتقا ئۆتمىگەنلىكىنى، تا تۇرپان خانلىقى ھالاك بولغانغا قەدەر، كۆچمەن ھايات كەچۈرگەنلىكىنى تەكىتلەشكە توغرا كېلىدۇ. تۇرپان خانلىقى قۇبلاي تەرەپ بولۇپ، شىمالدىكى گۇرۇھلار كۈرىشىگە ئارىلىشىپ قېلىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن توققۇز ئوغۇزلار نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ئاھالىسىنىڭ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، شەكىللىنىشىگە تىيانشاننىڭ شەرقىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقانىدا! قىپقالغان

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئانچە كۆپ بولمىغان بىر قىسمى ۋە
شۇنىڭدەك ئەسلى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قاتناشقان.

دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەتقىقاتى
سودا - تىجارەت بىلەن سوغدىلىقلارنىڭ مەشغۇل بولۇپ كەلگەن-
لىكىنى كۆرسەتتى. مۇشۇ سودىدا ئۇيغۇرلار يېتەكچى رول ئوي-
نىغان دەپ شەكلىنىپ قالغان چۈشەنچىنى بەك ئادىل بوپتۇ،
دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولماي تۇرىدۇ. بۇ چۈشەنچە جۇڭگو
تەزكىرىچىلىرىنىڭ «خۇيخې» (ئۇيغۇرلار) دېگەن ئىبتنونىمىنى كەڭ
مەنىدە قوللانغانلىقى، بەزىدە مۇۋاپىق ئىشلەتمىگەنلىكىدىن
كېلىپ چىققان. ئۇيغۇر دەپ خاقانلىق تەركىبىگە كىرگەن ھەم-
مە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىلا ئاتاپ قالماستىن، بەلكى سوغ-
دى قەبىلىلىرىنىمۇ ئىبتقان ۋە كېيىنرەك غەربىي يۇرتتىكى
مۇسۇلمانلارنى ئاتىغان.

بىز بۇ يەردە توختاپ ئۆتكەن IX — X ئەسىرلەر ئاخىرىدىكى
دۇڭخۇاڭ تارىخى مۇشۇ كۈنگىچە ئالىملار ئوتتۇرىسىدا ھۆكۈمران ئورۇندا
تۇرغان، دۇڭخۇاڭ شۇچاغلاردا نەنسەن ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ
تۇرۇپ قالغان خەنزۇ جامائەلىرىنىڭ مەركىزى ئىدى دېگەن
پىكىرنى رەت قىلىشقا ئىمكان بەردى. 851 - يىلدىن باشلاپ
911 - يىلنىڭ ئارىلىقىدا دۇڭخۇاڭدىكى ھاكىمىيەت بېشىغا - ئوتتۇرى-
دا ئانچە - مۇنچە ئۈزۈلۈپ قېلىشلار بىلەن، يۇرت سوراپ كەلگەن
خەنزۇلاردىن بولغان جاڭ جەمەتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن،
سوغدىلاردىن بولغان ساۋ جەمەتىنىڭ چىققانلىقى ئىس-
پاتلاندى. ھاكىمىيەتتىكى بۇ ئۆزگىرىشنى دۇڭخۇاڭدىكى سوغدى
ئاھالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇردى، چۈن-
كى ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇ مۇھىم سودا - تىجارەت ئورنىدا ۋە
ستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتى بولغان جايدا دوستانە ھاكىمى-
يەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا مەنپەئەتدار ئىدى.

ئاساسلانغان مەنبەلەر

1. مادۇەنلىڭ ، 马端临: «مەنبەلەر تەتقىقاتى» (文献通考) بېيجىڭ، 1958 - يىل نەشرى.
2. توتو (توقتو) 脱脱: « لياۋ سۇلالىسى تارىخى» (辽史) بېيجىڭ، 1958 - يىل نەشرى.
3. ئوۋياڭشيۇ 欧阳修: «يېڭى تاڭنامە» (新唐书) بېيجىڭ، 1958 - يىل.
4. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر توپلىمى» (宋会要辑稿) 1957 - يىل، بېيجىڭ.
5. لى تاۋ 李焘: «دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر، نىڭ قوشۇمچىسى» بېيجىڭ، 1936 - يىل نەشرى. (续资治通鉴长编)
6. توتو (توقتو) 脱脱: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» [960 - 1279] («宋史») بېيجىڭ 1958 - يىل نەشرى.
7. ۋېي ۋى 魏徵: «سۈينامە» (隋书) بېيجىڭ، 1958 - يىل.
8. يۆشى 乐史: «تەيپىڭ خۇەنيۈيجى» (太平寰宇记) [«تەيپىڭشىڭگو (976 — 984) يىللىرى مەزگىلىدە تۈزۈلگەن دۇنيا بايانى» قامۇسى]
9. ۋاڭ بو 王溥: «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» (唐会要)
10. ۋاڭ بو 王溥: «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» (五代会要)
11. ئوۋياڭ شيۇ 欧阳修: «بەش دەۋر تارىخىدىن خاتىرىلەر» (新五代史) 《五代史记》 (بۇ كىتابنى

AltunOq

بەزىدە «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» دەپمۇ ئاتايدۇ) بېيجىڭ، 1952 - يىل.

12. لى دېيۈي 李德裕: «خۇيچاڭ يىللىرى(841 — 847)دا مەكتۇپ شەكلىدە يېزىلغان لى دې يۈي ئەسەرلىرى توپلىمى» شاڭخەي، 1936 - يىل نەشرى. (会昌一品集)

13. يې لۇڭلىبې 叶隆礼: «قىتانلار تەزكىرىسى» (بۇ كىتابنىڭ ۋ. س. تاسكىن تەرىپىدىن روسچىغا تەرجىمە قىلىنغان 1979 - يىلى مۇسكۋادا نەشر قىلىنغان نۇسخىسى بار) (契丹国志)

14. ليۇشۆي 刘昫: «كونا تاڭنامە» بېيجىڭ، 1958 - يىل نەشرى. (旧唐书)

15. شې جۈيجېن 薛居正: «كونا بەش دەۋر تارىخى» بېيجىڭ، 1958 - يىلى نەشرى. (旧五代史)

16. ۋاڭ چىنرو، ياڭيى 王钦若 杨亿: «كىتابلار جەۋھىرى» بېيجىڭ، 1960 - يىل نەشرى (册府元龟)

17. سىما گۇاڭ 司马光: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» بېيجىڭ 1957 - يىل (资治通鉴)

18. دۇمۇ 杜牧: «دۇمۇ ئەسەرلىرى توپلىمى» «يۈيڭگۈڭ» بېيجىڭ، 1935 - يىل 4 - توم 5 - 13 - بەتلەر (樊川文集)

19. خۇڭ خاۋ 洪皓: «دەشت چۆل توغرىسىدىكى خاتىرىلەر» 1933 - يىل بېيجىڭ نەشرى، 1985 - 4- (松漠纪闻)

پايدىلانغان ئەسەرلەر

(رۇس تىلىدىكىلىرى)

1. ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك» گ. س. سابىلىنكوۋ تەرىپىدىن رۇسچىغا قىلىنغان تەرجىمىسى. قازان دارىلفۇنۇنى يېنىدىكى ئارخېئولوگىيە، تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە جەمئىيىتى تەرىپىدىن 1905 — 1906 - يىللىرى قازاندا نەشر قىلىنغان مەجمۇئەنىڭ 21 - تومىدا.

2. بارتولد. ۋ. ۋ: «تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى توغرىسىدا خاتىرە»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 1 - قىسىم، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.

3. بارتولد. ۋ. ۋ: «يەتتىسۇ تارىخىدىن ئوچېركلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 1 - قىسىم، 1963- يىل موسكۋا نەشرى.

4. بارتولد. ۋ. ۋ: «تۈركمەن خەلقى تارىخىدىن ئوچېركلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم. 1 - قىسىم، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.

5. بارتولد. ۋ. ۋ: «قىرغىزلار تارىخىدىن ئوچېركلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 1 - قىسىم، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى.

6. بارتولد. ۋ. ۋ: «موڭغۇللار دەۋرىگىچە بولغان تۈركىستاندىكى خىرىستىئان دىنى ھەققىدە»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم 2 - قىسىم، 1964 - يىل موسكۋا نەشرى.

7. بارتولد. ۋ. ۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا 12 لېكسىيە»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

8. بارتولد. ۋ. ۋ: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ يازما خاتىرىلىرى ۋە ئەرەب مەنبەلىرى»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 -

تom، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

9. بارتولد ۋ. ۋ: «تۈرك - موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

10. بارتولد ۋ. ۋ: «توغۇز - ئوغۇزلار»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

11. بارتولد ۋ. ۋ: «تۈركلەر»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

12. بارتولد ۋ. ۋ: «‹ھۇدۇدۇلئەلەم›نىڭ نەشىر قىلىنىشىغا كىرىش سۆز»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 8 - توم، 1973 - يىل موسكۋا نەشرى.

13. بارتولد ۋ. ۋ: «گەردىزى ‹زەينۇئىلئەخبار› ناملىق ئەسىرىدىن ئۆزۈندىلەر»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 8 - توم، 1973 - يىل موسكۋا نەشرى.

14. بارتولد ۋ. ۋ: «ياۋروپا ۋە روسىيىدە شەرقنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخى»، «بارتولد ئەسەرلىرى» 9 - توم، 1977 - يىل موسكۋا نەشرى.

15. بىچورىن. ن. يا: «تىبەت ۋە كۆكنۇرنىڭ مىلادىدىن ئىلگىكى ئەسىر ئاۋۋالقى مەزگىلىدىن باشلاپ مىلادىدىن كېيىنكى 1227 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارىخى»، I - قىسىم، 1883 - يىل سانكىت - پېتېربۇرگ نەشرى.

16. بىچورىن. ن. يا: «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زاماندا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى»، I - توم، 1950 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى.

17. بوگوسلوۋسكى. ۋ. ئا: «تىبەت تارىخىدىن ئوچېركلار» (سىنپىي جەمئىيەتنىڭ شەكىللىنىشى)،

1962 - يىل موسكۋا نەشرى.

18. ۋوروبىيوۋ. م. ۋ: «جورجىتلار دۆلىتى — جىن دۆلىتى ۋە مەركىزىي ئاسىيا» (جىن دۆلىتى مەنبەلىرىگە ئاساسەن يېزىلغان) «شەرقىنىڭ ئەللىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلامنىڭ II - قىسمى، 1971 - يىل موسكۋا نەشرى.

19. ۋوروبىيوۋ. م. ۋ: «جورجىتلار ۋە جىن دۆلىتى» (X ئەسىردىن 1224 - يىللارغىچە)، 1975 - يىل موسكۋا نەشرى.

20. كىرىگورىيېۋ ۋ. ۋ: «روسىيە بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتتىكى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ جۇغراپىيىسى، شەرقىي ياكى چىنى تۈركىستان» 1 - مەجمۇئە. قوشۇمچە. 1 - قىسىم، تارىخىي - جۇغراپىيەۋى ئەھۋال، 1973 - يىل سانكت - پېتېربۇرگ نەشرى.

21. گومىلىيوۋ. ل. ن: «قەدىمكى تۈركلەر»، 1967 يىل موسكۋا نەشرى.

22. گومىلىيوۋ. ل. ن: «شەرق ئەللىرىنى تەتقىق قىلىشتا تارىخىي جۇغراپىيىنىڭ ئورنى»، «ئاسىيا - ئافرىقا خەلقلىرى» مەجمۇئەسىنىڭ 1970 - يىل 1 - سانى.

23. گومىلىيوۋ. ل. ن: «خىيالىي شەھەرنى ئىزلەش» («روھانىي ئىشتوئاننىڭ دۆلىتى» توغرىسىدىكى ئەپسانە)، 1970 - يىل موسكۋا نەشرى.

24. دېرېۋيەنكو. ي. ئى: «يىراق شەرقتىكى قەبىلىلەرنىڭ مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرى بىلەن بولغان قەدىمكى مۇناسىۋەتلىرى مەسىلىسىگە دائىر (VI—X ئەسىرلەر) «ئارخېئولوگىيىلىك لابوراتورىيە تەتقىقات خەۋىرى»نىڭ 1974 - يىل

5 - سانى، كېمبرىدژ شەھىرىدە نەشر قىلىنغان.

25. دېرېۋيەنكو. ي. ئى: «ئامۇر دەرياسى بويىدىكى قەبىلىلەرنىڭ دەپىن قائىدە - يوسۇنلىرىدا تۈركىي قەبىلىلەر ئامىللىرى» «ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى» ناملىق توپلام، 1978 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

26. يې لۇڭلىي: «قىتان دۆلىتىنىڭ تارىخى» ۋ. س. تاسكىن تەرىپىدىن خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان ھەمدە بۇنىڭغا كىرىش سۆز ۋە ئىزاھات بېرىلگەن، 1879 - يىل موسكۋا نەشرى.

27. «قازاق سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان تارىخى» I — 2 توملار، 1977 — 1979 - يىل ئالمۇتا نەشرى.

28. كازىم بەگ مىرزا مۇھەممەت ئەلى: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى تەتقىقات» «خەلق مائارىپى مەجمۇئەسى» نىڭ 31 - سانى 2 - قىسىم، 1841 - يىل سانكت - پېتېربۇرگ نەشرى.

29. كېسلىيوۋ. س. ۋ: «موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرى» «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» ژۇرنىلى، 1957 - يىل 2 - سان.

30. كىلياشتورنىي. س. گ: «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ رونىك يېزىق ئابىدىلىرىگە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە قاراش» 1964 - يىل موسكۋا نەشرى.

31. كىرىيوكوۋ. م. ۋە سوفرونوۋ. م. ۋە چىباكساروۋ: «قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەسىلىلىرى» 1979 - يىل موسكۋا نەشرى.

32. كىچانوۋ. ي. ئى: «IX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى تاڭغۇت — ئۇيغۇر سوقۇشلىرى تارىخىغا دائىر»، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ چوقان - ۋەلىخانوۋ نامىدىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئەسەرلەر توپلىمى، 15 - توم، 1962 - يىل ئالمۇتا نەشرى.

33. كىچانوۋ. ي. ئى: «چاراڭلاپ تۇرىدىغانلا خەتلەر»، 1965 - يىل موسكۋا نەشرى.

34. كىچانوۋ. ي. ئى: «تاڭغۇتلار تارىخىدىن ئوچېركلار»، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

35. كىچانوۋ. ي. ئى: «تاڭغۇتلار ۋە غەرب ئەللىرى» «شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلام، 10 - سان، 1971 - يىل موسكۋا نەشرى.

36. لۇبو - لېسنىچېنكو. ي. ئى، شاۋرانوۋىسكايا. ت. ك: «ئۆلۈك شەھەر قارا - خوتو»، 1968 - يىل موسكۋا نەشرى.

37. مايسكى. ئى. م: «بۈگۈنكى موڭغۇلىيە»، 1921 - يىل ئىركۇتسكى نەشرى.

38. مالوۋ. س. ئى: «قەدىمكى تۈركىي يېزىق ئابىدىلىرى، تېكىستلەر ۋە تەتقىقات»، 1951 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى.

39. مالىيەۋكىن. ئا. گ: «XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» «قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ چوقان. ۋەلىخانوۋ نامىدىكى تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئەسەرلەر توپلىمى، 15 - توم، 1962 - يىل ئالمۇتا نەشرى.

40. ماليەۋكىن. ئا. گ: «IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى گەنسۇدىكى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر»، «مەركىزىي ئاسىيا ۋە تىبەت» ناملىق توپلامدا.
1972 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.
41. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «ئۇيغۇر خانلىقى هالاك بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈپ جايلىشىش مەسىلىسىگە دائىر» س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى سىبىرىيە شۆبىسى تەتقىقات ماتېرىياللىرى توپلىمى №1 سان. 1972 - يىل.

42. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «IX—XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى».
1974 - يىل، نوۋوسىبىرسك نەشرى.
43. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «X ئەسىردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە دائىر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى 贡 (گۇڭ) ئاتالغۇسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى»، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىبىر، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» دېگەن توپلامدا، 1975 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.
44. مالىيەۋكىن. ئا.گ: «840 — 848 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگو»، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىبىر، مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيا» دېگەن توپلام، 1975 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.
45. مالىيەۋكىن. ئا.گ:«تاڭ دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا يېتەكچى ئورۇن تالىشىش كۈرىشىدىكى تاكتىكىسى»،

«ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىراق شەرق ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر» ناملىق توپلام.
1980 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

46. مالياۋكىن. ئا.گ: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىخىي جۇغراپىيىسى» (ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات).
1981 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

47. مىدۋېدېۋ. ۋ.ي: «X—XI ئەسىرلەر ئاخىرىدىكى ئامور دەرياسى بويىدىكى جورجىتلار مەدەنىيىتى»،
1977 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

48. ئاكلادنىكوۋ. ئا.پ: «بايقال بويىنىڭ تۈركلەر زامانىسىدىكى تارىخىنىڭ يېڭى ماتېرىياللىرى» (ئونگى دەرياسى بويىدىكى سوغدا كالونىيىلىرى).
«بۇرياتىيىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ناملىق توپلامدا ئېلان قىلىنغان، 1970 - يىل ئۇلان ئودى.

49. شاڭ يۆ مۇھەررىرلىكىدىكى «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» (قەدىمكى زاماندىن ئەپيۇن ئۇرۇ-شىنچە) 尚钺主编 1959 - يىل موسكۋا «中国历史纲要»

50. پىسكوۋ. گ.گ: «غەربىي قىتانلار ئىقتىسادىنىڭ بەزى مەسىلىلىرى» «ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىراق شەرق ۋە ئۇنىڭغا قوشنا تېررىتورىيىلەر»،
1980 - يىل نوۋوسىبىرسك نەشرى.

51. پوزدنىيېۋ. د.م: «ئۇيغۇرلار تارىخى توغرىسىدا ئوچېرك» (جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا يېزىلغان)
سانكت - پېتېربۇرگ 1899 - يىل
نەشرى.

52. پېرلىېي. خ: «موڭغۇلىيىنىڭ قەدىمكى شەھەر ۋە يېزىلىرى

نىڭ تارىخىغا دائىر» «سوۋېت ئارخېئولوگىيە-
سى» ژۇرنىلى 1957 - يىلى 3 - سان
53. رادلوۋ. ۋ.ۋ: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى مەسىلىگە دائىر»
«قۇتادغۇبىلىكنىڭ نەشرىگە كىرىش سۆز»دىن،
1893 - يىلى سانكت - پېتېربۇرگ
54. سمىلادكوۋسكى. م.ئى: «جۇڭگونىڭ تارىخى، ئىقتىسادى،
ئېتنولوگىيىسىنىڭ ئاساسى مەسىلىلىرى»
1978 - يىلى موسكۋا.
55. سوپرونېنكو. گ.پ: IX ئەسىر مەنبەسى «لى ۋېيگۇن «خۇيى-
چاڭ يىللىرىدا مەكتۇپ شەكلىدە
يېزىلغان خەتلەر»دە كۆرسىتىلگەن
جۇڭگو بىلەن يېنىسەي قىرغىزلىرى
مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ھۆججەتلەر»،
قىرغىزىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى
ئەسەرلىرى 5 - توم (ئىجتىمائىي پەن
قىسمى) 1- قىسىم، 1963 - يىلى فرونزې
56. تاسكىن. ۋ. س: «ھۇنلارنىڭ چارۋىچىلىقى» (جۇڭگو مەنبە-
لىرىگە ئاساسەن يېزىلغان).
«جۇڭگو تارىخى ۋە تارىخشۇناسلىق مەسە-
لىلىرى» ناملىق توپلام، 1968 - يىلى موسكۋا.
57. تاسكىن. ۋ. س: «قىتان ئىمپېراتورى جۇڭگو تەختىدە»
«ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىبىر، مەركىزىي ۋە
شەرقىي ئاسىيا» ناملىق توپلام، 1975 - يىلى
نوۋوسىبىرسك.
58. تىخۋىنسكى. ل. س: «جۇڭگو تارىخى ۋە بۈگۈنكى زامان»،
1976 - يىلى موسكۋا نەشرى.
59. تىخىنوۋ. د.ئى: «X — XIV ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ

ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى».
1966 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى.
60. چوگۇييېۋسكى. ل.ئى: «دۇنخۇاڭ رايونىدىكى سوغدا كالونىيىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يېڭى ماتېرىياللار» «شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلىرى» ناملىق توپلام.
1971 - يىل، موسكۋا
61. ياكوبوۋسكى. ئا.يۇ: «IX—X ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى ھەققىدە ئەرەب ۋە پارس مەنبەلىرى».
«شەرقنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى» ناملىق توپلام 4. 1947 - يىل.
(چەت ئەل تىلىدىكىلىرى)
62. ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇرلار تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»
كيوتو، 1955 - يىل.
63. ۋاڭ رىۋى: 王日蔚 «تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار».
(唐后回鹘)史学集刊 北京 1936 年
1936 - يىل بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان ژۇرنىلىنىڭ 1 - سانىغا بېسىلغان.
64. ۋاڭ رىۋى: 王日蔚 (契丹与回鹘关系考)
«ئۇيغۇرلار بىلەن قىتانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا تەتقىقات» 《禹贡》
«يۈيگۇڭ» 1935 - يىل 4 - توم №8
65. ۋاڭ رىۋى: «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار»
(葱岭西回鹘)王日蔚
«يۈيگۇڭ» 1935 - يىل بېيجىڭ 4-توم.
AltunOq

66. دەي شىجاڭ: 戴锡章 «تاڭغۇت دۆلىتى توغرىسىدا
خاتىرىلەر»
1924 - يىل بېيجىڭ 北京 28 卷 (西夏纪)
67 . رۇڭ مىڭيۈەن: 荣孟源
«جۇڭگونىڭ تارىخى يىللىرى» (中国历史纪年)
1957 - يىل، بېيجىڭ.
68. كۇۋابىدا.ر: «سۇي ۋە تاڭ دەۋرلىرىدە جۇڭگوغا كېلىپ
ئورۇنلاشقان غەربىي يۇرت ئادەملىرى توغرى-
سىدا» سىنالوگىيە (جۇڭگوشۇناسلىق)
گە دائىر ئەسەرلەر توپلىمى، 1926 - يىل، توك-
يو نەشرى.
69. كۇۋادا. ر: «ئۇيغۇرلارنىڭ چۆشكۈنلىشىش ۋە ھالاك بو-
لۇشى تارىخىنىڭ تەتقىقاتى».
70. لوجېنگيۈي: 罗振玉 《补〈唐书张义潮传〉》 («تاڭنامە، گە
قوشۇمچە .جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى».
1914 - يىل (学堂丛刻1914年)
71. مائېدا. م: «ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇ گۇرۇپپىسىنىڭ شەكىللىنىش
مەسىلىسىگە دائىر»
1962 - يىل 71 - توم. №10.
72. مىدزۇتانى .يو: «گەنجۇ ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ شەجەرىسى»
1978 - يىل، 99 - توم.
73. موري ياسۇ: «قەدىمكى تۈركلەر تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات»
1 - توم، 1967 - يىل، توكيو نەشرى.
74. موري ياسۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈش مەسىلىسىگە دا-
ئىر» توكيو. 1977 - يىل، 59 - توم 1. №2.
75. موري ياسۇ: «ئۇيغۇرلار ۋە دۇڭخۇاڭ» «دۇڭخۇاڭ تارىخى»
نىڭ 2 - تومى، توكيو، 1980 - يىل.
76. موري ياسۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ بېشبالىق ئۈچۈن تىبەت بى-

لەن سوقۇشۇشى ۋە غەربىي يۇرتىنىڭ شۇنىڭ ـدىن كېيىنكى ۋەزىيىتى».
تونكىبو. №4 توم 55 - يىل 1973 - .
77 . ناگاسابا. گ: «لىياۋ دەۋرىدىكى تىبەت ئەلچىلىكلىرى توغرىسىدا» 57 — 53 - توملار، 1960 - يىل.
78. سۇڭ كەيدى: 孙楷第«دۇڭخۇاڭدىكى «جاڭ يىچاۋ بىيەنۋېن» گە كىرىش سۆز» (敦煌写本张义潮变文跋) سۇڭ كەيدى ئەسەرلىرى توپلىمى (سەنجۇجى) 2 - توم 1965 - يىل، بېيجىڭ.
78. سۇڭ كەيدى: 孙楷第 «دۇڭخۇاڭدىكى «جاڭ خۇەيشىن بىيەنۋېن» گە كىرىش سۆز» (敦煌变文跋) سۇڭ كەيدى ئەسەرلىرى توپلىمى (سەنجۇجى) 2 - توم، 1965 - يىل، بېيجىڭ.
79 . شاڭدا: لوشۇيەن(لوجېنگيۈي)نىڭ «تاڭنامە» گە قوشۇمچە»، جاڭ يىچاۋنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن ئەسىرىگە قوشۇمچە ۋە تولۇقلىمىش» 向达 罗叔言《补唐书张义潮传补证》
شاڭ دا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» 向达《唐代长安与西域文明》 1957 - يىل بېيجىڭ نەشرى.
(بۇ ماقالە تۇنجى قېتىم 1948 - يىلى «لىياۋ خەي - يەنچىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» دېگەن توپلامدا ئېلان قىلىنغان.
80 . شاڭ دا: «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ناملىق توپلام، 1957 - يىل بېيجىڭ.
(بۇ ئەسەر تۇنجى قېتىم 1933 - يىلى يەنجىڭ شۆباۋدا ئېلان قىلىنغان).

81. تادزاكا. ئو: «تاڭ دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋر-
نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمال چېگ-
رىسىداش تېررىتورىيىلەرنىڭ ئەھۋالى توغ-
رىسىدا».
11 توم، 1940 - يىل، توكيو نەشرى.
82. فودزى ئېدا.ئا: «ساجۇدىكى گۈيىي نائىبلىقىنىڭ تارىخى»
1941 - يىل 12- توم 3 - 4.
1943 - يىل 13 - توم 1 - 2. كيوتو.
83. فودزى ئېدا.ئا: «تىبەت ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى دۇڭخۇاڭ»
توپلام، 31 - توم №2 1959 - يىل، كيوتو.
84. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېن: 冯家升、程溯洛、穆广文
«ئۇيغۇرلار تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش
مەسىلىسىگە دائىر» (维吾尔族历史分期问题)
جۇڭگودىكى مىللىي مەسىلە تەتقىقاتى ژۇرنى-
لىدا، 1962 - يىل، بېيجىڭ.
85. فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، موگۇاڭۋېن: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا
دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» 1-2. قىسىم.
(维吾尔族史料简编) ،冯家升、程溯洛、穆广文
1958 - يىل، بېيجىڭ.
86. خانىدا تورۇ: «تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ
تەتقىقاتى» «پروفېسسور خانىدا تورۇ
ئەسەرلىرى توپلىمى» نىڭ 1 - توم،
تارىخىي ئەسەرلەر قىسمى.
1957 - يىل، كيوتو نەشرى.
87. «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» (中国历史纲要)
1955 - يىل، بېيجىڭ.
88. سېن جۇڭمىيەن: 岑仲勉: «تۈركلەر تارىخى ماتېرىياللار توپلىمى».
1958 - يىل، بېيجىڭ.

(突厥集史)

89. ياۋۋېيىۋەن: 姚薇元 «شىمالىي سۇلالىلەردىكى (غوزلار) فامىلىسى توغرىسىدا تەھلىل»

(北朝胡姓考)

بېيجىڭ 1958 - يىل.

90. ئابې . تاكېئو «غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى ھەققىدە تەتقىقات» كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى، كىيوتو، 1954 - يىل، 435 — 450 - بەتلەر.

T • 阿伯：《西部回鹘都城考》——见京都大学、1954,435—450页。

91. بەيلى. ن. ۋ: «گەنسۇدىكى تۈركلەر ھەمدە خوتەنگە ئائىت ھۆججەتلەر توغرۇلۇق بايان»

«تەيدۇڭ» 1949 - يىل 1 - تويلام 28 - 52 - بەتلەر.

H • W • 贝利：《记述甘肃突厥人之和田文书》——《泰东》。1949。卷一28—52页。

92. برېتشنەيدېر. ف. ۋ: «شەرقىي ئاسىيا تارىخ ماتېرىياللىرى بويىچە ئوتتۇرا ئەسىرلەرنى تەتقىق قىلىش» I — II توم، لوندون، 1888 - يىل.

E • V·布列斯彻奈德尔：《东亚史料中的中世纪研究》、卷一——二。伦敦，1888。

93. كوگوۋېيۇسكى. ل. ئى: «VIII — X ئەسىرلەردىكى دۇنخۇاڭ» «دۇنخۇاڭ ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ داۋامى» غاقاراڭ، جەنۋە، 1981، يىل 1 - 56 - بەتلەر.

L • I库格弗斯基：《八至十世纪的敦煌》。见《敦煌研究续集》，日内瓦.1981，1—56页。

94. سىگلېدى. ك: «قەدىمكى تۈركنى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي تەركىبلىرى» «ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» 1972 - يىل

25 - توم، 275 — 281- بەتلەرگە قاراڭ.
K • 考格列迪：《论古代突厥部落联盟的若干成分》。——见《匈牙利科学院东方学报》．1972，第XXV卷，275—281页．

95. ئېسسىدى: «ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلەر بېشبالىقتا (مىلادى 790 — 791 - يىللار)» «ۋېنگىرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى» 1964 - يىل 17 - توم 1- قىسىم، 83 — 104- بەتلەر.
H • 伊塞迪：《回鹘人及吐蕃人在北庭（公元790—791年）》——《匈牙利科学院东方学报》，1964，第XVII卷，第一分册83—104页。

96. ئا. گاباﺋىن: «قوچو ئۇيغۇرخانلىقى» (مىلادى 850 - 1250 - يىللار). بېرلىن، 1961- يىل (بېرلىن فېدېراتىپ گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خىزمەت يىغىنىدا قىلىنغان دوكلات).
冯加班：《高昌回鹘王国》（850—1250）伯林，1961，（在伯林德意志联邦科学院会议作的报告）。

97. گاملتون. ج. ر: «بەش دەۋردىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار»، پارىژ، 1955 - يىل.
J • R • 哈米尔顿：《汉文文献中所记之五时代回纥人》。巴黎。1955。

98. جۇلىيان. ستانىسلاس: «تىبەت دۆلىتى ۋە تىبەتلەر ھەققىدە بايان»، «جۇڭگو تۈزگەن يىلنامە ۋە جۇغراپىيە قىسمى» III: «ئۇيغۇرلار»، «قوجۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» «ئاسىيا ئىلمى ژۇرنىلى»، 1947 - يىل I-ئايلىق سان، 50 - 66 - بەتلەر.

朱胜安·M·斯塔尼拉斯：《关于蕃国及蕃族的记述》，《中国编年及地理分册》Ⅱ。“回鹘人”；《高昌行纪》——《亚洲学报》，1947，1月刊，50—66页。

99 . كۇانتىن. ل: «تاڭغۇتلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى مۇناسىۋەتلىرىدە ئوينىغان رولى»: «ئىسكاندىناۋىيە شەرق ئىلمىي ژۇرنىلى» 1978 - يىل، 39 - توم، 181 - 198 بەتلەر.

L·克万顿：《唐古特在中国内部关系中的作用》，——《斯堪的纳维亚东方学报》、1978、第39卷、191—198页，

100 . ليۇماۋسەي: «شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەر». ۋىيسبادىن، 1958 - يىل، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى».

刘茂才：《关于东突厥汗国历史的汉语文献》、威斯巴顿、1958，《中亚研究》。

101 . ليۇماۋسەي: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات». 1969 - يىل «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 4 - توم، 73 - 81 - بەتلەر.

刘笔才：《关于西回鹘王国历史的研究》。1955《中亚学报》。

102 . ماككېراس. س: «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىپلوماتىيىسى ۋە سودا مۇئامىلىلىرى» (744 - 840 - يىللار) «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1969 - يىل 13 - توم، 215 - 240 - بەتلەر.

C.麦克拉斯：《中原王朝与回鹘外交及商路交往》(744—840)—《中亚学报》。1969。第XIII卷。215—240页。

103 . ماككېراس. س: «744 - 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى» (تاڭ سۇلالىسى تارىخى ماتېرىيال-

لمرى ئاساسىدا يېزىلغان) — كانبېررا، 1968-
يىل (شەرقنى تەتقىق قىلىش مەركىزى، ئاۋس-
تراليە دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېت)

C・麦克拉斯：《回纥王国（744—840）》，根据唐代史料、堪培拉，1968，（东方研究中心、澳大利亚国立大学）。

104. «ئۇيغۇرلار ئىمپېرىيىسى، 744 - 840 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جۇڭگونىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە تەتقىقات» (تاڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يېزىلغان) كانبېررا، 1972-يىل (ئاسىيادا نەشىر قىلىنغان تەرجىمە كىتابلار 2).

C・麦克拉斯：《回纥王国》，根据唐代史料，“744—840年中国—回纥关系考”，堪培拉，1972（亚洲出版丛书、第2号）。

105. مىنورسكىي. ۋ: «ھۇدۇدۇلئەل ئالەم»، پارس تىلىدىكى جۇغراپىيە، ھىجرىيە 372-يىلى، مىلادى 782-يىلى يېزىلغان، ۋ. مىنورسكىي تەرجىمە قىلغان، بارتولدكىرىش سۆز يازغان. لوندون، 1937 - يىل.

V・米诺尔斯基：《世界境域志》、波斯地理书，写于回历372年—公历982年。V・米诺尔斯基译注、巴托尔德序，伦敦，1937。

106. مىنورسكىي. ۋ: «شەرەف ئەل - زامان تاھىر مەرۋازى - جۇڭگو، تۈركلەر ۋە ھىندىستان توغرىسىدا» 1942 - يىل، لوندون.

V・米诺尔斯基：《马卫集论中国・突厥及印度》，伦敦1942年。

107. مىنورسكىي. ۋ: «تىلىم ئىبىن بەھىر ئۇيغۇرلارغا قىلغان ساياھەت خاتىرىسى» شەرق، ئافرىقا تەتقىقات ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئاخبارا-

تى» 1948 - يىلى، 12-توم، 2 - قىسىم، 125 -
134 - بەتلەر.

V • 米谱尔斯基：《塔明姆、伊本、巴赫尔回鹘游记》 ——
《东方非洲研究学会公报》1948，第XII卷，
第 2 部分，125—134页。

108. پىنكس. ئې: «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى
گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» (960 - 1028) ۋىسبادىن،
1968 - يىل «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى».

皮尼可斯：《宋代初期的甘州回鹘》，(960—1028) 威斯巴顿，
1968《中亚研究》。

109. پوللىي بىلانك. ئې: «موڭغۇلىيىدە كۆچۈپ كەلگەن سوغ-
دىلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرى»، «تۇڭباۋ»
ناملىق ژۇرنال، 1952 - يىل، LXI توم، 4 -
5 - باب، 317 - 356 - بەتلەر.

E • 普雷布兰克：《内蒙古之一粟特移民地》—《通报》1952·
第XLI卷，4—5章，317—356页。

110. پوللىي بلانكى. ئې: «توققۇز ئوغۇز مەسىلىسى توغرۇلۇق
بەزى كۆز قاراشلار — ئورال - ئالتاي يىلنا-
مىسى»، 1956 - يىل، B، 28، 1- 2 — قىسىم، S-
35 — 42 - بەتلەر.

E • 普雷布兰克：《关于九姓乌克斯问题的一点看法》—《乌
拉尔—阿尔泰年表》1956，B。XXVIII，1—2
分册，S。35—42页。

111. پوللىي بىلانك. ئې. «ئەنلۇشەن توپىلىڭى ۋە ئۇنىڭ ئار-
قا كۆرۈنۈشى» لوندون - نيۇيورك - تورونتو،
1955 - يىل.

E • 普雷布兰克：《安禄山叛乱之背景》。伦敦—纽约—多伦多。
1955。

112. سامولىن. ۋ: «XII ئەسىردىن بۇرۇنقى شەرقىي تۈركىس-
تان» «قىسقىچە سىياسىي تارىخ» 1964 - يىل.

W • 萨摩林：《十二世纪以前之东突厥斯坦》，《政治简史》，
海牙，1964。

113. سامولىن. ۋ: «تارىم ئويمانلىقى ئارخېئولوگىيىسىنىڭ ئېتنو-
گراپىيىلىك تەرەپلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا
ئىلمىي ژۇرنىلى» 1958 - يىل 4 - توم № 45 -
67 بەتلەر.

W • 萨摩林：《塔里木盆地考古的人种学问题》，—《中亚学
报》，1958，卷IV，NI45—67页。

114. ۋېرنادىسكى. گ: «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدى-
كى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر» —
«خارۋارد ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى ئىلمىي ژۇر-
نىلى» نىڭ 1936 - يىل LVI توم، 453 - 461 -
بەتلەرگە قاراڭ.

G • 韦尔纳德斯基：《中世纪末期回鹘史札记》。见《哈佛亚洲
研究学报》1936，卷LVI，453—461页。

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
СИБИРСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ
институт истории, филологии и философии

А. Г. МАЛЯВКИН

УЙГУРСКИЕ ГОСУДАРСТВА В IX—XII вв.

Ответственный редактор канд. экон. наук Ю. М. Бутин
ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА»
СИБИРСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ
Новосибирск. 1983

维吾尔族历史资料汇编 （1）

〔俄〕 А·Г·马列也夫金 著

九至十二世纪回鹘汗国（维吾尔文）

乌依吉尔·沙依然 译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码：830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 15.25印张 2 插页
1993年12月第1版 1995年7月第2次印刷
印数：1.900——7.000
ISBN 7—228—02589—X／K·270 定价：8.50元
（内部资料）

AltunOq